

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND

Dagligt
Liv i
Norden

4

GYLDENDAL

DAGLIGT LIV I NORDEN

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

i det sekstende Århundrede

BIND 4

ÅRLIGE FESTER

FØDSEL OG DÅB

GYLDENDAL

Dagligt Liv i Norden i det sekstende Arhundrede

6. udgave ved

ERIK KJERSGAARD

1. udgave udsendtes 1879–1901.

Nærværende udgave er optrykt efter

4. udgave (1914–1915),

dog således, at retskrivningen er

bragt i overensstemmelse med den nugældende.

Typografisk tilrettelægning: Austin Grandjean.

Bogen er sat med Linotype Baskerville

og trykt hos Nordisk Bogproduktion A. S., Haslev.

Printed in Denmark 1969.

489

Indhold

SYVENDE BOG: ÅRLIGE FESTER

Årets festrække	9	Majtræ	198
Julen	13	Majgreve	202
Fastelavn	95	Fugleskydning	217
Skuespil	132	Pinse	222
Teatret	135	Midsommerfest	224
Djævelen	147	Heksenes hovedfest	227
Den utro hustru	153	De underjordiske	234
Karrig Nidding	159	Kilder	240
Skolekomedie	166	Kirker	245
Bibelske skuespil	170	Mikkelsdag	251
Påske	184	Mortensdag	252
Valborgsdag	192	Mortensgås	253

OTTENDE BOG: FØDSEL OG DÅB

Varulve	259	Kristentøj	328
Forsigtighedsregler	263	Gudmoder	333
Stenstue. Badstue	267	Døbefonten	346
Fødsel	273	Faddergaver	359
Tegn fra Gud	280	Kvindegilde. Barselgilde	369
Horoskop	286	Kirkegang	385
Svøb	295	Frugtbarhed	396
Vugge	300	Striden om djævlebesværgelsen ved dåben	406
Barselgrød	305	Navngivning	445
Dåb	319	Tilnavne. Øgenavne	461
Faddere	321		

Henvisninger og anmærkninger	473	Supplerende litteraturfortegnelse ved Lilli Friis	516
------------------------------	-----	---	-----

SYVENDE BOG

ÅRLIGE FESTER

De store fester dannede de naturlige mærkepunkter i årets gang. Ikke blot brød de hverdagens række i en ganske anden grad end de blotte søndage, udgjorde ligesom den faste benbygning i årets legeme; men idet de år ud og år ind vendte tilbage, festligholdt på samme vis, blev de selv til sidst forbenede rester af fortids sæd. Medens hverdag og søndag afspejlede nutiden og dens krav, åbnede de store fester indblik til længst forsvundne tider.

Så man nærmere til på disse store fester, viste de sig at være ikke af samme støbning. Der tegnede sig to bestemte festrækker, der, udvortes forbundet, hver især pegede hen til sin kultur, til sin jordbund, hvor de oprindeligt havde hørt hjemme.

Den ene festrække skrev sig fra en sydlig himmelegn, fra Ægyptens, Syriens og Lilleasiens egne. Her havde man siden oldtiden regnet jævndøgnstiderne, marts og september, som årets hovedpunkter, gennem hvilke årets akse gik. I Ægypten vågner alt til liv efter september, når Nilen falder og markerne grønnes; i vort forår derimod antager Nildalen atter et ørkenagtigt ydre. Ganske naturligt regnede man da i disse egne, modsat de fleste andre folk på den nordlige halvkugle, årets begyndelse fra efterårsjævndøgn. Hos jøderne, der var så stærkt påvirkede fra Ægypten, begyndte, i det mindste i lange tider, året i september og hovedfesterne faldt ved jævndøgn: nytårsfesten og den store forsoningsfest i september, påskefesten i marts.

Da denne festrække med de første kristne førtes til vesterland, traf den her en helt anden opfattelse. Romerne havde vel i den ældste tid regnet årets begyndelse fra jævndøgn, men for dem kunne der ikke være nogen tvivl om, at forårsjævndøgn var det første. Frugtbarhedens Gud, Mars, indviede året, og fra marts måned taltes så de øvrige. Det er spor af denne gamle regning, som endnu er

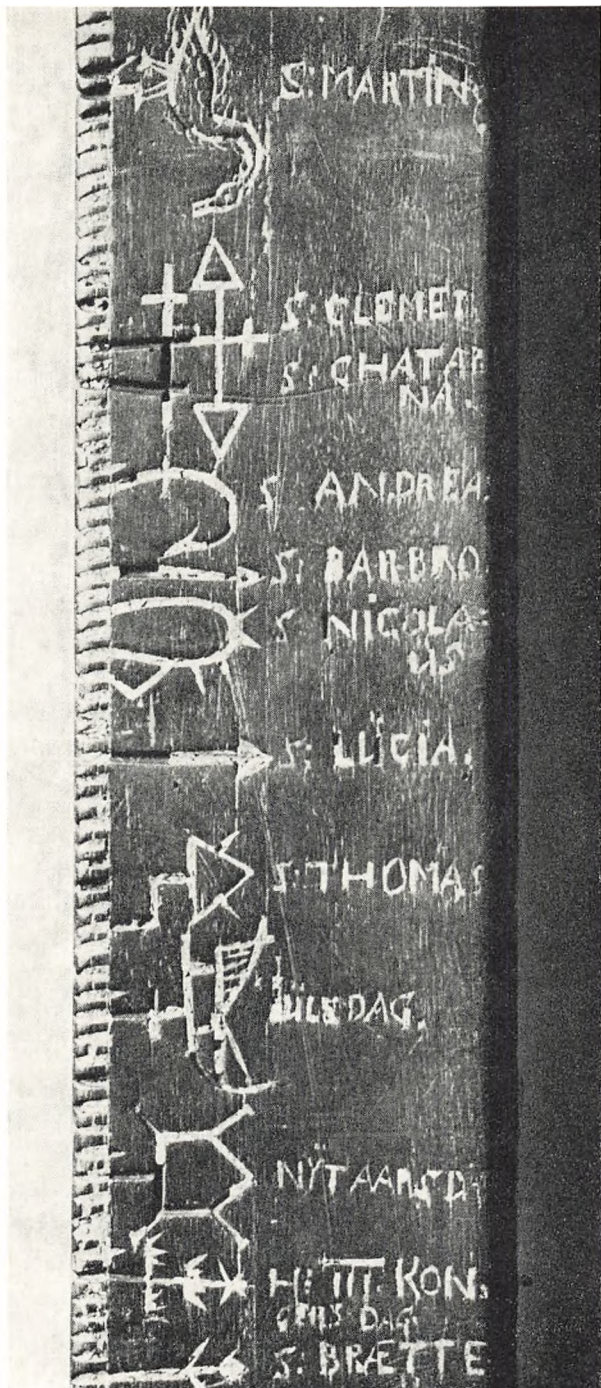

bevaret i tabelbenævnelserne: september, oktober, november og december, der jo betegner den 7., 8., 9. og 10. måned. Men ved Kristi fødsel var man i Rom allerede for længst kommet bort fra denne årsinddeling og regnede årets begyndelse fra januar, solens måned.¹ Det gamle år afsluttedes med en fest, de såkaldte saturna-lier, der fejredes fra den 17. til den 23. december og med rette bar navn efter Saturn, plantningens og tidens gud, der jo nu stod i begreb med at fortære sit yngste barn, det snart forløbne år.

Skulle disse to forskellige syn på året, det jødiske og det romerske, forenes i en fælles festrække, kunne det lettest ske ved at lægge hovedvægten på forårsjævn-døgn. For den vesterlandske kirke blev da ganske naturligt påske og til dels pinse – mindefesterne for Kristi opstandelse og kirkens stiftelse – årets hovedhøjtider, hvis plads i året på én gang var historisk givet og i inderlig samklang med folkets gamle tankesæt.

Da kristendommen senere banede sig vej op til Skandinavien, kom den her i forhold til en ny opfattelse. For nordboerne faldt året nødvendigt i to halvdele, sommer og vinter. Jo højere man kom op, des større betydning fik vinteren, så stor endog, at man stundom lod „vinter“ betegne hele året og f. eks. angav alder ved så og så mange vintre gammel. Under slige forhold skulle man tro, at det måtte have ligget nær at regne årets begyndelse fra jævn-døgn, så at hvert enkelt år simpelt hen deltes i de to: sommer og vinter. Men stærkere endnu end dette hensyn drog et andet. Endnu mere afgørende end varme og kulde var lyset. Når under det rugende vintermørke dagene atter begyndte at længes, solen at vinde sejr, så hilstes dette med en jubel, der lod glemme selv den skingrende frost. Og når ved midsommer dagen havde sejret, så at selv nætterne var lyse, så indbød denne lykkelige tid, hvor alt var som det burde, ganske naturligt på ny til fest. De to store lysets

Udsnit af en norsk evighedskalender – såkaldt „primstav“ – fra 1602. Kalenderen er i sin karakter middelalderlig, idet den bruger årets helgen-dage som fikspunkter. Det gengivne stykke viser bl. a. sanktmortensdag den 11. november symboliseret ved en gås, julen med nytår og de hellige tre kongers dag. Den er for primitiv til, at man kan udregne ugedagens placering i forhold til datoerne; men der fandtes også betydeligt mere indviklede primstave, som tillod sådanne beregninger. (Nationalmuseet).

højtider, jul og midsommerfest, hver i hjertet af sin årstid, blev da de to mærkepunkter, gennem hvilke årets akse droges. Følgende lysets vej, regnede man årets begyndelse fra jul og fandt sig i, idet man således regnede fra fest til fest, at hvert enkelt år blev delt i en halv vinter, en sommer og en halv vinter.

Foruden disse to fester fejredes i Norden endnu to andre af ringere betydning: en vårfest, når skoven løvedes, og en takkefest i høst for årets afgrøde. Under vikingetiden synes begge at være vokset i værd på midsommerfestens bekostning. Ved denne kunne mænd kun sjældent være hjemme: vårfesten blev da en afskedsfest, når vikingerne drog ud, høstfesten en tak for togets udbytte.

Kristendommen fulgte i Norden som andetsteds den gyldne regel ikke at tilintetgøre, men at omdøbe og lempeligt at omdanne det bestående. Da Norden var kristnet, ophævede man derfor ikke de gamle fester, men gav dem nye navne, julen, der tidligere var blevet fejret langt ind i januar, når hvermand kunne se, at dagen tog til, henlagdes nu til den 25. december og sloges sammen med den andetsteds kun lidet påagtede Kristi fødselsfest. Vårfesten kunne nogenlunde falde sammen med pinse. For midsommerfesten fandt man et tilsvarende i festen for Johannes den Døber. Høstfesten endelig sloges sammen med en højtid for ærkeenglen Michael.

Ser vi, hvoreledes disse forhold tog sig ud i det 16. århundrede, fem- seks hundrede år efter kristendommens indførelse i Norden, så var den påtænkte omvendelse egentlig kun helt foregået med festen ved pinse, hvor vårfest og kristenhøjtid havde indgået en inderlig forening. Høstfesten på mikkelsdag var efterhånden gået tilbage i betydning. Men jul og midsommer fejredes fremdeles med vante iver; kristelige anvendelser og hentydninger dækkede her kun delvis over de gammelhedenske skikke. Og for folkets flertal stod endnu netop disse to, jul og midsommer, som årets hovedfester.

Idet vi i det følgende skal nærmere betragte årets løb, således som det fik sit præg ved de enkelte fester, vil vi særlig rette vor opmærksomhed på de ældgamle festskikke, hvor hedensk og kristeligt så fast var vævet sammen. Som bekendt er mange af disse højtidsbrug blevet afslebet og opløst i de siden da forløbne tre hundrede år. Og hver enkelt lille skik, fastholdt for sig, tager sig ofte ubetydelig ud, ikke mindst for vor tid, der har set så mange af dem ende som børneleg og ammestuetale. Men i forening udgør

de et mærkeligt led af en svunden kultur, en af de veje, ad hvilke vi endnu, om end famlende, kan nå en hedenolds tankesæt, til hvilken ingen skriftlig overlevering rækker.

2

Julen, der i vore dage afslutter året, dannede i det 16. århundrede i Norden dets begyndelse, idet første juledag var årets første dag. Dette stemte såvel med den gamle nordiske opfattelse som med den kristelige, der jo, når den lod hele tidsregningen rette sig efter Kristi fødsel, korrekt også måtte lade hvert enkelt år begynde med Kristi fødselsdag. Ikke desto mindre havde spørgsmålet om *årets begyndelse* middelalderen igennem været og var endnu fremdeles et af de mest omtvistede.

En hovedgrund til denne forvirring var uden tvivl den, at kirkeligt set spillede fødselsdagen liden eller ingen rolle i sammenligning med dødsdagen. Kristi fødselsdag kunne da ikke på årsinddelingens område tiltvinge sig en betydning, som den kirkeligt ikke besad. Og striden om det hele spørgsmål blev så langvarig, fordi der ikke gaves nogen overordnet myndighed, der med kirkeligt magt-sprog kunne tvinge en løsning igennem.

Dette fremgår allerede tydeligt af, at paverne i reglen holdt ikke på den korrekt kristelige ordening at lade året begynde med første juledag, men på den hedensk romerske, der lod året begynde 1. januar. Langt mere kristelig var for så vidt den tidsregning, som f. eks. Karl den Store brugte, at regne året ikke fra Kristi fødsel, men fra hans menneskevorden, hans undfangelse på Mariæ bebudelsesdag, den 24. marts. Og fuldt så berettiget fra et kristeligt synspunkt set var det at begynde året med Kristi opstandelse, altså med påsken. Denne beregningsmåde havde imidlertid den store ulempe, at påsken ikke indtraf til samme tid i de enkelte år, så at disse fik forskellig længde. Året 1179 f. eks. begyndte efter denne beregning den 1. april, men gik lige til den 19. april 1180, da påsken næste gang faldt. Dagene den 1.–19. april indtraf altså to gange i året 1179, i dets begyndelse og i dets slutning, hvad der måtte give anledning til betydelig forvirring.

I modsætning hertil regnede man i det græske kejserrige, støt-

tende sig til den første kristne kejser, Konstantin den Stores bestemmelse og i samklang med den østerlandske retning, årets begyndelse fra den 1. september. Denne beregningsmåde så i lang tid ud til at skulle sejre. Båret frem af den forholdsvist rige, byzantiske litteratur, vandt den endogså indpas i selve Italien. De to berømte paver, Gregor den Store og Gregor VII, fulgte således begge den græske årsinddeling. Endnu mere stemmende både med jævndøgntiden og med den østerlandske opfattelse var det dog at sætte årets begyndelse til den 24. september. Denne årsberegning bandede sig vej midt igennem Europa og vandt i det mindste en tid stærk tilslutning både i Tyskland, Frankrig og England. I modsætning til alle disse endelig stod den gammelnordiske opfattelse, der havde fæstet rod, hvor asadyrkelsen var trængt frem, altså foruden i Skandinavien tillige i Tyskland og England. Efter denne dannede julen årets begyndelse, og om julen lærte jo de kristne præster, at den var det samme som Kristi fødselsfest den 25. december.

Striden mellem alle disse forskellige beregningsmåder medførte den utroligste forvirring, der den dag i dag gør ethvert forsøg på nøjagtig tidsbestemmelse i middelalderens historie til et lige så vanskeligt som usikkert regnestykke. Thi de enkelte beregningsmåder holdt sig ikke inden for deres oprindelige grænser, men søgte at vinde land eller fortrængtes, alt efter de herskende kulturstrømninger og skiftende politiske magtforhold.

Ved det 16. århundredes begyndelse stod sagerne i de Norden nærmest omgivende lande således: I Tysklands forskellige egne regnede man på en mangfoldighed af måder, dog var der en overvejende tilbøjelighed til at begynde året med juledag eller den 1. januar. I Nederlandene regnede hver provins på sin vis, året begyndte således i Gelderland og Friesland med juledag; i Brabant, Delft og Dordrecht med påskelørdag, i Holland, Flandern og Hennegau med påskesøndag. Først i året 1575 synes befalingen om hele landet over at begynde året med 1. januar at være blevet taget ret til følge. I England, hvor man indtil det 12. århundrede på gammeldags vis havde regnet året fra jul, var det siden da blevet almindeligt at begynde året den 25. marts; og denne regnemåde holdt sig både borgerligt, kirkeligt og retsligt i brug lige til året 1752, da kong Georg II endelig gennemførte den højst fornødne kalender-

forbedring. Lignende forhold herskede i Skotland. Vel lod kong Jacob VI år 1599 kundgøre en forordning om, at året 1600 og alle følgende skulle begynde den 1. januar og ikke den 25. marts, men folk rettede sig ikke synderlig derefter, og først i året 1752 blev også her forbedringen gennemført.

Foruden al den her omtalte forvirring var der en anden, hvorunder man i det 16. århundrede også led føleligt, det var den ældgamle regnefejl med hensyn til *årets længde*. Idet man stadig regnede dette for 365 døgn og 6 timer, hvilket er en 11–12 minutter for meget, begik man en lille fejl, der i løbet af et århundrede kom til at svare til et døgn, og i det 16. århundrede var løbet op til ti døgn. Skønt f. eks. forårsjævndøgn først skulle indtræffe den 21. marts, faldt det allerede på den 11. marts.

For at råde bod på alle disse ulemper besluttede da pave Gregor XIII sig til at foretage en almindelig forbedring. Denne bestod dels i at fastslå den 1. januar som årets begyndelsesdag, dels i at udskyde de ti dage, som man efterhånden var sakket agterud for virkeligheden. Dette sidste udførtes ved den 5. oktober 1582 med ét at skrive den 15. oktober. Uheldigvis var imidlertid denne såkaldte „Gregorianske Kalender“ foreslået af en pave. Skønt dens fordele var indlysende, ville intet af de lande, hvor reformationen havde sejret, gå ind på den. I Tyskland antoges den af de katolske fyrster på rigsdagen i Augsburg i juni 1582, men forkastedes på samme rigsdag af de protestantiske. Skandinavien holdt naturligvis trop med disse. Først i året 1700 indførtes den forbedrede tidsregning i Nordtyskland og Danmark, år 1752 i England og Skotland, året efter i Sverige. Som bekendt regner man endnu i Rusland efter den gamle julianske kalender, der for øjeblikket er tretten dage bag efter den gregorianske.²

Forholdene i Norden i det 16. århundrede bar tydeligt mærke af forvirringen i nabolandene. Den gamle nordiske tilbøjelighed til at regne årets begyndelse fra juledag krydsedes ideligt af den sydfra kommende skik at begynde det med 1. januar. Et eksempel fra selve regeringsprotokollerne vil lettest anskueliggøre os dette besynderlige virvar. Tager vi de såkaldte „tegnelser over alle lande“ – kopi-bøger over udstedte kongelige befalinger – fra Frederik II's første regeringsår, så viser det sig, at ved årsskiftet 1560 har man fulgt gammel sæd, idet datoerne følger således efter hverandre: 23. de-

Den ældste kendte trykte danske kalender er fra 1530. I princippet svarer den til primstavene; men den er temmelig kompliceret, idet den bl. a. indeholder en tabel for månens omløb. Her er gengivet et udsnit af bagsiden med nogle af de symboler, man brugte til karakteristik af månederne. Nedenunder står et vers, der vejleder læseren i brugen af kalenderen.

cember 1559, 28. december 1560, 31. december 1560 osv. Næste år har man fulgt både gammel og ny stil, idet året begynder med juledag, men 1. januar ikke desto mindre i underskriften betegnes som nytårsdag 1561. Ved overgangen fra 1563 til 1564 følges ny stil, idet 27., 28. og 29. december henregnes til 1563, men for at forvirringen dog ikke skal mangle, benævnes 31. december 1563: „Nytårsaften år efter Kristi fødsel 1564“. Næste år når uklarheden sit højdepunkt. Første juledag betegnes nemlig på nymodens måde som „25. december 1564“, men tredje juledag betegnes som „27. december 1565“. I de to følgende år følges atter gammel stil³ osv., osv. På lignende måde fortsættes der århundredet ud: en fremherskende tilbøjelighed til at følge gammel stil, blandet med pludselige, sjældent helt gennemførte anvendelser af den nye. Ganske samme indtryk får man ved betragtningen af privatmænds måde at datere på.⁴ Hvorledes datiden selv har fundet rede i alt dette, er ikke let at forstå. Et held var det, at juletiden betragtedes som ferie, hvor man kun nødigt tog pen i hånd. For historikeren står den dag i dag hver tidsangivelse fra det 16. århundrede, der falder mellem den 25. og 31. december, som en lygteemand, der meget let, hvor sikre holdepunkter mangler, kan lede en til at regne et helt år fejl.

I dagligt omdømme fandt det hele spørgsmål om årets begyndelse en ganske anderledes nem afgørelse i Norden. Her var der intet menneske, der tvivlede om, at julen var den store fest, hvormed året begyndte. Holdt nogen på, at man desuden burde højtideligholde den 1. januar – „nytårsdag“, som folk på moden efter tysk vis nu oftere kaldte den – så var der aldeles intet i vejen for at hædres halvgåen jul, „ottende dag jul“, som den tidligere hed, med en ekstra fest, men en del af jul var og blev den. Ganske anderledes foregik udviklingen i sydlige lande. Hvor Kristi fødselsfest og årets første dag her skiltes fra hinanden, visnede hin hen, og festen for årsskiftet drog al opmærksomheden til sig.

Julen fejredes altså i Norden i det 16. århundrede, fordi den var *Kristi fødselsfest og årets begyndelse*. Som ovenfor omtalt, var hermed imidlertid langtfra dens betydning udtømt. Bagved lå en anden grund til at holde højtid, den samme, der i sin tid havde fremkaldt asadyrkernes jul og siden gjort det naturligt at henlægge Kristi

fødselsfest og årets begyndelse just til denne tid, det var *glæden over det tilbagevendende sollys*.

Denne naturgrund må ikke tabes af sigte. Dels er det nemlig den, der bliver tilbage, når alle de religiøse ikklædninger fjernes, dels er det den, der til enhver tid lige villig har tjent til underbund og sindbillede for hver ny og dybere fortolkning. Lysets genkomst har kaldt til fest, da vore forfædre i den grå oldtid skarevis trængte ind i Europa fra sydøst og under nordligere breddegrader lærte at savne og skatte det sollys, der i det tidligere hjem stundom havde været for stærkt. Lysets fødsel i vintermørket blev senere for asadyrkerne den årstid, hvor det faldt af sig selv at fejre Tors, Frejas og Odins sejr over jætterne. Og lysets komme til verden blev endelig for de kristne det på én gang simpleste og dybeste udtryk for Kristi menneskefødsel.

Dog end ikke ved denne tydning af julen som glædesfest for det tilbagevendende sollys tør vi standse. Bagved tegner sig i det 16. århundrede dunkle, men umiskendelige spor af en endnu ældre fest, den ældste, der kendes: *festen for mørket*.⁵

Vi ved ikke, hvor langt frem i troen på lysets guder vore forfædre var nået, da de efter lange vandringer slog sig ned i Norden. Kun ét kan vi med sikkerhed slutte: bosættelsen i et land med så lang og mørk en vinter som Nordens måtte virke på sindet. Måske påvirkedes de yderligere af en tilstedeværende tro på mørkets magter hos de overvundne ældre beboere. Vi ved intet herom. Men bag julens lysfest tegner sig spredte træk af en ældgammel julens mørkefest, en fest for, hvad mulmet har slugt og den sorte jord rummer: de døde.

En lignende fest fejredes hos de hedenske stammefrænder mod syd, og romerkirken var sluttelig klog nok til at optage den som en allesjælesfest, der skulle højtideligholdes den 2. november. I Norden gav vintermulm og kulde den ældgamle fest et endnu mørkere præg, og ganske naturligt bevarede den sin gamle plads, ved juletid.

Vi skal senere enkeltvis betragte disse rester af en oprindelig fest, som de i det 16. århundrede pletvis dukkede frem i nye, fremmede omgivelser. Her skal vi blot gøre opmærksom på, at de inden for sig rummede vistnok en lang udviklingsrække, nemlig alle overgangene fra blot rædsel til tak og tillid. Thi mørkets magter,

de døde, ansås i enkelte sagn og skikke – sikkert de ældste – for blot onde og fordærvende. De glædede sig ved ødelæggelse, når de for af sted i „asgårdsrejen“, de greb, selv i kirken, efter hver levende for at myrde ham. Men i andre, talrige sagn og former for tro blev de samme magter stilfærdige og skøttede sig selv; ja de blev godlidende, hjælpsomme, taknemmelige. Man bød dem bad og festbord. Hjemmet stod åbent og blev deres. Til tak røgtede de kvæget, signede slægten, værnede lykken. Ja, selv når jul var omme og kagernes sidste rester var strøet blandt korn og aske, glemte de døde under jorden ikke god behandling. De ledte plovfuren lige, de gav kornet under mulde trivsel, indtil sommersonnen fik kysset spiren grøn og rank og fyldig. De blev lidt efter lidt selv til milde, hjælpsomme væsener, slægtens gode ånder, aflejrede i et livsyn, hvor julens mørkefest uvilkårligt gled over til lysfest.

Julen frembyder da et forunderligt særsyn: en fest, der årtusinder igennem er blevet fejret på samme årstid, men af vidt forskellige grunde, en fest, i hvilken tidligere tiders skikke stadig uden synderligt anstød er blevet optaget og vokset sammen med senere. Den nordiske julefest udgør herved efterhånden den mærkeligste, rummeligste og mest menneskelige af alle fester. Den omslutter, mere eller mindre tydeligt, i sig menneskehedens hidtidige udvikling, med dens lange vandring fra frygt og håb, fra mørkerædsel til tro på lysets magter, til tindrende tro på midnatsstjernen over krybben i Bethlehem.

Og denne blanding er ikke tilfældig. Hos slægt efter slægt har naturforholdene og de simple grundvilkår næret festens hellige ild og holdt hver alt for snæver bekendelse i ave.

Virkningerne ytrer sig fremdeles. Thi årstiden knuger hver enkelt mer eller mindre til jordfængslet frø, snegemt spire. Kulde og mørke lærer at folde valne hænder om mindste lys. Arne og hygge vinker dobbelt. Sindet bliver blødt, ingen må glemmes. Og snart stimler de alle: børn, bekendte, fremmede. Der må noget godt, gaver, glæde til enhver. Hjemmet bliver livssyn. Ikke alene dette enkelte hjem, men det store fælles. Og minder tændes. De døde vågner og smiler på ny. Glemte venskab ulmer, frisk fjendskab slukkes. Det titter mod ruden udefra, ikke mørkets og dødens uhygge, men forundrede, spørgende, bedende blikke af lavere væsener, der ønsker at være med. De har alle trang og ret til lyset, thi det sto-

re hjem, det største hjem er alles. Stjernerne er julelys på livets store træ; på hvert levende væsen venter en gave, der vil gøre det glad.

Før jul er omme, slukkes disse følelser atter. Men så langt vort blik kan skimte, har i Norden det evigt spirende menneskehåb stadig ved juletid tændt fest, bestandig rigere fest. Selv om håb og forsæt kunne synes et kortvarigt blændværk, så viede de dog det begyndende år. Og om end de slukkedes, forvaredes dog stadig en gnist under asken og sneen til ved næste juletid at tændes på ny.

Det vil af det foregående være klart, at alle nordiske juleskikke må danne ligesom et tredobbelt lag, idet de har deres udspring enten fra den ældste hedenske dødefest eller fra asadyrkernes lysfest eller fra Kristi fødselsfest. Men det vil være lige så klart, at det i de fleste tilfælde vil falde meget vanskeligt at henføre hver enkelt skik og tro til sit bestemte udspring. Thi de undergik selv forandringer ved at optages mellem andre. De ældste mærkedes i århundredernes løb først med Tors hammer og døbttes siden. „Kristmesse“ julenat f. eks. havde måske oprindeligt været dødefestens højtidsstund ved midnatstide. Overgangen til det milde syn på de døde og naturens hemmelige beboere foregik måske i mangt et tilfælde sent, langt ned i middelalderen. Når og hvor er da den tilsvarende skik at henregne til?

Hertil kommer, at nordiske juleskikke ofte forgrener sig viden om. Nordboerne var jo selv kun en enkelt gren af en mangelgrenet stamme. Når da de hedenske nordboere og f. eks. de gamle romere ved deres julefest og saturnalier havde mange skikke fælles – såsom: udveksling af gaver, antændelse af lys og bål samt tjeneres og herrers ligestilling – så er det højst sandsynligt, at dette var gamle minder fra et fælles ophav. Vi mener nogenlunde at kende nordboernes slægtskabsforhold og den deraf følgende mulighed for fællesskab i juleskikke. Men blikket forvirres ved den uhyre rækkevidde, blot vi f. eks. ser på en gammel juleskik, der nutildags er i brug hos de mest forskellige folkeslag i Europa. At fælde et træ og på juleaften under særlig højtidelighed anbringe den tykkeste ende af stammen på arnen er en skik, der kommer igen både i Sverige, England, Frankrig, Tyskland, Italien, Dalmatien og Kroatien.

Men mest forvirrende af alt med hensyn til bestemmelse af juleskikke og deres herkomst turde det dog måske være, at den ny-

skabende evne fremdeles synes at være i virksomhed. De færreste tænker videre over sligt. Men sikkert er det, at blot i det 19. århundrede er i Danmark tilkommet tre nye juleskikke: det lyspynkede og gavebehængte juletræ, gåsesteg som festpise juleaften og den hyppige anvendelse af den sindbilledlige figur „julenissen“. Alle disse tre nye skikke står i lidet eller intet forhold til kristendommen.

Slige nydannelser kan enten forklares ved, at julen med dens stemningsmængde endnu er så levende en bevægelse, at den er i stand til at skabe sig helt nye udtryk. Eller også er de måske blot vidnesbyrd om, at folkets erindring er dybere end de enkelte slægtleds. Det ny er i så fald ikke nyt, men gammelt. Det er fordums skikke, for længst gået til bunds og glemt, som nu atter blot i lidt ændret form lokkes frem af mindets lønlige kildespring og males op til strømmens overflade.

Èt står i hvert fald fast: strømmen ruller bestandig fremad. Alt dette i forening gør det meget vanskeligt at give et fuldtro billede af en svunden tids juleskikke – man anstille blot en prøve ved at forsøge på at fremstille nutidens!

Og den fare for misvisning ligger altid nær, at hvad der har været gældende i en enkelt stand eller en enkelt egn, måske har været afbrugt eller endnu ikke fuldt i brug i en anden, og at nogle årtier i så henseende har betegnet ikke ringe forskelligheder.

Alle disse vanskeligheder og muligheder for fejl må tages med i anslag under vor følgende skildring af julen i det 16. århundrede.

Allerede flere uger før jul begyndte forberedelserne til festen. Blandt disse var bagning og brygning de vigtigste. Hvor megen vægt man i Norden lagde på julebagningen, kan ses af, at man i en gammel billedalmanak fra 1399 angav bagning som det betydeligste arbejde i hjemmet i december måned. *Juleøllet* skulle tillaves med særlig omhu. Selv den fattigste husholdning, hvor øllet til daglig var tyndt nok, måtte til julen brygge sig en beholdning af stærkere art. Denne kaldtes for „juletønden“. Det er denne bedste slags øl, der menes, når det f. eks. i visen om røverne på Nordskov hedder, at da de gjorde indbrud hos bonden, truede de ham med deres spyd og sagde:

Du give os af din „juletønde“. ⁶

At have „smagt juletønden“ var det folkelige udtryk for at være beruset, og at „lægge juletønden ind“ betegnelsen for at give særlig godt traktament. Da en kvinde i Kerteminde en jul var stærkt drukken, og manden ville gå ud af huset for at undgå videre strid, råbte hun derfor efter ham: „Gak djævlén i vold! varst du mand som du burde, da lagde du mig min juletønne ind.“⁷

Tiden, der gik forud for jul, var den farligste af alle. I disse lange nætter var mørkets magter ude, og juleøl såvel som mennesker udsat for at lide mén. Ingen nat var i så henseende så berygtet som sanktlucienat (den 13. december), der flere steder i Norge endnu påstås at være den længste nat.⁸ I det 15. og 16. århundrede slog denne påstand virkelig til, idet den 13. december dengang på grund af almanakkens urigtighed svarede til den 22. og 23. december nu.

„Lussinatten“ var i Norge særlig berygtet, fordi de afdødes ånder, *asgårdsrejen* i denne drev sit spil. Hvad det vilde tog, idet det su-sede gennem mulmet, traf af ubevogtet, rev det med sig. Enhver passede derfor ikke at være ude den nat. Rundt om vidste man at fortælle om folk, især piger, der var forsvundet på denne vis. En kvinde, der var forsvundet „lussinat“, gav tydeligt til kende, hvad der var blevet af hende, ved næste år, da toget for forbi, at kaste sit sølvbælte ned på det sted, hvor hun var blevet revet med. For at sikre juleøllet mod „asgårdsrejen“ brugte man flere steder at ofre deraf til husets skytsgud, et helligt træ i gårdens nærhed eller plantet på selve gårdens tun, „tuntræet“, „vættetræet“, som det kaldtes.⁹

I Danmark benyttedes lucienatten til at lette en flig af fremtidens slør. Ønskede en pige at se sin tilkommende mand, skulle hun på denne nat blot tage et lys i hver hånd og alene i kammeret, stirrende mod et spejl eller ruden sige som følger:

Lucie! Du blide
skal fly mig at vide.
Hvis dug jeg skal brede,
hvis seng jeg skal rede.
Hvis kærest jeg skal være,
hvis barn jeg skal bære.
Hvis arm jeg skal sove i,¹⁰

Den hellige Lucia skal have lidt martyrdøden i Syrakus på Sicilien o. år 300. I Norden fik det særlig betydning, at hendes helgendag faldt i december, idet hun herved blev knyttet til vintersolhvervet. I visse egne af Sverige fejredes den 13. december endnu ned i nyere tid som en særlig festdag, skønt solhvervet p. gr. af kalenderreformen er rykket en halv snes dage. Den moderne luciafest har imidlertid kun svage rødder i fortiden. Den skyldes, at et stockholmsk dagblad i slutningen af 1920'erne førte en kampagne for en genoplivelse af lucia-traditionen. Herfra skriver sig op-toget af „luciæbruden“ med lyskronen og de kærtebærende terner. I årene efter anden verdenskrig bredte skikken sig til Danmark, hvor man i det sidste hundredår villigt har absorberet fremmede juleskikke – senest den skik at tænde lys på kirkegårdene juleaften. (Per Pejstrup fot. Nordisk Pressefoto).

så viste den pågældendes ansigt sig for hende. Dog hæftede der altid noget uhyggeligt ved „lussinat“; dette som andet mere burde helst opsættes til den virkelige jul.

I mange egne af Sverige, især Värmland og i det hele Vestsverige, havde lucienatten et andet præg end i det øvrige Norden. Også dér synes den at være blevet opfattet som årets mørkeste og længste nat, men netop derfor henlagde man – i strid med kirkens festkreds, men i overensstemmelse med en smuk naturfortolkning – julestjernens fremkomst og de østerlandske vises tog just til denne nat. Alle de vekselsange, udklædninger, optog med stjernen osv., som i det øvrige Norden foregik på helligtrekongers dag, fandt da i disse egne af Sverige sted allerede luciedag eller lucieaften. Skoledrengene, der her som alle vegne havde en slags eneret til at udføre sangen og nyde godt af de indkomne gaver, kaldtes derfor „lus-sigossarna“, et navn, som de i Stockholm har bevaret lige ned til vore dage. For Stockholms vedkommende skrev navnet sig dog måske nærmest fra, at det her var skik på luciedagen at give en stor, offentlig skolefest med lys og sang. Endnu i året 1743 skildres festen i „trivialskolen“ således: lysbrændingen begyndte på luciedag klokken halv syv formiddag med nogle hundrede lys og lamper. Rektorklassen var overalt indvendig beklædt med granris og prydet med „glaslamper“. Katederet var ligeledes granklædt og illumineret, og rektorens navnetræk anbragt derpå med krone over og palmegrene. En af øverste klasses disciple holdt festtalen på svenske vers, og firstemmige salmer ledsaget af basuner samt anden sang og musik blev udført. Til disse fester mødte et både udsøgt og talrigt publikum, så at salen ikke nær kunne rumme alle.¹¹

Renest har den gamle svenske skik holdt sig i Västergötaland lige ned til vore dage. Her stod indtil for kort tid siden hver lucienat alle husets kvinder op ved midnat og lavede festmad. I rigere gårde udklædtes ofte en ung pige som stjerneengel: i hvid dragt med en krone fuld af lys på hovedet. Klokken tre morgen vakttes alle mændene, der trakteredes på sengen med festretterne, den såkaldte „lussebiten“. Denne gode behandling udstraktes til dyrene med. Katten fik fløde, hunden kødben, hestene havre, kørerne hør, fårene løv. Stjernen lyste jo over alle. Ingen måtte savne sin „lussebiten“.¹²

En ældgammel vedtægt var det, at under julefesten skulle al ufred hvile og blodig kamp være strengt forbudt. Måske skrev denne bestemmelse sig alt fra den hedenske tid – det var i det mindste skik dengang altid at møde ubevæbnet i „gudehøvet“ til den

store ofring – i hvert fald havde kirken i middelalderen hævdet „gudsfreden“ som pligt for alle. I Norge var befalingen om julefred gået over i selve de verdslige love. *Julefred* blev sat den 21. december og skulle vare i tre uger; enhver voldsomhed, begået i denne tid, straffedes med forhøjet bøde. Disse bestemmelser stod endnu ved fuld magt i det 16. århundrede. I Bergens rådhus-protokol hedder det f. eks.: „Anno 1593 på sanktthomasdag, som er den 21. decembris, blev sat julefred efter byloven.“¹³ Om Baltzer Thorbiørnssøn, der havde dræbt en mand i julen, meddeles det i hans år 1569 erhvervede freds brev, at hans bøder skulle fordobles, fordi han havde brudt „julefreden“.¹⁴

For at sikre denne julefred var det især i byerne nødvendigt samtidig at forstærke vagten. På ovennævnte dag i Bergen blev derfor også „julevagten tilskikket“. Ved „julevagt“ forstod man ikke blot forøget vagtmandskab, men, så vidt det lader, en vagt, der besørgedes af borgerne selv. I talrig flok, hver borger ledsaget af sine tjenere, gik de så om, væbnede med kårder og med en lygte i hånden. Ved alle „almenninger“ i Bergen gjorde de holdt og råbte: „Vagt i ho!“¹⁵ Denne vagttjeneste var, selv om den gik på tur, temmelig besværlig, og den fristelse lå nær, at falde ind undervejs hos venner og bekendte. Beskrivelsen af et „rundt gæstebud“ i Bergen i julen 1563 ender derfor også med følgende korte, men malende angivelse: „Der kom og julevagten ind. De fik nok.“¹⁶

Hele Norden over gjaldt den form for „julefred“, og så længe julen varede, skulle alle retstrætter hvile,¹⁷ og i hjemmet måtte intet arbejde foretages undtagen det aldeles nødvendige, som kvægets fodring og lignende. Alt brænde til huset skulle være hugget i forvejen. Særlig sky nærede man for sysler med hjullignende bevægelser, som at spinde, vinde garn, bore med bor, der antoges at ville forvolde både den, der udførte dem, og gårdens besætning skade. Julen igennem troede man nemlig, at solen selv holdt sig i ro, intet andet måtte da heller bevæges rundt.¹⁸ Et betegnende eksempel på denne skræk anfører en forfatter fra omtrent år 1700, idet han fortæller om en bondekone, der, da hendes pige før helligtrekonger ville røre ved rokken, for til og sagde: „For Guds hellige døds skyld, spind ikke nu! Jeg har ikkun én ko, den vil jeg ikke miste.“¹⁹ Lignende overtro har holdt sig både i Jylland og på Sjælland indtil vore dage.²⁰

Et ganske eget udtryk fik „julefreden“, idet den udstraktes til dyrene tillige. Så længe julen varede, skulle mennesket holde fred selv med sine arvefjender: ulve, bjørne, rotter, mus og end ikke udæske dem ved at nævne dem ved rette navn, da ingen kunne vide, hvo der var klædt i sådan ham. „Ved juletid forvandles mennesker til ulve,“ siger Olaus Magnus, „og de udføre meget ondt.“ For at sikre sig skulle man derfor kalde dem med fremmede navne, ulven: „gråben“, bjørnen: „den gamle i pelsen“, musene: „de små grå“, eller „tede“, rotterne: „de store“ eller „de langrumpede“ osv. Vanskeligt stedt var man med familienavnet: „Mus“. I Havdrup Sogn på Sjælland brugte man endnu ved midten af det 18. århundrede at kalde den derværende præst, hr. Laurids Muus († 1778), hvert år, så længe julen varede: „hr. Tede“.²¹ En forvalter af samme navn i Jylland kaldtes i julen: „forvalter Uting“. Endnu ned til vore dage nærer man på landet i Jylland sky for i julen at nævne blot ordene loppe eller lus. De skal kaldes „de sorte“ og „de grånakkede“, „ellers bliver de myndige“.²²

I Västergötaland har man langt ned i det 19. århundrede, ikke blot hos almuen, men også blandt de mere dannede, fulgt en mærkelig fremgangsmåde mod rotterne. Sanktthomasdag, den 21. december, den dag, da julefreden blev sat, var tillige opsigelsesdag for lejere og jordbrugere. Man behandlede da rotterne, hvis de havde været for slemme i årets løb, som andre lejere og brugere og sagde ligeledes dem op på sanktthomasdag. Derfor kunne man høre husmødre i årets løb, når rotterne plagede dem for stærkt, sige: „Her bliver ikke andet for, vi må sige dem op til thommesmesse.“ Selve opsigelsen frembød dog store vanskeligheder. For at have ret magt, skulle den helst forkyndes dem af en „edsvoren“. Man anvendte da hertil gerne gamle soldater, der ad denne vej fik en lille, meget kærkommen og højt fornøden bifortjeneste. Især brugtes ofte „gamle Gustafsson“, der havde tjent i hæren 1813–15, og som han selv udtrykte det, „varit med och satt Apoleom på ena öja“ [sat Napoleon på en ø]. Med hat på hovedet, stok i hånd og vigtig embedsmine gik han på sanktthomasdag stuerne rundt i mange gårde og forkyndte rotterne deres opsigelse. Men desværre krævede „lovlig opsigelse“ tillige en anden betingelse – og her møder vi den fælles nordiske folketro – den skulle være særlig „høflig“. Var der mindste „uhøflighed“ i den, mistede den i samme øjeblik sin

kraft. Det var sikkert denne yderst vanskelige blanding, der så ofte berøvede forkyndelsen dens magt, så at rotterne i de fleste gårde trods opsigelsen vedblev at husere som tilforn. Mange opgav da anvendelsen af den „edsvorne“. En barndomserindring fra Västergötaland henimod midten af det 19. århundrede lyder derfor således: „Jeg mindes, hvorledes jeg halvt undrende, halvt leende fulgte min moder gennem hele huset på en rotteopsigelse, ved hvilken hun ikke rettede sig efter anden regel end blot at „være høflig imod dem“.“²³

Jo nærmere julen kom, des større forstyrrelse og uro herskede der i huset. Ikke blot skulle jo alt det fornødne af mad og drikke være til stede, men alt indbo skulle vaskes og pudses til det nye år, og sluttelig væggene „drages“ eller de sodede bjælker dog i det mindste bemaales med kridt til højtiden.²⁴ Den 23. december var hjemmets mest uryddelige dag. Mindet herom er endnu bevaret i det gamle udtryk om et forstyrret hus: „Her ser ud som lille juleaften.“²⁵

Endelig oprandt den så længselsfuldt ventede 24. december. I enkelte egne af Norge brugte man at rise hinanden op på denne morgen,²⁶ dog synes dette ikke at have været nogen almindelig nordisk skik. Dagens første timer gik hen med at ordne, hvad der endnu stod tilbage. Så snart middagsmåltidet, hvorpå der den dag kun lagdes liden vægt, var til ende, gav man sig i lag med stuens udpyntning. Væggenes dragning havde man vel i reglen måttet besørge dagen forud, men nu bredtes alt, hvad huset ejede af bænkehwynder, og samtidig *strøedes gulvet med halm*. Denne sidste skik holdt sig endnu på Bornholm ind i det 19. århundrede, og i enkelte egne af Sverige har den holdt sig indtil vore dage. I det 16. århundrede var det vistnok temmelig almindelig brug, ikke blot på landet, men også i mangt et hjem i byerne i Norden, at benytte denne halm til fælles natteleje for alle husets beboere den første julenat, stundom enddog flere nætter i julen. I så fald plejede man samtidigt at rede sengen, og ofte højsædebænken tillige, med alt, hvad huset ejede af sengeklæder, et dynehav helt op under loftet. Det særligt gode leje var tiltænkt Kristus og englene, hvis de ville gæste huset.²⁷ Man tillagde også *julehalmen* en underfuld virkning. I Sverige bandtes den i kors og anbragtes for husets døre, den opbe-

varedes omhyggeligt og bredtes på agrene eller blev vundet om frugtræerne for at gøre dem frugtbare og gaves kvæget at æde for at sikre det mod vanhæld, når det om foråret dreves på græs. I Danmark brugte man vistnok i den katolske tid at sige til æbletræerne, når man juleaften bandt halm om dem: „Fryd dig, æblekvist! – Som Maria, der bar Jesus Krist.“ Fra Jylland hedder det endnu ved midten af det 19. århundrede: „Hver juleaften, når der var syslet, gik Stine og hendes søster ud i haven, bandt høbånd om alle frugtræerne nede ved roden og sagde: I aften klæder jeg dig. – Til sommer føder du mig.“²⁸ I Småland bandt man af julehalmen tolv små halmbånd, så tykke som en barnearm, et for hver af årets måneder, de kaldes for „burmänner“ og blev juleaften satte op i taget under rygåsen til velsignelse for det kommende år.²⁹

Når stuen var færdig, mærket med kors og røget med krudt og svovl eller andet for at skræmme alle onde ånder bort, skred man til det næste, at sørge for udhusene og deres beboere. Også her blev der røget, stål blev fæstet over stalddøren, et kors af tjære blev strøget på alle andre døre og ligeså på øltønderne, medens skinker og madvarer korsedes med smør eller fedt. På de gamle dansk-svenske øer ud for Riga-bugten, Ösel, Dagö og flere, hvor så mange minder fra den nordiske tid har holdt sig uforandrede, er også „julekorset“ bevaret i sin oprindelige form. Husfaderen mærker her endnu vinduer og døre med et kors, omgivet af en kreds. Dette er den ældgamle betegnelse for solguden. Korset i dette solbillede har i århundredernes løb fået selvstændig betydning og er fromt blevet udlagt først som Tors hammer, siden som Kristi kors.³⁰

Når *kvæget* var blevet gnedet på tænderne med salt eller i enkelte egne af Danmark med en blanding af salt og sod,³¹ begyndte dets helligaften. Denne betegnedes hele Norden over ved en ekstrarodring. Såvel heste som køer fik kærne den aften ofte med et par ord til forklaring såsom: „Det er julekvæld, kyre mi!“ „Her har du, for at du skal vide, at det er jul!“ osv. I Sverige anførte man som grund til, at hestene fik skær havre ved denne lejlighed: „De have så begæret dengang, da de kunne tale.“ I Holsten brugte man flere steder tillige at tænde et julelys og sætte det ved krybben.

Til tak for al denne gode pleje herskede der også et særligt liv i stalden den nat. Ved midnatstide, i frelserens fødselsstund, rejste alt kvæget sig op, og efter hvad man ville vide, fik det endog en kort

Onde ånder hjælper menneskene. Til venstre hakker en grubeånd løs i gruben, i midten fejer en ånd gulvet i hestestalden, til højre færger en ånd nogle passagerer, og foroven til venstre farer en heks af sted på en drage. Olaus Magnus kunne ikke nøksom advare sine læsere mod denne „hjælpsomhed“, idet de onde ånder naturligvis er djævelens håndlangere, og deres virksomhed havde kun til formål at lokke mennesker i fordærv.

stund menneskeligt mæle. Sligt måtte imidlertid ingen overvære. En mand i Sorø-egnen, der i en langt senere tid af nysgerrighed ville overbevise sig herom, blev den hele nat igennem kastet fra væg til væg, så at han kom ganske syg derfra, „og det var ikke kvæget, der kastede ham“.

I Jylland synes man dog ned mod vore dage at være kommet forståelsen nærmere. Det hedder herfra: „Julenat kl. 12 rejser alt kvæget sig op, strækker sig og drøner. Kreaturerne tale da med hinanden, og den, som forstår hebraisk, kan tale med dem.“³²

Ikke blot for kvæget sørgedes der; også *lænkehunden* løstes og fik lov at løbe ind med i stuen, ja selv himlens fugle skulle vide, at det var jul. Overalt i Norden brugte man at rejse for dem et neg eller to på en stang, en skik, der som bekendt har holdt sig mange steder indtil vore dage.³³

Men heller ikke den *livløse natur* og alle disse dunkle *hemmelighedsfulde magter*, der omgav mennesket, burde glemmes. At have en tanke for dem kunne måske medføre mangefold lykke i årets løb. I Holsten brugte derfor bønderne at gå ud i skoven, banke på stammerne og sige: „Glæd jer, træer! den hellige Karst (Kristus) er kommen.“³⁴ I Norge bragte man mad ud til gårdens nærmeste, store træ, eller overgød rødderne med mælk eller øl.³⁵ Endnu for tre–fire menneskealdre siden satte man på gården Egeland i Undalen hver juleaften et krus øl, nogle kager og et stykke kød ud til gårdens gamle egetræ. En gammel, hul eg ved Hitterdalsvandet i nedre Telemark får endnu hver juleaften sin part af julegrøden.³⁶ Få var uden tvivl de steder hele Norden over, hvor man på denne aften ikke betænkte nissen med en skål grød med dygtigt smør i. I Småland brugte man tillige at forære ham en ny klædning.³⁷

Og som det gik nissen, gik det mange steder også både englene og andre usynlige væsener, med hvem det gjaldt om at holde ven-skab. I Värend i Sverige satte man mad ud i døren til englene, „engleøllet“, som det kaldtes. I Telemark i Norge forklarede man sig den skik, at lade bordet stå dækket dag og nat hele julen igen-nem, som sigtende til, at vandrende „tusser“ der usynligt drog for-bi, skulle kunne nyde god forplejning; og samvittighedsfuldt brag-te man ligeledes mad ud i højene til „vætterne“. På mange steder i Norden lod man juleaften alle døre stå uaflåse, for at de under-jordiske kunne i det mindste komme frem, hvor de ville. Ganske lignende skikke kendes andetsteds fra. I Skotland f. eks. sattes jule-aften både brød og ost ud i døren for de gode ånder.³⁸

Alt sligt måtte være bragt i orden, medens det endnu var lyst. Thi fra det øjeblik, den store kirkeklokke lød, „mariklokken“, som den endnu ofte kaldes,³⁹ og det ringede til solnedgang, „gik ju-len ind“, og hvert arbejde skulle ophøre. Det kneb med at blive færdig, og mange fik sande det gamle ord: „Året er aldrig så langt, juleaften er jo trang.“⁴⁰

Mariklokkens toner forkyndte, at „julen gik ind“, og at dens fred

og glæde sænkede sig over alle, ikke blot over mennesker og dyr, men over de hemmelighedsfulde, usynlige væsener tillige. Den samlede ligesom alt til et enigt hele, forkyndte i et kort nu livets og verdens dybeste hemmelighed: alt er forløst. Men i samme nu skilte den det atter ad. Thi fra den stund, klokken havde lydt, skulle hvert rige – menneskenes, dyrenes, de usynlige væseners – skøtte sig selv og ikke tage vare på hinanden. Lige så godt og rigtigt det var at sørge for dyrene og de andre væsener, medens tid var, lige så farligt var det at ville gå videre, og især at ville stille sin nysgerrighed ved at belure dem. Allerede dyrene tålte intet menneske mellem sig som vidne til, hvad der foregik blandt dem julenat. De usynlige væsener naturligvis endnu langt mindre. Hvad vætter, nisser, underjordiske foretog sig julenat for at yde gentjeneste, forblev en stadig uløst gåde. Man kunne gisne om, at de måske gjorde rent i stalden, gød helse i husets grund, gjorde elvens vej tryk at befare, lærte mennesker – i drømme eller i død – den svære kunst at svæve i luften. Det var og blev alt sammen kun gisninger. End ikke ærkebisp Olaus Magnus kunne give sine læsere ret besked. Hvert forsøg på at ville udspejle og blotlægge de usynliges færds straffedes hårdt, ofte med livet. *Den* slap nådigt, hvem en godmodig nisse nøjedes med blot at kaste ud. Som bekendt véd heller ikke nutiden noget nærmere herom.

Når mariklokken havde lydt, kom da endelig turen til at tænke på sig selv, tvætte sig og iføre sig højtidsdragt. Den sædvanlige måde at udføre denne årets hovedrengøring på var den gammeldags: alle begav sig til husets *badstue*.⁴¹ Dampbad for gårdens samlede beboere i mørkningen juleaften omtales endnu i slutningen af det 18. århundrede som brug i flere egne af Norge,⁴² og var på denne tid endnu almindelig på landet i Sverige.⁴³ I Finland og de dansk-svenske egne af Estland har skikken holdt sig til vore dage.⁴⁴

Når dampbadet var til ende, iførte man sig rene klæder. Årets første aften skulle nemlig nødvendig hædres med rent undertøj, en skiften ham, som for manges vedkommende slet ikke gik så ofte for sig i årets løb. Det er denne fordring, hvortil der spøgefuldt sigtes i det gamle ord: „Renlighed er en god ting, sagde kærlingen, hun vendte sin særk juleaften.“ Det er rimeligvis også denne indre festdragt, der har givet anledning til den norske overtro: at man i julenætterne burde ligge med skjorten på og ikke som ellers

nøgen, da de underjordiske i modsat fald ville tvinge én til i søvne at vandre derhen, hvor man var født.⁴⁵

Medens alle var samlet i badstuen, stod det øvrige hus en stund forladt. Dette øde på en højtidsaften havde noget eget hemmelighedsfuldt ved sig, og det er uden tvivl heraf den tro udviklede sig, der var gængs f. eks. i det sydlige Norge, at disse øjeblikke kunne benyttes til at få sin tilkommende at se. Man havde blot stiltiende at forlade badet, klæde sig på og ude i det mørke gårdsrum gå tre gange baglæns omkring badstuen med en ølskål i hånden. Når man da tredje gang nærmede sig døren, lød et voldsomt brag, hvoraf man ikke måtte lade sig skræmme, og kort efter kom den tilkommende til syne, nærmede sig, tømte skålen og forsvandt.⁴⁶

Det pålåg den, der sidst forlod badstuen, at fyre dygtigt i, så at varmen kunne holde sig lang tid endnu. Hensigten hermed var at give også de usynlige væsener, de afdøde slægter, lejlighed til at tage sig et bad, hvis de lystede.⁴⁷ Der er næppe noget andet træk, der i så tydelig og troskyldig en form viser os, hvor stor en pris nordboerne satte på dampbad.

Efterhånden som husets medlemmer, tvættede og højtidsklædte forlod badstuen, samledes de alle i „stuen“. Enhver, der trådte ind, hilste og genhilstes med den sædvanlige julehilsen. Denne var, i det mindste efter en senere tids skik at dømme, så nogenlunde ens Norden over og lød i sin korteste form omtrent således: „Glædelig jull! Helsen og sundhed og alt, hvad som kært er!“

Stuen var iført festdragt, og julelysene brændte på det veldugede bord. En ældgammel skik var det, når alle var samlet, at øge ilden på arnen med et *vældigt stykke brænde*. Denne skik måtte naturlig tabe sig overalt, hvor kakkelovne indførtes, og er for længst glemt i Danmark; men i Sverige og England har den holdt sig indtil nu. I Sverige kaldes det „julbrasa“,⁴⁸ i Northumberland og Yorkshire: „yuleblock“ eller „yule-clog“, en benævnelse, der tydeligt nok beviser, at skikken her er af nordisk oprindelse, da jo jul på engelsk ellers hedder „christmas“.

At imidlertid skikken i det hele ikke er af blot nordisk oprindelse, opstået hos asadyrkerne, men rimeligvis langt, langt, ældre, synes at fremgå af, at den nu for tiden forekommer også hos andre og det de forskellige folkeslag i Europa. I Kroatien fældes såle-

des juleaftens nat et par unge egetræer for hvert hus, og der kastes sædekorn over dem under udråbet: „godmorgen juledag!“ I Dalmatien prydes de med rødt silke, guldtråd og blomster og bæres ind i huset mellem tændte lys på hver side døren, hvorefter de kastes på ilden. Også i Norditalien bruger man juleaften at lægge en hel træstamme på ilden. I Tyskland kan skikken påvises i det 12. århundrede. I England tillægger folketroen denne træstamme beskyrmende kraft, hvorfor den ofte halvbrændt tages ud af ilden og gemmes til næste år. I Albanien gemmer man stammens aske, der anses som lægemiddel og i stand til at gøre ager og vingård frugtbare. I Frankrig kaldes brændestykket, der helst må være en træbul, „souche de Noël“, og skal lægges på kaminen enten klokken seks eftermiddag eller kort før midnat. Det er børnene forbudt at sætte sig derpå, da de herved let pådrager sig hudsygdom. I enkelte egne af landet benævnes brændestykket „tréfué“, et navn der mulig står i forbindelse med, at det skal kunne holde sig tre dage i brand på kaminen („trois feux“).⁴⁹

Når julestammen var lagt på ilden, skred man til *udveksling af gaverne*. Også denne skik var urgammel, kendt ikke blot af de hedske nordboere, men også af romerne ved deres saturnalier. Antallet af sådanne gaver kunne ofte være overordentlig stort. Hos fru Anne Brahe til Löberöd i Skåne hører vi således, at der juleaften stundom samles 4 til 500 personer ude i gården fra de omliggende sogne for at modtage julegaver.⁵⁰ Erik Rosenkrantz på Bergenhus uddelte juleaften år 1560 gaver til 187 forskellige personer.⁵¹

Dette var naturligtvis for en del almisser, svarende til, hvad der f. eks. var skik i Helsingør, hvor der hver juleaften ved Krogens slotsport uddeltes kød, brød, øl og lys til de fattige, der medbragte en seddel fra præsten.⁵² Om ikke almisse, så dog en art stående retlighed var det, når alle kongens skippere, styrmænd og højbåds-mænd juleaften mødte på Københavns Slot og fik en mark hver, samt øl, mjød og lys; hvorfor de også højlydt beklagede sig, da disse gaver år 1576 udeblev.⁵³ Om mængden af sådanne gratulanter fik i en noget senere tid den engelske gesandt Whitelocke et tydeligt indtryk, da han i julen 1653–54 opholdt sig ved det svenske hof. I hans dagbog hedder det: „1. januar kom dronningens standdrabanter, trompetere, trommeslagere, jægere, 40 betjente, kuske med flere og begærede nytårgave. Da gesandten hørte, at det var

Svensk stempel til prægning af julekager. Det stammer vistnok fra det 17. århundrede; men det gengivne sceneri hører det 16. århundrede til. Det er en gengivelse af lignelsen om den rige mand og Lazarus. Den rige mand sidder ved sit veldækkede bord; der er et fad med fjerkræ, pokaler, kuvertbrød, spisebrikker og knive, men ingen gaffler. Både han og hans frille er iført modedragter fra Frederik II's tid. Udenfor ligger Lazarus og tigger om smulerne. Det er ikke noget tilfælde, at man har valgt netop dette motiv til julekagerne; det var godt at blive mindet om sine pligter over for de fattige, når man selv væltede sig i en overflod af mad. (Nordiska Museet, Stockholm).

skik, gav han efter sin og fædrelandets tarv.“ Hidlokket heraf indfandt der sig naturligvis dagen efter nye gratulanter.⁵⁴

En meget almindelig gave fra husfader og husmoder var de såkaldte *julekager*. Disse var dels finere, enten af honning og peber eller omtrent svarende til, hvad der endnu i Danmark kaldes „julekage“ – dels grovere, blot af rugmel, de såkaldte „sigtekager“. Deres form havde ældgammel, sindbilledlig betydning, idet de enten skulle være ganske runde, vistnok svarende til solen, eller have skikkelse af et levende væsen, hyppigst mænd, bukke og grise. At herved oprindeligt har været sigtet til Tor, hans bukke og Frejas galt, synes umiskendeligt. Spor af denne sidste skik er de endnu for Norden ejendommelige børnekager: „kagemænd“ og „sukkergrise“; i Danmark er forbindelsen mellem disse og julen glemt, i Sverige bevares den endnu.

Også de runde julekager var ofte prydet med figurer. En julekageform fra år 1637, der opbevares i Stockholms „Nordiska Museet“, fremstiller således på kagens overflade figurer i datids festdragt. „Sigtekager“ med indridsede figurer, „skrevne sigtekager“, som de kaldtes, var i det 16. århundrede almindelige i Danmark. Digteren Hieronymus Ranch lader endog i sit skuespil „Samsons Fængsel“ den filister, i hvis mølle Samson måtte trælle, bage sådanne sigtekager til fest.⁵⁵ Om julekagernes størrelse meddeler ærkebiskop Olaus Magnus, at de i Sverige kunne være så store som et lille barn.

Ved betragtning af den hele skik med „julekager“ får man et levende indtryk af, hvor lidt selv et spand af tusind år har at sige i forhold som disse. For de nordiske vikinger, der fejdede på England, var skikken gammel og velbekendt. Derom vidner, at i hine egne, som de erobrede, har den gamle, danske benævnelse „yulecake“ endnu den dag i dag holdt sig i almuesproget.⁵⁶ Når Olaus Magnus i det 16. århundrede fjernt fra Sverige mindes sit hjem, omtaler han de uhyre kager, der bagtes ved juletid og sendtes til venner og bekendte. Og når det om bønderne i Nordsjælland i det 19. århundrede hedder, at de hver jul bager 24 pundige kager af hjemmesigtet rugmel, som de derpå skænker dels til børnene og tyendet, dels til enhver mindre bemidlet, der har stået dem bi med sommerarbejde,⁵⁷ ville denne beskrivelse vistnok med ringe forandring kunne passe på oldtids forhold.

Det synes at have været en også i Norden brugelig spøg, at indbage et pengestykke i en af julekagerne. I England og Sydtyskland brugte man i det 16. århundrede ved juletid at dele en sådan med penge indbagt kage mellem Kristus, jomfru Maria, de hellige tre konger og husets beboere. De førstes stykker bortgaves som almisse. Fandt nogen af husets beboere pengene i sit stykke, var han den dag „konge“, og skulle, i Tyskland i det mindste, straks slå et kridtkors på loftsbjælken, hvilket bragte huset lykke.⁵⁸

Julegaverne bestod dog hyppigt i andet og mere end blot kager. Efter tidens sædvane sørgede man da gerne for, at deres værdi var tydeligt angiven, enten en ligefrem mønt eller let forarbejdet sølv og guld, en ske,⁵⁹ et bæger, en ring eller lignende. Blandt alle de julegaver, som Christian IV i årene 1592 og 1593 gav til sine nærmeste, var der kun en eneste, der var af ubestemmelig værdi, nemlig et lille bæger med låg, som han selv havde drejet til Niels Kås. Resten var lutter sager, hvor man kunne føle sig til værdien: et guldsmykke til hans moder, det ene år til 320 kr., det andet år til 1000 kr., guldsmykker til hans to søstre, det ene år til 260 kr. stykket, de næste til 360 kr., guldringe til regeringsråderne til 120 kr. stykket, osv., osv.⁶⁰

En underlig skik, som dog ikke synes at have stødt nogen af de pågældende, var de officielle julegaver, der hvert år måtte sendes til de øvrighedspersoner, man i årets løb havde stået i berøring med. For byernes vedkommende kunne udgifterne her løbe ikke så lidt op. Helsingør by f. eks. sendte hver jul en foræring både til lensmanden på Kronborg, hans slotsfoged, skriver og ridefoged, og desforuden til byens sognepræst, hans kapellan, organisten, byskriveren, byens to politibetjente og fogedens to tjenere. Gaverne var aldrig to år i rad ganske ens; dog fik i reglen sognepræsten, kapellannen, organisten og byskriveren en oksekrop til deling, en kvart til hver. I Helsingør gik man videre i høflighed end andetsteds, idet man ikke nøjedes med at sende julegaver blot til byens egen lensmand, men sendte ligeledes til de to nabolensmænd i Frederiksborg og Hålsingborg.⁶¹ – Et tiltalende indtryk gør det at se, hvorledes Niels Hemmingsen, efter at han var faldet i unåde, afsat fra sin lærerpost og forvist til Roskilde, endnu hver juleaften fik sendt fra Københavns Universitet et halvt fad vin i julegave.⁶²

Hvad julegaver til børn angik, så var det skik, at hvert barn

lånte en tallerken eller skål – et *julefad*, som det kaldtes⁶³ – og selv satte det ud i det fri, når mørket var faldet på, og derpå i spændt forventning oppebiede, hvad Jesusbarnet ville bringe. Når den lille atter fik sit fad, var dette enten fyldt med gaver eller, hvis vedkommende havde været uartig, tomt. I Nordtyskland, men så vidt vides ikke i Danmark, kunne endda „Knecht Ruprecht“ være nær og slå det uartige barn med sin krabask. Det er denne skik, „at sætte sit fad ud“,⁶⁴ som det kaldtes, hvortil der sigtes i følgende brev fra den syvårige Christian IV til hans mindre broder: „Kære hr. broder, hertug Ulrik! om I nu flitteligen studerer og skikker eder tugtig, som I ofte påmindes, så kommer vor herre Jesus vist til eder med meget godt nu til hans fødselstid.“ I et brev fra samme et par år efter til hans små skolekammerater kommer han atter tilbage her til: „I ved vel børn! at vor frelsers Kristi fødsels højtid nu tilstunder, og vor herre Jesus plejede altid til denne dag at forære os med nogen skænk, så mange det forgangne år havde tjent ham troligt og været flittig. Nu ville vi forsøge til denne højtid, hvor mange sådanne findes iblandt os.“⁶⁵

I Tyskland kaldtes i den anledning en julegave ofte for en „Hellig Krist“. Katharina af Brandenburg skriver således år 1567 til Anna af Sachsen og beder undskyldte, at hendes „Hellig Krist“ ikke er så kostbar, som den burde være.⁶⁶ I Sverige og Norge minder den gængse benævnelse for julegave: *julklap* endnu om samme skik, idet „klap“ vistnok betegner den hemmelighedsfulde klappen (banken) på døren, til meddelelse om, at en gave stod udenfor. Endnu er det også skik i Sverige, at julegaven bør komme, uden at givener opdages.

Måltidet juleaften bestod *enten* af tørret fisk og sødgrød *eller* af skinke med grønlangkål og grød, hos de fornemste gerne risengrød. En tærte eller æbleskiver afsluttede hyppigt måltidet. For nogle var således juleaften endnu efter streng katolsk skik en fiskedag, det vil sige en fastedag, for andre en køddag. Som bekendt har disse bestemte retter holdt sig temmelig uforandret indtil vore dage. hver egn har bevaret sin skik, og Norden lod sig endnu nogenlunde tydeligt kortlægge, alt eftersom der af almuen nydes fisk eller fed kødspise juleaften. Dog har på enkelte punkter de forskellige skikke i mellemtiden indgået ejendommelige forbindelser. På øer-

ne ved Vestnorge har man således forenet kød- og fastespiser på den vis, at man juleaften kl. 3 spiser „steg“, helst fårekød, og lidt senere til „kvældsmad“ fersk fisk og mælkesuppe.⁶⁷ i Småland har man samlet alt i ét måltid: først kogt tørfisk, så „julesuppe“, der kun nydes denne ene dag i året og består i svinerygsuppe og sødmælk blandet sammen, derpå julegrød, ribbensteg og endelig tærte.⁶⁸ En af de ældste former for juleaftens kødret er vistnok den, som har holdt sig på landet både i Nørre- og Sønderjylland, hvor der på denne aften nydes kogt svinehoved.⁶⁹ Også i Småland og i flere egne af England fremsættes der i det mindste på bordet et udpyntet svinehoved.⁷⁰ Derimod træffer vi i det 16. århundrede intet spor af den senere skik at lade stegt gås være juleaftens festspise. Endnu mindre kendt var naturligvis kalkunen, der i det 19. århundrede delvis i Europa, men næsten ganske hos angloamerikanerne, har vundet enehævd som juleret.

Grønlangkål var en ældgammel julespise. Den tillavedes i Skåne i en noget senere tid, men vistnok på gammeldags vis, således: En dreng fyldte ude i kålhaven en kurv med grønkål og skar den småt i hakkelsekisten; derpå kom bryggerspigen den i det kar, hvori skinken til hele julen var kogt, og vedblev at fylde på, efterhånden som den kogte sammen. Kålen omrørtes med et to til tre alen langt træ af form som en åre. Når den var tyk som en dej, østes den op i et sold, for at vandet kunne løbe fra den. Den tillavedes i så store måder, for at den ligesom skinken kunne vare julen igennem.⁷¹ *Grøden* mærkedes vistnok fortrinsvis juleaften med et kors over hullet i midten, hvor smørret var anbragt. Herved dannedes midt i fadet et hjulkors, det ældgamle sindbillede for solen. Flere opgivelser synes at tyde på, at man i Christian III's og Frederik II's borgestuer har kendt den spøg at gemme mandler i julegrøden, ligesom det også lader til, at hofsinderne denne aften har fået honning til deres grød.

En ganske egen skueret på julebordet, i det mindste i Sverige, var den såkaldte *julegalt*. Dette var en stor kage af hvedemel, lavet i skikkelse af en galt. Den stod på bordet juleaften og fremdeles hele julen igennem, men ingen spiste af den. Når julen var forbi, pakkedes den ind, og toges først atter frem, tørret og spækket, når forårsarbejderne begyndte. Så deltes den ud alle vegne. Noget fik karlene at spise, der varede på plovstjærten, en del blandedes med

I det 16. århundredes primitive billedkalendere havde hver måned sin faste figur. December var karakteriseret af en slagter, idet slagtingerne var typisk for denne måned. (Træskæring i Nationalmuseet).

byg og gaves de pløjende heste, atter andet smuldredes ud i kurven med såsæd, alt i håb om en rigeligere høst.⁷² Det var minder fra den hedenske tid, da hver juleaften en virkelig galt var blevet ledet ind, som så senere ofredes for held og lykke.⁷³

Skikken har holdt sig endnu i enkelte egne af Sverige,⁷⁴ men vistnok renest på Ösel og i Estland. Her lægger husmoderen endnu hver juleaften en „julegalt“ på bordet, det vil sige et brød næsten en alen langt, lavet af fint mel, og med tydelige øjne, næse og mund samt børster. Hun anbringer det foran husfaderen, tegner med kridt et ringkors derpå og lader det så ligge til skue julen igennem. I de samme egne havde indtil for kort tid siden holdt sig en anden skik, hvoraf hvert spor i det øvrige Norden synes forsvundet. Menigheden bragte nemlig præsten julegaver, bestående i hvedebrød og skinke. At skikken var af nordisk oprindelse, fremgik noksom af navnet på disse gaver. Den ene kaldtes: „julgalt“, den anden „juloffer“.⁷⁵

Førend julenadveren var til ende og bordbønnen læstes, blev endnu en gammel skik efterkommet. Husfaderen udbragte *Kristi eller det ny års skål*. Som al skåldrikning foregik dette på den måde, at den, der havde udbragt skålen, efter at have sagt, hvad han ville, og drukket af bægeret, rakte dette til sin nabo, der så atter med lignende ord tiltrak sin nabo osv. I Sverige var det endnu i det 17. århundrede skik blandt høje og lave, at hver, der drak denne skål, skulle stille sig under en i en snor i loftsbjælken ophængt lille kølle, „julklubban“, og selv gøre hjulets tegn ved at sætte den i svingende bevægelse, så at den omkredsede hans hoved. Ramtes han af den, medens den svingede rundt, skulle han drikke om igen.⁷⁶ Denne skåldrikning var på en måde julens højtideligste øjeblik, hvor julevelsignelsen lystes over alle, og hver enkelt, efterhånden som bægeret vandrede rundt, blev led i en og samme samdrægtighedens kæde. Navnene havde i århundredernes løb skiftet klang; nu hed det ikke længere Tors eller Odins skål, men Kristi eller Vorherres, men i øvrigt var fremgangsmåden i sine hovedtræk uden tvivl uforandret siden hedenolds dage.

Herpå tyder også de mange ældgamle sædvaner, som stod i forbindelse dermed. Det at sende hinanden drikkevarer i julegave, hvad så hyppigt forekom – vi minder f. eks. om universitetets ovennævnte stadige julegave til Niels Hemmingsen, købstædernes jule-

gaver til lensmænd osv., osv., der så godt som udelukkende bestod i drikkevarer – alt dette var blot en videre udvikling af hin skåldrikning juleaften, idet man ved drikkegaven ville udtrykke, at man herved tiltrak vedkommende Guds skål og ønskede ham julefred og lykke i det nye år. Med det fad rhinskvind, som Helsingør by ved juletid 1562 sendte lensmanden, Frans Brockenhuus, fulgte en skrivelse fra borgmestrene og råd, hvori det ligefrem hed, at de bad ham modtage denne vin, „hvori vi havde tildrukket eder den hellige Kristi skål“.⁷⁷ Den skik, at sende hverandre på nytårsaften „lutendrank“ eller en anden blandingsdrik, omtales endnu i året 1705 som almindelig i Danmark.⁷⁸ Ved midten af det 18. århundrede brugte bønder i Norge endnu juleaften at drikke den helligånds skål, hvilket faldt præsterne meget vanskeligt at få afskaffet.⁷⁹

En anden videre udvikling af hin skål juleaften hører vi tale om for Sveriges vedkommende, hvor man på landet hver jul sendte en drik til alle naboer som tegn på, at man agtede at leve i fred og enighed med sine grander. Så længe dette overholdtes, plejedes også venskab. Denne drik kaldtes „Vorherres skål“.⁸⁰

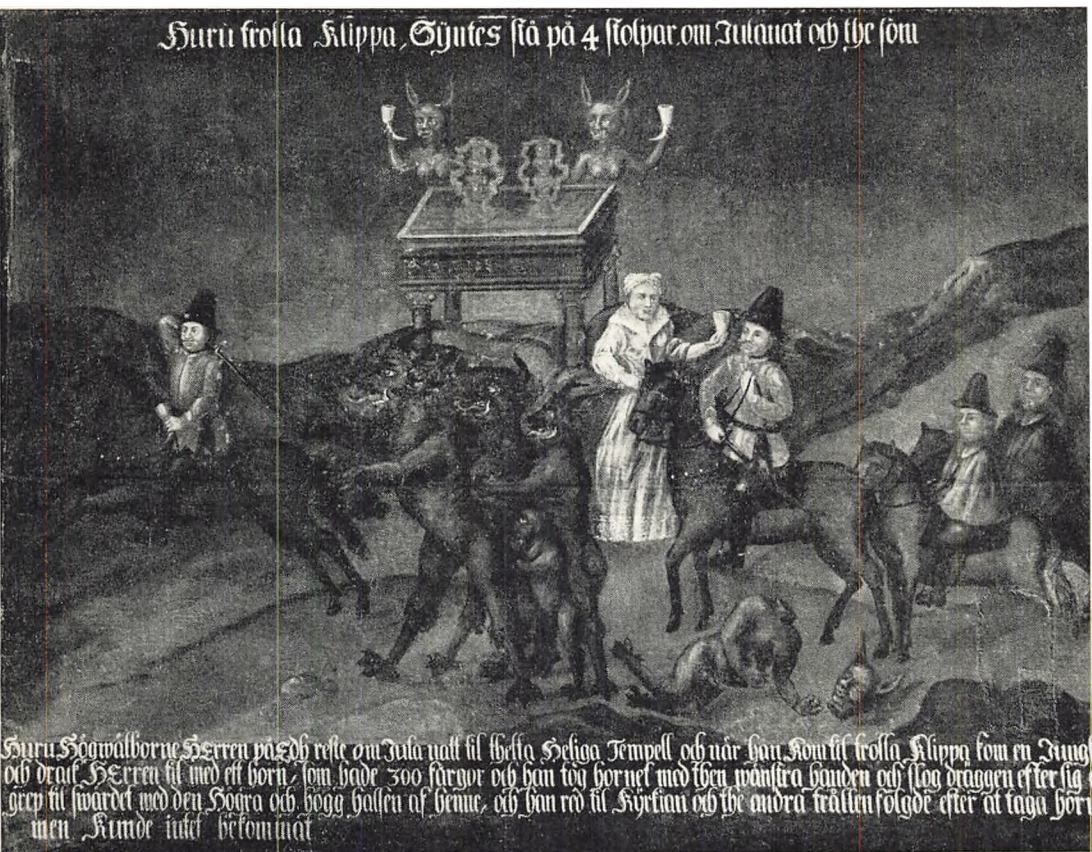
En sidste rest af den hele skik er endnu tilbage i Danmark i almue-udtrykkene „singot“ og „god tår“. Medens de nu hyppigt anvendes urigtigt som opmuntrende tiltale til den drikkende, brugtes de for ikke lang tid tilbage korrekt som et ønske, der udtaltes af selve den, der drak. Derfor hedder det i en drikkevis fra begyndelsen af det 19. århundrede:

Det går så lystigt til i vor ungdoms vår,
man drikker hinanden til med en god tår.

Og derfor lader også Holberg i Jeppe på bjerget, da Jakob Skomager skal give Jeppe den brændevin, denne har betalt, Jakob først drikke af glasset med de ord: „Singot Jeppe!“ hvortil Jeppe ærgerligt svarer: „Du drak som en skælm.“ Begge udtryk skrev sig oprindeligt fra Juleskålen, idet „singot“ hed: Signe Gud! og „god tår“: godt år! De to naturlige ønsker, når man på årets første aften til-drak sin nabo. Skålen „til årbotar“, som den oprindeligt kaldtes, „godt år!“ som det nu hed i Danmark, var dog alt i det 16. århundrede gået over til at anvendes noget friere, så at der ikke var noget stødende i selv ved et almindeligt drikkelag at ønske „godt år“.⁸¹

Huru stolla Klippa Gyntes stå på 4 stolpar om Julanatt och för som

Fortællingen om troldene, der vil lokke mennesker i fordærv ved at byde dem en drik, men i stedet franarres deres horn, er et vandresagn. I Våxtorps Kirke i Småland findes et maleri, som skal forestille Trolleslægtens stamfader Herve Ulf. Til højre kommer han ridende til julegudstjeneste, men standses af en trolde i en smuk kvindes skikkelse. Han aner uråd, griber hornet, hugger hovedet af kvinden og galoperer – til venstre – bort, medens troldene forfølger ham. På tilbagevejen ser han den halshuggede trolde ligge på vejen – denne gang i sin sande skikkelse, og derfor – siger sagnet – er slægtens våben en hovedløs trolde. (Iwar Anderson fot.).

Det *drikkekar*, der benyttedes til juleskålen, var i reglen det ældste og ærværdigste, som huset ejede. Mange steder, hvor man for længst havde aflagt at drikke af skåle og til daglig brugte bægre og krus, kom ved denne lejlighed endog et gammelt drikkehorn frem.

På Svanholm på Sjælland omtales således år 1534 et horn, „som vi plejede at drikke af om julen“.⁸² Hos bønderne, især i Norge, var drikkehorn endnu det almindelige. Med særlig interesse spurgte bispen i Oslo, Jens Nielsson, ud om et sådant, da han år 1595 på sin visitatsrejse kom til gården Ås i Flatdal. Samme horn havde også en højst mærkelig historie. Da en bonde dér på gården, ved navn Gunner Giesemand, engang en julekvæld var kommet dragende fra Hjærdal hjem til sin gård, havde han, idet han kom forbi Vallerhoug, i kådhed råbt: „Hør du drauge i Vallerhoug! stat op og giv Gunner Giesemand drikke!“ Da svarede det inde i højen: „Ja,“ og der blev råbt til en dreng: „Tap ud og giv ham drikke, ikke af det bedste og ikke af det værste.“ Da Gunner hørte, at draugen virkelig ville give ham juledrik, ræddedes han og jog på hesten, men i det samme kom der en ud af højen og kastede hornet efter ham; det ramte hesten på lænderne og sved både hår og hud af. Da Gunner så det ligge på vejen, stoppede han et øjeblik, stak efter det med sit spidse økseblad, fik det fat og jog så hjem med det til gården. Hver gang man siden drak af dette horn, og en blot slog det mod bordet, kom alle, der var i stuen, i slagsmål. Disse biomstændigheder fik bispen vel at vide, men hornet selv fik han ikke at se, det var ved et arveskifte kommet sønderpå til Hvitesejd.⁸³

Den *drik*, hvori Kristi og det nye års skål blev drukket, var i reglen øl, hyppigt dog også mjød. Derimod synes man ved denne ene lejlighed at have undgået at drikke vin, ihvorvel man, når man sendte en den som julegave, påstod at have „tildrukket ham Kristi skål“ heri. Øl og mjød havde århundreders forret ved denne lejlighed. Derfor hedder det også endnu om forholdene i Jylland 1850: „Når suppen og gåsen er fortæret, kommer æbleskiverne. Hertil drikkes mjød både af mænd og kvinder. Måske enkelte steder får manden også en snaps brændevin; men de fleste steder bliver der denne aften ikke drukket synderlig brændevin, men som i oldtiden kun mjød og godtøl.“⁸⁴

Måltidet juleaften varede vistnok meget længe. Næppe for intet er det endnu overtro: „Den, der holder først op med at spise på juleaften, skal dø inden året er omme.“⁸⁵ Endelig læstes bordbønnen, man rejste sig fra bordet, takkede husbond og madmoder for mad og rakte derefter hånden til alle. Når det ved denne lejlighed gik mere højtideligt til end sædvanligt, var grunden den, at denne

tak gjaldt ikke blot det enkelte måltid, men hele det forløbne år. Det er denne gamle skik, der endnu har holdt sig i flere egne, især i Norge, og hvortil der sigtes i følgende karakteristiske samtale mellem Eilert Sundt og en bonde fra Sogndal i Trondheims stift:

Eilert Sundt: „Efter skikkene her hos eder ses der ikke stort af kærtegn mellem mand og kone, ikke så meget som et håndslag. Du har jo været gift i 15 år, men jeg skulle tro, at du i disse år aldrig har rakt din kone hånden siden den dag, du og hun stod for alteret sammen som brudgom og brud?“

Manden studsede ved spørgsmålet og tænkte sig om: „Jo det gør jeg hver julekvæld.“

„Så?“

„Jo, for det er skik da at takke for maden. Er der gamle i huset, så takker først de hverandre, så takker husfaderen og husmoderen først de gamle og derpå hverandre. Dernæst kommer børnene frem og takker først de gamle og så fader og moder, og til sidst gør tjenerne det samme.“⁸⁶

Efter måltidets ende afdugedes ikke bordet, men blev stående dækket, som det var, hele julen igennem, idet man blot stadig fyldte på, når det truede med at blive afspist. Herved tilsigtedes et dobbelt øjemed. Dels skulle der bestandig være mad til rede, når nogen gæst kom ind, fattig som rig, for at ikke nogen ved intet at spise „skulle bære julen ud af huset“.⁸⁷ Selv de usynlige ånder tænktes jo at kunne ønske at tage for sig af retterne. Dels kunne husets kvinder således virkelig nyde „julefred“, idet maden for alle fjorten dage var kogt en gang for alle. Kun juleaften nødes altså skinken varm. – Hvor julehalmen lå på gulvet og flød om under de senere dages lege; hvor spisestuen, som i reglen var tilfældet, tillige udgjorde familiens dagligstue og fælles sovekammer; hvor endelig som mange steder på landet stuens befolkning yderligere forøgedes med tobenede og firbenede husdyr, kunne julebordet umuligt se lige tiltrækkende ud første og sidste dag jul. Men ingen faldt på at forarges over sligt.

Efter måltidet begyndte man gerne på, hvad der hørte særlig denne stund til, at *tage varsler om*, hvad det nye år skulle bringe.

Allerede under måltidet kunne sligt gøres, såfremt nogen vovede sig til, førend bordbønnen var læst, at liste ud i det mørke

gårdsrum og kigge ind i den oplyste stue. Hvo der var „fej“, det vil sige skulle dø i årets løb, ville da vise sig siddende ved bordet uden hoved. Dog ansås hele denne måde at udfritte fremtiden på for ikke fuldt ud tilbørlig og var heller ikke uden fare for den, der anvendte den.⁸⁸

Den rette måde at tage varsel på var ved forskellige ting inde i stuen, og da først og fremmest ved hjælp af *julelysene*. Ved „julelys“ forstod man de lys, der var anbragt på bordet, mindst to, stundom flere. Som det vil erindres, var datiden kun lidet forvænt med belysning, og det overhovedet at brænde lys var i mangt et hjem en sjælden overdådighed. Juleaften skulle imidlertid selv i det fattigste hjem hædres på denne vis, og hvad mere var, lysene skulle brænde hele natten igennem.

Denne ældgamle vedtægt havde atter medført flere ejendommelige skikke, som i det 16. århundrede alle var i fuld gang. Der skulle f. eks. til juleaften gives hver fattig „et lempeligt lys“,⁸⁹ og det, som en senere tid har kaldet „at gratulere nytår“, bestod dengang væsentligt i at gå rundt og bede om lys. I Ribe nåede denne uskik sit højdepunkt omtrent ved århundredets midte. Fra sankt-thomasdag, den 21. december, strømmede stadsbudene, vægterne, piberne, byportnerne, skarpretteren, skorstensfejeren og mange flere omkring i alle huse og bad om julelys til den kommende højtid. Stadens spillemænd ledsagede deres anmodning med musik, idet de samtidig på gaden „legte for godt folk“. Skolens hørere foretrak derimod at virke i det skjulte ved indtrængende at pålægge børnene at bede deres forældre betænke skolen med lys. År 1562 måtte man da i Ribe udstede forbud mod hele dette uvæsen og truede enhver, der gav lys ved dørene, med en bøde af fire kroner; samtidig tilstodes der enkelte af de ovennævnte en årlig erstatning i penge for den indtægt, de herved gik glip af. Stadsbudene og vægterne opførte sig snildt. De holdt sig hjemme et par år, indtil den nye lønning havde fået hævd, derpå forenede de begge indtægter: indsamling af lys og en krone hver for at lade være. Endnu i midten af det 17. århundrede forekom vederlaget: „for ikke besøge borgerne om lys“. I det 19. århundredes begyndelse brugte endnu fattigfolk på landet i Skåne at gå rundt og bede om lys. Hvad brød og fedevarer, der gaves dem, gemte de i en sæk på ryggen. Talglys og øl anbragtes i et og samme krus, for at lysene ikke skulle knæk-

ke. I Ribe, som vistnok også andetsteds, har lige ned til vore dage den skik holdt sig i småskoler, at børnene på sanktthomasdag bringer deres lærermoder en foræring af lys.⁹⁰

Julelysene anvendtes forskelligt i de forskellige egne. Nogle steder synes man kun at have tændt et eneste, stort lys. Andre steder tændtes et lys for hver tilstedeværende person, i enkelte egne brændtes endog julelys hver aften, så længe juletiden varede. Men almindeligst var det dog juleaften at betragte to bestemte lys som de egentlige julelys og til dem at knytte særegen overtro.

Disse to lys, husfaderens og husmoderens, angav hjemmets lykke og fred i det kommende år. Derfor brugte man også i enkelte egne at lægge alt husets sølvtoj og „hvide penge“ på bordet for at lade julelysene skinne lykke derpå. Eller man ophængte alle gangklæderne i stuen for ved skæret fra julelysene at sikre dem mod møl. Af lignende grunde satte man i Holsten julelysene et øjeblik i krybben til køerne, og i Norge afsved man dermed lidt hår på kreaturerne. Hvo af de tilstedeværende, der i den fra julelysene kastede skygge på væggen viste sig uden hoved, skulle dø i årets løb. Julelysene skulle brænde hele natten. For at undgå brandfare anbragte man dem stundom i en kedel, når alle gik til ro. Ved midnat, i frelserens fødselsstund, delte flammen sig i to, og henad morgen blev husbondens og madmoderens skæbne afgjort. Holdt lysene ud, skulle begge leve næste år over; sluktes de, skulle de dø, og den først, hvis lys først var gået ud.⁹¹

Hvor afvigende end skikkene med julelysene kunne være i de enkelte egne, træffes dog intet spor af, at man nogetsteds i Norden skulle have brugt at anbringe dem på anden vis end i stager, aldrig på et træ. *Juletræet* – det lysmykkede nåltræ med påhængte gaver – kendtes ikke. I Sverige brugte man vel at fejre julen ved uden for huset at oprejse en fyr eller gran,⁹² det naturlige sindbillede på det uovervundne liv. Træet, der stod grønt selv om vinteren. Samme skik kendes fra Westfalen. Og på lignende vis tjente i Syden palmetræet ved festlige lejligheder til sindbillede på året og livet, fordi dette træ skyder nye grene i alle årets måneder. Men den skik at smykke træet med lys var ikke af nordisk oprindelse.

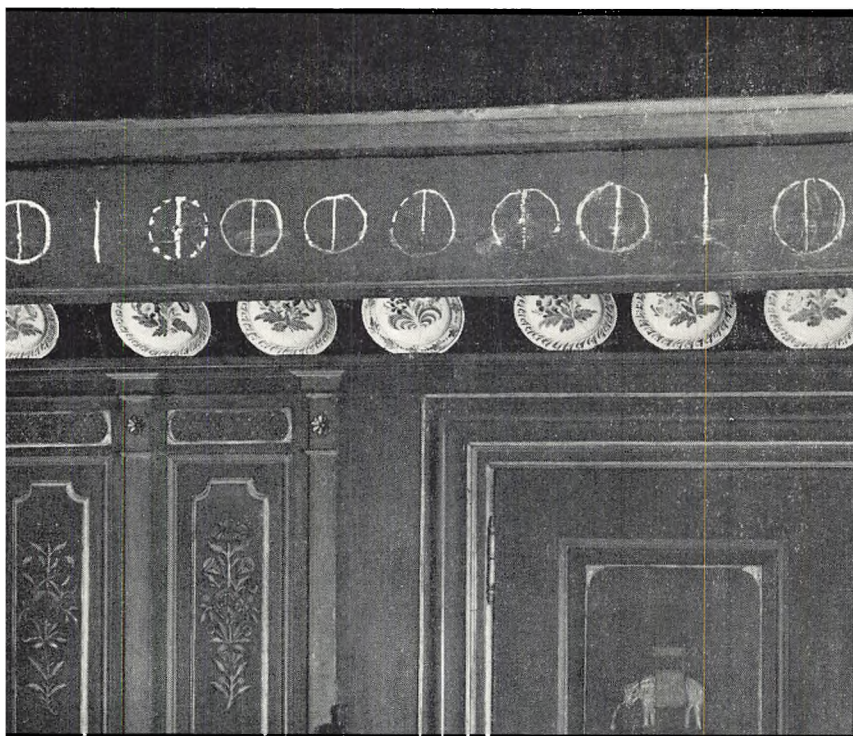
Så vidt vides, stammer denne skik fra oldtidens Ægypten, og forekom senere ved de romerske saturnalier, hvor børn dansede om det

oplyste træ og dets gaver. I sin nuværende form kan skikken kun nogenlunde sikkert forfølges tilbage til Frankrig i det 12. eller 13. århundrede. To forskellige gammelfranske digtere omtaler nemlig som pryde ved julefest træer, oplyst med kærter, og i toppen af det ene siges at have været anbragt et nøgent barn, Kristusbarnet.⁹³ Senere omtales skikken i Mellemtyskland i det 16. århundrede. Herfra bredte den sig langsomt. I det 17. århundrede forekom den i Alsace. I det 18. trængte den ind i Nordtysklands stæder. I det 19. århundredes begyndelse gik den fra øerne Ösel og Dagö over til Sverige,⁹⁴ og omtrent samtidig trængte den ind i Danmark fra syd ligesom den bredte sig ind i Østrigs sydlige lande og endog ind i de polske provinser.⁹⁵ Medens skikken slog stærkt an i Skandinavien og nu har bredt sig fra stæderne ud til landbefolkningen, sejrede den ikke i samme grad i England, hvor dronning Victorias ægtefælle, prins Albert, overførte den fra Tyskland; kristtorn og misteltén var de hjemlige engelske juleplanter. Efter midten af det 19. århundrede har skikken endelig banet sig vej over Atlanterhavet til Nordamerika, hvor den breder sig overordentlig raskt. Overalt, hvor juletræet er nået hen, har det fortrængt eller dog væsentlig ændret de gamle skikke med julelysene.

Endnu en måde at tage varsel på ved hjælp af julelysene var at lade dem dryppe ned i vand, eller også at smelte bly ved dem og lade dette dryppe ned i vandet. Den figur, der herved fremkom, indeholdt, retteligt udtydet, svaret på, hvad der spurgtes om.

Slog man op i Bibelen denne aften, gav det første vers, man læste, svar på ens lønlige tanke. En fremgangsmåde, der hyppigt anvendtes af kvinder for at få navnet at vide på den frier, som året skulle bringe, var at *skrælle et æble* i én skræl og kaste denne bag over hovedet; når den faldt, viste den hans navn. Det samme lod sig også tyde ved hjælp af æggehvide, udslået i et bæger med drikke. En meget sædvanlig måde at tage varsel på, anvendt i alle Nordens egne, var endelig den at *kaste sin ene sko* bag over hovedet på sig. Alt efter spørgsmålets natur: om man i årets løb skulle dø, skifte tjeneste, blive gift osv., lå svaret tydeligt at læse i skoens stilling med tåen eller med hælen mod døren.⁹⁶

Medens svaret på alle disse spørgsmål blev givet hurtigt og klart, men også kun pålideligt denne årets første aften, var der et andet

Mundheldet „Efter alle solemærker at dømmе“ har en ældre og rigtigere form: „Hvis ikke alle julemærker slår fejl.“ Hermed hentydes til den skik, at man af vejrliget i julens tolv dage tog varsler om vejret i årets tolv måneder og noterede det op på loftsbjælken ved særlige tegn – julemærker. Dette er en rekonstrueret række af julemærker i Nationalmuseets sjællandsstue. Allerede i det 17. århundrede må skikken have været på tilbagetog, for Peder Syv siger om dem: „De passer nu ej så vel mere som fordem, og derfor har bonden dem sjældnere skrevet op på bjælken i stuen.“ (Lennart Larsen fot.).

vigtigt spørgsmål, der på denne aften kun kunne stilles, men hvis besvarelse krævede hele juletiden. Det var spørgsmålet om *vejret i det kommende år*. Til bestemmelse heraf slog man juleaften på loftsbjælken med kridt tolv kredse, en for hver af årets måneder, og i hver af de følgende tolv juledage afmærkede man så i en af disse – i reglen ved at lade tom plads betyde godt, overkridtet dårligt – hvorledes vejret på denne dag havde været: klart, skyfuldt, regn eller sne, varmt, koldt osv. Hermed var svaret givet, årets vejr-

kort tegnet, thi som vejret havde været på hver af disse årets første dage, ville det blive i hele den tilsvarende måned.

Denne tro var udbredt i Skandinavien, Tyskland og andetsteds, og kan forfølges meget langt tilbage.⁹⁷ De med kridt skrevne tegn i loftet kaldtes på dansk for *julemærker*. Udtrykket lever endnu i talemåden: „Hvis ikke alle julemærker slår fejl“ osv., en vending, der bruges af mange, som ingen anelse har om de kridttegn i loftet, hvorfra den stammer.

Forlystelserne i hjemmet juleaften havde alle, trods den glade stemning, et vist højtideligt præg. De var vidt forskellige fra formerne for munterhed ved andre familiefester, bryllupper og barsler f. eks.. Dette præg bevarede, som vi om lidt skal se, endnu første juledag. Hertil svarede, at dans på juleaften eller første juledag ansås for en usømmelig adspredelse. Al stærk og drejende bevægelse i festens hovedstund var jo ugudeligt. Denne opfattelse synes at have været ikke blot nordisk, men fælles for alle de indvandrede stamfrænde-folk. Derfor forstod de alle den beretning, der gik Europa rundt og overalt vakte gysen: om dem, der engang havde danset på en juleaften og til straf var blevet fordømt til at danse det hele år igennem.

Medens man juleaften inde i stuen var ivrigt sysselsat med at tage varsler, havde livet udenfor et forskelligt præg, alt eftersom det var i by eller på land. I *byerne* kastedes skæret fra alle de oplyste stuer gennem skoddernes hjerter og sprækker ud på gaden, hvor der denne aften var så lyst, at man ikke behøvede at færdes med lygte. Herude trak alle slags folk omkring, gratulanter, der vendte belæssede hjem, julevagten, der holdt orden, og andre, der blot lurede på lejlighed til at slå en velfyldt potte på døren. Mellem alt dette klang, ensformig ved sin gentagelse, de fattige skoledrenge sang, når de i spredte hold, hvert med en lærer i spidsen, vandrede gaden ned fra dør til dør, syngende og tiggende. Endnu juleaften 1702 hedder det i en dagbog om forholdene i Odense: „Jeg måtte snart ynke de fattige skolepersoner, som denne aften i stor regn og slud gik om og sang diskanten på vore gader for så liden fortjeneste, eftersom indvånernes liberalitet jo mere og mere aftager.“⁹⁸

Den skik at *slå potter på dørene og skyde nytår ind* var gammel. En af hensigterne hermed var ved hjælp af knaldet at bortskræm-

En rumlepotte fra Sønderjylland. Kunsten at lave rumlepotter er vistnok ikke glemt helt endnu. Denne består af en stenkrug, som er lukket med en svineblære. Ned igennem svineblærens midte er stukket et tagrør. Når man gnider fingrene mod tagrøret, „rumler“ potten. Medens myndighederne i vor støjplagede tid er blevet mærkeligt sarte med hensyn til støj nytårsaften – og kun denne ene aften – afgav man tidligere et eksempel til efterfølgelse ved nytårsmorgen at løsne 27 kanonskud fra Københavns volde. (Nationalmuseet).

me de onde ånder, thi disse frygtede al støj, der mindede om tor-den. Endnu den dag i dag anses i Norge et bøsseskud for det sikreste middel til at få trolde til at pakke sig. Men hertil kom for potternes vedkommende endnu en overtro, der er overordentlig udbredt og kan påvises såvel hos de fleste europæiske folkeslag som hos indianerstammer i Nordamerika: at intet revnet lerkar må tages fra det gamle år med ind i det nye, da sligt vil bringe vanheld. I Norden var de brodne kar, der slyngedes mod naboers og genboers forstuer og skodder, vistnok hyppigt fyldt med uhumskheder.

At *skydningen* var en yndet fornøjelse, følger af sig selv. Den havde den yderligere tiltrækningskraft, at den til daglig var strengt forbudt i byerne af hensyn til stråtagene. Juleaften måtte man se

igennem fingre hermed, dog synes øvrigheden selv ved denne lejlighed både nu og senere at have søgt at holde den inden for visse grænser. En skrædder i Helsingør f. eks., der i året 1668 endnu kl. 5 om morgenen stod uden for sin dør og ufortrødent skød nytår ind, blev sat fast, og hans undskyldning blev næppe taget for god: at han kun „skød nytår ind efter gammel manér, Hs. kongelige Majestæt og det kongelige arvehus til ære“.⁹⁹

Et eget instrument, der benyttedes juleaften, var de såkaldte *rumlepottes*. De bestod i en lerpotte eller lille fjerding, over hvis åbning man havde spændt en blære, hvori atter var fastgjort en pennestjerp eller en sejlgarnstråd, en stump tagrør eller lignende. Ved stadig at fugte dette og dernæst gnide med fingrene derpå frembragtes en hul, uhyggelig rumlende lyd, der lignede en ugles tuden. Disse instrumenter var meget yndede i Danmark. År 1668 hører vi, at øvrigheden i København juleaften lod opslå på rådhusdøren et forbud blandt andet mod i denne jul „at gå med rumlepot“; „og dette forbud blev skikkeligen holden udi disse juledage“. Siden genoptoges dog lystigheden på ny, instrumentet er endnu i brug i Sønderjylland.¹⁰⁰

I modsætning til al denne støj i byernes gader, herskede der *på landet en uhyggelig stilhed uden for huset*. Kreaturerne var røgtet, så at ingen behøvede mere at sørge for dem, og enhver vogtede sig også vel derfor. Thi udenfor færdedes nu alle mørkets magter. Skulle nogen nødvendigvis ud, måtte han vel huske at nævne Jesu navn. End ikke ud gennem ruden burde man kigge. Enkelte steder i Norge har endnu den skik holdt sig, at moderen, når et barn ser ud ad vinduet, griber det i hast med de ord: „Nej, jøsses (Jesus)! Du må ikke se ud gennem glasset nu.“¹⁰¹ Stod det således til med de halv voksnede børn, måtte man endnu mere passe på de spæde. Der skulle lægges stål i vuggen til dem, en „korshvid“, svedent hår eller noget andet pålideligt, for at hindre de underjordiske i at lægge et af deres egne i stedet. Blev barnet alligevel forbyttet, var der ikke andet for end tre torsdag aftener i rad at rise det lille utyske, spytte på det, kaste det i fejeskarnet og feje det ud med; så vakte troldens medlidenhed og han afhentede atter sit eget og lagde det rette i stedet. Var man uvis om, hvorvidt det forholdt sig rigtigt med den lille, men nænnede ikke at anvende så hård en kur, så lod sligt sig klare, i hvert fald til påske. Man skulle blot påskemorgen

holde barnet nøgent op mod solen. Var det en „skifting“, revnede det.¹⁰²

Netop under den uhyggelige stemning, som tanken om alt sådant kunne fremkalde, var det en beroligende følelse juleaften at vide, at ingen denne nat skulle ligge alene. Det var nemlig skik på denne aften, og i mange egne hele julen igennem, ikke at gå til sengs, men alle: husbond, madmor, børn og tyende at sove sammen på gulvet i stuens julehalm.

For at forstå denne skik må vi sondre mellem, hvad heri var dagligdags og hvad usædvanligt. Det var en ganske almindelig sædvane ved festlige lejligheder at bestrø gulvet med hø eller halm, en skik, der åbenbart oprindeligt skrev sig fra den tid, da gulvet, selv i en kongshal, var den bare jord, og hvad enten det så var klippegrund eller stampet ler lige meget kunne trænge til et overlag. Skønt forholdene for længst havde forandret sig, havde denne skik troligt holdt sig i det 16. århundrede. I England gik man, som vi tidligere har omtalt, endnu i året 1598 så vidt, at salen i slottet i Greenwich, når dronning Elisabeth gav audiens, var bestrøet med hø.¹⁰³

Der var da intet for julen ejendommeligt i den højtidskik at strø gulvet med halm, først en langt senere tid har mistydet dette som et forsøg på at udstyre stuen ved frelserens fødselsfest som en krybbe. Men ejendommeligt for julen var det, at *alle* i en eller flere nætter *sov sammen på gulvet i denne halm*.

Vi står her vistnok over for en af de ældste juleskikke, et udtryk for den ældgamle tankegang, fælles for nordboere og romere: at alle ved årsskiftets fest for en stund skulle være lige.¹⁰⁴ At dette må have været meningen med den ellers så besynderlige skik at opgive sin seng for det ufuldkomne fællesleje, synes også at fremgå af enkelte småskikke, der i forskellige egne har været knyttede hertil. I Småland og andre steder i Sverige har således den overtro holdt sig, at hvis alle, når de lægger sig i julehalmen, stiller deres sko tæt sammen, vil der i det følgende år ikke kunne opstå ufred og uenighed i huset.¹⁰⁵ På vestkysten i Norge er det endnu skik, at husfaderen og husmoderen, så længe der soves på denne vis, skal være de første, der rejser sig om morgenen og opvarter de andre,¹⁰⁶ hvilket sidste svarer til de gamle romerske forhold.

I øvrigt synes skikken ikke at have været så livskraftig, som man skulle slutte fra dens betydning og ælde. I de allerfleste egne af

Danmark holdt den sig næppe længere end overhovedet den skik ved fest at strø gulvet med halm. Kun Bornholm danner i så henseende en undtagelse. Her var det endnu i begyndelsen af det 19. århundrede almindelig brug juleaften at dække dagligstuen gulv med halm, hvori så „gårdens folk, husbond, madmoder, sønner og døtre, piger og karle, ja endog besøgende fra andre gårde i selskabelig endrægtighed tilbragte nogle nætter“.¹⁰⁷ I Norge forekommer skikken så vidt vides endnu kun på øer langs vestkysten. Dog kan også f. eks. i Hedemark gamle folk mindes, at det dér har været brug. På øerne er man endda afveget noget fra gammeldags sædvaner, idet man gør sig det mere behageligt og reder „fladsenge“ på stuens gulv for alle.¹⁰⁸ Derimod har skikken holdt sig uforandret mange steder i Sverige, især i Småland, hvor stuen juleaften dækkes med lang „rødig“ rughalm, mindst et kvarter i højde, og denne halm ligger hen som fællesleje, brugeligt både dag og nat, indtil den endelig trettende dag jul fjernes efter at være ved al den megen trampen deri blevet forvandlet til „boss“.¹⁰⁹ Som ovenfor omtalt anses også endnu i Sverige julehalmen for hellig.

I det 16. århundrede blev søvnen i julehalmen på selve juleaften dog ikke af lang varighed. Ifølge ældgammel skik skulle man nemlig alle hilse den opgående sol, og ifølge katolsk brug skulle enhver, der kunne, overvære messen ved midnatstide i frelserens fødselsstund.

Det var klart, at i disse to skikke ytrede sig to forskellige syn på livet. Den gamle, hedenske opfattelse havde henlagt den hellige stund til solens frembrud, dagens komme. Kristendommens forkyn- dere havde vundet et forspring ved at kunne henlægge hovedhøjti- den til selve midnat, der angaves at være Kristi fødselstime. Om denne samledes da og toges i brug som kristelige alle de gamle he- denske skikke med skræmmende blus, bål på højene, der nu beteg- nedes som lige så mange glædesblus. Og vil man have et sprogligt bevis for, hvorledes festens tyngdepunkt for folkebevidstheden lidt efter lidt flyttedes til natten, så lægger man mærke til, at julefestens navn på tysk blev til „den hellige nat“ (Weihnachten), på engelsk til selve midnattens kristmesse (christmas).

Om højtideligholdelsen af den natlige *kristmesse* har vi for Dan- marks vedkommende endnu enkelte vidnesbyrd fra middelalderen

bevarede. Vi hører f. eks., at under Erik Glipping indtraf år 1283 den ulykke, at tårnet på Ribe Domkirke julenat lige efter gudstjenesten styrtede ned og knuste en mængde mennesker.¹¹⁰ Og i Christiern Pedersens jærtegn-postil af 1515 hedder det: „Denne hellige epistel, som læses i nat i christmesse, den skrev den værdige apostel skt. Poul“ osv.¹¹¹

Efter reformationens indførelse var man i Danmark og Norge ilde stedt med kristmessen. Den betragtedes af de styrende som en katolsk levning, der burde udryddes. Men folket hang fast ved den. Det stod jo da også klart til at læse i Bibelen, at natten var Kristi fødselsstund. Og der var knap den kirke i Norden, hvor man ikke på væg eller hvælving selv kunne se, hvorledes det hele var gået til: lysningen i mørket, da englen åbenbares, hyrdernes glæde, så sækkepiben måtte frem, ja selv gederne dansede af fryd. Vist var kristmessen en berettiget gudstjeneste. Forgæves udstedtes der forbud på forbud imod den, selve det, at disse måtte gentages, viser, at de ikke blev overholdt. Rundt om på herregårde såvel som i landsbyer var der nok af lutherske præster, der med glæde gik ind på kl. 12, kl. 2 eller kl. 4 om natten at holde kristmesse for alteret i den oplyste kirke.¹¹²

Hvad der uden tvivl – og ikke mindst i det 16. århundrede – gav kristmessen noget eget betagende, var den følelse af fælles fare, som opfyldte alle ved denne lejlighed. Thi den stund var jo tillige de onde ånders og de dødes, og hvis ikke de levende var mødt med så mange blus og brande, skulle næppe nogen af dem være sluppet vel fra den hele nattetur. Da kristmessen siden afskaffedes, tiltog stærkt denne følelse af uhygge, og mærkeligt nok gik selve kristmessen i arv til de døde, der nu som en art „asgårdsrej“ antoges hver julenat at holde fællesmøde med gudstjeneste i kirken. Herinde samledes de alle efter badet i den forladte badstue. Ve enhver, der lokket af lyset fra kirken lod sig forlede til at træde ind, i den tro at det var fro-prædiken. De døde greb ham og drog ham til sig. Det var kun få, der som hin ældre kvinde i Kristiania slap lykkelig ud igen blot med tabet af sin kåbe.¹¹³

Desværre besidder vi ikke nogen beskrivelse af, hvorledes kristmessen fejredes i Norden i det 16. århundrede. Sandsynligt er det dog, at det må være foregået omtrent på samme vis, som endnu er i brug i Småland.¹¹⁴ Allerede kl. 12 midnat begyndte skarerne at

drage ad kirke til. Gudstjenesten betegnes vel som en blot ottesang („julotta“), men er i virkeligheden en „kristmesse“, idet der ringes første gang til kirke kl. to, og selve gudstjenesten begyndte imellem tre og fire. Fra alle gårde strømmer befolkningen ud, hver flok forsynet med brændende blus af tørt tjæreveed („tanne“). Milevidt ses disse lysende punkter langsomt at bevæge sig hen imod kirken. På kirkevolden kastes alle brandene sammen i et stort bål. Kirkens indre er oplyst fra alteret, prædikestol og lysekroner, men desuden har hver „hæderlig“ bonde og hustru sit lys med sig, så at ingen stue kan måle sig med kirken denne nat. Gudstjenesten varer med salmesang, prædiken og altergang lige til morgengry; men næppe viser dagskæret sig, førend den samlede menighed bryder ud i salmen: „Den signede Dag“.

Denne gamle *dagvise*, som den kaldtes, er en af de ældste nordiske salmer, hvortil der ikke lader sig påvise nogen latinsk kilde. Den er forfattet i sin nuværende form i middelalderen, og den optoges i Hans Thomsens danske salmebog af 1569. I Sverige blev den endnu længe efter gerne afsluttet med et vers, hvori det hed, at den var digtet af skt. Johannes og af ham sendt ned til jorden. Simpelt og naturligt er dagens frembrud og Kristi fødsel knyttet sammen i de første vers:

Den signede dag, som vi nu se,
ned til os af himmelen komme,
Gud lyser for os jo længer og mer,
os alle til glæde og fromme,
Gud lade os ikke ske i dag
hverken last, skam eller vånde!

Den signede dag, den signede tid,
Vorherre hans fødselstime,
da kom der lys fra himmelen ned
så vidt over verden at skinne,
det lyser for os evindelig
nu og foruden ende.¹¹⁵

Hans Thomsen bemærker om denne „kristelige dagvise“, at det er en af „de gamle sange, som har været brugt i pavedømmet. Så-

danne danske sange brugtes ikke meget i kirkerne, dog blev de sunget for døre og udi huse“. Det er ikke usandsynligt, at dagvisen i denne form er, som det svenske vers også kunne antyde, en middelalderlig kirkelig omarbejdelse af en ældre hedensk dagvise. Dette bestyrkes ved, at en anden, gammel salme er bevaret, temmelig forskellig herfra, men trykt allerede 1553 og begyndende som denne med: „Den signede dag“. Dens første linjer passer endnu bedre til at være sunget på årets første morgen:

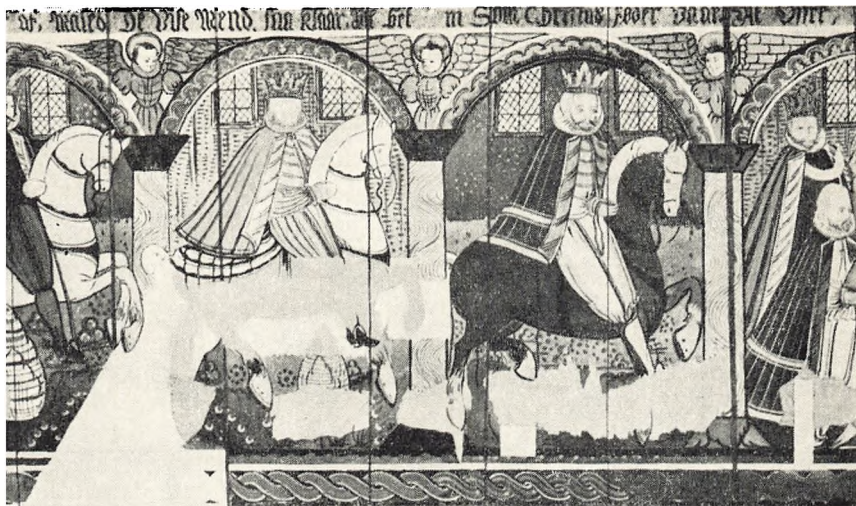
Den signede dag er vos betét,
thi må vi frilige kvæde,
Krist er født, det er nu sket,
thi må vi vos vel glæde.

Og med fin forståelse anvendes lysets magt til forklaring også af det store under, Marias jomfruelige undfangelse:

Som solen ganger igennem et glar,
og det vorder intet ad skade,
så var Maria en jomfru klar
ud af den helligånds nåde.¹¹⁶

Hvis denne salme også delvis er en omarbejdelse af eller erstatning for den hedenske dagvise, er det ret sandsynligt, at denne må være begyndt med ordene: „Den signede dag“, som jo er fælles for begge. Vi besidder i så fald den oprindelige ældgamle sangs begyndelse,

Dunkle spor peger videre i samme retning. På Shetlandsøerne, hvor ikke få minder fra det nordiske vikingehærdømme har holdt sig, indledes endnu den dag i dag julen med, at der i dagbrækningen spilles en ældgammel norsk melodi, „daggry“ kaldet („the day-dawn“).¹¹⁷ I Yorkshire var det endnu i begyndelsen af det 19. århundrede skik hos befolkningen juledags morgen at hilse „den signede dag“ (the blessed morn) med sang.¹¹⁸ Navnet „dagvise“ forekommer også i Tyskland, hvor en sang fra det 13. århundrede om Kristi fødsel i håndskriftet bærer overskriften: „Tagweise“.¹¹⁹ I årtusinder synes da et og samme jubeludbrud „den signede dag“ Nordeuropa over hver julemorgen at have udtrykt den fælles glæde over guddomslysets komme til jord.

Således forestillede man sig o. 1600 de hellige tre kongers ridt til Bethlehem i Eidsborg Sogn i Norge. Kongerne er iført tidens modedragter – korte kapper, pipekraver og knæbukser. De har naturligvis kroner på hovedet, men tager ydmygt kronen af, når de knæler for barnet. (Maleri i Eidsborg Stavkirke, gengivet efter akvarel af Johan Meyer. Fot. Norsk Folkemuseum, Bygdøy).

Medens den gamle kristmesse har holdt sig i Småland, er den andetsteds i Norden blevet helt fortrængt eller i det mindste stærkt ændret. Let genkendelig er den dog endnu i en skik som denne, der følges i Vestnorge: „Tidlig på første juledags morgen, kl. 4–5, står man op, klæder sig halvt på og samles om bordet til „kor“ eller andagt med sang og læsning. Så går fjøspigen ud og giver kreaturerne et ekstra måltid og alle går atter til sengs, dog husfaderen og husmoderen til sidst, de må først gå omkring og traktere de liggende. Efter to–tre timers forløb står man op for alvor.“¹²⁰

Efterhånden som kristmessen begyndte at afskaffes, gled festens kirkelige tyngdepunkt over til højmessen på første juledag. At dette var en af årets tre store højtidere kendtes af mange ting, blandt andet blev der på denne ofret til præsten ligesom ved påske og pinsse. Hvor langsomt imidlertid kristmessen i det 16. århundrede selv i byerne veg sit gamle forsæde, kan ses af, at endnu ved århundredets midte hedder det om forholdene i Ålborg: „På julenat udi kristmesse da ofre unge folk her i Ålborg og andre, hvo som ville.“¹²¹ Of-

ringen foregik omtrent som i landsbykirker i nutiden, idet menigheden efter rangfølge gik op forbi alteret og lagde deres gaver. I de fleste tilfælde bestod disse i penge, det hørte vistnok til undtagelser, at nogen, som f. eks. Erik Rosenkrantz, da han år 1563 var lensmand på Bergenhus, lagde en ske på alteret til præsten.¹²²

Alt tyder på, at *første juledag* har været betragtet som en fest, der kun burde fejres inden hjemmets vægge. Efter endt gudstjeneste synes derfor enhver hurtigt at have begivet sig hjem og al selskabelig sammenkomst på denne dag at have været bandlyst. I Småland var det endnu i det 18. århundrede skik på første juledag at løbe eller ride i firspring fra kirke.¹²³

Den tilgrundliggende tanke var vistnok den, at julens og altså årets første dag skulle være viet hjemmet. Julens første dag stillede alle inden for den enkelte husstand lige. Festens senere dage bredte ligheden til det hele bygdelaag. Spor af denne ældgamle opfattelse har holdt sig i Norden indtil vore dage. Vel betragtes i byerne kun juleaften som hjemmets fest, men på landet, især i Norge og Sverige, holdes der fremdeles strengt over, at man første juledag skal forblive hjemme og den festlige tilstelning gælder alene husets folk; besøg på denne dag anses for usømmeligt.¹²⁴ Om forholdene i Nørrejylland hedder det: „Første juledag holder folk sig altid hjemme, og da besøger de ingen. Slet ingen må gå i byen; den dag er fredet. Hvis der kommer fremmede på denne dag, bliver de truet med at få „fiskevand“ (vandet, hvori fisken var kogt) slået i hovedet.“¹²⁵

Med sligt for øje vil det forstås, hvilken uhyggelig dobbeltbrøde bonden Åsen fra en af bygderne ved Trondheim begik, da han ikke blot forsømte gudstjenesten første juledag, men tillige på denne dag begyndte at fare om til driks hos sine grander. Som præsten hr. Niels i Alstahoug år 1571 udførligt beretter til sin embedsbroder, hr. Absalon Pederssøn i Bergen: straffen udeblev ikke. Thi da samme bonde på fjerde juledag efter endt drikkelaag hos en nabo gik til søs, så han, at der sad en trold ved styret, uden hoved og med et hul i brystet, så at man kunne se tværs igennem ham. Denne trold nødte ham til at stige i land en fjerdingvej fra gården ved en høbod, og her kom straks en hob onde kumpaner til, der bød ham enten at følge med dem til helvede eller at give dem et af sine

lemmer. Han måtte da selv med egen økse afhugge sin ene hånd, og kom først langt om længe i en ynkelig forfatning til hjemmet. Hans folk fulgte siden sporet i sneen lige til høboden og fandt der ganske rigtig den afhuggede hånd, så at dette med meget mere, som han skriftede for præsten hr. Sigvard, førend denne gav ham sakramentet, viste sig alt at være sandt.¹²⁶

Mellem julehøjtidens tvende hovedafsnit, festen for den snævrere og for den videre kreds, foregik der et ejendommeligt mellem spil. Det var *hestefesten på anden juledag*. Oprindelsen hertil må vistnok søges i asadyrkningens tid eller måske endog længere tilbage. Sikkert er det, at hesten havde været guden Frøjs hellige dyr.¹²⁷ Som så meget andet var imidlertid dette gået i glemme og fremtrådte i hvert fald nu i kristelig forklædning. Medens skikkene uden tvivl var de gamle, kaldtes nu den religiøse hovedperson ikke længere Frøj, men Steffen, efter skt. Stefanus, anden juledags helgen, den første martyr. Hvor lidet denne end havde med heste at skaffe, måtte han overtage Frøjs rolle og optræde som hestenes skytshelgen. I god tro sang man i Danmark:

Sankt Stefan han rider de foler i vand,
alt ved den lyse stjerne:
„For vist er nu profeten fød,
som frelse skal al verden“.

I Sverige gik man videre og vidste, at Stefanus havde været stald-dreng hos kong Herodes:

Staffan han var en stalleträng,
– hollt dig väl, folan min!
Han vattnade folarne alle fem.
– Hjelp Gud och sancte Staffan!

Såvel fra England som fra Tyskland haves vidnesbyrd om, at Stefanus også der ansås for hestenes skytshelgen.¹²⁸

Festens sædvanligste form synes at have bestået i et vædderidt i den tidlige morgenstund til et fælles aftalt vandingssted. „Sankt Stefan han rider de foler i vand, alt ved den lyse stjerne.“ I Sønderjylland var det, i det mindste senere, skik, at den, der kom først, fik

Skt. Stefan var ifølge „Apostlenes Gerninger“ fattigforstander ved den første kristne menighed i Jerusalem. Han blev henrettet efter en strid med de jødiske myndigheder og regnes derfor som kirkens første martyr. I middelalderen udviklede man imidlertid en helt anden legende om ham. Stefan skulle have været stalddreng hos kong Herodes. Da han julenat førte kongens heste til vanding, så han stjernen over Bethlehem. Stefan gik ind til Herodes og fortalte, at Verdens største konge var født. Herodes blev vred og erklærede, at dette var lige så umuligt, som det ville være umuligt for den stegte hane på bordet at vågne til live igen. Hvor- efter hanen rejste sig og galede. I afmægtigt raseri lod kongen Stefan henrette. – De gengivne billeder blev i højmiddelalderen malet på loftet i Dädersjö Kirke i Småland. Til venstre Stefan med hestene; han ser julestjernen. Til højre Stefan foran Herodes. (Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

en gevinst og kaldtes „Stefan“. ¹²⁹ I Telemark brugte man først at ride omkring gårdens huse, inden man red omkap til en brønd midt i bygden; riddet kaldtes her: „ride om hus“. ¹³⁰ Ærkebisp Olaus Magnus beretter, at i det 16. århundrede overgik Öster- og Västergötaland alle andre landskaber i Norden ved den iver, hvor- med man her drev vædderiddet. Trods årstidens forhindringer sam- ledes indbyggerne langvejs fra, og kapridtet foretoges ofte milevidt over tillagte søer og elve. ¹³¹ Hvad der kan have bidraget til at gøre hestene muntre, var, at man brugte at give dem det øl at drikke, der var levnet i kanderne juleaften. ¹³² Et minde om de med festen forbundne hestefringer kunne måske søges i den overtro, der lader sig påvise både i Norden, England og Tyskland, at det var gavnligt

at årelade heste på anden juledag, helst efter at de var rørt, så at de stod i én sved.¹³³ I England omtales det allerede år 1517 som en stående skik, at enhver hest på denne dag årelodes.¹³⁴ År 1611 forbødes det i Bayern at følge den gamle skik at årelade heste på sanktstefansdag.¹³⁵

En egen form for væddeløb, som mest har været brug i Sverige, var kapridt og kapkørsel anden juledag hjem fra kirken. Også dette kaldtes ligesom morgenridtet til vanding for „staffans-skede“, og den, der kom først hjem, antoges at skulle få først indhøstet. Atter her møder vi den gamle tro på guden Frøj under en ny forklædning. Thi Frøj var jo ikke blot hesten helliget, men han var tillige frugtbarhedens og høstens gud.

Stefansridtet under begge former, både til fremmed vandingssted og hjem fra kirke, synes nu så temmelig at være gået af brug Norden over.¹³⁶ Det samme gælder til dels om en anden rest af festen. Det har været skik, at naboer i den tidlige morgenstund på anden juledag søgte ubemærket at snige sig til at udføre arbejde for hinanden, og særlig gjaldt det om at komme ind i hestestalden og få hestene striglet og vandet. I Telemark søgte man atter at komme uset bort; blev man opdaget, nødtes man til at komme ind og drikke en skål øl.¹³⁷ I Holsten derimod plejede man efter endt hesterrøgtning at sætte sig op på en af dem og gøre så megen støj, at husbeboerne vaktes og kom ud og trakterede nattegæsterne. Den hele spøg kaldtes her: „Peersdesteffen“.¹³⁸

I flere egne af Nørrejylland har det i mands minde været skik på anden juledag at stå meget tidligt op, gøre sin egen stald i stand og derpå skynde sig til, uset, også at røgte naboens. Lykkedes dette, havde naboen tabt sin ret til på denne dag at få davre og måtte overlade den til den, der havde udført hans gerning. Den, der kom sidst op, kaldtes for „Stafen“ (Stefan), og bar dette navn året rundt. I de fleste egne af Nørrejylland er imidlertid nu den gamle skik næsten helt udvisket. Tilbage er blot blevet en grovkornet lystighed, hvor det gælder om på denne morgen at stå tidligt op og gøre så megen forstyrrelse og uryd hos andre som muligt. Et svagt minde om hestens tidligere hovedrolle på denne dag har holdt sig i, at en meget yndet form for uryd endnu er at spærre stalddøren med gødning fra møddingen. Derimod turde det være en anden ældgammel rest af festen, der har holdt sig i Jylland i den skik, at på stefansmorgen skal

Hestes udseende og egenskaber var noget, de fleste havde begreb om i det 16. århundrede. Her studeres hestens tænder, og dette er nogle få af de krav, ærkebiskop Olaus Magnus stillede til en hest: „Manken skal være tæt og hovedet kort. Krydset skal være kraftigt og testiklerne lige store. Halsen bøjet, ikke lige som vildsvinets. Ørene små og fremadrettede. Bringene bred og bugen ikke alt for stor. Halen kraftig og noget bølgende. Hovene faste og af mellemstørrelse. Årerne synlige mellem hårene.“

alle, der i årets løb har hjulpet med ved en gård, særlig ved høsten, møde før daggry på stedet, hvor de da ved tændte lys trakteres med varmt øl med smør i, sigtebrød og en ny, hel ost, der kaldes „stefansost“. Det røde øl, hedder det naivt, skal minde om Stefans blod.¹³⁹

En sidste form for hestefesten endelig, der endnu er i brug både i Norge og Sverige, er juleridtet på anden juledag. Fra tidlig morgenstund drager alle og enhver i stort optog til hest omkring, byder sig under spøg og latter til gæst og trakteres som sådan på hver gård, toget kommer forbi. I Norge kaldes dette blot „at ride jul“, og foretages under hujen og skrigen,¹⁴⁰ i Sverige derimod benævnes og-

så dette ridt „staffans-skede“ og foregår under afsyngelsen af stefansvisen, der for hver gård tilsættes med nye vers, indeholdende ønsker for det kommende år.¹⁴¹

Det har sin interesse endnu blot at se lidt nøjere på den skikkelse, der i alle disse uklare minder om en ældgammel hedensk fest fremdeles betegnes som „Stefan“. At han, hvor meget man end i den katolske tid har søgt at omdanne ham i lighed med dagens helgen, den første martyr, Stefanus, dog intet har med denne at gøre er klart nok. Alt taler for, at det er arbejdets og frugtbarhedens gud Frøj med hans flinke dyr, den utrættelige hest, der her fejredes. Men interessant er det at lægge mærke til, hvorledes forsøgene på at omdanne og sværte denne gamle gud kun delvis er lykkedes. I den skikkelse, som endnu kaldes „Stefan“ og hvert år på ny fremdeles gengives af Nordens glade ungdom, er der en tydelig forskel mellem nord og syd. I det nordlige Uppland i Sverige er „Stefan“ hovedanføreren for den omdragende skare. Han har et ærværdigt ydre, fejres som et højere væsen og har en utrolig appetit, hvilket kun kan udføres ved, at han til sidst putter alt, hvad der bydes ham, i lommen. Når skaren træder ind i huset synges derfor:

Stefan med sit blide skæg
skal I sætte mellem skål og væg.
Hannem skal I skænke af kander og trug,
så at alle må komme i hu,
at en god og glad giver skal leve evindeligt.¹⁴²

I Sønderjylland, der har været den mest trofaste, danske landsdel til at bevare gamle minder, er der endnu fastholdt noget godt ved „Stefan“. Det er navnet på den, der kommer først ved vædderidtet til vandingsstedet. I Nørrejylland derimod er „Stefan“ blevet til en bussemand. Det er ikke blot i enkelte egne spottenavnet på den, der kommer sidst op. Men „Stafen“ er næsten hele landet over betegnelsen for et udstoppet fugleskræmsel, der på denne dag anbringes overalt, hvor man kan komme til: i senge, på tag, ofte med påskrevne nidvers rettede til en bestemt person.

Det er et håbløst forsøg at ville klare sig, hvorledes denne fest i sine velmagtsdage i det enkelte har taget sig ud. Kun så meget synes vi at kunne skimte, at det hele stjernefald af senere skikke skriver

sig fra en oprindelig klode, en hedensk fest for arbejdets, flidens, frugtbarhedens gud, Frøj, hvem hesten var helliget. Det er højst sandsynligt, at festen er blevet fejret ikke blot ved tidlig opståen, røgten af sin gerning og nydelse af jordens gode gaver, men også ved hestevæddeløb, mulig hestekamp, og vel med hestefring og et fællesgilde på det slagtede.

Julens anden halvdel var viet til selskabelige sammenkomster. Det gav disse et eget præg, at de gik regelmæssigt på tur eller var *sammenskuds-gilder*. Allerede i de ældste norske love, gulating-loven f. eks., træffer vi denne ordning omtalt, som kristendommen tog i arv efter hedenskabet. Befolkningen var delt i „lag“, hvis medlemmer skød det fornødne sammen og derpå i forening holdt fest, hvor enhver, der havde part, „tog del i laget“.¹⁴³ Næsten uforandret har disse forhold i enkelte af Nordens egne holdt sig indtil vore dage, mest udpræget hos norske bønder, men endnu dog også tydeligt både i Jylland og i Sverige. År ud og år ind holdes her julegilderne i den bestemte rækkefølge, beværtningen er omtrent ens ved dem alle, og gæsterne medbringer ofte selv deres øl.¹⁴⁴

Den til grund liggende tanke er ikke vanskelig at blive var. Idet således alle, rige som fattige, skiftevis var hverandres gæster og blev ens beværtet alle vegne, lå heri et ejendommeligt og kraftigt udtryk for, at alle på denne tid var at anse for hverandres lige og brødre. Dette måtte blive end mere iøjnefaldende overalt, hvor den gamle skik overholdtes, som endnu flere steder i Norge, at alle, ikke blot hustruer og børn, men hele tyendet tillige fulgte med. I oldtiden har uden tvivl i det mindste den første sammenkomst været viet til gudernes ære. Det er måske et dunkelt minde herom, når en gammel norsk bonde sagde til Eilert Sundt om den første ølskål, der gik rundt ved et sådant julelag: „Den skal nok være ligesom til minde om jomfru Marias barsel.“¹⁴⁵ Om den stemning, der naturligt fremgik af disse forhold, selv hos en ellers ubændig befolkning, udtrykker en beretning fra Norge sig således: „Sjældent høres ved julelagene om uenighed og kiv, end sjældnere om slagsmål.“¹⁴⁶

I det 16. århundrede holdt den gamle skik sig, så vidt vi kan skønne, endnu temmelig uforandret på land som i by. Byforholdene havde vel afstrøget enkelte ejendommeligheder, så at det kunne tage sig ud blot som skiftevis sammenkomster mellem slægt og venner; men

dette udlignedes atter ved, at inden for samme by var alle beslægtede eller dog bekendte, og ved julegilderne havde tyendet usædvanlig frispas.

Ingen dagligstue kunne rumme et sligt antal gæster. I den stod jo tilmed det stadige julebord dækket, og i gammeldags huse lå julehalmen hele festen igennem på gulvet. Man tyede da til „storstuen“ eller „sommerstuen“, der trods sin mangel på kamin bedst egnede sig til, hvad der skulle foregå.

De fester, som således fjorten dage i rad skiftevis holdtes i forskellige storstuer, gik alle under et og samme navn *julestue*, og lignede hverandre i høj grad. Fra middag til henimod morgenstund „lege- de“ man i dem alle. Når de desuagtet ikke behøvede at være ganske ens, så lå dette dels i, at munterheden jo kunne være af forskellig grad, men dels også i, at der gaves en talløs mængde af lege.

Disse julelege havde i umindelige tider tjent til moro ved Nordens julegilder. Så langt skriftlige vidnesbyrd rækker, omtales de. I Englands gammeldanske egne kan endnu høres ordet: „lake“ ikke mindst om julelege brugt for det engelske „to play“.¹⁴⁷ I det 16. århundrede var de i fuld gang og hørte hjemme både hos høj og lav.

Skønt de brugtes i flæng, var de dog sikkert af meget forskellig oprindelse. Der lader sig således udskille en gruppe, som utvivlsomt skrev sig fra den hedenske tid, og atter andre, der bar præg af kristelig herkomst. Blandt de hedenske var „julebuk“ og „julevætte“ de mest bekendte, og herhen hørte rimeligvis også „hvegehors“, „hvidebjørn“, „huggetønde“ og flere.

Julebukken var tydeligt nok en overlevering fra Torsdyrkelsens tid. Dette fremgår dels af, at julebukken undertiden udstyredes med en træhammer,¹⁴⁸ dels af at legens egentlige indhold bestod i, at en død buk, ligesom Tors, blev levende igen. Legen i sin simpleste form bestod i, at en kom ind udklædt som buk, idet han bar et bukkehoved på en stang og selv var indhyllet i et låddent dække. Under afsyngelsen af en sang, gjorde så enten han alene eller hele selskabet under hans anførsel allehånde krumspring, hoppede alt efter versenes indhold først kådt omkring, faldt derpå ned som død osv. og blev til sidst levende igen.¹⁴⁹

I det 17. århundrede begyndte i *Danmark* legens form at ændres. Torsdyrkelsen var jo for længst glempt, og de strenge forbud mod

gedehold gjorde det efterhånden til næsten en umulighed at forskaffe sig de fornødne bukkehoveder. Lidt efter lidt omdannedes da skikken til en slags spøgelse- eller djævlefigur, hvor kun hornene svagt mindede om bukke-oprindelsen. Under denne nye form fremstilles f. eks. julebukken i Holbergs „Julestuen“,¹⁵⁰ og denne opfattelsesmåde synes at have været den almindelige på Holbergs tid. Det lå imidlertid nær, at sligt måtte kunne vække anstød. Alle-rede i det 17. århundrede hører vi da også bestemt indsigelse rejst mod den forargelige julebuk. Ikke med urette gjorde således D. Monrath opmærksom på, at julebukken var mere end en hedensk overlevering, det var djævelen selv, der fremstilledes. Og for ret at skræmme samtiden tilføjede han følgende meddelelse: „Man har og tit hørt forskrækkelige udgange på sådanne julebukke, hvorledes at fanden i sådanne julebukkens skikkelse er indkommen i samme julestuer og har borttaget en del mennesker, som fandtes der og havde behag i sådant abespil.“¹⁵¹ Man tager næppe fejl ved at til-lægge det anstød, som julebukkene vakte, en væsentlig medvirk-ning til, at regeringen endelig helt forbød afholdelsen af julestuer.

Denne julebukkens omdannelse til en djævlefigur taler vistnok for, at den selv i sin oprindelige form har haft noget i sig, der var i strid med en lysets fest. I så fald ville det være et nyt vink om dens ælde. Vist er det, at den hos landbefolkningen i Danmark, hvor den trods alle forbud længe holdt sig i smug, efterhånden antog et særligt uhyggeligt præg. Julebukken blev til den onde selv. I Ka-lundborgegnen f. eks. udklædtes den som fanden, listede om i mør-ke og kiggede ind ad døren. Vovede man sig ud, sad han så stundom oppe på husets tagryg. I Nørrejylland blev julebukken til en ud-klædt dukke, en slags modstykke til eller spottebillede af jesusbar-net. Dukken anbragtes ofte i laden og ikke få beretninger melder om, at den og den kvinde, der vovede sig over for at hente den, blev borte med det samme. Hun var forsvundet, men hendes blod fand-tes sprængt på ladens loft og vægge.¹⁵²

I *Norge* og *Sverige*, hvor julebukken så temmelig bevarede sin middelalderlige form, holdt den sig langt ned i det 19. århundre-de.¹⁵³ På Öland såvel som de gammeldanske øer Dagö og Nuckö ved Estland er denne form for julespøg endnu i brug.¹⁵⁴

Såvel fra Bergen¹⁵⁵ som fra Öland¹⁵⁶ haves endnu forskellige optegnelser af en sang, der er blevet sunget ved denne leg. Som

Hovedet af en julebuk fra nyere tid, nu i Nordiska Museet, Stockholm. Julebukken formummer sig i et skind og holder det udstoppede hoved frem under skindet. Ved et sindrigt arrangement af snore er han i stand til at få underkæben på hovedet til at bevæge sig.

naturligt er, afviger de noget indbyrdes. Imellem 1843 og 1849 forbød Bergens politimester julebukkes optræden. Ikke desto mindre vågnede legen, ligesom bukken deri, siden til live på ny. Og den sang, der f. eks. år 1860 blev sunget,¹⁵⁷ er vistnok af ældre oprindelse end den, der var den almindelige noget tilforn. Den lyder således:

1

Bukken op på Elias top,
Dér stjal den sig en fåreflok.
Kid-bukken min!

(Bukken: Bæ!)

2

Bukken op på Elias fjæld,
Dér faldt den ned og slog sig ihjel.
Kid-bukken min!

3

Og hvad vil du gi' mig for bukkens skæg?
Jeg skal gi' dig en tønde æg.
Kid-bukken min!

4

Og hvad vil du gi' mig for bukkens horn?
Jeg skal gi' dig en tønde korn.
Kid-bukken min!

5

De bredte på bukken den kappe så rød.
Og det gjorde de, for bukken var død.
Kid-bukken min!

6

De bredte på bukken den kappe så hvid,
Og det gjorde de, for bukken lå lig.
Kid-bukken min!

7

Op stander bukken og ryster sit skæg,
Den hopped og sprang på femten væg.
Kid-bukken min!

(Bukken: Bæ!)

Her sprang bukken op under almindelig jubel og forfærdelse og stangede efter store og små.¹⁵⁸

En også i det 16. århundrede yndet juleleg, der ved sit navn kunne minde om julebukken, er *blindebuk*. Navneligheden er næppe helt tilfældig. Vel har blindebuk været kendt i umindelige tider hos forskellige europæiske folkeslag og står for så vidt ikke i noget forhold til den blot nordiske julebuk. Men betegnende er det dog, at denne leg, der i det sydlige Sønderjylland kaldes: „Blindemomme“, i Tyskland: „den blinde ko“, i England: „den blinde mand“, i Frankrig: „colin maillard“¹⁵⁹ osv., kun i Norden har fået navnet „blindebuk“.¹⁶⁰ Dette navn er åbenbart fremgået af samme ydre forhold og samme indbildningskraft, der uden anstød har kunnet spænde bukke for krigsgudens vogn og ved juletid har ladet en gedebuk møde som hans sendemand.

I slægt med julebukken var *julevætten*. Fra midten af det 17. århundrede begyndte, i Danmark i det mindste, de to skikkelser at glide over i hinanden; men oprindeligt havde det ikke været så. „Julevættens“ særkende var tværtimod at fremstilles som et krybende dyr med en lang hale og et skrækindjagende ydre. Den søgte at røve mennesker, især børn, og lod sig kun forsone ved madoffer. Der kan næppe være nogen tvivl om, at det væsen, der oprindeligt har foresvævet indbildningskraften, har været en drage eller vel snarest selve midgårdssormen. I julekageform forekom den endnu tydeligt i det 17. århundrede. Dens sidste minde i brødform er nutidens kringler. Det var næppe uden gammel biklang af noget betydningsfuldt, at just denne figur tidligt var blevet valgt til bagerskilt. Endnu omkring år 1700 kunne det vække rædsel hos stuens yngste befolkning, når der råbtes: „Nu kommer julevætten,“ og den så selv kom krybende ind med sværtet åsyn, sort hætte over hovedet og en brændende „tyripind“ eller en stok med tændt lys i munden. Foran enhver rejste den sig på halen og forlangte æde. Fik den æbler og nødder, stilledes den tilfreds, fik den intet, gjorde den mine til at slæbe den tiltalte med sig. Børnene skreg, spøgen for de voksnes vedkommende synes at have bestået i forsøg på, når julevætten rejste sig på halen, at puste lysene i dens mund ud; hvis dette lykkedes, flygtede den.¹⁶¹ I de gammeldanske egne af England er det endnu en yndet juleleg, at en drage kommer ind, hvilken derpå besejres af skt. Georg.¹⁶²

Dette billede tolker Troels-Lund som er gengivelse af legen „hvegehors“; men forklaringen turde være en anden. Olaus Magnus, der bringer billedet, fortæller, at det forestiller en slags spiritusprøve. Drukkenbolte blev hejset op siddende på et spidst sæde; man gav dem et fyldt horn, som de skulle tømme hurtigt. Kunne de ikke det, måtte de blive siddende. Ædruelighed hørte ikke til det 16. århundredes dyder – fuldskab i sig selv heller ikke. Det ønskværdige var, at man kunne drikke længe og drikke tæt, før man blev fuld. Drikkeri var en sportspræstation – ligesom turnering og ringridning.

En juleleg ligeledes vistnok af hedensk oprindelse er den, der har holdt sig i Öster- og Västergötaland indtil vore dage og kaldes *juleofret*. Den udføres under ejendommelige danse af drenge med sværtede ansigter. En af dem, forestillende offerdyret, er klædt i skind og har stundom en halmvisk i munden, der går om bag ørene, så at det ligner horn. Under sang bringes slagterredskaber ind, og legen forestiller derpå dyrets ofring.¹⁶³

Mindre bekendte er de andre julelege af formodet hedensk oprindelse: „hvegehors“, „hvidebjørn“ og „huggetønde“. I det 16. århundrede var de endnu i fuld gang, og Peder Palladius meddeler den mærkelige oplysning, at de ligesom „julebuk“ er blevet afløst til landsting „under kongens sværd“, altså under trussel af dødsstraf for enhver, der befattede sig dermed.¹⁶⁴ Selv denne trussel var dog ikke stærk nok til at fortrænge dem. „Julebuk“ holdt sig, som ovenfor omtalt, endnu århundreder efter, og de andre omtales af og til langt ned i den følgende tid.

Hvegehors, der siden fordrejedes til „kvæghors“,¹⁶⁵ synes at komme af det gammeldanske ord „hvege“: at gyngede, og kunne så betyde rokkehest, gyngest, og er måske blevet fremstillet af en tilhyllet person med et hestehoved på en stang. I Tyskland var en sådan figur ikke ualmindelig, kaldtes for „Schimmelreiter“ og antages at have haft hentydning til Odin.¹⁶⁶ I det 16. århundrede brugtes i England en juleleg, der hed „kæphest“ (hobby-horse) og udførtes af en person, der kom ind med en hest af pap. Om en jesuit år 1595 siges det spottende: „Han løftede sit åsyn op, som en ny ånd var kommet over ham, ligesom når i julen „hobbyhorse“ kommer ind i stuen.“¹⁶⁷

En anden tydning af hvegehors er, at det kunne komme af det nordiske udsagnsord at „vega“ = at løfte i vejret. I så fald har vi måske en fremstilling af legen hos Olaus Magnus, der giver et billede, men ikke anfører navn. Legen har i så fald vistnok bestået i at kunne – siddende på et bræt med en højst ubehagelig spids – lade sig hejse til vejrs og samtidigt tømme sit drikkehorn.¹⁶⁸

Hvidebjørn betød rimeligvis isbjørn. I Tyskland ledsages „der Schimmelreiter“ altid af en bjørn.¹⁶⁹ År 1702 omtales „contrafeje af den underlige julebuk, præsenteret som en bjørn i staden Viborg anno 1702“, om hvilken det i beskrivelsen hedder:

Indvortes som et nød, udvortes som en bjørn.

Mig synes det var gjort at kyse folkets børn.¹⁷⁰

Huggetønde endelig turde muligen betyde slagtetønde, sigtende til den store offerslagtning, som nordboerne holdt i slagtenatten eller „huggenatten“ før jul. Som juleleg har måske „huggetønde“ ligesom dåretønne spøgefuldt betegnet en slags mærkelig beholder

eller skammekrog, hvor vedkommende fik prygl og måtte stå skrifte. Det er betegnende for sæderne, at det i året 1565 udtrykkeligt måtte forbydes præster „at befatte sig med huggetønde“.¹⁷¹

I det 16. århundrede havde regeringen, som vi så, åbent blik for det hedenske og ugudelige i disse julelege. Det var dog vistnok både da og senere kun de allerfærreste af deltagerne, der anede, hvortil der oprindeligt sigtedes i julelegene. De betragtedes blot som en vedtagen spøg, der havde gammel hævd. Ikke desto mindre er det mærkeligt at se, hvor dybt de til grund liggende forestillinger bunder i den nordiske bevidsthed, og intet beviser måske mere deres ældgamle kraft end den spireevne, som de endnu den dag i dag fremdeles er i besiddelse af.

Efter at rædslen for de pågældende skikkelser for længst har tabt sig, efter at de tilsyneladende helt er glemt, har indbildningskraften på ny taget dem i brug som goddædige væsener. Det er ikke blot i en afsides krog af Norge, at man i vor tid på juledags morgen leder efter de lykkevarslende bygkorn, som det fordums julespøgelse *julesvenden* har bragt, for hvem man derfor også reder et leje i højsædet, hvis han skulle ønske at hvile sig natten over.¹⁷² Nej, selv ved midten af det 19. århundrede har de gamle forestillinger i Danmarks hovedstad skudt friske skud.

For at forstå, hvad der er foregået, må det erindres, at hos de forskellige germanske stammer forekommer endnu sprængte rester af en, efter navnet at dømmes oprindeligt fælles, gudeskikkelse. I Tyskland optræder denne under navnet *Nicolas* som gavebringer. Kirken har endog skænket ham helgenrang, fordi han, „den gang, da han var biskop“, skal have vakt to drenge til live, der alt var myrdet og lagt i salttønden, og en anden gang reddet en hel familie fra vanære ved at forære den en pengepung med guldstykker. Den 6. december er helliget ham, og om natten fylder han, ligesom juleenglen, de fade, som børn i håb om gaver sætter ud til ham. Da Anna af Sachsen og Katharina af Brandenburg år 1567 vekslede julegaver, skrev derfor den ene til den anden: „undskyld, at min „hellig Krist“ er mindre storartet end din „Nicolas““.¹⁷³ Lidt efter lidt er skt. Nicolas for folketroen, i det mindste i mange egne, ganske naturligt gledet over til at være den samme som juleenglen.¹⁷⁴ I England derimod er *Gamle Niels* eller „Nicolai“ (Old Nick) blevet til en betegnelse for djævelen. I Norden endelig indtager begges nav-

nefrænde, den lille *nisse*,¹⁷⁵ en mellemstilling egentlig en drille-vorn hustrold, passer han dog på huset og skøtter sin dont, når han blot hver jul får grød med dygtigt smør i.

Dette var forudsætningerne. Så fandt ved det 19. århundredes midte en driftig københavnsk boghandler på til jul en gang at lade forfærdige en hel del billeder af nisser, nogle spisende grød, andre slæbende gaver, pyntende juletræ, ja en endog med selve julestjernen. Det var i virkeligheden et meningsløst påfund, for så vidt nissen i den nordiske folketro ikke spiller denne rolle. Men i et nu slog ideen an, og fra år til år siden da har hver jul bragt bestandigt nye og flere fremstillinger af samme emne; nu vrimler bøger, tidsskrifter og blade deraf.

Fornuftigvis vil ingen heraf slutte, at København er begyndt at tro på nisser. Omvendt er det valgte sindbillede lige så lidt tilfældigt, som det er noget bevidst udslag af kundskab om, at „skt. Nicolas“, „julesvenden“, „Gamle Niels“ og „nissen“ oprindeligt vistnok var en og samme. Det er den frie indbildningskraft, der uden at ane det har indslået vante veje; det, der er fremkommet, er på én gang lunets foster og et dunkelt minde fra folkets barndomstid med de stærke indtryk.

En anden klasse af julelege var dem, der bar tydeligt præg af at være opstået i den kristne tid. Som eksempel på sådanne kan nævnes: *sankt Bentes gilde*, hvor omkvædet var:

Gråben! Du komst for silde
hid til sankt Bentes gilde,¹⁷⁶

og selve navnet jo røber den middelalderlige oprindelse. Fremdeles er endnu i Danmark almindelige børnelege: *at bryde kloster*¹⁷⁷ og *munken går i enge*, der begge udmærker sig ved deres iøjrefaldende melodier, men i den katolske tid tillige måtte gøre indtryk ved deres meget dristige indhold. „Munken går i enge“ var en af de mest yndede julelege og kendt hele Norden over. I Sverige, hvor den endnu leges af voksne i julen, er sangens slutning fyldigere bevaret end i Danmark:

Og munken bad nonnen
gi'e sig et kys.

„Nej,“ sagde nonnen,
„jeg gav dig jo nys.“

Munken bad nonnen
lave sin mad.
„Nej,“ sagde nonnen,
„jeg har intet fad.“

Munken bad nonnen
rede sin seng.
„Nej,“ sagde nonnen,
„jeg er ej din dreng.“

Op sprang nonnen
så let som en fjer.
Efter kom munken
så tung som en sten.¹⁷⁸

I Danmark er som bekendt legen nu blot en børneleg. Endnu i det 18. århundrede legedes den også her af voksne. Det hedder herom i „Fruentimmer- og Mandfolke-Tidenden“ for 1769: „Jeg glemmer aldrig, at min fader selv meget gerne var med i den juleleg: „Munken går i enge“. Når han var munk, bredte han altid sin kappe ud for den smukkeste pige i hele kredsen.“¹⁷⁹

En middelalderlig juleleg, der udmærkede sig ved sit dramatiske liv og endnu er vel kendt i Sverige, men synes glemt i Danmark, var: *de stolte nonner*. Alle de legende skred langsomt frem delt i to rækker, hvert køn for sig, under følgende højtidelige vekselsang:

Her kommer de stolte nonner,
– hr. domine!
Fra de grønne lunde.
– Cito, cito, citissime, hr. domine!

Hvad ville de stolte nonner
– hr. domine!
Fra de grønne lunde?
– Cito, cito, citissime, hr. domine!

De ville med biskoppen tale
hr. domine! osv.

Biskoppen er ej hjemme
hr. domine! osv.

Hvor monne han da være
hr. domine! osv.

Han er i sit skrivekammer
hr. domine! osv.

Hvor lyder det han skriver?
hr. domine! osv.

Her bliver melodien med ét hurtig, idet mændene synger:

Og dette brev det lyder så,
hr. domine!
At ungersvend skal jomfru få.
– Cito, cito, citissime, hr. domine!

hvorpå begge rækker mødes og bliver til par og par.¹⁸⁰

En sidste juleleg fra den kristelige tid, som vi skal anføre, var *julebisp*. Den bestod i, at en af mændene bispevedes under ceremonier, der kådt mindede både om den latinske gudstjeneste og om „julevætten“. En sattes midt på gulvet, blev svættet i ansigtet og fik en pind i munden med et stykke lys på hver ende, og alt imens gik hele selskabet tre gange i kreds om ham syngende:

Her vie vi os en julebisp,
Pro nobis.

Det er ret komisk at lægge mærke til, at i vor tid, hvor den latinske kirkesang for længst er glemt, er også de latinske ord i indvielses-sangen blevet afløst af danske. Ved Rønnebæksholm på Sjælland sang bønderne for nogle årtier tilbage:

Der findes kun meget få samtidige billeder, som kan belyse ældre danske juleskikke – fra tiden før 1800 overhovedet ingen. Dette maleri hører til de ældste; det er vistnok malet o. 1825 af Peder Madsen Faxø og gengiver en julestue. Den hvidklædte mand, der bærer to lys på en pind i munden, er „julebisp“. Han skræmmer tydeligvis børnene fra vid og sans. (Nationalmuseet).

Her vier vi os en julebisp,
ham gi'er vi nødder og ævle,
men ham, vi havde i fjor,
ham gi'er vi døden og djævle.

Denne „julebisp“ viede så under alskens løjer forskellige par sammen; efter vielsen stedtes de til offer, og hvis nogen ikke ofrede efter ønske, trak bisp'en en askepose frem, som han havde gemt under kåben, og tilredte vedkommende med denne.¹⁸¹ Ikke få brudevielsestaler, der i mands minde er holdt af sådanne „julebisper“, er bevaret og optegnet for Jyllands vedkommende. De udmærker sig i reglen ved kådt, meget groft indhold.¹⁸²

Uden tvivl i nær slægt med disse middelalderlige julelege står en egen klasse, hvor hvert kirkeligt præg nu er udvisket, men som næppe tilfældigt har haft fælles mærke. I dem alle hed nemlig hovedpersonen *Peder* og var en latterlig figur. I Danmark er de fleste af dem nu ved at uddø, idet de tilsvarende lege i reglen er gået af brug, og kun navnet er bevaret i sproget i en halvkømt om end stundom uklar betydning. Så vidt vides, har „Sorteper“ kun holdt sig som kortspil. I enkelte egne af Jylland leges endnu ved jul „Ægteper og hans hustru“ og „Per Krybentå“,¹⁸³ medens „fattig Per Eriksen“, „Tosseper“, „Per Nittengryn“, „Per Tot“, „Per Gante“ og mange flere alle har tabt sig.

Det er dog kun de færreste julelege, der afgiver noget tilknytningspunkt for bestemmelsen af deres alder. Mængden af dem kunne for så vidt lige så godt være blevet til i vore dage som for århundreder siden. For manges ælde taler dog, at de nu er stærkt på vej til at glemmes og sunket ned til halvt meningsløse børnerim. Som eksempler på sådanne kan for Danmarks vedkommende anføres: katten og killingen (forvansket til kællingen), „skære, skære havre“, „ro, ro til fiskeskær!“ Vekselsangen: „U ha, u ha, jeg fryser så“ osv. med svaret: „og al den kærlighed, jeg har til dig“ osv., osv. Flere er i Sverige endnu i brug som voksnes julelege.¹⁸⁴ I de gamle dansk-svenske besiddelser øst for Østersøen forekommer de ligeledes endnu, men her kun som børnerim.¹⁸⁵

Udviklingsgangen synes i reglen at have været den, at legen først er gået i glemme, siden ordene. En undtagelse danner den uopslidelige leg: *bro, bro brille*, hvor legen har holdt sig, medens ordene i Nordens enkelte lande nu kun er en forvirret blanding af forskellige viser. Forståeligst, men dog langt fra sikker som den ældste, lyder den svenske begyndelse: „Bro, bro, brede, broen ligger nede“.¹⁸⁶ På Ösel og Dagö siger de to, mellem hvem de andre skal løbe: „broen skal bygges. Vil du til Gud Fader eller til fanden?“¹⁸⁷

En helt anden gang har udviklingen taget med enkelte, f. eks. den smukke sang: „Jeg gik mig ud en sommerdag at høre – fuglesang, som hjertet kunne røre“ osv., hvor legen nu i de fleste af Nordens egne er glemt, medens ordene har holdt sig uforvanskede. Muligt turde dog grunden hertil søges i, at man i dette tilfælde har benyttet en forhen kendt vise til sang ved legen.¹⁸⁸

Det var langt almindeligere at ledsage legene med sang end nu

Hvordan man legede i de danske julestuer i det 16. århundrede, kan man ikke vise, for der findes ingen samtidige billeder. I nederlænderen Johs. Brunes „Emblemata“ – en bog med moralske læsestykker udsendt 1661 – kan man imidlertid få et indtryk af overklassens forlystelser. Her leger man „Ringens går“. (Det kgl. Bibliotek).

til dags. Mange endnu kendte selskabslege, der nu udføres alene, foretoges i julestuerne under vekselsang. Som eksempel kan anføres den endnu brugelige julespøg at træde frem med et lys i hver hånd og sige et par ord eller blot se på en anden uden at smile. Tidligere udførtes denne leg gerne således, at den, der bar lysene, var en ung kvinde, for hvem der udvalgte to til at være hendes forældre. Idet hun gik frem, sang moderen:

Tag lys min datter
og vogt dig vel for latter!

Og når hun heldigt vendte tilbage, klappede alle i hænderne, medens forældrene sang:

Nu kan I både høre og se,
vor datter hun er en fuldtro mø.¹⁸⁹

Frierleg udførtes på flere måder, alle under sang. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede legedes den hos bønderne ved Kongeåen således, at karlene og pigerne stillede sig op i en kreds, en valgtes til „fru Inge“, hvorpå der blev sunget:

Nu spænder jeg min spore,
så sadler jeg min hest,
så rider jeg til tinge,
og er fru Inges gæst.
Fru Inge! Fru Inge! Der er en mand til tinge,
som bejler til jer datter, fru Inge!

Og under forskellig vekselsang fremstilledes så de enkelte friere.¹⁹⁰

Foruden sådanne lege med sang, hvoraf der gaves en stor mængde – ved midten af det 19. århundrede var mindst 130 sanglege endnu i brug i Sverige¹⁹¹ – fandtes der dog også en talrig klasse, der ikke ledsagedes af sang og dans. Herhen hørte f. eks. forstandsøvelser som *fruens penge* osv., eller ombytninger og forklædninger som *kongelegen*, i hvilken alle, tyendet med, skulle deltage, og enhver have en anden stilling end til daglig. Da dronning Kristina af Sverige i julen 1651 legede „kongeleg“ i Uppsala, var hun kammerpige, den unge lærde, Olof Rudbeck, var en hyrde, der spillede på skalmeje, osv.¹⁹² Rollerne i kongelegen fordeltes enten ved lodtrækning, eller man *trak handske* derom, således at den, hvis hånd lå øverst, idet den enkelte bestilling blev nævnt, overtog denne.¹⁹³

Et efter nutids begreber uforholdsmæssigt stort antal af legene bestod væsentlig deri, at én af selskabet *fik prygl*. Denne spøg synes at have tiltalt datiden i en overordentlig grad. Simplest var legen, når den pågældende blot blev bundet for øjnene og derpå enten løsladt eller lagt med hovedet i en andens skød. For hvert slag, han modtog, var det gerne skik, at en i selskabet sagde til ham: „dunkes dig?“ hvorpå svaret var: „det tykkes mig,“ og således blev

man ved, indtil han gættede, hvem der var den slående, hvilken så måtte holde for.¹⁹⁴

Af lignende art, blot endnu mere grovkornet, var legen „harbo-skrep“.¹⁹⁵ Mærkeligst af alle disse prygle-lege var dog *balderrune*.¹⁹⁶ I sin vistnok oprindelige form bestod denne i, at en lagde sit hoved i en andens skød, og hele selskabet derpå slog ham på ryggen, idet man sang:

Balder, Rune og hans viv,
de ypped dem en grote kiv,
grote kiv på tune.
Der slog Balder Rune.
Ni slag ville vi slå,
dermed ville vi hjem gå.
(En, to, tre, fire fem!
Der gik end ingen af os hjem.
Seks, syv, otte og dertil ni!
Dermed sige vi denne ryg fri.)

Det kom an på ikke at slå flere slag end netop ni; hvo, der gjorde dette, eller stillede sig lige bag ved den liggende, eller nævnede et af fem, forbudte ord, skulle være den næste, der toges under behandling. „Balderrune“ var vel skikket til at anvendes som blot straf ved panteløsning, og flettedes derfor ind i en mængde andre lege, hvergang, som det hed, „en ryg skulle klappes af“. For blot at nævne ét eksempel blev således i „gem-bælte“-legen den, der sad i „dåretønden“, når han ni gange i rad ikke havde kunnet gætte, hos hvem bæltet var, overhældt med vand og fik derhos „balder-rune“.

Hvor udbredt balderrunelegen har været i Danmark, kan ses af de forholdsvis dybe spor, den har afsat i folkets bevidsthed. Allerede i slutningen af det 16. århundrede begyndte man at grunde over, hvem denne Balder kunne være. Blandt Anders Sørensen Vedels efterladenskaber findes endnu et stykke papir, hvorpå han har opskrevet blandt andre ting, han ville spørge ud om og nærmere undersøge på sin rejse: „Balder og Rune hans viv.“ Denne form for visens begyndelse svarer godt til sagnet og den folkelige forklaring, således som de senere forekommer: „Balder var en underkonge og

Dette er vistnok legen „Balderrune“ – gengivet i Johs. Brunes „Emblemata“, 1661. (Det kgl. Bibliotek).

Rune hans viv. Da de engang var i værtskab, blev Rune mundkåd mod sin mand, hvorover denne vrededes og slog hende, så hun måtte tie. Og beføl han da, at ved julelystighederne skulle for fremtiden leges „balderrune“, på det kvinderne ved at mindes, hvad Balder havde gjort ved Rune, tillige kunne huske på, at det sømmer sig dem at tie, når mændene tale.“ Allerede år 1618 udkom imidlertid på tryk en helt anden forklaring. Balder og Rune var to kæmper, der begge bejlede til samme kvinde. Da denne ægtede Balder, dræbte han Rune. En ny fortolkning fremkom omkring år 1700, da den besungne strid atter betegnedes som en blot ægteskabelig, og ægtemanden angaves at have heddet Balder-Rune, hvilket tilnavn han skyldte sin rune kyndighed. Sluttelig har dog heller ikke denne

navneforbindelse vist sig holdbar, idet Rune er blevet til en gejstlig mand, hvem Balder, rimeligvis af skinsyge, myrdede.

Ikke mindre end tre forskellige egne i Danmark kappes om at være det sted, hvor sangens begivenhed er foregået. I landsbyen Tune, mellem Roskilde og Køge Bugt, vides det „værtskab“ at have været holdt, hvor Rune blev mundkådet mod sin mand. En høj uden for byen kaldes endnu til minde Baldershøj. På Thurø syd for Fyn lå indtil for ikke længe siden balderstenen, hvori man endnu år 1755 kunne se mærker af Balders ti fingre fra den tid, da han greb den og slyngede den efter kæmpen Rune. Siden da er dog først sporene af de fem fingre forsvundet, og derpå er stenen selv vejet for ploven. Nu synger børnene på øen visen med stedlig forandring således:

Balder og Thore, hans arrige viv,
yppede dem en græsselig kiv
på Thurø,
der slog Balder Thore.

Ved Åbenrå endelig, øst for Balderslev, ligger den høj, hvor Balder kom for skade at dræbe den gejstlige mand Rune.

Også inden for digtekunstens område har benævnelsen „balder-rune“ været taget i brug og især i det 18. århundrede oftere tjent som et yndet poetisk billede. Wadskær kalder således krigen for „den leg, hvori man bløder efter balderone slag“. I et æredigt til Niels Juel i anledning af hans sejre udtrykker Sehested sig med fin hentydning til sejrherrens navn således:

I sådan jule-leg, hvor grove stykker tromme,
der vanker hårde pund og balderone-slag.

Hos Baggesen er der allerede nogen spøg i tonen, når han synger:

Se det er åndeverdne's balderone,
den leg forstår ej hvert rabalder-fjog.

For vor tid, der har glemt julelegen, og hvor navnet balderone kun har holdt sig som benævnelse for en straf i boldspil, medens den folkelige ordforklaring har udlagt det som en betegnelse for den nederste del af ryggen eller et slag på samme – for vor tid står alle hine historiske fortolkninger i et halvt pudsigt lys. Nu antages i almindelighed, at ordet som legen stammer fra plattysk, hvormed også kunne stemme både visens udtryk: „grote kiv“ og de i legen forbudne ord: „himmerke“, „hammerke“, „huten“, „duten“, „knur“. Mærkeligt nok forekommer dog imidlertid ikke ordet balderone i plattysk. Det er da måske sandsynligere, at legen er kommet til Danmark ad søvejen fra Holland. Her synes den – efter gamle billeder at dømme – tidligt at have været yndet.

Julestuerne holdt sig i Danmark uforstyrret det 17. århundrede ud. Etatsråd Johan Monrad (1638–1709) fortæller således i sin levnedsbeskrivelse ikke blot om, hvorledes han som barn var med i de lystige julestuer, som rektoren ved Frue Skole i København holdt for disciplene, „der da tog alle borde og bænke ud af stuen og legte hele nætter“; men også om, hvorledes han som voksen deltog i julestuer i landets bedste kredse, f. eks. hos den gamle Henrik Rantzau.¹⁹⁷

Endnu i året 1723 var julestuer så almen kendte og yndede i Danmark, at en københavnsk præst, da han på tredje juledag i dette år skulle vie et par, uden anstød kunne lægge tre julelege til grund for sin tale, og sige til bruden: „Gem bælte, gem bælte, gem såre vel!“ og „lad Vorherres fugle ikke dø!“ idet han forklarede bæltet og fuglen som kærlighed og enighed i ægteskab. Derimod bød han hende vel at vogte sig for dyret, om hvilket det hed:

Der er kommet et underligt dyr
udi min herres have,
og det har gået den ganske nat
og gjort så stor en skade.

Thi dette dyr var ægteskabs-djævelen.¹⁹⁸ – Men temmelig pludselig standsedes så julestuerne ved forordningerne af 1730 og 1735. Allerede år 1683 var vel i danske lov „al letfærdig og forargelig legen om julen“ blevet forbudt,¹⁹⁹ men dette forbud udelukkede

jo ikke sømmelige julelege og gjaldt i hvert fald, ligesom en del politianordninger i de følgende årtier, kun *offentlige* julestuer. Først ved forordningen af 1735 om sabbatens helligholdelse rantes også de private, og mærkværdig hurtigt veg nu de gamle skikke for den nye, pietistiske retning under Christian VI. Det hørte allerede år 1746 til undtagelserne, når præsten i Grenå måtte klage over, at man dér i byen endnu vedblev med de „forargelige julestuer“,²⁰⁰ og i løbet af kort tid meldes det fra de forskelligste egne, at julestuer i gammeldags forstand nu er afskaffet. Noget lignende, om end langt fra i samme omfang eller med samme hurtighed, gentog sig i Norge og til dels i Sverige.²⁰¹

Den magt, for hvilken julestuerne veg, var mere end blot ydre forbud, det var et omslag i folkestemningen i det hele. Når de, selv efter at tilbageslaget herimod atter var indtrådt, alligevel ikke genoptoges, så lå grunden hertil i, at man var blevet sig deres mislige sider alt for klart bevidst. Engang vel afskaffet, kunne ingen fornuftigvis ønske dem indført på ny.

Det, man bebrejdede julestuerne, var først deres *hedenske præg*. Allerede i det 16. århundrede havde man haft åbent øje herfor, og, som Peder Palladius beretter, var adskillige af de værste lege, såsom julebuk, dåretønnde osv., blevet ved landsting under dødsstraf forbudt.²⁰² I en visitatsprædiken på Lolland fra samme århundrede ivres der mod „juleleg og andet ugudeligt væsen“,²⁰³ og gejstligheden synes overhovedet at have gjort, hvad den kunne, for at få dem afskaffet. Men skønt disse klager gentoges lige ned til det 18. århundrede, ville de dog næppe alene have været i stand til at få julestuerne afskaffet.

Langt større fare lå der i den løsnen af alle bånd, hvortil julestuerne gav tegnet. „Det er jul, ihvad vi gør,“²⁰⁴ var et gammelt, meget betegnende udtryk, og julehalmen var vidne til scener, som overtraf alt, hvad året ellers frembød. „Ikke at have råd til en *rus i julen*,“ var betegnelsen for den ynkeligste armod, ligesom det at „have smagt juletønden“, var tilstrækkelig undskyldning for hvad som helst. Et lille træk fra slutningen af det 17. århundrede giver i al sin ubetydelighed et malende billede af datidens glæde ved en slig rus. En forfatter, der anfører flere eksempler fra Fyn på, hvorledes juleøllet har været også husmødrene for stærkt, fortæller blandt andet, at en bonde i julen løb ud og stoppede herreman-

dens søn, som just red forbi hans gård, idet han sagde: „O, kommer ind et lit; mo'er hun er så rusende, det er en hjartens lyst at se.“²⁰⁵

Julens overdådighed fik være, hvad den var – „julespy var glemt før faste“ – men det alt for frie forhold mellem begge køn, hvortil julelegene gav anledning, drog let meget uheldige følger efter sig. Klagen over *julestuernes usædelighed* var gammel. Allerede i viser fra middelalderen findes hentydninger hertil, f. eks. hvor jomfru Gundelil beder sin moder om at måtte drikke juledrik med den unge hr. Palle, og moderen da svarer:

Vel må du drikke juledrik
med unge hr. Palle i år.
Så krænker han din ære,
som han så længe eftertråer.

Og klagerne kommer bestandig igen lige ned til Holbergs dage.²⁰⁶ Med kendskab til dette julestuernes vanry, vil man bedre forstå bitterheden i Christian IV's forespørgsel til Kirsten Munk: „Om hun ikke dansede, legte jul og gjorde sig lystig med rhingreven, medens vi lå for fjenden og blev skudt i armen.“²⁰⁷ Mangelsteds på landet synes man at have taget de i julelegene forekommende vielser som gyldige, i det mindste for en tid, og de unge karle levede julen igennem hver med sin „legestuepige“.²⁰⁸ Endnu i det 19. århundrede står i Sverige befolkningens stærkeste årlige tilvækst i et bestemt forhold til julen.²⁰⁹

Alle disse julestuernes mislige sider trådte i det 16. århundrede vel ikke så afstikkende frem, dels fordi skikkene endnu svarede til folkets dannelsestrin i det hele, dels fordi de også til en vis grad mildnedes ved, at alle samfundslag tog del deri. Men da i begyndelsen af det 18. århundrede adelen og den velhavende del af borgerstanden havde fået smag for selskabelig underholdning af udenlandsk og mere sleben art – Holbergs julestue henlægges til Æbeltoft og Hieronimus siger i stykket: „Se om nogen fornemme folk holde julestuer. Julestuer ere og ganske aflagte i København“ – så sank lystighederne ved disse naturligt ned til at blive endnu mere grovkornede end tilforn. Richard Paullis skuespil: „Julestuen og Maskeraden“, der udkom år 1724, viser os et overgangstrin, idet familien her leger jule- eller selskabslege, medens tjenestefolkene holder

særskilt julestue for sig med udklædninger osv. Allerede i forordningen af 1726 klages der over udplyndring, drab og tyveri, begået på gaderne af slige formummede julestuefolk. Det var derfor ikke en uskyldig gammel skik, men en virkelig uskik, der blev afskaffet, da Christian VI forbød julestuer.

Det ligger imidlertid i sagens natur, at en årtusind gammel skik ikke lader sig afskaffe hverken ved én eller to forordninger. „Julestuer“ kunne forbydes og forfølges. Men de enkelte julelege kunne ikke på en studs aflives og udviskes af folkets erindring. Som vi har set, har de inden for en lidt ændret ramme også holdt sig hele Danmark over, især hos landbefolkningen, næsten ned til vore dage.

I deres velmagts dage gav julestuerne den sidste del af juletiden et vist ensartet præg. Kun to dage udmærkede sig ved særskilt form for festlighed, det var ottende og trettende dag jul.

Ottende dag jul eller *nytårsdag*, som den allerede stundom kaldtes, synes fra ældgammel tid at have været udmærket fremfor de øvrige. Skønt man i Norden ivrigt havde holdt ved at regne årets begyndelse fra første juledag, kunne man dog ikke undgå følgerne af den kristelige kalenders månedsinddeling. Med syvende dag jul stoppede december, og med ottende dag jul begyndte januar. Herved sattes der et tydeligt skel, og ganske naturligt blev i mange forhold, først og fremmest tyendeforholdet, den dag, da det forløbne års tolvte måned udrandt, til et afgørende mærkepunkt, en slags borgerligt årsskifte. Allerede Knud den Store havde i sin gårdsret bestemt denne dag til opsigelses- og skiftedag.²¹⁰ Og denne skik faldt så naturlig, at den synes lidt efter lidt at have vundet hævd. På nytårsaften blev vistnok i reglen årslønningen udbetalt; på slotte og større gårde genlød borgestuen af tummel, når på denne aften svendene, både de, der blev, og de, der skiftede, på højst forskellig vis gjorde årsafregning indbyrdes. At det ikke alt sammen var lutter spøg, kan ses af biskop Hans Brasks husholdningsalmanak, hvori han ved hver tid på året har anført, hvad da plejer at ske, og om dette juleoptrin i borgestuen kortelig angiver: „Gårdsretten læses og småsvendene miste huden.“²¹¹ Ærkebisp Olaus Magnus beretter, at man i Sverige brugte at føre den, der havde forbrudt sig, ud til den nærmeste elv eller sø, hvor man så under jubel og trommeklang gav ham en ordentlig dukkert i det iskolde vand.²¹² Fandt

Den 1. januar var det skik, at man afstraffede tjenestefolk for småforseelser. Man førte dem i optog med piber og trommer foran ud på isen, huggede en våge og hældte det iskolde vand ned over synderens nakke i små portioner. Hvis han lovede bod og bedring, „benådede“ man ham ved at hælde resten af vandet ud over ham på én gang. (Olaus Magnus).

end sådant føleligt opgør sted, så var dog lystigheden vistnok den overvejende, og denne forplantede sig til gårdens øvrige beboere, der i julen altid var opsat på spøg. Uden at man fuldt ud klarede sig grunden, blev det da lidt efter lidt skik at fejre ottende dag jul med dens forudgående aften som en slags verdslig udgave af juleaften og juledag. Halvt for løjer gentoges mange af skikkene, og varsler toges for det nye år. Særlig synes det at have været almindeligt at kaste sin sko over hovedet for af dens stilling, når den faldt ned, at få svar på, om man selv skulle blive på stedet eller rejse, måske endog inden næste skiftedag. Uformærkt forberedtes ved alt dette den tid, da senere efter fremmed mønster årets begyndel-

se for alvor skulle forlægges fra første til ottende dag jul, fra juledag til 1. januar.

Helt forskellig fra denne art festlighed var den, hvormed man fejrede trettende dag jul, *helligtrekongersdag*. Allerede aftenen forud begyndte festen ved antændelsen af de såkaldte „helligtrekongerslys“, tredelte lys, som enhver familie sørgede for at have støbt i tilstrækkeligt antal. Endnu langt ned i det 19. århundrede var denne skik ikke ualmindelig i Danmark, og i enkelte egne af landet har den holdt sig indtil nu. I England nød man på denne dag en egen slags kage, „epifanie“- eller „tolvtedags-kage“, i hvilken hyppigt var indbagt penge som lykkeskillinger.²¹³ Festens hovedpunkt var dog alle vegne et og samme: en levende fremstilling af de hellige tre kongers vandring og komme til det nyfødte Jesubarn.

I den katolske tid havde denne fremstilling udgjort et af de kirkelige skuespil, de såkaldte mysterier. Hovedrollen var blevet udført af tre gejstlige, klædt som konger, foran dem bares en stjerne på en stang, mod hvilken den ene af kongerne pegede med sin stav. Rundt om, hvor de drog syngende frem, sluttede lægmænd sig til dem med offergaver, og til sidst endte toget i kirken, hvor en større stjerne lyste over alteret. I kirken modtoges de af andre gejstlige, der ligeledes under sang spurgte skaren, hvad den søgte, og på svaret: den nyfødte Jesus, droges et forhæng til side, og en krybbe med himmelkongen viste sig. Ved synet heraf knælede alle under lovsang og ofrede deres medbragte gaver.²¹⁴

Efter reformationens indførelse var den kirkelige del af denne fest ophørt. Men optogene fortsattes fremdeles, og gejstlighedens arvtagere var skolebørnene, hvem nu offergaverne tilfaldt. Fra hus til hus, byen rundt og ud på landet, vandrede toget omkring. Helligtrekongersaften slog langt fra til, selve helligtrekongersdag fra tidlig morgen til sen aften måtte ligeledes tages i brug. Optoget var ofte ret anseligt. Forrest en stjerne på en stang, i reglen et helligtrekongerslys inden for et tøndebånd overtrukket med oliet papir. Ved en snor sattes tøndebåndet i uafbrudt omdrejende bevægelse. I blæst kunne det have sin vanskelighed at holde ild i lysene. Det var måske af denne grund, at Vordingborg Skole år 1625 bestemte sig til at bekoste „en stor lygte til tre lys, at bruge diskant om jul“.²¹⁵ De hellige tre konger var hvidklædte, hvilket lettest lod sig

udføre ved at tage skjorte uden på dragten: på hovedet bar de høje papirshuer med flitterguld, og en af dem var sværtet sort i ansigtet for at forestille en neger. De ledsagedes af en „Judas“ med en pengepung, hvori gaverne opsamledes, Maria bærende barnet enten i en vugge eller i en pose på ryggen, og Josef klædt som gammel mand med en økse i hånden og en mægtig pukkel på ryggen. Fremdeles, hvis der var personer nok hertil: kong Herodes, den gamle Simeon, en nar, en præst og flere.²¹⁶

Det er rimeligt nok, at dette besynderlige optog kun i ringe grad har afvejet fra, hvad der havde været brug i katolicismens dage. Folket var barnligt og lod sig ikke let støde, men glædede sig just ved en ret håndgribelig fremstilling. Endnu hundrede år efter, den 6. januar 1661, skriver den senere biskop, Bircherod, i sin dagbog: „Dér jeg om aftenen fik de komedianter at se, hvilke gik omkring med stjernen og iblandt dem de hvidklædte personer, som skulle repræsentere de hellige tre konger, lod jeg mig i min simplicitet indbilde, at de samme var kommet fra østerland.“²¹⁷

Den hele forestilling ledsagedes fra først til sidst af sang, snart i fortællende form, snart vekselsang mellem de forskellige personer. Mange sådanne sange er bevaret både i England, Tyskland og Frankrig.²¹⁸ Således som disse sange i Skandinavien er nået til os, bærer de spor af tidens tand, de er indbyrdes meget afvigende og vrimler af matte omskrivninger og øjensynlig nye tilføjelser. Fyl digst er de måske bevaret på svensk. Indledningshilsenen i en af disse lyder således:

Goder afton, goder afton både qvinna och man,
husbonde, matmoder och hvar i sitt stand!
Vi ønske eder alla en fröjdefull jul.
Från olyckor alla bevare er Gud!²¹⁹

Den ældste tilsvarende danske stjernesang, trykt i året 1641, begynder således:

God aften, god aften både mand og kvind,
husbonden med al hans husgesind.
Gud give eder et lyksaligt nytår,
fra al ulykke eder Gud bevår!²²⁰

Endnu i mands minde blev den sunget således på Sjælland.²²¹

Betegnende for, hvorledes man måtte tage også morgenen til hjælp for at få besøgt alle, er den form, hvorunder sangen er bevaret i Närke i Sverige:

God morgen härinne, både quinnor och män!
Husbönder, matmödrar gå hastigt ur säng!²²²

I det 16. århundrede og den første halvdel af det 17. udførtes disse helligtrekongers optog i al alvor, og skoleungdommen havde eneret hertil. Gentagne gange søgte vel andre, men forgæves, at tage næringen fra dem. År 1609 blev f. eks. skræddersvendene i Bergen idømt bøde, fordi de „om helligtrekonger omgik med en stjerne uden øvrighedens forlov“.²²³ Og den 14. februar 1668 holdtes der forhør i Helsingør angående en person, om hvem det oplystes, „at han i kompagni med nogle soldater var gået med stjerne helligtrekongers aften“.²²⁴

Men fra midten af det 17. århundrede træffer vi spor af, at det er begyndt at gå tilbage såvel med oprinenes sømmelighed som med tilskuernes sans for den slags skuespil. År 1655 stod således adskillige skolepersoner anklagede for øvrigheden i Stockholm, fordi de „sidste jul var løbet om i staden med en stjerne og havde drevet abespil med Kristi fødsel og andet, hvorom der prædikes i kirkerne“.²²⁵ År 1686 kom det til et større slagsmål i Skælskør, idet nogle af borgerne morede sig med at gå med stjernen, medens andre forargedes herover og søgte at hindre det. Det lykkedes formanden for de misfornøjede, Christen Fischer, at få stjernen knust, men stjernemændene forfulgte ham, slog ruderne ind hos ham og udkældte ham for en tyv og en skælm.

Siden da har skikken Norden over tabt sig mere og mere. Betegnende for, hvor langsom dog slig gammel sæd viger, og hvor uventet den kan dukke op på ny, er forholdene i samme Skælskør. Efter at man her i over 60 år ikke havde hørt det mindste til stjernemænd, dukkede pludselig ved midten af det 18. århundrede den hele skik op igen. Anføreren var denne gang en mand på 70 år, en søn af en af dem, der havde været med i året 1686. Trods sin høje alder havde han intet glemt af de korsange og rimede taler, som den ægte stjernekomodie indeholdt, og han kunne derfor optræde

„Stjernemænd“ aflægger besøg i en dansk bondegård. De repræsenterer den hellige tre konger Kaspar, Melchior og Balthasar. Den sidste, der står længst til venstre, har sværetet ansigt, idet Balthasar sagdes at være konge af Saba og altså en „mohr“. Den midterste holder stjernen, der er oplyst indvendigt fra. Medens skikken nu har været uddød i Danmark i lang tid, har den vist mere livskraft i Sverige. (Maleri af Chr. Dalsgaard, Kunstmuseet i Sorø).

som vejleder for de andre. Alle deltagerne blev denne gang dømt, dog var man klog nok til at benåde dem og lade dem slippe med en lille bøde.²²⁶

Endnu i det 19. århundrede er skikken ikke helt ophørt. År 1824 var den fremdeles i fuld gang i Bergen.²²⁷ Og endnu år 1897 udkom i samme by til brug for lysthavende: „Den rette stjernevisen. Pris 5 øre. Fås til købs i Mens Klyves bogtrykkeri, hjørnet af Marke-

vejen og Muralmenningen. Eftertryk forbydes“. For en knap menneskealder siden optrådte „stjernefolk“ i Sønderjylland.²²⁸ År 1850 hørtes endnu i Stockholm de gamle toner: Goder aften, goder aften, både qvinna och man.²²⁹ Og lige ned til 1860 gik i Thy Josef og Maria med en oplyst papirstjerne på en stang; først i årene 1861–62 fik politimesteren i Thisted denne form for tiggeri standset.²³⁰ Fra samme tid meldes om mænd, der gik med stjernen både i Grenå- og Løgstøregnen og andetsteds på landet i Jylland.²³¹ Ved juletid 1885–86 bares stjernen endnu på Ærø.²³² (Se billedet på foranstående side).

Kaster vi til afsked endnu et blik ud over denne gamle skik så er der ingen tvivl om, at den i sin nuværende form, som ovenfor anført, stammer fra den katolske tid. Men et spørgsmål er det, om dens oprindelse dog ikke er ældre. Det er i så henseende af betydning at lægge mærke til, hvorledes alt, hvad angår stjernen, åbenbart udgør skikkens kernepunkt. Efter stjernen benævnes den hele forestilling „stjernemænd“, „stjernefolk“, „at gå“, „at løbe med stjernen“. Stjernen er noget af det sidste, der holder sig, hvor skikken ellers udviskes. Til den knytter sig i skikkens blomstringstid enkelte træk, der synes overflødige og ikke kan bringes i noget forhold til evangeliets beretning om de tre vise fra østerland. Hertil hører f. eks. det, at stjernen sættes i bestandig omdrejende bevægelse. At dette træk dog langt fra er tilfældigt eller ligegyldigt, kan ses af, at det f. eks. i Tyskland netop har givet navn til det hele optrin: „stjernemænd“ kaldes her stundom for „Sterndreher“, helligtrekongerssang for „Sterndreherlied“.²³³ I Danmark er lige ned til nutiden stjernes omdrejning tydeligt nok noget betydningsfuldt, vanskeligt at udføre med små midler, men noget der ikke tør udelades, og hvorom derfor beretningerne i det enkelte gør rede, om det sker ved sejl garn eller på anden vis.²³⁴ Her synes at vise sig spor af noget andet og oprindeligere end skikkens kristelige form.

Ser vi dernæst hen til sagnet om de „hellige tre konger“, så synes denne udsmykning af evangeliets beretning om de „tre vise fra østerland“ først forholdsvis sent at have vundet ret indpas i Norden. I England kan vi ligefrem tidfæste det, idet de „hellige tre konger“ her kaldes „de tre konger i Köln“ (the three kings of Cologne), hvilket navn åbenbart først kan være opstået efter at de ben, som udgaves for at være deres, år 1164 var ført til Köln.

Betragter vi endelig selve dagen, den 6. januar, helligtrekongersdag, så viser det sig, at denne fra oldtiden af er blevet fejret af meget forskellige grunde. Festen opstod som kristelig fest i den østerlandske kirke og højtideligholdtes her til minde om Kristi dåb, i hvilken anledning den kaldtes „epifania-festen“, „tilsyneladelsens fest“, thi på denne dag havde den hellige ånd ladet sig til syne over Kristus, og denne herved åbenbaret sig som Guds søn og verdens frelser. Under navnet „Epifanie“ er den 6. januar også kendt den dag i dag i vesterland, men festen selv er her en anden. Thi da dåbsfesten i det fjerde århundrede nåede over til Rom og vesterland, formåede den ikke at bevare sit oprindelige indhold. Her var forudsætninger til stede, der på denne dag krævede fest for et lysende himmellegeme. „Tilsyneladelsens fest“ kunne den gerne fremdeles kaldes, men det, der lod sig til syne, var ikke ånden som en due, men en strålende sol, der kristeligt kun kunne gengives ved Jesu fødselsstjerne.

Derfor så kirken i vesterland sig nødt til at fejre epifaniefesten som en fest for de vise af østerland. Underligt tog hele denne ordning sig ud. Som bebudelse for Kristi fødsel burde en fest for stjernen naturligt være henlagt før fødselsfesten. Og som blot mindehøjtid for de vise fra østerland synes epifanifesten at være alt for stor i forhold til sin genstand. Men kirken måtte give efter, og den glattede da over, så godt den kunne. Stjernen fik ikke mere at sige end højst nødvendigt, de vise fra østerland ophøjedes på bedste måde. Først blev deres tal bestemt til tre efter de tre slags gaver; så opda- gedes det, at de var konger, ved navn Kaspar, Melchior og Balthasar, og endelig, at den ene var en neger, så at de i forening kunne betegne alle jordens folkeslag.²³⁵

Hvilken var den oprindelige folketro, der formåede at tvinge selv den kristelige festskik ud af sporet? Det var forestillingen om, at *solen den 6. januar atter sætter sig i bevægelse.*²³⁶ Under mange former har vi truffet sporene af denne ældgamle tro. Idet nemlig solen efter sin genkomst hviler i tolv dage og først på den trettende atter begynder at rulle frem, så afmåler den herved det hellige antal dage, inden for hvilke intet må omdrejes, hverken hjul, bor eller garnvinde, og på hvilke julemærkerne for årets tolv måneder rettelig lader sig tage. Selv med kristendommens grundbegreber vover denne folketro sig i lag, idet Jesus erklæres for i de tolv dage fra

hans fødsel til hans dåb at „være endnu kun en hedning“, så at han ikke har magt over solen.²³⁷ Men når solen på den trettende dag atter begynder at dreje sig, så indvies herved det nye år, julehvilen er omme, året med hele dets travle virksomhed begyndt. Det er meget sandsynligt, at oldtiden, idet den fejrede denne dag, har søgt på synlig måde at gengive solens fornyede omdrejning. Sejlgarnet i helligtrekongerstjernen til at dreje den rundt med, og den tyske benævnelse på sangen: „Sterndreherlied“ kunne i så fald være de sidste rester af denne skik.

Korrekt burde julen have været omme med den tolvte dag, og helligtrekonger begyndt årets virksomhed. Men selv om en sådan skik nogen sinde har været overholdt i Norden, så var den i det 16. århundrede for længst afløst af den kristelige inddeling, der målte efter uger. Julen kom således til at vare i fjorten dage, og den syvende januar blev julens sidste dag. Denne syvende januar havde i Danmarks historie en sørgelig navnkundighed, det var nemlig på den, at Knud Lavard 1131 var blevet myrdet i Haraldsted skov af sin fætter Magnus. En kilde sprang, hvor mordet var sket, et kapel byggedes derover, Knud Lavard blev erklæret for helgen, og fra nu af var hans navn uopløseligt knyttet til den syvende januar. Endnu 6–700 år efter forekom hans navn idelig og idelig i det gamle mundheld:

Sankt Knud
genner* julen ud,

hvormed naturligvis sigtedes til, at sanktknudsdag var julens sidste. For blot at nævne ét eksempel betegnes i et skuespil fra det 16. århundrede Knud ikke som nu til dags ved tilføjelsen af hans fremmede titel: „Lavard“, men på følgende måde:

Vi ville nu lege om sankt Knud,
som plejer at jage julen ud,
hvorledes han gik til døde osv.²³⁸

Såvel i Sverige og Norge som også til dels i Danmark træffes dog spor af, at end ikke den rundelige festtid af fjorten dage har

*) Eller: kører, driver, jager, ringer, bærer osv.

været anset for tilstrækkelig. Vi hører om tyvende dag jul, „søndagen næst efter tyvende dag jul“ hedder det f. eks. i Christiern Pedersens postille,²³⁹ og i Sverige og Norge synes det at have været det almindelige at regne julen til den trettende januar.²⁴⁰ Endnu i slutningen af det 18. århundrede hedder det fra Norge: „Den trettende januar eller tyvende dag jul har først julen fuldkommen ende.“ En vis forvirring gav det, at man i Sverige ligesom i Danmark kaldte julens sidste dag „skt. Knud“ og lod denne „drive julen ud“, men satte den til den trettende januar, så at sanktknudsdag i de to lande kom til at betegne to forskellige dage med kun en uges mellemrum.²⁴¹ Om lysten til fortsat julemunterhed vidner det gamle ønske: „Jul til påske!“, hvilke ord endog gik over i den sædvanlige julehilsen, der kom til at lyde: „Gud signe eders jul! jul til påske!“ Hvo der undlod, når han trådte ind i et hus, på denne vis at hilse de tilstedeværende, udsatte sig for at få „balderone“.²⁴² Samme ønske er udtrykt i hjertesukket:

Det var ikke at laste,
at julen ville vare til faste.²⁴³

Alt måtte imidlertid have en ende. De sidste spor af julen forsvandt, når man nogle dage efter skt. Knud på den såkaldte „brokke- eller bryggemisse“²⁴⁴ fortærede alle levningerne, skåret småt og kogt sammen til en ubestemmelig blanding.

3

Omtrent midtvejs mellem jul og påske fejredes en stor fest, *fastelavn*. Den var, som navnet selv angav, en forberedelse til den lange faste, der skulle vare de følgende 40 dage lige til påske. Den danske benævnelse fastelavn skrev sig fra den tyske „fastelabend“, der i sin plattyske form „fastelauen“ havde vundet indpas i Norden, medens den i Tyskland i det 16. århundrede allerede var så godt som afløst af „fastnacht“. Hverken i Danmark eller i Sverige var man imidlertid tilbøjelig til at tyde det fremmede navn på rette vis. „Aftenen før faste“ var i virkeligheden også kun en uklar betegnelse for en fest, der varede i otte dage. Forståeligere blev ordet, når det

fik lov at udtrykke, hvad man samledes til i disse dage: et fastslået, muntert lag. „Faste-lag“ skreves da og udtaltes vistnok også navnet som oftest i det 16. århundrede. I Sverige har denne folkelige ord-forklaring vundet hævd og navnet „fastlag“ holdt sig indtil vore dage.²⁴⁵

Fastelavn var en fest, der savnede religiøs kerne. Den hedenske fest for våren og frugtbarheden, som synes at have ligget til grund i Norden, var for længst glemt, og de ældgamle skikke for en del sunket ned til blot betydningsløse løjer. I deres velmagtstid havde de været en kærkommen arv for den kristelige fastelavn, der i høj grad trængte til indhold. Denne højtid var nemlig i virkeligheden ikke mindefest for noget, men kun en af kirken tålt sum af narrestreger, en erstatning for al den munterhed, der ikke fik lov at give sig luft under fastetiden.

For så vidt skulle man tro, at fastelavnsfesten måtte få sin bane ved reformationens indførelse. Faste i gammeldags betydning hørte jo nu op. Ikke blot tillagde man ikke denne bodsøvelse noget værd i og for sig, men man blottede ubarmhjertigt alle de misbrug, der under fastens navn havde vundet indpas. En skik f. eks. som den, at lade en anden faste for sig, stod nu i sin fulde latterlighed. Endnu for en snes år tilbage kunne det i al alvor hedde i dronning Christines regnskabsbog: „Gav jeg seks fattige folk hver 1 skilling at købe fastekost for og faste for min frues nåde, som min frue mig selv befol.“²⁴⁶ Og det kunne siges til hertug Frederiks og hans gemalindes ros: „Hans fyrstelige nåde fastede om fredagen og fyrstinden om lørdagen, eller de lod fattigfolk her i sognet faste for sig og belønnede dem derfor.“²⁴⁷

Alt sligt og mere til vejredes nu bort. Thi simpelt og forståeligt lød kirkens ord: „I vide vel, at I ikke ere forbundne til at faste den ene tid om året mere end andre tider, ikke mere før påske end efter påske.“ Ikke er det heller at faste at æde fisk og ikke flæsk, at æde brød og intet smør derpå ... det er en løgnefaste, en munkefaste, en djævelfaste, og der tales aldrig om den faste en tøddel i skriften“. „Faste er hunger, hunger, hunger. Der vor herre Jesus havde fastet, da hungrede han; der vore munke havde fastet efter ham til påske, da var de federe og mere pluskindede om påske, end de var om fastelavn.“ „Men, kunne du sige, jeg haver alt lovet at faste, derfor må jeg holde det, ellers vil Gud straffe mig ... Min kære ven! Du

Fyrre dage efter jul, den 2. februar, faldt kyndelmisse eller Marias renselse, idet man gik ud fra, at Maria, ligesom alle andre kvinder, ved fødslen var blevet „uren“ og skulle vende tilbage til menigheden ved en ceremoniel „renselse“. Kyndelmisse blev fejret ved processioner, hvor menigheden bar brændende lys. Den følgende dag – fortæller Olaus Magnus – plejede fædre at kalde deres børn til sig, give dem lys i hænderne og velsigne dem. „Siden afsvider han det yderste af deres hovedhår i korsform og slukker lyset for hvert barn, han har velsignet.“ Hvis røgen stiger op, er det et tegn på, at barnet arter sig vel; slår røgen ned, er det tid til formaninger. De tre børn på billedet står med store røgfaner ud af håret.

tørst ikke sætte lus i skindkjortlen; hun kommer der nok alligevel. Vi tør ikke gøre os flere synder selv, vi synder nok mod de ti budord. Vi har alt lovet for meget, den tid vi blev døbt, ja mere end vi nogen tid kan komme af sted med i alle vore dage. Vi får bede om nåden og ikke om retten, og må daglig sige: forlad os vor skyld! Derfor dur nu sådanne munkeløfter intet længer.“²⁴⁸

Fastetiden før påske faldt altså bort som ydre forberedelsestid. Men hermed syntes også fastelavn at måtte bortfalde som blot forberedelse til forberedelsen. Dette var uden tvivl også meningen, og i Danmark kæmpede såvel Peder Palladius som Niels Hemmingsen kraftigt mod de gamle festskikke. Niels Hemmingsen skelner således i sin postille mellem legemets og sjælens højtid og siger: „Legemets højtid er den, som beskikkes og holdes for kødelig vellysts skyld, sådanne som hedningernes højtider var, og hos os fastelavns højtid og andre, på hvilke man mere tjener djævelen end Gud“. Og et andet sted ivrer han imod „den djævels og hedenske galenskab og skændige vane med den fastelavns klædning, som hidtil haver været brugt mange steder i kristendommen med Guds store bespottelse og fortørnelse“.²⁴⁹ Peder Palladius priser allerede sejren som vundet: „Den fastelavns djævel har vi her inden Københavns porte prædikeret imod noget nær i disse tyve år, indtil nu tre år siden den salig Peder Godske, som var Kongelig Majestæts befalingsmand her på Københavns Slot længe og vel, hvis legeme nu i dag er begravet, han lagde en hånd på med og beviste sig i øvrigheds embede som en from kristen mand med den dunsfoged (tilsynsmand med tyendet), hvormed den fastelavns djævel blev bortjaget, så vi har siden haft fred for ham.“²⁵⁰

Ganske var dog ikke fastelavnsdjævelen fordrevet. Trods alle landemodsforbud mod den ugudelige „løben fastelavn“, vedblev han dog fremdeles sin virksomhed. Ja, selv om den øverste sekretær i kancelliet, den adstadige Arild Huitfeldt, lader det sig bevise, at han bukkede under for fristelsen. I et fornylig fundet regnskab, som hans tjener har ført over hans rede penge, forråder denne sin herre i følgende ord: „Antvordet junkeren i Helsingør februar 1578, dér han løb fastelavn, syv daler.“²⁵¹ Det var først i det følgende århundrede, at Christian IV fik sat en nogenlunde kraftig stopper for det hele uvæsen.

Det 16. århundrede viser os da altså fastelavnsfesten endnu så temmelig i sit gamle flor, således som den især ved middelalderens slutning år efter år havde udviklet sig bestandig friere.

Denne gamle, ægte fastelavn afveg betydeligt fra nutidens, ikke blot hvad indhold, men også hvad omfang angik. Senere lovbestemmelser har stadig søgt at indskrænke den ved at henlægge al lystighed til mandagen alene, så at efterhånden fastelavns mandag

for folkebevidstheden er kommet til at stå som den egentlige fastelavn. Ikke således i det 16. århundrede, da festen varede hele ugen igennem. Grunden til denne langvarighed, der var i bestemt strid med den kirkelige festkalender, må uden tvivl søges i kirkens eftergivenhed mod fattigfolk, der også skulle have lov til at fornøje sig, men lettest kunne komme til, når andre var færdige. Således havde der i middelalderens slutning lidt efter lidt uddannet sig en tredobbelte beregning for fastetidens begyndelse. Gejstlige skulle begynde fasten allerede fastelavns mandag. For lægmænd indtrådte fastetiden først med askeonsdag. Men tjenere og fattige, der i reglen fik lov at gøre sig glade med det, som herrerne havde levnet – hvad der faldt dobbelt naturligt ved denne lejlighed, hvor ellers alle rester af kødspiser i den lange fastetid ville fordærves og gå til spilde – for dem indrømmedes der henstand med fastetiden til ugens slutning.²⁵²

Allerede ærkebiskop Olaus Magnus regner fastelavnens varighed til seks dage.²⁵³ Efter reformationens indførelse kom hertil endnu den almindelige lyst til at udstrække alle større fester over en hel uge. Da fasteforpligtelsen jo nu var ophævet, blev det derfor skik, *at alle fejrede fastelavn en uge igennem*. Det var således, for at anføre et par eksempler, ikke blot skrædderdrengene i Bergen, der år 1571 „fra mandagen i fastelavns ugen forsamlede sig til Peder Skrædder ved domkirken og indlagde en halv læst øl, og drak dagen med natten, dansede, trommede, hoverede og råbte“.²⁵⁴ Selv et så værdigt lag som „Guds legems lag“ eller papegøjegildet i Ålborg, der talte de mest ansete mænd blandt sine medlemmer, fejrede fastelavn ved lagdrik en uge igennem.²⁵⁵

Det fyldigste indtryk af festens varighed og anseelse får man dog måske igennem et vidnesbyrd, aflagt på tinge år 1533 af fire oldinge i Æbeltoft. De svor på, at de selv kunne mindes 60 år tilbage, og de havde spurgt deres forældre, der kunne huske 80 år, og i al den tid havde det været skik dér i staden at fejre fastelavn fra flæskesøndag og samfulde otte dage derefter. Og når i fastelavnsugen en udenbys mand var kommet til staden, havde man altid brugt at tage en hvid af ham, hvis han da ikke ville give mere, og herfor give ham øl af samme slags, som borgerne selv drak, „den stund hannem lystede at sidde og drikke med dem den dag ud“. Men ville han ikke give en hvid, så var det skik og brug at fratage ham i pant, hvad han

havde med sig, enten hans økse eller andet, og beholde det, til han indløste det med penge. Og aldrig havde nogen af de tidligere lensmænd, hverken hr. Otto Nielsen, hr. Erik Ottesen, Jakob Krumpen, Oluf Friis eller biskop Jens haft noget at bemærke herimod, førend nu Ove Persen havde tiltalt dem, fordi de tog to økser i pant fra to bønder, der ikke ville betale deres fastelavns hvide.²⁵⁶

De enkelte dage i fastelavnsugen havde særlige navne. Således kaldtes søndag og mandag og stundom tillige lørdagen, der gik forud *flæske søndag*, *flæske mandag*, *flæske lørdag*, hvorved angaves den sædvanlige skik i middelalderen på disse dage at nyde lutter kødretter, for at styrke sig til den lange faste, der fulgte efter. Endnu omkring år 1700 omtales det som almindelig folketro i Danmark, at „hvo der ikke æder flæsk på flæske søndag, får ryg-ve året igenem“.²⁵⁷ Undertiden, men dog sjældnere, brugtes også betegnelsen „kødsøndag“.²⁵⁸ Navnene „flæske søndag“ osv. havde ingen spøgefuldbiklang, de brugtes i al alvor selv i retslige dokumenter. Et Odense bytingsvidne af 1540 er således dateret „flæskemandag“.²⁵⁹ Ja selv på latin hedder det i en lærds dagbog: „Magister Andreas Glob anno 1554 sepultus est die fleskesøndag.“²⁶⁰ (Mester Andreas Glob blev begravet flæskesøndag år 1554).

Mandagen kaldtes på plattysk for „blau mandag“ (*blå mandag*), og herfra trængte benævnelsen lidt efter lidt ind i Danmark, hvor den i håndværkssproget senere kom til at betegne en fri mandag i det hele.²⁶¹

Tirsdagen kaldtes *hvide tirsdag*, hvormed sigtedes til, at man på denne dag plejede at spise varm mælk og hvedebrød. Benævnelsen „fed tirsdag“ var ikke, som påstået, kun en fordrejet udtale af hvid tirsdag, men en hentydning til den skik: på denne dag at anbringe en klump smør inden i hvedebrødet. På fransk kaldtes den også:

Flyveblad fra o. 1780 med den vistnok tidligste gengivelse af skikken „at rise op“. Manden foroven vækker sin kone med fastelavnriset. Nedenunder slår man potten itu med tilbundne øjne. Inde i potten, der står med bunden i vejret, anbragte man gerne en levende hane. Flyvebladets forfatter tager ironisk afstand fra fastelavnsskikkene med overskriften: „Se her alderdommens muntre fastelavnsløjer, tilforn brugt af gamle narre, men nu forbedret af unge tosser.“

e her
minens
avns-Lover,
n nu forbedrede af unge Loffer.

♦♦♦♦♦♦♦♦
Herop, herop, Da Heretøns;
Eti Kloften er alt over fyv,
Dvi love I saa Lange?

I Potters Stind og Veen! dvi har du Døren
bundet,
Soo ieg med Nød slap ind; men sit dog Sildet
vundet.
Ja viis nok vant ieg det, og sit min Doris sat,
Dg talter Potten, som bedemte mig sig Stat.

Hei! alle Søfke hiesl, ad hiesl mig Søfke
Mette,
O! kommer Søfke snart, Marsgeth, Dens
riette,
Eht mig fra den Krabat, som truer ad med Dold,
Dog nei, den Tude er søf, ieg taer ham i Gebold.

Noar gamle, gamle Folk er træl af Dagens
Næie,
Soo see man Børnekof sig munter at fornæie.
Her lille Damsen haaser, med Dine bundet
til,
Dg Mumle-Potten er det Naal han sigte vil.

lad Værn bruge Spad — I gamle veed det
bedre,
At drobne Potter har man allesteds bader:
Eti mangan, Næie kom juft ved Bakslavn
iba,
Et inden Værd gif, gif Potten og ista.

„mardi gras“, den fede tirsdag. I Sverige gik denne benævnelse, „fettisdag“, over til at blive den almindelige. Da senere lovbestemmelser indskrænkede fastelavn til mandagen, henlagdes også nydelser af mælk og boller til denne dag. I England kaldtes tirsdagen og kaldes undertiden endnu for „pandekagetirsdag“ („pancake tuesday“).²⁶²

Onsdagen hed *askeonsdag*. Dette navn skrev sig fra den katolske tid, da man på denne dag, med hvilken fasten jo skulle begynde, alle mødte i kirken, og enhver blev mærket i panden med et kors af aske. Asken skulle egentlig være af de på forrige års palmesøndag indviede palmegrene, men sådanne kunne ikke let skaffes i Norden; man nøjedes da med simplere aske. Men her som i syden ledsagedes mærkningen med de ord: „Menneske! kom i hu, at du selv er aske og atter skal blive til aske.“

I året 1515 beretter Christiern Pedersen i sin postil om et jærtegn med en kødmanger (slagter) i Koblenz, der ikke ville tage aske på sit hoved askeonsdag. Da alle andre gik til kirke, blev han siddende til driks med en staldbroder, og da denne endelig sagde: Vi tøve her for længe, lad os gange til kirke at annamme den hellige aske, svarede han: Bliv siddende, jeg vil give dig aske på dit hoved. Så hentede han aske fra stegerset og kastede på hans hoved, men i samme stund fornå han så meget aske om sit eget hoved, at han hverken kunne høre eller se, og hans næse og mund fyldtes med aske, „ret som nogen havde blæst hen i ham med en puster“. Forgæves førte hans venner ham ud til en ø, hvor ingen aske eller støv var, men græs alene; forgæves lod de ham bo på vandet, det hjalp hannem intet; han kvaltes til sidst af aske til straf for sin bespottelse.²⁶³

At Christiern Pedersen har fundet det fornødent at anføre dette jærtegn i sin postille synes at bekræfte, hvad vi også andetsteds fra ved: at fastetidens andagt led betydeligt ved fastelavnens fortsættelse efter askeonsdag. Den hellige handling i kirken afbrød kun for en stund lystigheden eller droges selv halvvejs ind med som et led i denne.

En tysk forfatter fra det 16. århundrede beskriver askeonsdag på følgende måde: „Tidlig om morgenen løber folk i kirke, hvor en præst for en pfennig strør lidt aske på hovedet af enhver. Derpå højtideligholder de fasten med stor banket og på synderlig manér.

Nogle klager og leder efter fastelavn ved højlys dag med fakler og lygter under høje råb: „Hvem har set fastelavn!“ Andre bærer sild på en stang og råber: „Sild! Sild! ingen pølse mer“. Og med mange sælsomme gebærder og sange løber nogle endog nøgne omkring i byen ... Således bliver man ved til næste søndag, så siger man fastelavn farvel, forklæder sig, drikker sig fuld, spiller og våser for sidste gang. Derpå kommer den traurige faste.“²⁶⁴

Efter reformationens indførelse faldt naturligvis askebestrøningen i kirken bort, men navnet „askeonsdag“ holdt sig, ligesom det at slå hinanden med en askepose, fylde fastelavnstønden med aske og lignende løjer, der endnu kådt mindede de første slægtled om den tidligere kirkeskik. I det følgende århundrede gik imidlertid sligt lidt efter lidt i glemme, og selv navnet „askeonsdag“ tabte sig mere og mere, eller blev ganske med urette overført til onsdagen før påske.²⁶⁵

De sidste dage i ugen kaldtes i reglen „torsdag, fredag og løverdag i fastelavn“ eller, om end sjældnere, „torsdag, fredag og løverdag i hvedebrødsugen“.²⁶⁶

Hvad de enkelte fastelavnsskikke angår, så var der allerede i middelalderens slutning sket en forrykkelse af disse, idet hvad der tidligere foregik kun på en bestemt dag, nu gentoges på ugens sidste dage af den lavere befolkning. Efter reformationen synes en yderligere udviskning af de gamle mærkedage at have fundet sted, så at nu ikke engang „oppiskningen“ og „mælkespisningen“ indskrænktes til deres bestemte dage, søndag og tirsdag, men alt blandedes sammen. Så meget des lettere faldt det en nyere tid, da indskrænkningen skete, at få alt henført til en og samme dag.

Medens det således for det 16. århundredes vedkommende vil være ørkesløst at søge at bestemme skikkens rækkefølge i forhold til de enkelte dage, har det mere interesse at undersøge, hvilke af disse skikke der endnu mindede om en tid, som lå forud for middelalderen.

Spor af en længst forglemt *fest for våren og den vågnende frugtbarhed* lader sig formentlig skimte i enkelte af skikkene. Blandt sådanne må nævnes den, der hårdnakket har holdt sig indtil vore dage: brugen af *fastelavnsris* og oppiskning om morgenen med disse. Kun i ringe grad svarede denne skik til, hvad man kirkeligt søgte at forklare den som: et minde om Kristi lidelser og en opfor-

dring til selvspægelse. Dels piskede man jo nemlig ikke sig selv, men andre, og fik hvedebrød til løn; dels, og dette er det vigtigste, synes det væsentligst at have været kvinder, til hvem fastelavnsriset brugtes. I Tyskland omtales det vel omtrent år 1700 som en gammel skik, „at på askeonsdag byde ungarle og jomfruer hinanden godmorgen på sengen med et ris, samt bestrø hinanden med aske“.²⁶⁷ Men ellers var det i reglen kun den kvindelige part, mod hvem fastelavnsris anvendtes. I enkelte egne af Tyskland var det endog skik blandt almuen, at mænd, der i fastelavnstiden mødte kvinder på vej eller gade, uden videre i forbigående piskede disse på behørig vis.²⁶⁸ I Danmark var der selv ned i det 18. århundrede ligeledes en fremtrædende tilbøjelighed til at tænke sig fastelavnsriset anvendt mod kvinder.²⁶⁹ Alt dette får et eget skær, når det erindres, at det allerede ved den hedenske, romerske fest, lupercalierne, der ligeledes fejredes i februar måned, var skik, at kvinder lod sig piske af mænd i den tro, at deres frugtbarhed herved befordredes. Værd at lægge mærke til er det også, at de tilsyneladende tilfældige figurer, hvormed fastelavnsris endnu pyntes, alt for århundreder siden har været de samme: et svøbelsesbarn, et par næbbende duer, eller en stork med et barn i næbbet osv.²⁷⁰

Af ældgammel oprindelse var uden tvivl også den rolle, som en *plov, trukket af ugifte kvinder*, spillede i fastelavnslystighederne. Selv datiden udtalte sin forundring over denne skik og forklarede den som en gammeldags bodsøvelse for letsindig dans i det forløbne år eller lignende, hvad selvfølgelig kun er lidet sandsynligt. Tydeligst beskrives skikken i Tyskland, hvor der både fra Leipzig, Rhinegnene og Franken haves udførlige meddelelser om, hvorledes ungarlene på askeonsdag kom med en plov og tvang alle piger, som de mødte, til at trække med i åget, medens en spillemand sad og spillede på ploven. Nogle steder trak man ploven ud i vandet, i andre egne var det skik at stikke ild på den og opbrænde den.²⁷¹

I slægt hermed var vistnok også den mærkelige skik, som dyrkedes med iver både i Sjælland og Skåne, at halvsnøgne *kvinder løb omkap* med en karl. Denne sædvane holdt sig mærkværdigt længe uden at vække anstød. År 1660 blev vel en karl i Lyngby tilligemed ti kvindfolk dømt til at stå åbenbar skrifte, fordi han den 11. februar havde løbet væddeløb med dem og vundet en tønne øl. Men det forargelige lå ikke i kvindernes lette dragt, men i, at de havde fore-

taget sligt på samme dag, som der holdtes takkefest i anledning af årsdagen efter stormen på København.²⁷² År 1736 omtaler biskop Erik Pontoppidan skikken som fremdeles i fuld gang på Sjælland, og han undrer sig over hårdførheden hos disse „landsbyphideler“, der midt om vinteren „kaste alle klæderne af sig undtagen en lille klokke, rejse sig op på bare ben og styrte af sted, færdige at tabe vejret for at nå målet, hvor den sejrende modtages af de unge karle med et anstændigt gilde“.²⁷³ År 1751 fortæller naturforskeren Linné i sine rejseoptegnelser fra Skåne, hvorledes det dér er skik, at i fastelavn „kappes en karl i løb med nogle piger; han er stærkere, men de lettere, da pigerne kun løbe i særken“. Den sejrende føres omkring i triumf og beværtet. Endnu i året 1806 beretter en tysk rejsende i Skåne det samme, hvilket han dog muligt ikke selv har set, men kun optegnet efter Linné.²⁷⁴

Spor af en oprindelig fest for våren og frugtbarheden lader sig ligeledes skimte i adskillig skik og folketro, der har holdt sig, tydeligst i England og Skotland, men endnu dog også kendelig i Danmark. I England spiller *sanktvalentinsdag*, den 14. februar, vedblivende en betydelig rolle. På den er det skik at blande unge mænds og kvinders navne i en beholder og lade loddet afgøre, hvilke der skal få hinaanden. Ifølge engelsk folketro vælger hver fugl på denne dag sin mage. Det er hertil Shakespeare sigter, når det hedder i „En Skærsommernatsdrøm“:

Skt. Valentin er omme,
og disse fugle tænke nu først på at parres!

Skønt skt. Valentin således er den unge kærligheds beskytter, er der intet i denne helgens liv, der kan forklare, hvorfor just han har fået dette hverv.²⁷⁵ Her må åbenbart ligge en ældre folketro til grund.

I Danmark har i visse egne af Jylland lige ned til vore dage holdt sig en tilsvarende skik, der i det øvrige land allerede i det 16. århundrede var i færd med at udviskes eller dog forflyttes. Ved fastelavns-tide deles her ungdommen parvis, idet en ungkarl vælges til *gadebasse* og en pige til hans *gadelam*, hvorpå disse bestemmer, hvem enhver af de øvrige piger skal tilfalde som „gadelam“. Ordningen

gælder for hele det følgende år. Til „gadebasse“ valgtes tidligere den, der særlig havde udmærket sig enten ved fastelavnsridtet eller ved at kaste en brand af bålet, hvilket kaldtes „gadeild“, højst mod himlen. Skikken er øjensynlig af betydelig ælde. Navnene er derimod ikke lette at forklare på fyldestgørende måde. „Basse“ er sikkert det samme som „baes“, formand. Navnet „gadelam“ kunne muligt svare til det engelske „cade-lamb“, et dæggelam;²⁷⁶ men i benævnelsen „gadeild“ passer ikke denne betydning af „gade“.

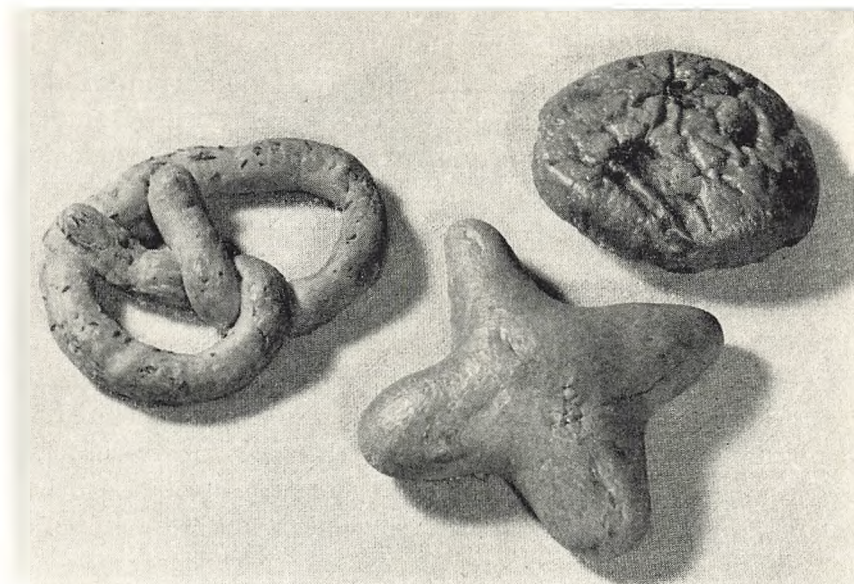
Den gamle forbindelse mellem „gadelam“ og fastelavn, der i visse egne af Jylland har holdt sig indtil vore dage, var imidlertid allerede i det 16. århundrede begyndt at gå i glemme i det øvrige Danmark. Ganske naturligt trådte „gadebasse“ og „gadelam“ i skygge for de langt mere bekendte „majgreve“ og „majgrevinde“ og gled enten helt over i disse eller henlagdes til midsommerfesten som en slags efterklang af dem. Som minde om sammensmeltningen holdt sig dog i mange egne den skik, at majgreven og majgrevinden udvalgte i fastelavn, medens deres optræden først fandt sted to til tre måneder senere. Det er hertil, der sigtes i en beskrivelse af fastelavn fra år 1670:

På Amag katten jages
af mælketønden ud.
På samme tid og drages
med gåsen kattlestrud.

...

Dernæst om ægget dances.
Til maygrev tages en,
han med mayinden fandtzes, (*kæler for hende*)
hinanden vel de meen.²⁷⁷

I daglig tale synes allerede i det 16. århundrede benævnelsen „gadebasse“ og „gadelam“ at være brugt også i overført betydning. „Gadebasse“ betegnede så en svirebroder, en spektakelmager. Fra Ribe hedder det således 1596: „Dersom nogle gadebasser løber ad gaden og brøler, råber og skriger“ osv.²⁷⁸ „Gadelam“ var en halvpudding betegnelse for „kæreste“. Den gamle Otto Krumpen skrev f. eks. år 1564 fra Rostock til statholderen i København, Mogens Gyldenstjerne, et brev, der af en tjenstlig indberetning at være var holdt i

Blandt de mest sejlivede folkeskikke er bagningen af specielt brød til årets forskellige højtider. Her ses tre stykker traditionelt fastelavnsbrød: en kringle, en strutte og en bolle. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

en meget fri tone. Det hedder heri: hertug Hans af Mecklenburg har budt kejserens og kongen af Polens gesandter til gæst, „og agter jeg at de drage til ham til Wismar nu på løverdag førstkommende, som er sankthansdag, og forseer jeg mig, at han fører hans fruentimmer did med sig og vil give dem [gesandterne] gadelam“.²⁷⁹ Senere gik „gadelam“ over til at kunne bruges i flæng både om den kvindelige og den mandlige part. I en vise om de jyske bønderpiger hedder det således, at de pynter sig med

Dupper så prunk',
 som det gadelam strunk,
 har dennem til fæstensgav' givet.²⁸⁰

En skik, der også kunne vise hen til en gammel fest for frugtbarheden, var den gængse måde at fejre tirsdagen i fastelavnsugen ved *nydelsen af mælk og hvedebrød*. Ganske vist faldt denne skik godt i tråd med katolicismens fastetid, og det kunne være hensigtsmæssigt

nok, når kødspiser med ét skulle ophøre for mange uger, at fejre den sidste helligdag med en festspise, hvis levninger også måtte fortæres under fasten. Men skønt skikken er blevet forklaret ud fra slige blotte hensigtsmæssighedsgrunde, er det dog næppe troligt, at den i så fald skulle have været så ensartet og så almindelig udbredt, som den var, eller at den skulle kunne have holdt sig ned til vore dage, tre til fire hundrede år efter, at dens ydre betingelse, fasten, var bortfalden.

Benævnelsen *fastelavnsboller* brugtes i det 16. århundrede endnu ikke i Danmark. Selv omkring år 1700 synes navnet endnu ikke at være slået fast. I en utrykt dansk ordbog fra den tid hedder det: „Fastelavnsbrød“ kaldes hvedeboller, som komme hede fra bageren, krummen blandes med smør og siden blødes med varm mælk og ædes om fastelavn“.²⁸¹ At tillavningen i den første halvdel af det 17. århundrede har været den samme, kan sluttes fra et digt af Joh. Laurenberg, ansat ved Sorø Akademi, hvori det hedder:

Gelick als de semmeln im vastelaven,
 wen se erst kamen ut dem aven
 und sin noch so heet, dat man de hende
 und finger lichtlik daran verbrende,
 so kan ein botterklump, darin gestecken
 verschmölten und in der hast tobrecken;
 man wen de semmel is geworden kolt,
 de botter sik ungeschmolten holt.²⁸²

(Ligesom simlerne ved fastelavn, når de lige kommer ud af ovnen og endnu er så varme, at man let brænder hænder og fingre derpå, så kan en smørklump, som er stukket ind deri, smelte og hurtigt gå til grunde. Men når simlerne er blevet kolde, kan smørret holde sig uden at smelte).

I Sønderjylland og Holsten nødes de på samme vis og kaldtes for „heetwege“ (heisze wecken).²⁸³ I det danske Sønderjylland omdannedes dette navn ganske naturligt til „hedvig“, der endnu ned til vore dage er betegnelsen for fastelavns boller. Navnet trængte også ind i Sverige, hvor de den dag i dag kaldes: *hetwegg* eller *hetwegg* och *fetwegg*“.

I Jylland var det endnu ned imod vore dage en stående skik, at „gadelammet“ trakterede sin „gadebasse“ med en *kavring*. En kavring var en flækket hvedekage, „der var svært godt lavet“ og med smør imellem de to halvdele. „Pigens part var den nederste og karlens den øverste.“ Herefter skulle de gå i besøg til hinanden. Karlen skulle først gå til pigen. Så gik pigen i besøg til karlen.²⁸⁴

I England kaldtes som ovenfor omtalt tirsdagen for „pandekage-tirsdag“ (pancake tuesday). En egen kirkeklokke, „pandekageklokken“, indringede tiden, da bagningen måtte begynde, og ringede atter af, når de sidste pandekager skulle være fortæret. Da en biskop i York i slutningen af det 17. århundrede ville standse denne brug af kirkeklokken, havde det nær kostet ham livet.²⁸⁵

Et tydeligt forhold til en fest for våren frembød også den gamle danske skik at lade ved fastelavn to personer kæmpe sammen, hvoraf den ene forestillede *vinteren*, den anden *sommeren*. Denne kamp synes ofte at være blevet holdt med stor højtidelighed, idet hver af de to hovedpersoner var til hest og ledsaget af en skare svende, ligeledes til hest, alle udstyret på en måde, der svarede til deres rolle. For så vidt kunne det hele sammenstilles med de mange former for dystridt, som vi senere skal se hørte hjemme ved fastelavn. Men at her lå en dybere betydning i netop denne kamp, fremgik blandt andet af, at der til den knyttede sig kirkelige ceremonier. Om papegøjegildet eller „Guds legems lag“ i Ålborg hører vi således, at de to hovedmænd, vinter og sommer, der skulle føre skarerne, udvalgte flæskesøndag, torsdagen efter „red de i marken“ og leverede slaget, men om fredagen samledes deltagerne i kirken til ofring, hvorpå i den katolske tid læstes en messe for alle de afdøde gildebrødrers sjæle.²⁸⁶ På en mærkelig måde havde her hedensk vårfest og kristen udødelighedstro indgået en forening. Endnu så længe efter reformationen som år 1565 var det skik på Sjælland, at de bønderkarle, der fulgte med sommeren, „sommerdrengene“, mødte i kirken og ofrede, rimeligvis for at indvies til sejr.²⁸⁷

I Sverige var ganske naturligt på grund af det strengere klima den hele skik henlagt til en senere årstid, den første maj. Det kunne holde hårdt nok endda for sommeren at sejre på denne tid. Ifølge Olaus Magnus' beskrivelse var vinteren og hans rytterskare klædt i pelse og udøste over modstanderne en hagl af isstumper og sne-

Vinterens og sommerens dyst. „Den 1. maj ... opstiller byernes øvrighed to rytterskarer bestående af kraftige ynglinge og mænd og bevæbner dem, som om de skulle ud i en hård kamp. Den ene af disse skarer anføres af en ved lodkast udvalgt høvding, som bærer vinterens navn ... Han er ikklædt mange slags skind og er bevæbnet med en ildrager og strør om sig med snebolde og isstykker, som om han vil forlænge kulden ... Den anden ryttertrops anfører forestiller sommeren. Han kaldes blomstergreven og er udstyret med grønt løv og blomster ... Siden prøver de to lanser mod hinanden i en offentlig turnering og giver således et billede af sommerens sejr over vinteren.“ Denne skik, som Olaus Magnus for Sveriges vedkommende omtaler i forbindelse med vårfesterne, kendes også fra Danmark, men på et tidligere tidspunkt. I det 15. århundrede afholdt Guds Legems Lav i Ålborg en tilsvarende turnering torsdag efter fastelavn.

bolde. Sommeren og hans følge svang over hovedet som sejrstejn udsprungne birkegrene, der dog sjældent var plukket i det frie, men drevet i stue, og besvarede angrebet med brændende gløder,

troldkærlinger og ildbomber.²⁸⁸ Det gik varmt nok til i den hele kamp, og man kan forstå, hvorfor det var nødvendigt i Ålborg at fastsætte bøder for den, der undslod sig for at følge sommeren eller vinteren, når de rykkede i marken.²⁸⁹

Endnu et par småskikke er vistnok at henføre til en fest for våren og frugtbarheden, det er de to fastelavnslege „at samle æg“ og „at jage hanen“. *At samle æg* udførtes på forskellig måde. Legens kerne bestod i, at en større mængde æg fordeltes på en pløjemark, et tilfrossent kær eller lignende, hvorefter der blev givet befaling til at opsamle dem og bringe dem hen ét for ét til et bestemt sted. Arbejdet udførtes enten af to, der kappedes, eller af en, der skulle være færdig, inden en anden havde løbet så og så langt. Skyndingen og det usikre fodfæste fristede let til at sønderslå æggene.

At jage hanen bestod i, at en løssluppen hane forfulgtes, ofte timevis, indtil den endelig styrtede af skræk og udmattelse.²⁹⁰ I England var det almindelig fastelavnsskik at holde hanekamp, og særlig på hvidetirsdag at slå og mishandle haner, lige til de døde. I det 16. århundrede var dette endnu en hofforlystelse og vedblev i lange tider at være en stående folkeskik. Efter sagnet skrev skikken sig fra, at hanerne en gang ved deres galen havde vakt de danske, da englænderne havde sammensvoret sig for at myrde disse deres undertrykkere, og fra den tid hævnede man sig stadig på hanerne ved at banke dem ihjel på årsdagen for deres brøde.²⁹¹ Skikken var dog sikkert ældre og af anden herkomst, hvilket kan ses af dens vide udbredelse. I Oldenburg og Westfalen finder den dag i dag en haneslagting sted i fastelavn, ved hvilken lejlighed hovedet skal rives af dyret.²⁹² I Ringkøbing-egnen var det endnu i mands minde en fastelavnslystighed at „løbe en kok ind og vride dens hoved om“, hvilket ikke var let, da det var indsmurt i sæbe.²⁹³ Når hertil kommer, at folketroen overalt tillægger de foranstaltninger, der træffes i fastelavn med hensyn til høns, en særlig indflydelse på deres frugtbarhed, så er det ikke usandsynligt, at vi også i disse lege har rester af ældgamle festsikke, der har sigtet til frugtbarhed.

Ved siden af disse fastelavnsskikke, der muligt stammer fra en fjern hedenold, kom en hel række andre, der i ingen henseende afveg fra, hvad man kunne vente sig af datidens form for munterhed.

Blandt disse må særlig nævnes dystridt og stikken til ringen. Så-

vel i Tyskland som i Skandinavien var dette yndede adelsfor­nøjelser på søndag eller mandag i fastelavn. Når den tyske mestersanger Hans Sachs skal nævne, hvad man morer sig med i fastelavn, anfører han straks:

Allehånde fyrværk at brænde,
med stumpe og skarpe spær at rende.²⁹⁴

Et andet samtidigt vidne nævner i første række: „at stikke og turnere“.²⁹⁵

Om Sverige meddeler ærkebisp Olaus Magnus,²⁹⁶ at det her var skik ved fastelavn at udføre en *sværddans*, hvorpå man øvede sig længe i forvejen. Den begyndte med, at man gik i kreds med blottede sværd, der til musikkens takt svingedes over hovedet; så stødte man disse sammen eller kastede og greb hinandens sværd, alt imens de dansendes rækker dannede forskellige figurer, særlig den såkaldte „rose“. Musikken var i begyndelsen langsom og højtidelig, men blev bestandig hurtigere, og samtidig blev de dansendes trin, svingninger og sværds­slag vildere og vildere. Man må selv have set dette skuespil, siger Olaus Magnus, for ret at forstå, hvor smukt det er, denne lydighed og dog ildfulde kampberedthed; fordi den hele sværddans går så sømmeligt til, har også gejstlige lov til at øve sig deri og optræde som deltagere.

At sværddans også har været kendt i Danmark, kan ses af følgende bestemmelse i de københavnske smedesvendes skrå af 1554: „Når brødrene danser om fastelavn, hvilken da slipper håndfanget på sværdet, han bøde en fjerding øl; slipper han odden, da bøde han en skilling; falder han over noget sværd, bøde han ligeledes en skilling, og taber han sin hue, bøde han en hvid.“²⁹⁷ Og det er vistnok samme art dans, der menes, når det i skråen for „Guds legems lag“ i Ålborg af 1431 hedder: „Hvo som tilsiges at danse ud om fastelavn, som gammel sædvane er, og det ej gør uden lovligt forfald, bøde derfor 11 mark voks.“²⁹⁸

Fra Lübeck haves endnu ordene til en gammel „sværddansleg“ fra middelalderen. Ordene, der vel er blevet sunget under dansen, melder om en kamp mellem Stærkodder og Karl den Store, hvori den sidste går af med sejren.²⁹⁹

I Danmark synes det næsten stående skik, at kongen hvert år på denne tid indbød en større mængde adelsmænd, hvilke „vore elske-

Sværddansen dances af seks unge mænd således: „Først danser de tre ture med sværdet løftet, men indesluttet i skeden. Derpå trækker de dem ud af skeden og løfter dem atter i vejret. Derefter strækker de dem frem, og medens dansen går langsommere, griber de gensidigt hverandres sværd ved odden ... og ændrer samtidigt positionerne således, at der danses i en sekskant kaldet en „rose“. Derpå opløser de denne ved at trække sværdene til sig og atter løfte dem ... Til sidst slår de sværdene mod hinanden med flad klinge, danser hurtigt tilbage – og legen er til ende.“ Det er åbenbart de indledende trin, der er gengivet på billedet. Bemærk at venstre række af dansende flytter venstre ben, medens højre række flytter højre ben. Bagtil danses der en „buedans“. Den svarede stort set til sværddansen, idet man dog brugte buer i stedet for sværd. (Olaus Magnus).

lige undersætter, som vi have forskrevet hid til os nu til fastelavns søndag førstkommende, og med hvilke vi agte at gøre os glade“, for en ikke ringe del var stævnet sammen til *dystrikt*. År 1556 gik man langt videre end sædvanligt, indbydelserne udstedtes allerede

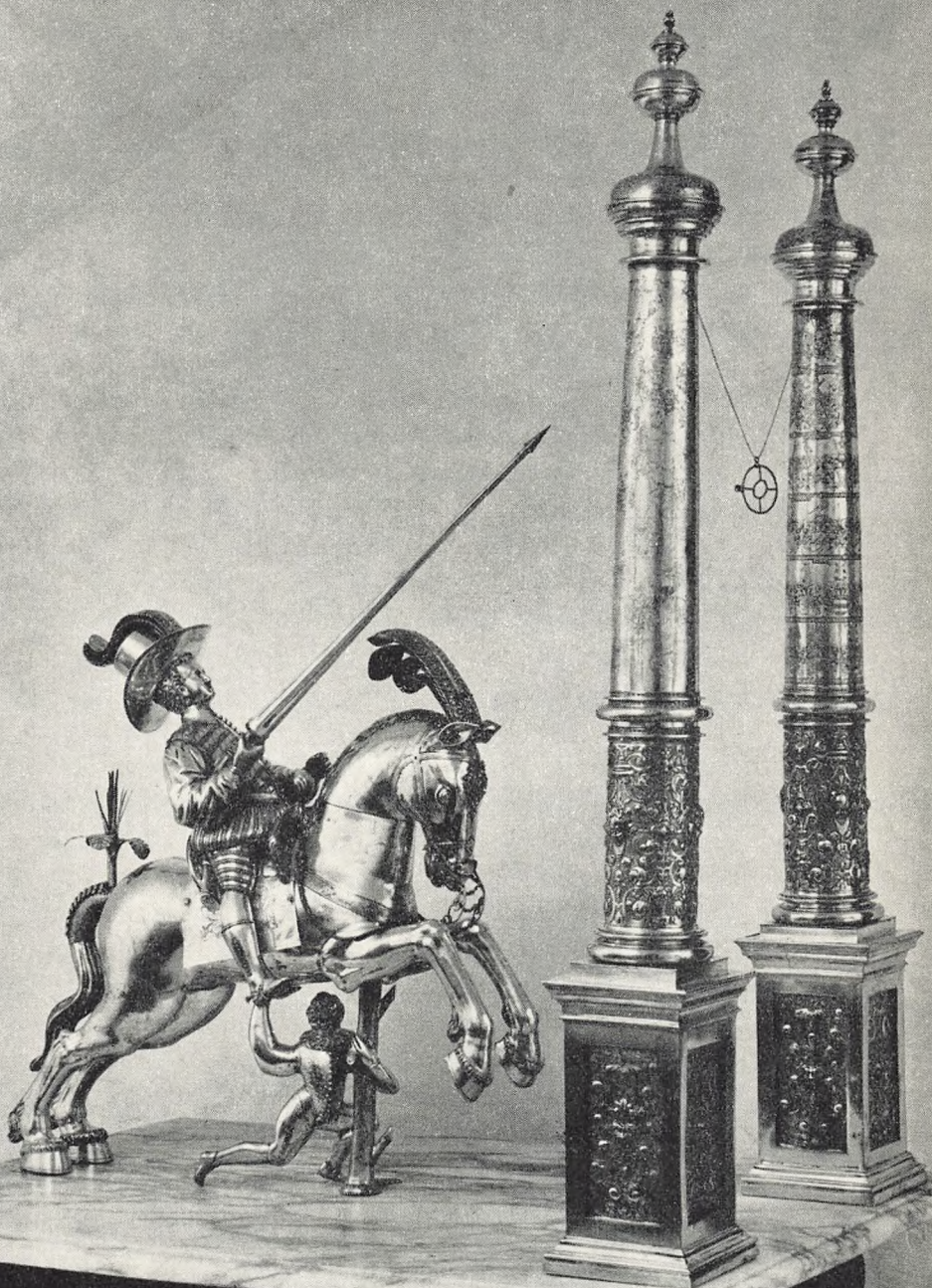

i november måned, og der skreves udtrykkeligt til de indbudte, at kongen „agter at lade strø banen og holde renden, stikken og turnéren“, hvorfor alle skulle møde med gode heste. „Har du ikke „stiern“ og „glidder“, lad da gøre til din turnér-hest „barser“, og læg derpå af fløjel eller anden god silke, så at du er på det allerbedste udflyet, som en render og turnéer bør at være.“ „Vi ville have det forordineret, så at det går stateligt til.“ Da de forventede fyrster imidlertid udeblev, tilbagekaldtes også bestemmelserne, og de indbudte rigsråder og lensmænd gik glip af „turnéring“ og måtte nøjes med sædvanligt dystridt.³⁰⁰

Det er troligt nok, at disse fastelavnsdystridt ofte har været en blanding af alvor og spøg, så at man midt under øvelserne på en måde drev spot med dem tillige. At de hyppigt foretoges i udklædning, måtte allerede give dem et komisk præg, og den spøg lå nær: at gøre et rigtigt drabeligt anfald på en udstoppet figur, en stråmand eller lignende. Sådanne kendtes jo fra de daglige øvelser på ridebanen, hvor det at ramme udstoppede figurer med lanse, sværd eller pistol var en sædvanlig forskole for det egentlige dystridt.³⁰¹ *At stikke til stråmanden* var da en fastelavnsfornøjelse, der på én gang gentog og dog latterligt efterlignede en dagligdags idræt.

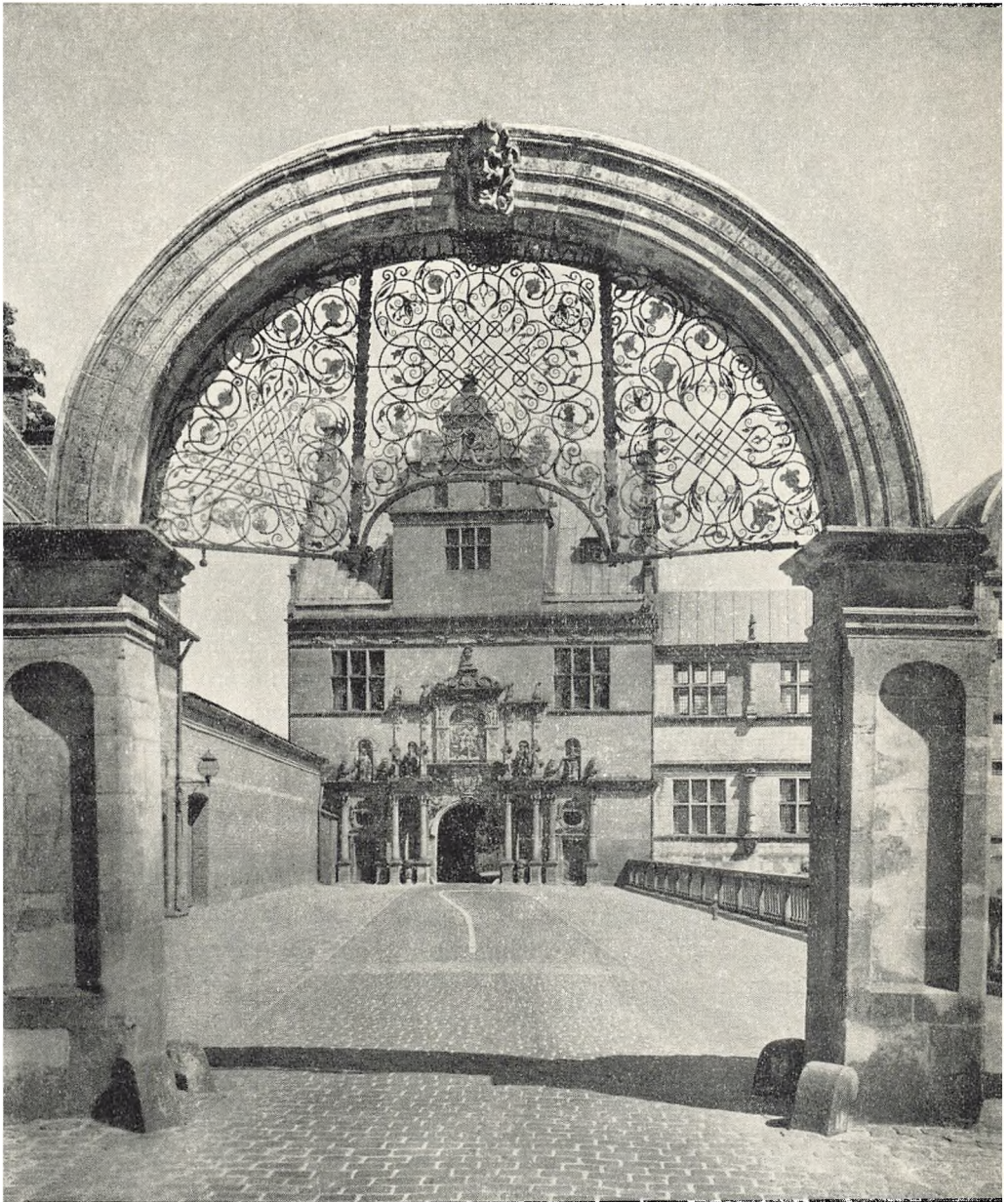
Hvad fyrster og herrer foretog sig i begyndelsen af fastelavn, gentoges af svende og tjenere inden slutningen. De egentlige dystridt var vel menigmand af mange grunde ikke i stand til at magte, de kunne kun kådt efterabes. Men stikke til ringen og stråmanden formåede enhver, der blot kunne tumle en hest og føre en stage. Disse øvelser dreves derfor hver fastelavn med største iver i alle byer og landsbyer hele landet over. Et bevis for, hvor yndede de har været, kan hentes fra, at de har holdt sig i enkelte egne lige til vore dage. Vor tid, der har glemt forudsætningerne, har nærmest kun øje for det pudsige i forestillingen, udklædningerne og den dinglende stråmands bevægelser. Men mangan bondekarls hjerte har sikkert

Til Christian IV's kroning i 1596 udførte Heinrich Beust i Braunschweig en statuette af Christian IV som ringrider. Den er så kunstfærdig, at den kan skilles ad og bruges som drikkebægre. På søjlerne har man graveret navnene på deltagerne i ringridningen på Gammeltorv den 3. september. Denne fornemme gruppe var en gave til Christian IV i anledning af kroningen – vistnok fra Hamburg. (Rosenborg).

den gang banket af stolthed, når han pyntet med bånd på smykket hest for frem som adelsmand for at øve ridderlig idræt. Betegnende er det også, at i enkelte egne forbeholdt gårdmændene sig længe eneret til denne art forlystelse, og deres tjenestefolk var i hvert fald udelukkede fra ridtet.³⁰² Hvad øvelserne selv angår, så har de ofte holdt sig forunderligt uforandrede og giver den dag i dag et tro billede af fortids sæd. Når f. eks. ringridningen i Sønderjylland endnu foregår på fredagen i fastelavn, så viser dette, at legen oprindeligt var en efterligning af, hvad der hos de fornemme hørte hjemme søndag eller mandag. Og når ringen anbringes på et reb, der hænger mellem to nedgravede læsetræer, en såkaldt galge, så højt, at rytteren kan ride i galop derunder, så svarer dette aldeles til f. eks. Christian IV's ringridt, således som han har ladet sig fremstille i sølv på Rosenborg. Og når det endelig endnu i Sønderjylland er skik at have ringe af tre forskellige størrelser, af hvilke den mindste kaldtes „kongeringen“, og tre gange ramt, giver sejrherren titel af „konge“, medens den, der ingen ring rammer, kaldes „munk“ og får et halmbånd om livet, så gør disse skikke, hvortil også enkelte nørrejske endnu svarer, ganske indtrykket af at være pålidelige oplysninger om, hvad der en gang har været gældende regel.³⁰³

I søkøbstæderne udførtes ved fastelavn en egen art *dystløb*, nemlig med *både*. Selv om der skulle ises, sørgede man for plads til, at to eller flere både kunne frit bevæge sig. Hver var vel forsynet med flinke roerfolk, og på en planke i bagstavnen stod den flinkeste mand med en stump lanse i hånden, hvormed det gjaldt om at støde modstanderen, på den anden båd, i søen. På givet tegn roede begge både løs på hinanden, det var styrmændenes sag at give bådene den fordelagtigste retning under sammenstødet, de to med stagerne skulle søge at ramme hinanden, men selv undvige stødet. Den tabende styrtede i vandet og fik sig et iskoldt bad; det var ud-søgt ridderlighed af sejrherren at springe ud efter ham og bjerge ham. Ofte kunne flere par både efter hinanden deltage i denne kamp, der naturligvis fra land fulgtes med største spænding. Skikken omtales både i Nordtyskland, Danmark og Sverige. I Hamburg kaldtes den „stagestikken“, i Korsør „dystløb“. I Hamburg ophørte man hermed i det 18. århundrede, men såvel i Kerteminde som i Korsør og måske i flere andre danske søbyer har sådanne „dystløb“ været i brug endnu i mands minde.³⁰⁴

Da Christian IV byggede Frederiksborg anlagde han en fast ringridningsbane lige nord for slottet. „Ringridningsporten“ er et trefags anlæg af sandsten. Under den midterste bue sidder et smedejernsgitter i hvis underkant der er gjort plads til en løsthængende ring. (A. Brandt fot.).

Dystløb i både. „Det går således til, at to sømænd væbnede med skjold og lanser står i agterstavnen af hver sin båd og stikker til hinanden, når deres kammerater, som sidder ved årerne, med voldsom fart ror bådene mod hinanden. Desuden har de imidlertid for en sikkerheds skyld et løst hængende reb bundet om livet, for at de, når de falder i vandet, ikke skal drukne, men straks kan trækkes op igen.“ (Olaus Magnus).

En særstilling indtog de nye indvandrede *hollandske* familier på Amager. På grund af øens nære beliggenhed ved København og gode jagt kom beboerne ofte i berøring med hoffet. Hvad fester, der foregik i staden, havde de nem lejlighed til at få at se, ligesom de vel fra deres gamle fædreland havde medbragt en del erindringer og skikke til sammenligning. Kom så hertil befolkningens dygtighed og brede lune, der gav dem et vist frispas, vil det forstås, at amagerne snart opnåede ry for deres ejendommelige fastelavnsløjer.

Blandt disse hørte først og fremmest at *slå katten af tønden*. Det er vanskeligt at afgøre, hvorvidt dette var en helt ny skik, som hollænderne havde indført i Norden. Herimod kunne tale en udgiftspost som denne iblandt dronning Christines udlæg i Odense 1508: „En skilling for en knippel til en pebling at drage i fastelavn med.“³⁰⁵ Vist er det i hvert fald, at amagernes måde at udføre

denne idræt på snart blev berømt og senere toneangivende for det øvrige land.

Oprindeligt udførtes den til hest og med spydstager ligesom ringridt og stikken til stråmanden. Forskellen lå ene i, at det her var en lille tønde, der var ophængt, hvis nederste bund det gjaldt om at ramme og indstøde med stagen, i hvilket fald de indespærrede katte for ud. En senere tid har villet forklare skikken som rest af hedensk overtro, idet katten var månen helliget og et sindbillede på mørket, der skulle forsvinde for det tiltagende dagslys.³⁰⁶ Fuldt så sandsynligt er det dog, at det hele aldrig har været andet end løjer, blot en ny slags ridderspil med pudsigt tilbehør; herfor kunne også tale, at det var kattens vante tyvested, en mælketønde, der brugtes.³⁰⁷

En anden amagerlystighed var den såkaldte *gåserenden*. Hertil brugtes ingen stage, hesten skulle være usadlet og utømmet,³⁰⁸ og målet var en ophængt gås, hvis hoved det gjaldt om at trække af. For at vanskeliggøre dette, var fjerene plukkede af gåsens hals og denne indsmurt i sæbe, så at den gled ud af hånden, hvortil fremdeles kom, at det ulykkelige dyr, der var ophængt med hovedet nedad, i sin angst naturligvis krummede hals og bevægede hovedet for at undgå sine efterstræbere. Denne fastelavnsleg var næppe af nordisk oprindelse. Ganske vist hedder det fra Bergen år 1638: „Fastelavns mandag red nogle af de fornemste borgersønner til en gås, og Pett Annes søn, Wilcken Klasen, stødte hovedet af den.“³⁰⁹ Men Bergen stod i så mangehånde forbindelser med udlandet, både med hansestæderne og med Holland, at en fremmed skik let kunne få indpas dér. (Se billedet side 124).

Endnu omtales forskellige former for amagerens fastelavnslystighed, blandt andre æggedansen *øjet af koppen*³¹⁰ (hollandsk „Ei uit 't kopje“ = ægget af koppen). Denne æggedans bestod i, at et æg i et æggebæger anbragtes i en sandbunke, og den dansende skulle da først med foden støde bægeret bort, så at ægget lå ubeskadiget i sandet, og derpå skulle han, stadigt dansende lempeligt tage ægget med fødderne og på ny anbringe det i bægeret.³¹¹

Alle disse amagerløjer fik en forøget betydning efter midten af det 17. århundrede. Flere årsager virkede sammen hertil. År 1651 bosatte med kongelig tilladelse tyve hollænderfamilier fra Amager sig vest for København og byggede en by „Ny Hollænderby“ eller

„Ny Amager“ på samme sted, hvor nu Frederiksberg Allégade findes. Hovedstaden omgaves således på to leder af amagere. Under Københavns belejring afgav øen en væsentlig hjælp som stadens forrådskammer, og begges beboere kæmpede lige ivrigt med fjenden. Ved enevældens indførelse optrådte amagerne som repræsentanter for den samlede danske bondestand. Og efterhånden som hoffet knyttedes til København alene, kom disse amagere, der omgav byen, til at stå som det på én gang sande og mest præsentable udtryk for den danske bondestand med dens sæder og skikke.

Således gik det til, at amagerne lidt efter lidt blev en slags hofbønder, der oftere optrådte som sådanne og altid høstede bifald, fordi de var belevne nok til ikke at overskride grænsen, og omvendt tilstrækkelig virkelige til at danne afveksling fra de blotte ballethyrder og hyrdinder. Intet lå nærmere end at lade dem opføre deres fastelavnsløjer, og disse blev da lige fra Frederik III's til Christian VII's tid, altså i halvandet hundrede år, en stående hoffornøjelse, hvori både amagere og hoffolk deltog, og som stundom måtte forevises også uden for fastelavnstiden som prøve på dansk folkeliv. Da således år 1663 kurfyrst Johan Georg blev formælet med Frederik III's datter, Anne Sofie, blev amagerne tilsagt til den 13. oktober at give en forestilling i fastelavnsløjer. I den tyske beretning om formælingen beskrives dette således: „Til om tirsdagen havde hollænderne på Amager fået befaling til på slotspladsen at lege deres sædvanlige fastelavnsløjer, som årlig holdes i mange tusinde menneskers påsyn i deres nærved hovedstaden liggende landsbyer. Det gik for sig om eftermiddagen. De kom da i optog til hest med faner, forke og stager; de red og stak til en mellem to stænger hængende tønne, i hvilken to levende katte var spærret inde, indtil de havde stødt bunden ind, og kattene sprang ud. Den, som havde vundet sejr i denne ridderdåd, blev ført hjem bekranset. Efter at denne leg var tilendebragt, til hvilken tilløbet af folk var stort, red de efter en levende ophængt gås og kneb hovedet af den. Endelig dansede de og omkring et æg. Al denne morskab blev betragtet oppe fra det kongelige slot til henimod aften, da kurprinsen spiste ved deres majestæters taffel, men kurfyrstinden lod sig traktere aparte.“³¹²

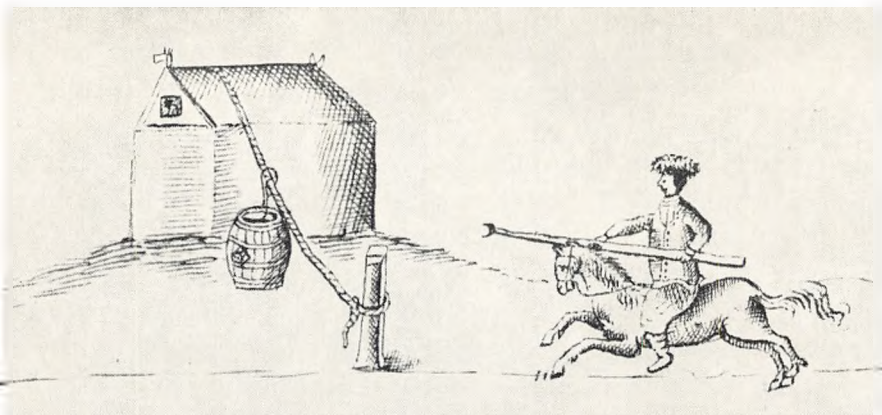
Under Christian V blev det skik, at *hoffet selv, iført amagerdragt*, tog del i lystighederne. Om fastelavn år 1692 hedder det f. eks.: „Ha-

ver det ganske kongelige hof sig med kaner udi amagerhabit til Ny-amager (Frederiksberg) begivet, hvor de til middag spiste.“³¹³ Og år 1694 giver en englænder følgende beskrivelse af skik og brug i Danmark: „På hvidetirsdag ifører kongen, dronningen, den kongelige familie, de inden- og udenlandske ministre og alle til hoffet hørende personer sig den nordhollandske bondedragt med vide benklæder, korte trøjer, store blå huer; damerne blå skørter samt en løjerlig hovedpynt. Således udstafferede sætter de sig på vogne, herrerne, som selv kører, foran, damerne bagved, og kører ud på Amager, tre fjerdingvej fra byen. Her danser de til musik af sækkepiber og skurrende violiner, og spiser landsbykost af ler- og træfæde med træskeer. Når de nu have tilbragt dagen med denne slags morskab, hvorved alle ere lige og man ikke tager synderlig hensyn enten til den kongelige eller anden rang, køre de om aftenen på samme måde hjem, beværtet af statholder Gyldenløve med en komedie og et prægtigt aftensmåltid og tilbringe natten med et bal i det samme kostume, som de hele dagen have båret.“³¹⁴

Året 1771 var det vistnok sidste gang, at amagerne spillede denne betydelige rolle. På fastelavns mandag dette år var Christian VII, Caroline Mathilde, Struensee og hele hoffet ude ved Magleby, hvor de fra „Smedebakken“, der var belagt med halm og tæpper, så på amagerne, der slog katten af tønden. Som sædvanligt udførte disse deres sager efter bedste evne. Da således Tønnes Jansen faldt af hesten, gjorde han det godt igen ved at løbe efter den og bagfra i et spring svinge sig op på den, hvorover kongen til stor glæde for amagerne udbrød: „Det kunne en af mine husarer måske knap gøre ham efter.“ Den følgende dag blev hele amagerselskabet budt ind på slottet, hvor de blev vel trakteret og til tak udførte deres danse. Blandt andet dansede Dirck Cornelesen „øjet af koppen“.³¹⁵

Den gunst, hvori amagerne således stod, medførte ganske naturligt, at man også andetsteds begyndte at efterligne deres fastelavnsløjer. På begge sider af sundet blev det fra år 1700 mere og mere skik at *slå katten af tønden*. I Skåne omtaler Linné det år 1751 som almindelig skik og brug.³¹⁶ På Sjællandssiden var lysten så stærk, at selv i pietismens tid under Christian VI, da endog amagerne lod sig overtale af deres sognepræst, magister Hviid, til at opgive disse lystigheder,³¹⁷ kunne kulsvierne i Nordsjælland ikke dy sig, men

De ældste fremstillinger af fastelavnsskikke i hollænderbyerne på Amager – og i Danmark i det hele taget – stammer fra o. 1680. De findes i en rejsedagbog forfattet af Holger Jacobæus – nu i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling. Som beskrevet i hovedteksten udstak rytterne tøndens bund med en slags spyd. Det havde kløftet spids og lignede en turneringslanse. Jacobæus har opfattet bondens særprægede egnsdragt med den brede, runde floshat korrekt.

slog i al hemmelighed katten af tøndens og trak hovedet af gæs, trods alle forbud og advarsler.³¹⁸ Også i Jylland bredte skikken sig. Men her blandedes den, så vidt det lader, på mangt et sted med den ældre skik „at jage en hane“. Fra egne nord for Limfjorden hedder det således fra midten af det 19. århundrede: „I Østerhan-herred red vi om fastelavn og slog en kat eller kok af en tønne.“³¹⁹

Beständig var det levende katte, der anvendtes. At medlidenheden med disse dyr dog var vakt, derom vidner allerede et digt af år 1729: „Emdrup kattes testament, fastelavns mandag opsat af notario publico Peter Rammel“.³²⁰ Dets begyndelse og slutning lyder således:

Jeg arme kat, som her i dag
 en abekat må være,
 til fastelavnens velbehag,
 og Emdrup herrers ære osv.

Men I, I Emdrup slyngler! som
med stage, spyd og lanse.
Til min bedrøvet ligvægt kom,
at storme kattens skanse.

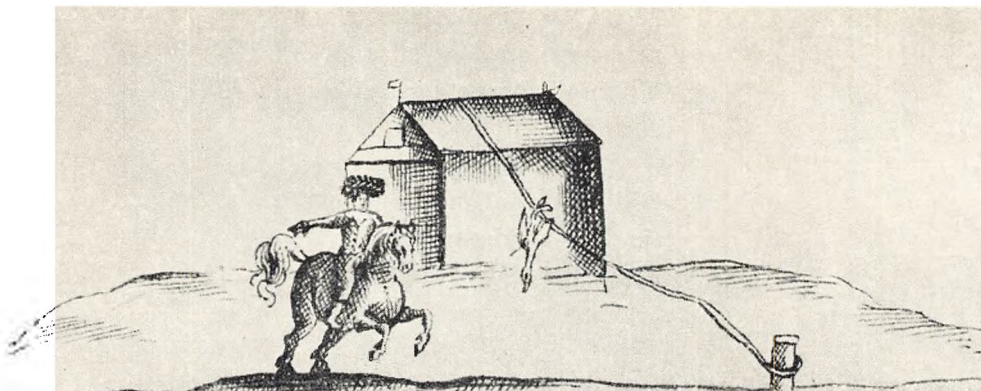
Gid jeg var løs, og I var mus,
(jeg Jupiter det beder),
her skulle ligg' et fandens hus
imellem mig og eder.

I sidste halvdel af det 19. århundrede er som bekendt denne barbariske behandling af katte ophørt, og måden at „slå katten af tønden“ på derfor også ændret i forhold hertil, idet nu ikke længere ituslagning af tøndens underste, men af dens øverste bund giver titlen af „kattekonge“. Men mærkeligt nok har for Danmarks vedkommende selve skikken været i stærk tiltagen. For øjeblikket er den allerede indført som en fast fornøjelse ved landets fleste skoler.

Hvis et menneske i det 16. århundrede ved en fastelavn kun blev vidne til alle de løjer, vi hidtil har nævnt, ville han føle sig i høj grad skuffet. Det bedste manglede, det, der udgjorde fastelavnens egentlige kerne. Dette festens væsentligste indhold og særkende betegnede datiden ved et uoversætteligt udtryk: *at løbe fastelavn*. For os fremkaldes herved kun et utydeligt begreb om enten at gøre sig selv til nar eller blive gjort latterlig. For datiden rummede dette udtryk en fylde af fornøjeligt indhold, indbegrebet af al den kådhed og alle de løjer, som en slægt som hin kunne finde på, når den fik lov til fuldt ud at slå gækken løs.

Først og fremmest forstod man ved at „løbe fastelavn“ at optræde i forklædning. Den nye dragt medførte imidlertid tillige pligten til at spille den rolle, man herved havde påtaget sig. Men på samme tid gav den en den ønskeligste frihed til som ukendt at gøre og lade, som man lystede. Denne pligt og denne frihed fremkaldte i forening en form for liv, der fastelavnsgugen igennem forvandlede selv den adstadigste by til en støjende dårekiste.

At fastelavnssudklædning har været meget almindelig, kan allerede ses af den måde, hvorpå ordet „fastelavn“ forekommer i datidens sprog. En forfatter, der ivrer mod de mange nye moder, ud-

„Gåserenden“ – billede fra o. 1680 i Holger Jacobæus' rejsedagbog. Denne fremstilling er – ligesom den foregående – meget korrekt. Rytteren sidder på en usadlet og utøjlet hest og griber ud efter den levende gås. Medens man har kunnet gøre „katten af tøndens“ til en harmløs fornøjelse i vor tid, er den barbariske „gåserenden“ uddødt; men den dyrkedes endnu i det 19. århundrede. (Det kgl. Bibliotek).

trykker sig således: „Ingen tør nu længes efter fastelavn, at de ville da forklæde sig, for her er ny fastelavn hver dag for hånden.“³²¹ I skuespillet „Salomons hyldning“ lader digteren Hieronymus Ranch en af personerne udbryde, da Adonia kaster den kongelige dragt og ifører sig sørgeklæder:

Se nådige herre! hvad skal det klæde?
er fastelavn kommen allerede?³²²

Og i folkemunde gik „fastelavn“ over til at betegne en udklædt flok i almindelighed. Om de to gejstlige mester Knut og Peder Kansler, der i år 1526 blev ført til Stockholm som fanger, hedder det i den gamle beretning, at „de blev indført gennem Nørreport med en „fastelavn“, hvorved forstås, at de både selv var latterligt udpyntet med halmkrone, træbriks osv., og omgivet af en maskeret flok.“³²³ – „Fastelavnen kommer“ var uden tvivl et yndet råb i fastelavnsugen, hver gang et nyt optog viste sig, og udtrykket sneg sig ind selv i rettens protokoller. „Fastelavnen kom ned ad Hundegade,“ hedder det f. eks. i Ribe tingbog for år 1604.³²⁴

Hvor almindelig lysten til at udklæde sig har været, kan sluttes af,

at endogså gejstlige bukkede under for den og nød alle de friheder, som det at være ukendt medførte. Den katolske og den lutherske gejstlighed synes i så henseende at have været lige gode. I en anordning fra Christian II's tid hedder det: at præster, degne og peblinge hidtil ved fastelavn har udklædt sig som munke eller formummet sig på anden vis, og under sådan forklædning løbet om og tryglet eller bedrevet skalkhed. Der loves dem, at de skal „miste huden“, hvis de gribes i sligt. År 1560 måtte Sjællands bisp på Roskilde landemode true med, at de gejstlige, der „løb fastelavn“, skulle blive optegnet og navnelisten indsendt til lensmanden, for at de kunne blive afstraffet.³²⁵

Udklædningerne var naturligvis af højst forskellig art. Maske synes næsten altid at have hørt til, enten sorte silkemasker³²⁶ eller karaktermasker. Da Frederik II år 1560 ville holde fastelavn på Nyborg Slot, sendte han bud til København og lod opkøbe hos Didrik Mumme og Hans Sukkerbager alle de masker, som de havde, „både mands- og kvindepersoner lige“.³²⁷ Peder Oxe efterlod sig flere „fastelavnsansigter“, og Sidsel Oxe arvede efter ham to fastelavnsskæg.³²⁸ Dragterne selv kunne i mange tilfælde være tarvelige nok. Da således Hans Klyn år 1604 „løb fastelavn“ i Ribe med et par kammerater, var de vel alle maskeret, men en af dem havde kun en rød uldskjorte på, en anden en pude på ryggen, og en tredje synes at have været yderst let klædt, idet han, så vidt man kan skønne, kun var iført et par barnebleer.³²⁹ Fyrster og rigmænd anvendte derimod ofte betydelige summer på deres dragter. En fransk skrædder fik således år 1562 af Erik XIV udbetalt 400 kr. blot i forskud på en fastelavnsklædning.³³⁰ Frederik II sendte år 1580 et bud udenlands for i Nederlandene eller England at købe for 2400 kr. „mummeriklædninger“.³³¹ Og at også adelsmænds fastelavnsdragter har været både dyre og holdbare, kan ses af, at de ofte gik i arv. Sidsel Oxe arvede f. eks. tre sådanne.³³²

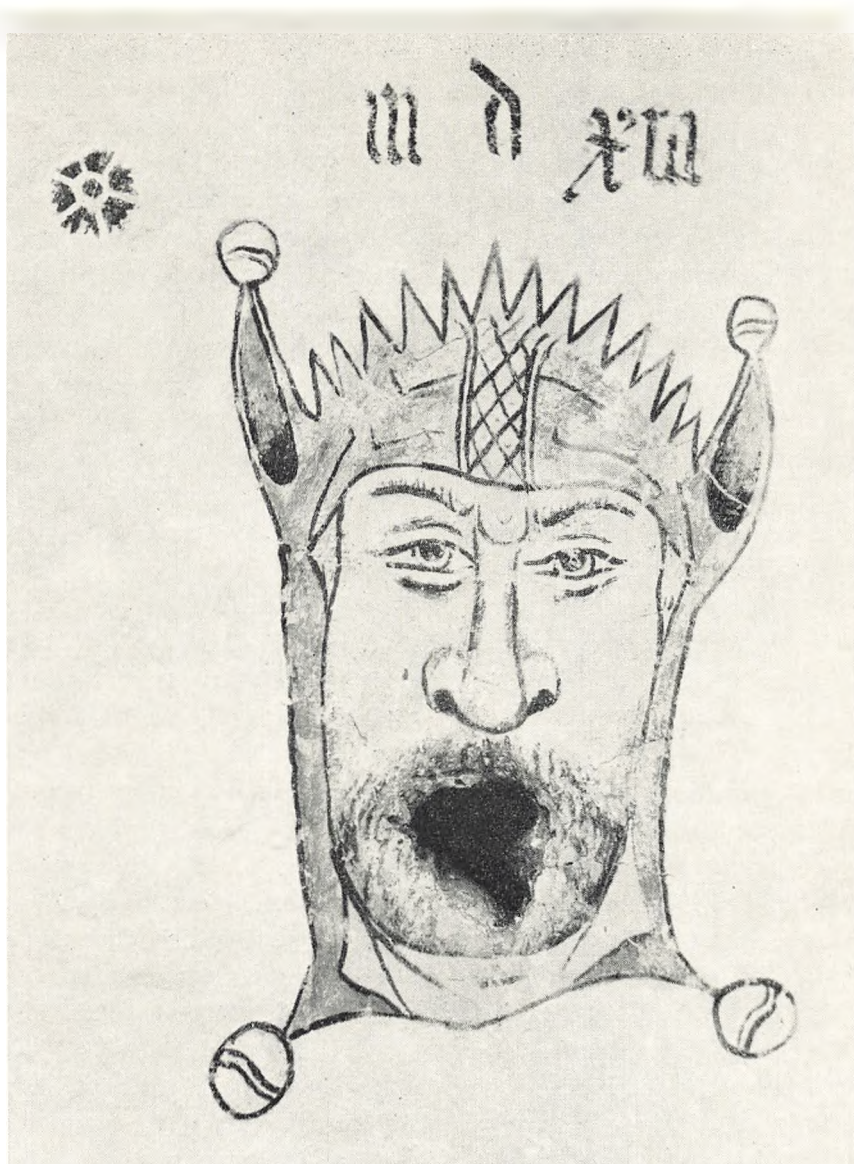
Iveren for at deltage i „fastelavnsløb“ var stor både hos høje og lave. Det er i al sin ubetydelighed et betegnende træk, at da år 1589 en præstedatter ikke ville låne en adelig veninde af Otto Rantzau sine klæder til at „løbe fastelavn i“, slog han af forbitrelse herover alle præstens vinduer ind.³³³ Landets allerfornemste damer tog vel ikke del i den offentlige lystighed uden blot som tilskuere, men inden fire vægge gjorde også de sig lystige. I en svensk dagbog hedder det

f. eks.: „Den syvende februar 1608 gjorde kongen en stor banket, og dansede dronningen og alle hendes fruentimmer fastelavn.“³³⁴

Fastelavnslystigheden på gaden var af en meget fri natur. Alt var tilladt i disse otte dage. Medens forklædningerne hos den egentlige landbefolkning mest gik ud på at pynte sig med adelsdragt, efterligne ridderspil osv., havde man i byerne mere sans for det komiske og var her sikker på et taknemmeligt publikum. Skønt dragternes tal selvfølgelig var stort, var der dog tre slags forklædninger, der enten ved deres talrigheid eller ved deres ejendommelighed straks måtte falde i øjnene.

Den første var *narredragt*. Den var så almindelig, at senere gik ordet „fastelavnsnar“ over til at være en betegnelse for næsten en hvilken som helst udklædning. En vittighed, som lå nær, og da også blev gentaget ofte af moralprædikanter, var, at disse narre egentlig ikke kunne siges at have forklædt sig, men blot viste sig i deres naturlige skikkelse. Den tyske mestersanger Hans Sachs udtrykker samme tanke, når han i et digt om fastelavn siger: mange forblive utilbørligt længe i denne rolle.³³⁵

Et forbillede havde man jo i de virkelige hofnarre, og som disses var også fastelavnsnarrenes dragt hyppigt besat med bjælder. Blandt Frederik II's udgifter år 1567 omtales således: „Narreøren og bjælder til narrekapper at løbe fastelavn med“. År 1562 omtales 90 æseløren af sølv til 45 af kongens staldknægte og drenge.³³⁶ Ligesom de virkelige narre var også de udklædte ofte udstoppet på forskellig vis. Hin ovennævnte i Ribe med puden på ryggen har rimeligvis skullet forestille en nar. Et våben, hvormed de næsten alle var udstyret, var en briks. Det var i og for sig en efter datids forhold meget nærliggende morskab blot at gå rundt og daske folk med denne. Men en egen forestilling blev der givet, når det gjaldt om med briksen at indvie nyoptagne i lavene. For Bergens vedkommende blev denne som andre øvelser af lignende natur udført meget grundigt. I fastelavns-ugen førtes her de unge købmandssvende rundt omkring i byen, og ud for hver mesters dør blev de anbragt over en bænk og, medens en sang blev afsunget, behandlet med en briks.³³⁷ Også i København var noget lignende skik og holdt sig mærkværdigt længe. Endnu i året 1728 var således tre hørkræmmerdrengene anklaget for i „fastelavns-ugen“ at have gjort et udfald fra børsen og „brikset en islandsk købmandsdreng, så at han en tid

Narrehoved fra Bregninge Kirke på Ærø, dateret 1513. Narren er en velset gæst i den sene middelalder og den tidlige renessances kalkmaleri. I sin uhøjtidelighed modvirker han al den højtid, som kirken ellers lægger op til. Her er hans hoved malet omkring et hul til et klokkereb, således at hullet er blevet hans mund. (Nationalmuseet).

lang måtte holde ved sengen“. I ansøgningen om benådning for disse tre hedder det: „at de have handlet efter ældgammel sædvane, som udi børsens hørboeder har været brugelig, at hver fastelavnsuge har det været en vedtægt, at nogle købmandsdrenge, som forbi børsen passerede, skulle have briks“. ³³⁸

En anden forklædning, der ligeledes var overordentlig almindelig, bestod i, *at mænd iførte sig kvindedragt, og kvinder mandsdragt*. I England synes man at have forstået fortrinsvis denne art forklædning ved udtrykkene: formumme, mummeri ³³⁹ osv.; i Skandinavien og Tyskland betegnedes herved dog kun maskeradedragt i almindelighed. Det uvante i dragten gjorde allerede disse figurer pudsige, men latteren forøgedes yderligere ved den yderst frie måde hvorpå enhver søgte at efterligne sit nye køns ejendommeligheder. Tør man slutte fra tonen i datidens „fastelavns spil“, hvoraf der vrimlede i Tyskland, har optrinene på gaderne været over al beskrivelse ugenerte. Ærkebisp Olaus Magnus indrømmer indirekte dette, når han forsvarer sine landsmænd og siger, at det ikke var dem, men fremmede malere, der var de værste til at efterligne uhøviske kvinder. ³⁴⁰ Ret oplysende er det, at i en latinsk-dansk ordbog fra 1622 oversættes ordet „bacchæ“ (bakkantinder) ved „fastelavnskvinder“. ³⁴¹ Det er med sligt i minde, at man bedre forstår en beretning som denne om Jakob VI i Skotland. Da hans råder ville til at anstille fastelavnsløjer, lod han en bibel bringe ind og sagde derpå: „Jeg sværger til Gud, at jeg hele mit liv igennem aldrig har stået i forhold til nogen anden end min hustru, dronningen. Hvo, der kan sværge det samme, han gøre det nu!“ Da ingen af hofmændene meldte sig, blev det ikke til noget med de påtænkte fastelavnsløjer. ³⁴²

At en forklædning som kvinde dog ikke medførte forglemmelse af sædvanlig mandhaftighed, viste Niels Hansen i Helsingør, der år 1633 stod anklaget for: „Fastelavns søndag, da han var omklædt udi kvindeklæder, at have på gaden med dragen kniv skamferet tvende karle samt sønderskåret byskriverens klæder på hans ryg.“ ³⁴³

En tredje art forklædning, der om ikke ved sin hyppighed så dog ved sin ejendommelighed straks måtte falde i øjnene, var den at optræde blot *med maske, men i øvrigt nøgen*. Ganske vist omtales denne fastelavnsdragt ikke i Skandinavien, men vi ved, at den har været så yndet i Tyskland, ³⁴⁴ at der næppe er nogen grund til at betvivle, at den også er blevet anvendt i Norden. Efter nutids

forhold skulle sligt anses for umuligt. Men det må erindres, at datidens begreber var andre end vore. For en slægt, der var vant til fælles badstuer, fælles soveværelser, ja fælles himmelsenge for begge køn, havde det nøgne ikke det i og for sig stødende ved sig, som for en senere tid. Når kejser Karl V, da han som tyveårig yngling holdt sit indtog i Antwerpen, kunne blive modtaget i optog af stadens skønneste og fornemste jomfruer, alle kun klædt i tyndt, gennemsigtigt flor, så var dette i virkeligheden langt mere stridende mod sømmeligheden, end om ved fastelavn, da alt var tilladt, nogle i kådhed kunne falde på at løbe ned ad gaden uden klæder.

Desværre savner vi for Nordens vedkommende nærmere beskrivelse af, hvorledes en sådan fastelavnsdag har taget sig ud set på nært hold. Kun rent i forbigående fortæller Olaus Magnus, at slagterne gerne mødte i oksehuder eller med gedehoveder og brølede, brægede eller gryntede som svin.³⁴⁵ Hvad vi besidder af meddelelser fra Tyskland giver os dog uden tvivl et nogenlunde pålideligt begreb om de tilsvarende nordiske forhold. Det må have været en øredøvende støj og et utroligt virvar, når hele byen var på benene, og alverden, klædt som narre, munke, nonner, djævle, nogle som storke på stylder, andre krybende på alle fire, med eller uden klæder, trængtes i de snævre gader, råbte og skreg til hverandre fra vinduer og bislag. Men når man mellem de mange forunderlige optog hører tale f. eks. om et sådant: fire mænd holdende hver i sit hjørne af et lagen, hvormed de slynger en som et lig udklædt dukke i vejret, og griber den på ny, så får man både en fornemmelse af en fra vor forskellig smag, og man forstår, hvad en samtidig bemærker: „Ved karnevallet hos de vælske i Italia er der også overflod på narrestreger, men det går dér noget subtilere til.“³⁴⁶

Hvad der i høj grad forøgede morskaben ved at „løbe fastelavn“ var, at dette ikke blot foregik på gaden, men at enhver, der havde maske på, ansås for berettiget til at *trænge ind i hvilket som helst hus*. Muligheden for at narre venner og bekendte voksede betydeligt herved, og der var noget meget fristende, især for de kvindelige deltagere, ved således ukendt at være gæst og kunne se sig om overalt, hvor man lystede. Om forholdene i Tyskland giver en forfatter det vidnesbyrd, „at mange kvinder her var i høj grad hengivne til sligt, og påstod, at der ikke gaves nogen større fornøjelse end således med formummet ansigt at vandre fra et hus til et andet“.³⁴⁷

Olaus Magnus kunne trøste sig med, at den forargelige brug af masker og anden karnevalshalløj ikke var så udbredt i Norden som i Italien; men helt undgik man det ikke. „Sådanne ting foregår især ved fastelavnstid, hvor alle og enhver finder det herligt – alt efter sin stilling – at spille gal på sin egen måde, f. eks. slagtere iført hornede okse- og gedehoveder og efterlignende disse dyrs bevægelser, eller fiskere, som vikler sig ind i deres net for at spille fisk.“

Misbrug lå dog overmåde nær, især på halvt offentlige steder som lavshuse og lignende, hvor let enhver kunne falde på at byde sig selv til gæst og ved hjælp af en maske leve gratis fastelavnstiden igennem. Dette var uden tvivl grunden til, at papegøjegildet i Ålborg år 1548 forbød sine gildebønder at møde „forklædte i laget med lukt ansigt“.³⁴⁸ Skikken synes dog at have holdt sig længe og gik senere i arv til maskeraderne. Endnu i Frederik IV's tid kunne enhver, der ville, møde ved de ugentlige hofmaskerader.³⁴⁹

I Tyskland havde man en anden skik, der dannede en slags modsætning hertil. Hver gang en i fastelavnstiden trådte ind i et hus.

passede alle på, om vedkommende huskede at sige følgende ord: „Jeg går med forlov ind og ud.“ Glemtes denne forsigtighedsregel, blev vedkommende grebet, det være sig mand eller kvinde, bagbundet og med en bækkenslager foran sig ført staden rundt.³⁵⁰

Det lå i sagens natur, at den hele fastelavnsløben havde yderst mislige sider. Dette, at således ævret var fuldstændig opgivet en uge igennem, hver grænse hævet, hjemmene åbne, mænd i kvinde- dragt, kvinder i mandsdragt, de fleste efter tidens skik mere eller mindre berusede, alt dette måtte nødvendigvis medføre betænkelige følger. Såvel i Norden som i Tyskland klagedes der da også over den megen utugt og skalkhed, som fastelavnen udklækkede.

Omkring år 1600 fik øvrighederne mere og mere åbent øje herfor, og en række forbud blev følgen. Allerede tidligere var det blevet forbudt præster at løbe fastelavn, nu forbødes det studenterne ved Københavns Universitet år 1595.³⁵¹ År 1629, 1636 og 1643 udstedtes der almindelige og temmelig strenge forbud imod al fastelavns- løben,³⁵² og disse synes at have virket. År 1640 siges den gamle fastelavns-løben at være ophørt i Bergen.³⁵³ Om forholdene i Danmark udtrykker en forfatter år 1648 sig således: „Al fastelavnsværk er nu, Gud være lovet! ved den fromme øvrighed afskaffet og ved stor straf derhos forbudt og årligen på denne tid forbydes.“³⁵⁴

Ganske og i en håndevending kunne det dog naturligvis ikke afskaffes. Endnu henimod midten af det 18. århundrede siger Erich Pontoppidan herom: „Fastelavnsmandag synes at være skabt og bestemt for pøbelens galskaber, da håndværkssvende, fornemlig i købstæderne, efter at have slået en svir af inden lukkede døre, mere mæskede end mættede og blikfulde, anstiller gadesværmerier og narre- optog under åben himmel.“ Hvo kender ikke den sjællandske bondekarls fastelavnsløben:

Som herredsfogders tordenstemme
aldeles ej formår at skræmme,
men styrter glubsk i synd og skam,
fordi just forbud kildrer ham.³⁵⁵

Mere end alle forbud bidrog dog fremkomsten af en ny slags forlystelse til, at den egentlige løben fastelavn ophørte. Det var de dermed beslægtede *maskerader*. I det 17. århundrede indførtes disse

ved Nordens hoffer, dronningerne Kristina i Sverige og Sofie Amalie i Danmark interesserede sig levende herfor, og ved århundredets slutning var de en stående bestanddel af hoffets vinterfor­nøjelser. At minderne fra fastelavnsløbenes tid endnu havde holdt sig, kan ses af, at disse maskerade endnu stundom foregik ved høj­lys dag og i det frie. Hoffets ture i amagerdragter til Frederiksberg var således en underlig blanding af gammeldags fastelavns lystig­hed og nymodens maskerade. I det 18. århundrede gennemførtes vor tids form for maskerade: maskeballer; og sådanne blev almin­delige ikke blot ved hoffet, men hos borgerstanden tillige. Offent­lig maskerade, der en tid under Frederik IV havde været tilladt, men så atter var blevet forbudt, tillodes atter år 1768, dog måtte sådan­ne kun afholdes på det danske komediehus. År 1803 blev endelig offentlige maskerade tilladt over hele landet.³⁵⁶ Den gamle forbindelse med fastelavn ytrede sig endnu i, at maskerade i reglen hen­lagdes til tiden omkring fastelavn. Et minde om denne deres oprin­delse er også til stede i deres moderne navn: „karneval“ (o: far­vel kød!).

Et betydningsfuldere afkom end maskeradeerne fik dog den gamle fastelavnslystighed på et andet område. Af fastelavnsløbene frem­gik i Norden som andetsteds *lystspillet*.

For at forstå denne udvikling, der, længe forberedt, først ret fuldbyrdedes i det 16. århundrede, må vi nærmere betragte det moderne skuespils fremkomst i det hele. Dette fremgik ikke simpelt hen som arv og efterligning af den klassiske oldtids. Det blev skabt på ny hos hvert enkelt folk.³⁵⁷

For Nordens vedkommende kan vi påvise tre hjemlige forhold i middelalderen, af hvilke skuespillet lidt efter lidt udviklede sig. For det første dannede de *kirkelige fester* en naturlig begyndelse hertil. Allerede den enkelte gudstjeneste med dens vekselsang, præstens forskellige handlinger, tale, omklædninger osv. var jo en art skue­spil, hvor Kristi offerdød og dens virkninger genfremstilledes. Men tydeligere endnu blev det, når på de store kirkefester ikke blot mes­sens almenhommelighed, men den enkelte begivenhed i Jesu liv, hvortil festen svarede, fik synlig form, når krybben i Bethlehem med den nyfødte frelser, eller Jesu gravlægning og opstandelse håndgri­beligt fremstilledes for det undrende folk. Vi har allerede set, hvor-

ledes menighedens trang til syn for sagn havde frembragt et helt skuespil, der på helligtrekongers dag ikke holdt sig inden for kirken alene, men i storartet optog under kor og vekselsang drog ud på marker og veje og forvandlede betragterne selv til deltagere.

Medens på denne vis et religiøst skuespil udviklede sig, lagdes ved en anden art kirkelig fest spiren til et nationalt. Det var skik på helgendagene at *oplæse* vedkommende *helgens levnedbeskrivelse*. Oplæsningen af denne „legende“, som den kaldtes, fik naturligvis ganske særlig tiltrækningskraft, når den helgen, der omtaltes, var en af landets egne børn. En hellig Knud, en hellig Anders, en hellig Olaf satte ganske anderledes indbildningskraften i bevægelse, samlede tifold flere tilhørere og indbragte langt flere fromme gaver, end en ukendt helgen fra syden. Ganske naturligt opstod da trangten til netop på disse nordiske helgendage at give den talrige tilhørerkreds, hvoraf jo dog kun de færreste forstod latin, et synligt indtryk af det meddelte, vise dem selve hellig Olaf med hans røde skæg, hvorledes englens bar hellig Anders fra Jerusalem til Slagelse, og den onde hertug Magnus' mord på Knud Lavard. Men herfra var der kun et lille skridt til at lade de optrædende personer tale, og i så fald på modersmålet, for at de kunne forstås af alle. Som eksempel på hele denne udviklingsgang besidder vi endnu et mærkeligt dansk skuespil om Knud Lavards liv og død. Stykket synes at være forfattet i reformationstiden, men af en katolik, rimeligvis for at styrke den gamle helgentro. Dets rent dramatiske værd er selvfølgelig kun ringe, da det egentlig blot er den kirkelige legende omsat i samtaleform.³⁵⁸

Den tredje vej, ad hvilken skuespillet udviklede sig, var ud fra *fastelavnslystighederne*. I disse otte dage, hvor alle optrådte i forklædning og hver spillede sin rolle, opførte jo på en måde hele landet et storartet skuespil. For at gøre sig bemærket i dette, var der ikke andet for end enten at have en ret iøjnefaldende dragt eller slå sig flere sammen og i forening udføre nogle scener. For så vidt der i disse efter fælles aftale førtes et bestemt ordskifte, der med kun ringe afvigelse gentoges for hver ny tilskuerkreds, var i virkeligheden hermed et fuldfærdigt skuespil til stede.

At disse fastelavnsskuespil i reglen måtte bevæge sig på det lystiges område, lå i sagens natur. Herved var de dog ikke absolut kendelige fra de kirkelige. For at give disse liv havde det nemlig

vist sig nødvendigt at fremstille Kristi fjende, djævelen; og denne fik dels ved sit dyreagtige ydre og sine besynderlige fagter, dels ved stadig at være den overvundne, hvilket hyppigt udtryktes ved ligefremme prygl, et ganske eget komisk præg. Når alt kom til alt, var det dog måske netop nogle af de kirkelige optrin – Bileams asen, der skrydede, djævelen, der mørbanket tog flugt osv. – som vakte den største latter.

Reformationens indførelse i Norden medførte en forandring i disse forhold, for så vidt gejstlighedens skuespil nu faldt bort. Fastelavnslystspillet stod altså alene tilbage. Men samtidig fik dette en forbundsfælle i den nyvakte sans for oldtidslitteraturen, ifølge hvilken det, at lade skolebørn og studenter opføre latinske komedier, ansås for en af de bedste øvelser i sproget.

Af disse forudsætninger: *kirkens* gamle, en gang så betagende, nu forbudte *skuespil*, de spillevende *fastelavnsoptrin* og de moderne *skolekomedier* fremgik da i det 16. århundrede en nydannelse, der på én gang mindede om sin oprindelse og dog var noget andet og mere end hver af hine. Skønt den nordiske vækst ikke tåler sammenligning med, hvad der på samme tid og under tilsvarende forhold fremstod i andre lande, har den dog en høj grad af hjemlig interesse. Og skønt den ikke fuldt kom til sin ret, for så vidt det, der virkelig nåedes, ikke siden blev udnyttet eller fortsat, men eftertiden slap taget, og Holberg måtte hundrede år efter næsten begynde forfra, så står den dog som et eget og mærkeligt led i den nordiske udviklings historie.

Hvor anlagt det 16. århundrede var for en udvikling på skuespillets område, og hvorledes alt herhen hørende ligesom lå i luften, kan ses af mange småtræk. Det er således betegnende, at da efterretningen om Kong Hans' og hertug Frederiks nederlag ved Hemmingstedt år 1500 nåede til Lübeck, gav det stærke indtryk sig straks luft fastelavnen derefter i en dramatisk fremstilling af det skete, selvfølgelig til spot for de danske, hvilket kong Hans påstås at have taget sig mere nær end selve nederlaget.³⁵⁹ At det ikke blot var fatige skolebørn, men alle, selv kongesønner ikke undtaget, der fik lov til at opføre skuespil, kan ses af en udgiftspost som denne: „Til fastelavnsklæder til hertug Magnus, da han *agerede* på salen på Koldinghus.“³⁶⁰ Og hvor fuldtud „med“ såvel tilskuere som skuespil-

lere har været, fremgår af det bekendte optrin i Københavns Slots­gård år 1577, da stykket „David og Goliath“ opførtes for Frederik II og hans gæster. Man véd knap, hvem der bærer prisen: skuespillerne, der skønt filistrene i stykket skulle slås på flugt, ikke ville finde sig i den tort at måtte vige i kongens påsyn; eller tilskuerne, der fulgte kampen med største interesse og som gamle Peder Skram brændte af lyst til selv at tage del deri.

I en sådan tid måtte der kunne stilles store krav til indbildnings­kraften, og dette blev der også i høj grad, thi de ydre midler og det hele tilhørte var i reglen kun ringe. Hvor på en fastelavnsdag flokken kom anstigende, var *teatret* færdigt med, at formanden slog en kreds i stuen eller på gaden og sagde, hvad det skulle fore­stille. Tilskuerne fik så selv i tankerne at udmale sig noget tilsva­rende. Endog ved egentlige teaterforestillinger manglede ganske kulisser. Teatret var enten en slotsgård, en kirkegård eller et torv, hvorpå i bedste fald en tribune var rejst, der tjente som scene. Rummet nedenunder kunne bruges til djævlbeholder og forestille helvede; men den egentlige scene var kun en åben plads, hvor højt regnet de i stykket forekommende stedforhold var afmærket, så at man ved f. eks. at stå til højre antoges at være i en skov, til venstre i et slot, i midten befandt sig på Fyn, længere fremme på Sjælland osv. Det var derfor lutter anvisninger i det tomme, når det f. eks. i „Salomons hylding“ siges til tilskuerne:

Den bygning kaldes Jerusalem.
Her holder kong David nu hus og hjem.
– Se der hin skøn og dejlig Zion,
her står og Israels kongelig tron.³⁶¹

Dog måtte man vel mærke sig disse geografiske oplysninger, thi handlingens indhold gik ellers meget let tabt. Så vidt det lader, forlod i reglen end ikke de personer, der ikke optrådte, scenen så længe, men trak sig blot tilbage i baggrunden. Da stykkerne opførtes i Københavns slotsgård år 1577, havde skuespillerne telte at opholde sig i.³⁶² Men når der i Hegelunds „Susanne“ omtales rum på skuepladsen,³⁶³ hvor hobene trak sig tilbage, så må disse rum have kunnet overses, thi det befales skuespillerne her at knæle, når kongen viser sig.

Indbildningskraften blev herved stillet på den vanskeligste dobbeltprøve, thi meget, der ikke sås, skulle forestilles som synligt, men omvendt skulle meget, der virkelig sås, udviskes af forestillingen. I „Salomons hylding“ holder således Adonia et gæstebud i tredje akt, der først afsluttes i femte. Skønt den mellemliggende fjerde akt foregår på et helt andet sted, sås dog under hele denne drikkelaget fremdeles på scenen. Forfatteren ved intet andet råd end at pålægge de drikkende ikke ved for megen støj eller kåde påfund at drage tilskuernes opmærksomhed til sig.³⁶⁴ Undertiden tager forfatteren selv fejl og omtaler som synligt, hvad der ganske vist kan ses, men skal antages ikke at kunne det. I femte akt af „Salomons hylding“ flygter således Adonia til et alter og bliver stående dér, til han afhentes. I mellemtiden taler en kvinde et helt andet sted hans sag for David, peger på synderen og siger:

Ak se, han står hos Herrens bord,
klædt i en sæk og frygter for mord.

Overhovedet skaltedes der med tid og rum på en for nutiden ofte overraskende måde. I „Knud Lavard“ takker denne kongen for sin udnævnelse til hertug i Sønderjylland med følgende ord:

Jeg takker eders nåde meget stort
for al den ære, I have mig gjort
nu og alle tide.
Gud unde mig lykke dertil!
Fuldt vel jeg Jylland styre vil,
jeg vil til hende ride.

I det trykte stykke meddeles der så den oplysning: „Knud rider til Slesvig;“ men på scenen fortsætter han umiddelbart sin tale, der nu er rettet til sønderjyderne:

Af Danmarks råd er jeg hid sendt,
jeg skal her hertug være.³⁶⁵

Under sådanne forhold må det anses for en overraskende hensynsfuldhed, når f. eks. forfatteren til „Salomons hylding“ lægger vægt

på slige småting og virkelig har lavet en dobbelt tekst, alt eftersom man kan skaffe eller ikke kan skaffe Salomon et muldyr at ride på. Haves et sådant, skal der siges:

Eders hr. faders mule skulle I ride.
Vi ville gå hos på alle side.

Men har man hverken muldyr eller hest, skal der resolut udbrydes:

Til fods! til fods! det er alt bedst,
vi tøv ikke efter mule og hest.³⁶⁶

Tilskuerpladsen var lige så simpel som scenen. Opførtes stykket ikke i en slotsgård, så at det kunne betragtes fra vinduerne, måtte tilskuerne nyde det stående under åben himmel. Selv ved den første fremstilling af „Kong Salomons hylding“, der som festspil opførtes ved den syvårige Christian IV's hylding i Viborg år 1584, hvor sikkert intet var sparet med hensyn til publikums bekvemmelighed, måtte tilskuerne stå op, ligesom ved enhver anden markedsscene i det frie:

Kong Frederik og hans nådes gemal
dronning Sofie med lige pral,
vor unge prins, hertug Christian,
de dejlige frøken på samme plan,
og rigens råd og ypperer mænd
Nørjutlands gejstlig' og verdslige stænd,
landsdommere, lensmænd og adelens flor,
bisper, prælater og domherrers kor
og alle udkårne af dette land
stod her i kredsen mand hos mand,
begærede alle med lyst og glæde
at skue kong Salomons gebærd og tjæde³⁶⁷ (adfærd).

Medens man således i Norden opførte skuespillene i det frie, var man i sydligere lande, f. eks. i Frankrig under Henrik III, nået det skridt videre, at lade opførelsen foregå i lukket rum, i en sal på slottet. Fordelene derved var indlysende for tilskuernes vedkommende; de kunne sidde bekvemt, om end mange fik blot ryggen

af de optrædende at se. Men for scenens vedkommende var ulemperne fremdeles omtrent de samme som i det frie. Her måtte stilles de samme stærke krav til indbildningskraften. Man gjorde de første famlende forsøg på at komme til hjælp ved f. eks. at anbringe oprykkede træer på gulvet, for at betegne skov. Alt dette blev i senere teatre afhjulpet ved at lade scenen være i rummets baggrund, foran alle, og udstyre den med kulisser.

I Norden befandt man sig endnu på udviklingens første trin. Kongen og rigets ypperste var i reglen ikke bedre stillet end hoben på en markedsplads i nutiden. Disse ydre forhold måtte nødvendigvis medføre følger for stykkernes indre bygning. Lige over for en sådan larmende mængde, der trykkede og trængtes og ikke ved et tæppes oprulning eller andet synligt tegn kunne underrettes om, at nu begyndte stykket, var der ikke andet for, end at lade en komme frem og opfordre dem til at tie stille og give plads, så at man kunne begynde. De fleste af datidens skuespil indledes derfor med en opfordring som denne:

Dette skulle I alle mærke,
borgere, hofmænd og klerke!
At I tie kvær og give rum,
derom beder jeg eder alle, som her stå om.³⁶⁸

Eller:

I ærlige folk, her samlede ere,
ville I nogen stund til stede være
og give os lyd og være stille,
noget eventyr vi eder sige ville.³⁶⁹

Eller:

Ville I give rum og dertil tie
og ej for højt at snakke,
jeg skal eder lidt af Guds ord sige,
så at I skulle mig takke.³⁷⁰

Derimod er det ganske vist noget mindre sædvanligt, at denne høflige opfordring lidt efter gentages i så kraftig en toneart som denne:

Hvo, som sig nu ej holder med mag
og ej denne leg vil mærke,
jeg skal slå hannem på sin bag,
så at hans r.... skal værke.³⁷¹

Den, der her førte ordet, var den såkaldte *fortaler* eller „Herold“ – „prologus“, „preco“ eller „præcursor“, som han også hyppigt kaldtes –. Især det sidste navn: „præcursor“ (forløber) var betegnende. Det brugtes gerne ved de egentlige fastelavnsspil, hvor han jo måtte løbe forud og dels ved sit afstikkende ydre og sine løjer samle tilskuere, dels vælge en plads, hvor flokken, der fulgte efter, kunne opføre sit skuespil. Han måtte være en særlig forslagen fyr, der ikke blot kunne gøre latterlige fagter i sin munkekutte eller narredragt, men tillige være en slags teaterdirektør, der ledte det hele. Selvfølgelig tilfaldt også ham broderparten af, hvad der samledes ind hos tilskuerne. Thi dette må ikke glemmes: hyppigt var disse fastelavnsspil, der opførtes af en sådan flok på gaden eller inde i husene, blot en let tilsløret form for tiggeri. Ikke uden grund ender et af stykkerne med, at denne formand siger:

Dermed vil jeg nu gange af dør.
Giver mig at drikke før!

Det er en meget sandsynlig gisning, at det er denne virksomhed som „præcursor“, hvortil der sigtes i Christian II's forbud: at „ingen præst, degn eller pebling må om fastelavn forklæde sig som „prekussermunk“ og således formummet løbe om og trygle og be-drive anden skalkhed“.³⁷²

I de skrevne skuespil spillede „fortaleren“ en noget værdigere rolle, stundom var han klædt som herold og optrådte som sådan; men her som hist var det hans første opgave, når han havde skaffet ro til veje, at forestille skuespillerne for publikum. Dette foregik på den måde, at de alle trådte frem i forgrunden, og han enten forklarede, hvem hver enkelt var, eller blot udpegede de vigtigste. F. eks.:

Her er Samson, ja Samson stærk,
 hvilken bruger her sit hofværk.
 Samson, en dommer i Israel,
 Samson med kæften, I kender ham vel?³⁷³

Stundom, hvor personerne var mange, var det skik at dele dem i tre til fire „hobe“, for at tilskuerne lettere kunne få overblik over dem. Og i så fald synes det at have været skik, at „fortaleren“ ikke selv forestillede dem, men benyttede sig af en dreng som en slags pegepind, idet denne gik rundt med en gren i hånden og rørte ved hver især, alt imens han tillige gav besked om, hvem det var.³⁷⁴

Hermed var imidlertid ikke fortalerens hverv omme. Publikum måtte have tydeligere forklaring. Derfor gav han en kort udsigt over stykkets indhold og gang, så at alle med lethed kunne følge med, hvad der foregik, og tillige være fri for spænding med hensyn til stykkets udfald. Det måtte anses for særlig behændigt fra forfatterens hånd, når denne forklaring faldt sammen med præsentationen, så at stykkets gang fortalte samtidigt med, at der pegedes på de forskellige personer og disse nævntes ved navn.

I reglen var „fortalerens“ virksomhed hermed, i det mindste foreløbigt, forbi. Der blev først atter brug for ham, når stykket var til ende, og han måtte frem for alt hjælpe tilskuerne med at uddrage den rette lærdom af, hvad de havde set og hørt. Dette var sikkert hans utaknemmeligste arbejde. Dels var nemlig den moral, han her havde at forkynde, ofte både langtrukket og søgt, dels har tilskuerne på dette punkt af forestillingen vistnok i reglen været noget støjende.

En herold, der på dragten bærer det danske rigsvåben foruden kong Frederiks og dronning Sofies sammenslyngede initialer. Han figurerer i begyndelsen af „Kong Salomons hyldning“ af Hieronymus Justesen Ranch, og det ser ud til, at han skal opfattes som stykkets prologus, der indleder spillet med en appel til de høje herskaber: „Stormægtig konning Frederik, højbjårne dronning ...“ Forvirrende nok optræder den samme herold i den trykte udgave af Hegelunds „Susannæ Comicotragødie“, men det er sikkert af økonomiske grunde. Når bogtrykkerne først én gang havde fået lavet et træsnit, brugte de det helst igen. (Det kgl. Bibliotek).

Herold.

Titelblad til Hieronymus Justesen Ranchs skuespil „Kong Salomons hyldning“. – Skønt det vides, at skuespillet – navnlig i form af skolekomedier og festforestillinger – blev dyrket ivrigt i det 16. århundrede, er der kun overleveret meget få skuespiltekster. Fra før reformationen er der to, et helgenspil om Knud Lavard – „Ludus sancti Canuti ducis“ – og satiren „Den utro hustru“. Man ville ellers gerne have vidst lidt om de skuespil, som den kendte århusianske skolemand Morten Børup skrev til sine elever. Den efterreformatoriske høst af skuespil er lidt bedre, og Troels-Lund nævner alle kendte. Enkelte af dem – navnlig „Karrig Nid- ding“ og „Tobiæ komedie“ – rummer kvaliteter, der har muliggjort moderne opførelser; men den danske renæssances skuespillitteratur er og bliver dog fattig og blodløs i sammenligning med den samtidige spanske og engelske, der tegner sig med navne som Pedro Calderon de la Barca, Christopher Marlowe og William Shakespeare.

Stykket selv skulle altså kunne gå sin gang på egen hånd, uden fortalerehjælp. Det var kun ganske undtagelsesvis og et udtryk for særlig ubehjælpssomhed hos forfatteren, når fortaleren også her måtte gribe ind for at få det på gлед. Dette er f. eks. tilfældet i „Knud Lavard“, hvor Erik Ejegod må bede fortaleren om at „ride snart over mark og hede“ og sammenkalde rigsrådet. Et øjeblik efter er ganske rigtig også rigsråderne til stede.³⁷⁵

Skuespillene har naturligvis forekommet datidens tilskuere højst forskellige. For os træder deres fælles slægtmærker tydeligst frem.

Hertil hører i første række mangel på sans for, hvad den valgte kunstform kræver. Stykkerne er i reglen blot *fortællinger med samtaletilsnit*. Dramatisk spænding og udvikling er på forhånd lammet ved, at handlingens gang og udfald forud er meddelt tilskuerne. Hermed står i forbindelse, at personerne sjældent er virkelige mennesker, om hvis væsen tilskuerne får lov til gennem handlingen at danne sig et selvstændigt begreb. De er oftest blot personifikation af en stand eller en dyd. Måden, hvorpå man lærer dem at kende, er den yderst trættende, at enten en anden beskriver dem, eller, hvad værre er, de selv gennem en lang enetale fortæller, hvilken engel eller djævel de er. I stykket „Kortvending“, der udgør hundrede tættrykte sider, forekommer der ikke andet end lutter sådanne enetaler. At sligt ikke blot på os, men også på datiden, må have virket trættende ved sin bredde, er klart. Beviset ligger endnu for dagen i, at der oftere, f. eks. just i „Kortvending“, er givet anvisning på, hvorledes stykket lader sig betydeligt forkorte ved simpelt hen at udelade det halve af hver tale.³⁷⁶ Hegelund ender sit stykke „Susanne“, der ligeledes er meget bredt, med følgende efterskrift:

Må vel ske, legen dig synes for lang

...

Vil du den lege, de lange snak

kan du afhugge og sønderhak'.³⁷⁷

Alle disse mangler falder let i øjnene. Men når man da uvilkårligt spørger sig selv, hvor det er muligt, at disse stykker kan have begejstret tiden i den grad, som de gjorde, så ligger svaret ikke alene i, at datiden selvfølgelig var lidet forvænt. Enkelte af skuespillene

har også deres fortrin. Hertil må regnes, at flere af dem er stærkt fyldt med handling. Ganske vist egner denne sig ofte slet ikke for teatralisk fremstilling og rusker som et vildt dyr i de dramatiske reglers stænger, men for et ikke alt for nøjeregnende publikum må alle disse begivenheder, der følger slag i slag, have kunnet virke som indholdsfylde og i hvert fald holdt det i ånde.

Fremdeles er mange af de komiske scener også efter nutids begreber morsomme. Vel må man først vænne sig til den næsten utrolige frihed og plumphed i udtrykket, især i omtalen af forholdet mellem mand og kvinde. Men når de desuagtet endnu tiltager ved deres virkelige vid, så må de dobbelt have kunnet rive med i en tid, hvor netop disse uhøviske plumpheder var gangbar og skattet spøg blandt høje og lave.

Men hertil kommer endelig, at vi egentlig slet ikke kan gøre os noget begreb om, hvad hine tilskuere har set. Stykkerne, som de nu foreligger, viser os kun det magre, visne omrids, måske lige så forskelligt som skygebilledet fra det levende ansigt, som det skrevne ord fra den virkelighed, det vil beskrive. Gælder det til enhver tid, at skuespilkunstens værker er af flygtig natur, skabt og tabt i samme øjeblik, så gjaldt dette i ganske særlig grad om det 16. århundredes.

Vi véd nemlig med sikkerhed, at der i mange tilfælde er blevet fremstillet på scenen langt mere, end vi nu kan få syn på blot gennem det trykte skuespil. Ikke for intet nedstammede disse forestillinger fra fastelavnsspillene, hvor der ofte slet ikke lå noget trykt, knapt engang noget fælles aftalt, til grund, men alt frembragtes i øjeblikket. Selv hvor et skrevet skuespil blev opført, overlodes langt mere til skuespillerens frihed og forgodtbefindende, end nutiden finder rådeligt. Og disse skuespillere var af en anden art, end vi tænker os. Under de beskedne og betryggende navne: diskanter, degne, studenter, skjulte sig ofte personer, der kendte til mere end at slide en skolebænk. Det var hyppigt landstrygere og forsorne krabater, der fuldt så vel kunne ende i en galge som på en prædikestol. Man dømm om disse tidens ægte børn, som man vil: der var ypperligt skuespillerstof i dem. Fra barnsben vant til at optræde som folkesangere, drevne i alle slags forhold, var de i stand til både at give tidens tro på det eventyrlige et udtryk og lade selv den saftigste vittighed komme til sin ret.

Vi er nu helt ude af stand til at gribe og fastholde det mere, der blev føjet til stykkerne gennem denne fremstilling. Det hele, vi endnu formår, er at påvise de veje, ad hvilke sligt naturligtst kunne ske.

Den simpleste form var *dans*, *bajadskunster* eller *pantomimer*, der snart lagdes frit ind i stykket, snart fik selvstændigt præg som mellemaktsspil eller lignende. Tiden sværmede for sådant stumt spil. Om den bekendte skolemand Morten Børup véd vi, at han, da han i århundredets begyndelse var rektor i Århus, opfandt flere danse eller småballetter, som han lod skoledrengene udføre. Hvor megen lykke, de gjorde, og hvor længe, de holdt sig, kan ses af, at endnu år 1577 blev en af dem, en såkaldt „dåredans“, under stort bifald opført i Københavns slotsgård for kongen og hans gæster.³⁷⁸ Af lignende art har vist nok den „bøgledans“ været, som Christian III i fastelavn 1558 lod nogle degne og peblinge udføre på slottet og derfor gav dem fem daler.³⁷⁹ Som eksempel på stumt mellemaktsspil kan anføres stykket „Kortvending“, i hvilket det efter første akt hedder: „Her er den første akt ude, og alle disse fornævnte personer skulle danse og gøre dennem glade.“³⁸⁰

En mere ligefrem vej til indblanding af nyt i stykket var givet ved de to stående figurer: narren og djævelen. Begge udgjorde en højst ejendommelig bestanddel af datidens skuespil.

Narren var et arvegods både fra fastelavnsspillene og fra det virkelige liv. Hans virksomhed på skuepladsen var mangeartet og strakte sig lige fra at underholde ved blot latterlige fagter til at udtale den egentlige og sidste dom over, hvad der foregik. At hele mellempartiet: vittigheder og plumpe bemærkninger i de mest forskellige anledninger, heller ikke forsømt, lå i sagens natur. Hvor nødvendig en figur, narren har været, kan ses af, at han forekommer endogså i et ellers så alvorligt stykke som „Knud Lavard“, hvor han udtrykker sin dobbelte natur dels ved gentagne gange at udtale det forløsende ord, dels ved at rette en yderst plump forespørgsel til en forført kvinde.³⁸¹

Narrens rolle blev således lige så betydelig som vanskelig. Skønt det ganske vist er overdrevent at sige, at „narren slet ingen skreven rolle havde, men nøjedes med at improvisere“, så synes det dog med sikkerhed at fremgå, at den uskrevne del af rollen ofte langt overskred den skrevne. Hermed stemmer, at narren stundom slet

At der midt i den trykte udgave af Hieronymus Justesen Ranchs ellers meget højtidelige og salvelsesfulde skuespil „Kong Salomons hylding“ pludseligt optræder nogle narre, skal man ikke lade sig forvirre af. De havde næppe nogen plads i stykkets handling. De dukkede simpelt hen op med mellemrum for at give publikum en behagelig afveksling i al højtideligheden. De er i slægt med de „drollerier“ – narreværk – som i middelalderen vandt indpas også i kirkekunsten. Og dog stammer Shakespeares klovnende narre – f. eks. i „Helligtrekongers aften“ – fra disse gøglere. Hos ham fik de imidlertid en plads i handlingsgangen. (Det kgl. Bibliotek).

ikke nævnes i personlisten, eller at i stykker, hvor flere narre er optrådt, kun én anføres. I „Susanne“ omtales slet ingen, skønt selve den trykte tekst synes at forudsætte sådanne. I „Salomons hylding“ omtales kun én, nemlig narren „Krage“, og desuagtet kalder denne i stykket to andre narre, „Hvidkop“ og „Markolfus“ til hjælp.³⁸²

Medens en dygtig nar måtte antages selv at kunne finde på de fornødne kåde fagter og indfald var det ulige vanskeligere at komme med dybsindige, træffende domme over, hvad der foregik. Det er en sandsynlig gisning, støttet af samtidens egne ord, at de ejendommelige randbemærkninger i de trykte skuespil, stundom i ord-

sprogs form med udulgt misnøje eller skarp spot over, hvad der sker, har været anvisninger for narren og ved forestillingen lagt denne i munden.³⁸³

Vil man have et ret iøjnefaldende udtryk for, hvilken betydning datiden tillagde narrens rolle, så lægge man mærke til, hvorledes ved opførelsen af „Kong Salomons hylding“ for Frederik II og den lille Christian IV i Viborg 1584 kun narrens rolle, der i den trykte bog ingenlunde er betydelig, fandtes værdig til at udføres af forfatteren selv. Og det for datiden betegnende vokser kun ved at efteres i enkelthederne. Thi forfatteren var ingen anden end en af byens præster, og om hans rolle véd vi med sikkerhed, at den blandt andet medførte, at han i fjerde akt skulle underholde med en narredans.³⁸⁴ At det hele imidlertid har stemt med tidens smag og særlig moret den lille Christian IV fremgår af, at denne bagefter drak forfatteren til som tak for hans spil.³⁸⁵

Det på én gang tydeligste og dog besynderligste udtryk for tidens trang til at se narren optræde, turde dog vistnok findes i de kirkelige kalkmalerier. Nutiden står fremmed over for den lyst, der her giver sig til kende, det næsten uhyggelige tankesæt, der ikke kan forestille sig selv det alvorligste uden tilstedeværelsen af en nar.

Dette åbner os indblik i, hvad datiden – trods sin glæde over narren – gik ud fra som en selvfølge: at der var en nær forbindelse mellem narren og djævelen.

En endnu ejendommeligere stilling end narren indtog *djævelen* i det 16. århundredes skuespil. Denne figur, der jo tydeligt nok var en arv fra de rent kirkelige skuespil, spændte over et endnu større område end narren, idet han indbefattede i sig alt, lige fra det latterligste og ynkeligste til det mest afgørende alvorlige. Nutiden har ubetinget intet at opstille, svarende til den spændvidde af følelser, som *djævelen* måtte vække, når han viste sig scenen: han, der på én gang kunne jages i et musehul af en gammel kærling og samtidig måske lyslevende var til stede ved forestillingen, rede til at forgøre enhver lattermild tilskuer, for engang at kunne bortføre hans sjæl som evig fortabt til helvedes pinsler. En sådan forening af yderligheder: fastelavnsspillet's kådeste løjer og det kirkelige skuespils rædselsgrebne andagt måtte i virkeligheden sprænge den dramatiske kunstforms skranker. Når *djævlefiguren* ikke desmin-

dre førtes frem på scenen og det for en tilskuerkreds, der så fuldt ud som hin troede på hans virksomhed i det ydre liv, så måtte der herved gydes en ild i følelsen, der satte denne i flugt langt ud over lystspillet og sørgespillet yderste grænser.

Det lå i sagens natur, at djævelen endnu mindre end narren kunne bindes ved den skrevne rolle, selv om denne var nok så ringe, selv om han som i „Salomons hyldning“ ikke havde et ord at sige, men kun skulle puste til det offerbål, som ypperstepræsten antændte, så måtte han nødvendigvis blive en hovedperson. Hertil bidrog først og fremmest tilskuernes religiøse tro, men tillige hans ydre, der uafbrudt trak opmærksomheden til sig: den sorte, lådne krop med horn og hale, den lange, røde tunge og det forfærdelige blik, hvortil kom de uanstændige gebærder, rædsomme hyl og skrækindjagende gæfter, som han sin rolle tro, idelig måtte anvende.

En sådan figur kunne ikke benyttes med måde, og datiden gjorde det heller ikke. Sjældent forekom der nogen scene, udpræget enten ved sin latterlighed eller ved sin alvor, uden at djævelen førtes frem for at forhøje virkningen. Men hvad mere var, uimodståeligt droges indbildningskraften hen mod det spørgsmål, der lå højere end hele den blot kunstneriske behandling, selve det afgørende spørgsmål om død og dom og djævelens forhold til den henfarne sjæl.

Ved den udvalgte prins Christians bryllup i 1634 spillede man på slotspladsen en forestilling med titlen „Tragedie om dyder og laster“. De optrædende var alle personificeringer af dyder og laster: Håb, Tro, Sandhed osv. Lasterne var repræsenteret ved kong Faustus (overmod), fyrst Superbus (hoffærdighed), prinsesse Calumnia (bagvaskelse) etc. Selvfølgelig måtte lasterne lide nederlag, men til udfaldet bidrog i høj grad ærkeenglen Rafael, der ledsaget af musicerende engle flere gange gjorde sin entré. Stykkets dialog var stereotyp og lidet spændende; men dramatikken blev vedligeholdet af drabelige kampscener, hvor forfatteren overlod instruktionen til „én, som ved at stille en slagtorning an.“ Der var også indlagt fyrværkeri; således kom en ildsprudende drage farende og satte ild til lasternes hovedsæde „Dragenborg“, der nedbrændte. På billedet ses til venstre et telt, hvor Rafael holder til. Bygningen i midten er vistnok kong Faustus' sal, hvor der „panketeres“ – dvs. spises. Foran opføres slutscenen. De fordømte nedstyrtes i „helvedes pøl“ under „hysten og jammer“. (Det kgl. Bibliotek).

Christophorus Swackhild junior inventor

Hvor meget dette har ligget forfattere og tilskuere på hjerte ses bedst af, hvor hyppigt det behandles. Ingen af parterne synes at forstå, at sligt lå langt ud over skuespillets evne. Man ville bestandig høre mere og mere om dette hemmelighedsfulde gribende, der fyldte alle. Svaret blev selvfølgelig derefter. Det kunne vel gøre storartet virkning, når i slutningsscenen af „Samsons fængsel“ de tre tusinde dræbte filistres sjæle slæbes sammen af djævlene under en helvedskorsang, spækket med hentydninger til nordiske forhold, halvt overdøvet af hyl og jubelråb og de fortabte sjæles kamp og klager, idet de drives til færgebådene. Det kan have løbet tilskueren koldt ned ad ryggen, når midt i stykket: „Verden og den fattige“ („De mundo et paupere“) bondekonen og hendes børn beder for sig med de simple ord:

O nej! O nej; lad os være!

men djævelen slæber af med dem, idet han svarer:

Kommer! Her hjælper slet ingen kære.

Eller når i stykkets slutning selve Guds domstol fremstilles, og kejserens sjæl føres frem af djævlene, men Gud giver anklagerne ret og siger:

Far med de grumme djævle til helved ned!
Der skal du have den evige pine,
for du forsmåede budene mine.

Det kan fremdeles have vakt den besynderligste blanding af latter og åndeløs spænding, når i stykket „Hecastus“ Satan skændes først med Døden og derpå med „Dyden“ og „Troen“ om Hecastus' sjæl, og Satan siger til Dyden:

Hold din mund, din skvalderfulde sæk!
Thi du taler som en gammel gæk,
at du det forsvare vil
som han ej kan sige nej til.
Lad hannem derfor selver tale
og sæt dig neder på din brogede hale!

Eller når Troen og Satan disputerer med følgende ord:

Satan.

Havde jeg dig udi min magt,
jeg skulle dig knuse i min mund,
at du skulle fange skam, din hund!
Så skulle du dig ikke så mere eve
imod mig, din evige tæve!

Troen.

Pak dig ad helvede med en hast
du fule bæst, og skynd dig fast!

Der kan endelig have dæmret en ny og fyldigere forståelse af djævelens væsen ved synet af de gribende scener i „Tobiæ komedie“, hvor djævelen bindes af englen Rafael og, idet han minder om at også han engang har været engel, snart beder snart truer for at komme løs.³⁸⁶

Men hvor forskellige end alle disse optrin og de dertil svarende stemninger var, de ejede intet svar på det, man allerhelst ville vide, de var kun udtryk for en indre hunger, der ikke blev stillet. Med andre ord, grænserne for den dramatiske kunstform var i virkeligheden overskredet, spørgsmål rejst, hvis besvarelse intet skuespil evnede at give.

Vil man have et udtryk for, hvorledes djævlefiguren også rent udvortes sprængte skuespillet form, lægge man mærke til, hvordan den nødte forfatter som skuespiller til ligesom at gå ud af stykket og henvende sig direkte til publikum. Undertiden gør dette en ikke ringe virkning som f. eks. i „Tobiæ komedie“, hvor djævelen, efter at have beklaget sig over den megen lyst til at indgå ægteskab, opfordrer tilskuerne til at foretrække ukyskhed:

Du som est løs, lyd du mig,
aldrig skal du binde dig!
Tag i rams med andre, hvor du kan få!
Den lov står først udi min skrå.
Her er end mange her på sted,
som jeg vil takke i synderlighed,

at de lyde mig så gerne,
 ligesom mine egne svende og terne.
 I skal have for mig god ro,
 tager frit i flæng ho! ho! ho!³⁸⁷

Men aldeles udvortes trådte dette brud frem, for så vidt djævlene ikke længere holdt sig på skuepladsen alene, men forlod denne og færdedes blandt tilskuerne for at vække skræk, latter eller holde orden. Et ret betegnende optrin af denne art meddeles fra forestillingen på Københavns Slot år 1577. Midt i gården opførtes „Susanne“ og de talrige tilskuere havde søgt plads alle vegne, dr. Lætus, slotspræsten magister Anders Vedel, og tre andre i et af slotskirkens vinduer. Medens de stod her, fik imidlertid nogle tilskuere i gården slæbt en køkkenbænk frem, på hvilken de krøb op for at se, og betog således dem i slotskirken udsigten. I deres nød kaldte disse på en djævel med særligt vildt ydre og tøjlesløse fagter, fik ham ind i kirken og bad ham opfylde sin pligt at holde orden ved at fjerne dem på bænken. Ved nogle hyl og spjæt tilkendegav han sin indvilligelse, men forlangte som løn en slurk af deres kande med vin fra kongens egen kælder. Efter nogle vanskeligheder fik han den, drak for seks, forlod dem, slog et par gange bagud, idet han gik forbi deres vindue, men gjorde i øvrigt intet af, hvad de havde begæret. De lærde herrer ærgrede sig over således at have mistet både deres udsigt og vin, men fandt dog til sidst en art trøst i, at djævelen, ved at narre dem, egentlig måtte siges at være forblevet sin rolle tro.³⁸⁸

Samler vi alt dette, vil det være klart, at nutidens skøn om, hvad hine tilskuere fik at se, når et skuespil opførtes, kun har en tarvelig støtte i den efterladte, trykte tekst. Indflettede danse og pantomimer, narrens og særlig djævelens optræden forvandlede i virkeligheden stykket til noget andet. Og selv om vi kunne tænke os synet og lyden ved et vidunder fastholdt indtil vore dage så ville vi dog savne datidens øje og øre derfor, denne forståelse, for hvilken en gammel kvinde på en gang kunne være en ynkelig stakkel og dog en mægtig heks, en djævel på en gang en blot latterlig figur i stykket og dog en forfærdeligt nærværende virkelighedsmagt. For

os er der en bestemt grænse mellem scenens og det ydre livs virkelighed, for hin slægt gled begge over i hinanden.

Må vi opgive at se med datidens syn og indskrænke os til vort eget indtryk af de trykte stykker, så tiltales nutiden mest af dem, i hvilke gækken tydeligst slås løs. Dette er den gamle erfaring, der gentager sig overalt, det komiske ældes langsommere end det højtidelige. Hvor i hine skuespil forfatteren er alvorlig og belærende, kommer det for os til at lyde søgt, bredt og fremmed. Hvor derimod kun kådheden råder, kan vi vel tit finde vittighederne tarvelige, men selv den gammeldags og ubehjælpelige form føjer noget vist snurrigt til, den forøger det pudsige.

Et par prøver vil give os det bedste indtryk af stykkerne.

Et af de ældste er fastelavnsspillet: *Den utro hustru*, rimeligvis forfattet på Christian II's eller Frederik I's tid af skolemester Christian Hansen i Odense. Indholdet er følgende:

En mand beslutter at foretage en pilgrimsrejse for at få afløsning for sine synder. Han meddeler dette til sin hustru, der bliver meget bedrøvet, men forgæves søger at holde ham tilbage. Da han er rejst, kommer først en bonde, som, da han hører, at hun er alene, straks forsøger med plumpe ord at lokke hende til utroskab. Hun svarer med skældsord og spotter hans svinske ydre. Han iler til en badstue for at afhjælpe denne sidste mangel, men skønt han her bliver „gjort hvid både for og bag“, skuret og raget og til sidst af badstuemanden erklæret for uimodståelig, afvises han dog på ny, da han indfinder sig for at fri.

Tillige er han så uheldig at blive overrasket af sin egen kone, hvem han tidligere havde erklæret for død. Ved synet af hende, skifter han øjeblikkelig tone; men en munk, der har været vidne, forråder, hvad han havde for, og hans kone klager derpå over hans kold-sindighed mod hende i udtryk, der synes at have været selv datiden for drøje, idet de værste er i håndskriftet udprikket og erstattet med mere sømmelige. Sluttelig slæber hans kone ham bort ved hårene.

Straks tager munken fat, hvor bonden slap. Hans tale begynder vel i mere salvesfulde udtryk:

Sidder i fred i mit liljeblad!

Men også han ender med at anmode om den forladte hustrus kærlighed og siger sluttelig:

Skøtter I ej om kappen, jeg haver på,
jeg kaster hende vel op i en vrå;
så står igen en mand fuld strunk,
i vråen ligger da den sorte munk.

Han afvises imidlertid også, og ikke uden hån ender hun sin tale til ham således:

Skulle jeg endelig gøre ilde,
en hofmand jeg hellere have ville.

Til alt uheld bliver disse ord hørt af en hofmand; han kommer til og spørger først munken, hvad han har der at gøre. Munken svarer, at han blot er ude at samle oste til klosteret, men hofmanden tager ikke denne forklaring for god, gennemprygler ham og jager ham hjem uden kappe. Derpå erklærer hofmanden hende sin kærlighed. Hun er vanskeligt stillet på grund af sine uheldige slutningsord, som hofmanden påberåber sig:

Jeg hannem fordi [derfor] til kloster kørte,
at jeg sådant ord af eder hørte.

Hun nægter imidlertid at bønne høre ham og erklærer, at hun vil holde sit løfte til sin bortdragne husbond og forblive ham tro.

Hofmanden forlader hende da og henvender sig til en gammel heks, der skal hjælpe ham at få hende i sin vold. Heksen vil dog ikke indlade sig herpå, førend hun har fået god betaling. Da denne er givet, maner hun djævelen frem, „Belzebub og alle hans kumpaner“, og lover ham prygl, hvis han ikke forlækker kvinden til

„Calumnia“ eller „bagtalelsen“ i Peder Hegelunds „Susannæ Comico-tragødie“ skulle bære to tunger, der stak ud af munden. På dragten skulle man se sakse, rageknive, briller, skrivetøj, nåle, garnnøgler og andre ting. Ingen tilskuer kunne herefter være i tvivl om bagtalelsens nedrige rolle i stykket.

ukyskhed. Djævelen kommer imidlertid ikke, og heksen må da mane ham med det værste, hun véd, og til sidst med det, han er mest ræd for, nemlig gamle kærtinger:

Jeg maner dig ved salt og brød,
ved hejre, gøg og ridder rød,
ved Norges skær og Vendelskagen,
jeg maner dig ved alle troldkvinde,
alle dem, man kan i verden finde,
med alle de kærtinger, der kan i verden være,
i hvor de ere, fjern eller nære.

Djævelen må da lade sig til syne, og skælvende af rædsel beder han heksen ej at true mere. Hun byder ham friste kvinden, og „djævelen går så over på den anden side til hende“ og hvisker hende en hel del i øret. Da hun ikke vil give efter, taler han med lydelig røst, en tale, der i uhøvished søger sin lige, men må, da hun stadig vægrer sig, til sidst give tabt og erklære sig fallit over for heksen. Denne tager ham imidlertid ikke med det blide:

Jeg tror, du duer nu ej et stykke,
derfor skal dig nu ske ulykke.
Jeg skal tage dig i din top
og hudstryge dig så på din krop.

Derpå prygler hun ham igennem og slipper ham endelig med de ord:

Far ad helvede efter kumpaner dine,
og bliv der og hav evindelig pine!

Gode råd synes nu dyre, og heksen siger til hofmanden, at hun tror, det hele må opgives, da denne kvinde er alt for standhaftig. Men da hofmanden truer heksen med at ville angive hende og få hende straffet, finder hun på en list.

Forklædt som tiggerske og ledsaget af en hund, begiver hun sig grædende til den standhaftige kvinde. Denne røres ved hendes gråd og får efter gentagne forespørgsler endelig grunden til hendes sorg at vide. Den hund, hun fører med sig, er hendes egen datter, som

er blevet forvandlet til en hund, fordi hun engang har afvist en ung mand, der bad om hendes kærlighed.

Hun var så dejligt et kreatur,
nu er hun et usseligt djur.
Havde hun givet ham gode svar,
da havde hun bleven den samme, hun var.

Ved denne fortælling bliver kvinden betænkelig og tilstår, at også hun har afslået en mands anmodninger. Den gamle beder hende dog endelig at tage sig i agt for sligt, da hun nu véd hvad følgen kan blive, og kvinden lover:

Kommer den mand igen til mig:
førend jeg vorder deslig en hund
jeg siger hannem ja i samme stund.

Glad iler heksen til hofmanden og fortæller, at kvinden nu er omstemt. Da hofmanden derpå igen anmoder om hendes kærlighed og truer med at i modsat fald skal hende „aldrig glæde ske“, svarer hun, at hun er villig til at føje hans ønske. Hermed ender stykket.

Moralen, som Herolden derpå forkynder, er, ud fra datids begreber, endnu mere vidt dreven i kådhed end selve stykket. Den består nemlig i, at man i vanskelige forhold altid bør henvende sig til en heks:

I denne leg have I nu hørt,
hvor kærtingen haver dem sammen ført.
Vil nogen af eder klogskab øve,
kærlings råd da må han prøve,
som djævelen kan hun mangan list.
Det måtte I nu se, det var vist.
...
Dermed vil jeg nu gange af dør.
Giver mig at drikke før.³⁸⁹

Medens handlingen i dette stykke skrider raskt frem, og det hele udmærker sig ved en vis kvikhed i anlægget, er det modsatte tilfældet med det besynderlige skuespil *Kortvending*. Det er forfattet af præ-

sten Hans Christensen Sthen, hvis navn er bekendt gennem flere smukke salmer, blandt hvilke f. eks. „Du Herre Krist min Frelser est“ og „Gud, efter dig jeg længes“ har holdt sig indtil vore dage. Da han kun lidt over en snes år gammel, år 1565, kom til Helsingør som kapellan og skolemester, satte han liv i byen og vandt alle ved sin elskværdighed og begavelse. Ligesom han udmærkede sig som prædikant og salmedigter, viste han sig også at være en fortræffelig lejlighedstaler og digter, og gjorde sig særlig fortjent ved at sætte offentlige skuespil i gang, der spilledes af disciplene i hans skole. Blandt disse „spektakler og lege, som han agerede“ hyppigst ved fastelavn på rådhuset, men dog også ved pinse på kirkegården, var nogle forfattet af ham selv, og hertil hører ovennævnte stykke „Kortvending“.

Planen i dette er kun lidet dramatisk. En efter en optræder i første akt en greve, en kannik, en munk, en sognepræst, krigsmand, borgmester, kræmmer osv., i alt tretten personer, der alle hovmoder sig af deres kår. Efter hver enkelt tager „Kortvending“ ordet, en eventyrlig skikkelse, der betegner lykkens omveksling, og lover dem, at det alt skal skifte. I anden akt optræder en fattig ridder, en skriver, en kapellan, en pebling, en snaphane, posepilt, skøge, tjenestedreng osv., der alle klager over deres ulykkelige stilling og udtaler håbet om, at Gud vil unde dem noget bedre. Også her siger „Kortvending“ nogle ord efter enhver og lover forandring.

I tredje akt sker forandringen, idet efter „Kortvendings“ bud alle skuespillerne bytter klæder på scenen, så at greven bliver til den arme ridder, denne til greve, kanniken skriver, skriveren kannik, munken kapellan, kapellanen munk osv. osv., og alle træder de nu én for én frem og tolker deres følelser ved den skete forandring. Sluttelig udtaler „Kortvending“, at alt i menneskelivet som i naturen er omskifteligt:

Her vil alverden omskiftelig være,
 som vi af denne leg monne lære.
 Men udi himlen er evig glæde
 Guds kære børn evindelig rede.
 Hos livsens Fader er alting fast,
 der bliver ingenting omkast.

Der er lyst evindelig at være
udi glæde og fryd og ikke here.
Tænker selv til, om I ville did!
Slår ikke til verden eders lid!
at vi må alle himmerige få!³⁹⁰
Beder troligt Gud, som magt ligger på,

Dette ejendommelige stykke – det bedste danske eksempel på den art, man i udlandet har kaldt for „moraliteter“ – skulle man tro som skuespil betragtet måtte være en umulighed. Henved 60 enetaler, ikke én samtale og kun en eneste begivenhed, omklædningen, alt dette synes at være i strid med skuepladsens simpleste fordringer. Som ovenfor omtalt lader det også til, at forfatteren har haft en følelse heraf, idet han selv har givet anvisning på betydelige forkortelser.

Når stykket ikke desto mindre synes at have gjort lykke, så lå det først og fremmest i, at tilskuernes smag var en anden end nutidens. Endnu 70–80 år efter priser den lærde Thomas Bang, professor i teologi, opfindelsen som udmærket og behandlingen som meget poetisk.³⁹¹ Hvad der uden tvivl har bidraget betydeligt til at more tilskuerne, var de danse og korsange, der opførtes af alle de optrædende efter hver akt, ligesom der også sikkert er blevet gjort alle mulige løjer ud af omklædningsscenen. Selv om nutiden finder stykket udramatisk anlagt, må det lades forfatteren, at han ofte med stor behændighed har vidst at bringe afveksling i de bestandige gentagelser, ligesom den naturtro udmaling af enkeltheder både må have tiltalt dengang og nu giver stykket ikke ringe kulturhistorisk værd.

Et sidste stykke, som vi skal nærmere betragte, er *Karrig Nidding* af præsten i Viborg, Hieronymus Justesen Ranch. Denne har, som tidligere omtalt, ligeledes forfattet festspillet „Kong Salomons hyl- ding“, fremdeles har han skrevet syngestykket „Samsons fængsel“, og er uden tvivl den betydeligste af datidens dramatiske forfattere.

„Karrig Nidding“ er spas fra ende til anden. Det handler om en mand, „Nidding“, der plager sin hustru og sit tyende ved sin ger- righed. Forgæves søger hans nabo at tale ham til rette og gør ham opmærksom på, hvorledes hans hustru er udmagret af sult. Nid-

ding bliver ved med sin påstand, at de bortødsler, hvad han ejer, og ødelægger ham ved deres frådseri.

En slug, en frådser er altid mager,
det er hendes egen mave, hende plager.
At hun ser ud så gusten og bleg
er tør og gastig som bark på eg,
volde hine mange kræsne retter,
med hvilke hun sig daglig mætter,
frådser og fylder op og ned.
Det er årsag, som hver vel véd,
thi en frådser bliver aldrig fed.
Der har du, nabo! min besked.

For at spare og samtidig unddrage sig sine husfællers klager, beslutter han sig da til for en tid at drage bort, selvfølgelig medtagende nøglerne til alle gemmer.

Da han er borte, begynder hans hustru, børn og tyende, der nu aldeles intet kan få at spise, at lide fuldstændig nød, men reddes af en tigger Jep Skald, der kommer til gården for at bede om almisse. Da han hører, hvordan det står til, deler han indholdet af sin tiggerpose med dem, og denne viser sig at være meget righoldig. Først trakteres hustruen med mad og vin, og da hun til sidst takker og siger:

Jeg haver ædet, som jeg formår,

svarer Jep Skald ridderligt:

Ak nej. Endnu et kyllingelår!

hvorpå han kalder børnene og tyendet ind og trakterer dem alle. Almindelig jubel. Jep Skald gribes af den fælles stemning og siger til hustruen:

Jeg så aldrig så dejlig en kvinde,
det jeg véd eller nu kan minde.
Se, hvilke øjne! se hvide hænder!
Se rosens mund! se dejlige finger!

O, skam og skade så få den mand,
der ej elsker slig en liljevand!

Hun svarer:

Min ven! Hvad plejer man eder at kalde?
eders ord mig såre vel befalde.

Han:

Dejlige kvinde! Jeg hedder Jep Skald.

Hun:

Det navn monne mig ret vel befald'.

De „befalde“ nu hinanden mere og mere, og det er vistnok kun halvt på skrømt, at Jep Skald taler om, et det er på tide at vandre bort, førend natten falder på. Hustruen indbyder ham hjertelig til at blive:

Man måtte mig kalde en luset trippe,
om jeg i aften lod eder så slippe.

Han tager med glæde imod indbydelsen, og de sætter sig igen og drikker sammen. Ved bordet siger kokkepigen til hustruen om gæsten:

Ak, se nu til, min kære frue!
Er dette menneske ej værd at skue?

og hustruen henvender sig direkte til Jep Skald og udbryder:

Min kære Jeppel det er stor skade,
at I skal tigge i sådan måde.
I er jo skabt ret dejlig forvist
foruden lyde, så hjælpe mig Krist!

Kokkepigen udfritter og opmuntrer ham videre:

Ikke er I gift, min kære Jep Skald?
Såmænd, I burde et andet kald.

Jep Skald svarer:

Var jeg kun rig, da ville jeg bejle
og håber, det skulle mig ikke fejle.
– Men drikker nu, dersom I gid!

Hvorpå hustruen takker med et:

I må vel sidde nærmere hid!

På dette punkt bliver Jep Skald munter og lader sin svend komme frem for at synge en vise. Visen, hvis omkvæd er: Hoska! Hufva! Heja! handler om en kvinde, der er stedt på lignende vis som hustruen her og til tak indrømmer stodderen en ægtemands rettighe-der. Da hendes gerrige mand så dagen efter vender tilbage, fortæl-ler hustruen ham alt, hvorpå han for at undgå sådanne følger skyndsomst overlader hende alle nøglerne.

Da sangen er ude, spørger Jep Skald hustruen:

Hvad tror I, kære Juttalil!
Gik det ej smukt og artigt til?

Hun svarer:

Jeg straffer hende slet ingenlunde,
hun hjalp sig smukt med det, hun kunne.

En af pigerne vender sig her ud imod publikum og siger om ho-vedpersonerne:

De flytte sig til hobe, som påfugle gøre,
kan ske vi få noget andet at høre.

Hustruen spørger derpå:

Hvor skal vi lægge den fremmede gæst?

Kokkepigen:

Udi eders seng er allerbedst.

Hustruen:

Ha! ha! ha! Kan du det tro!
Da må han, vil han ligge på love og tro

Kokkepigen:

Kom nu Jep Skald, din fattige dreng!
Du skal sove i vor mo'ers seng.

Jep Skald:

Ha! ha! ha! det var ret!
En seng er god, thi jeg er træt.

Hermed ender anden akt.

Tredje akt begynder med, at næste morgen tidlig står tjenestefolkene og udtaler deres glæde over gårsdagens begivenhed. Hustruen kommer frem og siger:

Hvad gode råd kan I mig give,
at vi den Nidding kunne fordrive?

Man bliver da enig om en fælles slagplan. Jep Skald skal pyntes i Niddings kisteklæder, husets låse omdannes, så at de borttagne nøgler ikke passer, og når Nidding selv kommer, skal alle lade, som om de ikke kender ham, og således få ham til at tro, at han er gået fejl. Jep Skald og hans svend er selvfølgelig ikke sene til at gå ind på denne plan:

Vor pose mad blev vel betalt.
O, hvad hun er for en dydig kvinde!
Det kan vi se nu og befinde.

Herefter følger en scene af ikke ringe komisk virkning: Karrig Niddings tilbagekomst. Han har drømt om natten, at en stodder vandt hans hustru, og iler nu hjem med blandede følelser dels noget bange, dels skadefro.

Jeg vil se, hvor Jutta holder hus,
thi hun er nu en sulten lus.

Da han nærmer sig huset, bortvejres imidlertid de blidere følelser.

Se hvilken røg!
Mig tykkes, her lugter noget som løg.
Jutta, min kone, den skadelig kat
kan ske har noget at stege fat.

De sammensvorne har imidlertid opdaget ham, og uden for huset modtages han af sin gamle svend, Knep, der jager ham bort som en fremmed tigger. Nidding bliver rasende, skælder og truer, men bliver med magt sat ud.

Betænkelig spørger han sin ledsager, „Magerkål“, om han kan forstå det hele. Denne husker på, at han har hørt engang om syvsoverne, der sov så længe i Rom, at alt var forandret, da de vågnede. Nidding svarer imidlertid, at han ikke har sovet i Rom, så dette kan ikke være grunden. Men det er jo muligt, at de er gået fejl. De leder derfor omkring i nabolaget efter Niddings hus, men da alt er for-gæves, beslutter de sig til på ny at henvende sig på det første sted, denne gang dog noget forsigtigere, idet de beder om almisse.

De banker da på, beder om lidt at spise og får efter nogle vanskeligheder lov at komme indenfor. Her blusser Niddings forbitrelse op på ny, da kokkepigen ikke vil kendes ved ham, og han forlanger at få sin kone Jutta i tale, da hun nok skal kunne kende ham. Kokkepigen skælder ham ordentlig ud, fordi han vover at kalde Jutta sin kone, men går dog for at kalde på hende.

I mellemtiden får Nidding et anfald af nedslagenhed og udtaler frygt for, at de måske har undervejs spist af en åkande eller anden skadelig plante. Eller måske er det fremkaldt ved en fortryllet hat, en dværgehat!

Mon jeg ikke haver en dværgehat?
Om jeg nu kaster hatten hen,
mon Knep mig da kunne kende igen?
(kaster hatten.)
Min fromme Knep! Kan du mig kende!

Knep:

O, kys mig i min bagende!
Hvem har hørt så galen en mand?
Mon jeg kender hver stodder i land!

Jutta og Jep Skald kommer nu ind, men ingen af dem kender Nidding. Heller ikke børnene kendes ved ham. Og da til sidst Niddings bedste bevis, nøglerne, slår fejl, idet de ikke passer til låsene, giver han udmattet fortabt og går ind på at forklare det hele som en drøm.

Han beder derpå om mad og husly blot for en nat, hvilket indrømmes ham. Der sættes rigeligt med mad og drikke på bordet foran ham, og da Nidding nu føler sig overbevist om, at det ikke er hans egen, men fremmed mad, tager han til sig af hjertens lyst og spiser sig ordentlig ud.

Da han er mæt, bliver han fornøjet, husker på sin drøm, at en stodder vandt hustruen. Sæt nu, at han var stodderen og Jep Skalds hustru den, til hvem der sigtedes!

Se, hvor hendes øjne på mig løbe!
Det var nok, hun skulle mig købe.
Ak, var det så og kunne det ske,
da ville jeg skogre og hjertelig le.

Hans ønsker i så henseende opfyldes imidlertid ikke, og han må nøjes med at fortælle Jep Skald hele sin mærkelige historie. Da han er færdig, siger Jutta:

Hvem tror, at alt det er sandt?
Monne ikke skulle findes løgn iblandt?

Han sværger på, at det er sandhed og siger derpå farvel for at gå ud og oplede sit hus og hjem. Han spørger hende til afsked:

Troer I, jeg skal hitte hjem?

Hun svarer:

Jo såmænd! dog ikke end.

Derpå drager han af sted med løfte om til tak for god behandling at ville lade dem vide, når han har fundet, hvad han søger. Hermed ender det egentlige stykke. „Eftertaleren“ kommer derpå frem, genfortæller stykkets gang for dem, der mulig ikke har kunnet følge med, og uddrager to gange moralen, der er én og samme: „Vogter eder for at være karrige og surfittige.“³⁹²

Sammenholder vi de tre skuespil, hvis indhold vi her nærmere har undersøgt, så viser de sig hver at tilhøre sin landsdel, idet de tre forfattere hørte hjemme i Viborg, Odense og Helsingør og lod deres stykker opføre i disse byer. Dette er ikke tilfældigt. På lignende måde véd vi, at Århus, Ribe og København har dannet midtpunkter for en dramatisk virksomhed, der ytrede sig i, at skuespil blev ikke blot opført, men tillige forfattet eller oversat der på stedet. Ganske det samme gjaldt Bergen.³⁹³ Skønt efterretningerne for Sveriges vedkommende er noget sparsommere, for en del måske fordi kongerne Gustav Vasa, Erik XIV og Johan III ikke fandt samme behag i skuespil, som i Danmark Christian III og Frederik II, så synes man dog også af forordninger og enkelte endnu bevarede arbejder at turde slutte, at forholdene her har været omtrent som i Danmark og Norge.³⁹⁴

Det sted, hvorfra i enhver af disse større byer bevægelsen udgik, var skolen, enten byens egen lærde skole eller, som i København og Uppsala, selve landets højskole, universitetet. Vi står her over for en helt ny side af datidens skuespil, der yderligere fjerner dem fra nutidens. Og ligesom dette forhold i sin tid gød en ny strøm af frike kræfter i det gamle fastelavnsspil, således mangfoldiggjordes herved end mere det brogede billede, som det 16. århundredes skuespil i det hele frembød.

Vil vi foreløbig blot holde os til de rent ydre følger heraf, så ytrede de sig først og fremmest i, at skuespillerne næsten altid var skoledisciple, studenter og deres lærere. De kvindelige roller udførtes ligeledes af disse. Men misforstå dog ikke dette, som om alle skuespil, der opførtes uden for København og Uppsala, var *skolekomedier* i moderne forstand, det vil sige forestillinger udført af børn. Datids skoledisciple: „peblinger, diskanter og degne“ var som oftere anført en broget flok, hvoraf mange var voksne fyre, forfarne i meget, og som kun holdt til ved en skole, indtil de kunne komme i fast embedsstilling.

Fælles for de fleste var derimod, at de kun i ringe grad var beslåede med penge. En arv, som derfor med glæde optoges efter fastelavnsspillene, var, at det tilkom tilskuerne at betænke skuespillerne med en takkeskilling for den nydte fornøjelse.

Vi have i tre dag nu været herrer,
ja, sandingen at sige, vel eders narrer.
Når vi nu vort regimente nedligge,
have somme lidet, somme må tigge.

Således lød det fra scenen i Ribe år 1576 efter en række forestillinger. Og lige så utvetydig var opfordringen, når det ved en anden lejlighed hed:

De fattige personer nu I kende,
som ere her mange.
Og dennem med tiden noget godt tilvende,
når I årsagen fange!

Men ikke engang til at anskaffe sig dragter og det øvrige tilbehør til stykkets opførelse havde man råd. Der måtte lånes fra højre og venstre, hele byen sættes i bevægelse for at udstyre skuespillerne med det fornødne. Derfor henvendtes også til publikum ved skuespillets slutning en tak for lån af dragterne.

Alle dem, som i disse dage
med vore personer havde umage
dennem at udklæde og staffere,
vide vi synderlig tak og ære.
Vor ringe tjeneste vi igen tilbyde,
ingen umag skal os fortryde.³⁹⁵

Omvendt har det sikkert haft sin art interesse i de mindre byer at kunne genkende forskellige folks klædningsstykker og smykker, og mangt et moderhjerter har vistnok banket af fryd ved synet af børnene:

I klæder bolde
hvorledes de sig skikke og skå
og artig holde.

Det var alle disse forhold, den ovennævnte Hans Christensen Sthen kendte så godt fra den tid, da han selv var skolemester i Helsingør og forestod skuespillene, og som atter randt ham i hu, da han mange år efter som præst i Malmö skulle holde talen ved Mette Ulfs-tands begravelse. For ret at indprente tilhørerne, hvorledes døden gør alle lige, benytter han da et billede, som lyder os fremmed, men dengang besad træffende sandhed: „Vi fortære vore år, ligesom et spil eller komedie bliver ageret. Udi sådanne komediespil dér skikkes en til en konge; han går med en smukker sammets- eller fløjlskjortel på og en guldkæde om halsen; en anden skikkes til en rådsherre, den tredje til en krigshøvedsmand, en anden en jomfru, en tjener og svend, en bonde og så hen ad. Så kommer hver frem at tale og udsige sin lektie og rim. Når legen er nu udspillet, lægger hver sine klæder og habit fra sig og går til skolen igen, og ere arme, fattige peblinge, som de vare før. Så deler og Gud sine gaver ud blandt menneskene; den ene gør han til en herre, den anden til en svend, hver går i sin habit. Når han har forrettet og bestillet sin rolle, så er det ude med ham og kommer en anden i hans sted. Han lægger så sin habit og embedsklæder fra sig, og man fører hannem udi en ligskjorte og følger hannem til den sorte skole, det er til jorden.“³⁹⁶

En sidste følge af skoleforholdene var, at skuespillene ikke opførtes jævnt hen i årets løb, men flere ad gangen sammentrængt på et par dage, den korte stund, i hvilken skuespillerne kunne deres roller, og de sammenlånte dragter og det øvrige tilbehør var til rede. I Ribe opførtes således år 1571 den fjerde juni „Jefta“ og de to følgende dage „Den forlorne søn“. År 1572 opførtes samme-steds den 15. juni „Terents' Andria“, den 16. „Lazarus' opvækkelse“ og den 17. en komedie „Om Kristi og kirkens trolovelse samt de ti jomfruer“. År 1576 spilledes der i tre dage de tre stykker „Jefta“, „Abraham“ og „Susanne“.³⁹⁷ At sligt var en fest for byen og omegnen fulgte af sig selv. Ikke blot skolen, men også andre holdt fri på sådanne dage, og var på en måde henvist dertil, for så vidt jo torvet eller rådhuset eller andre offentlige steder på disse dage ikke lod sig benytte som sædvanligt.

En fuldt så afgørende indflydelse fik forholdet til skolen på stykkernes indre liv. Skolekomedierne var oprindeligt fremgået af trangen til forbedret latinundervisning for de unge. Fra midten af

det 15. århundrede blev det i Tyskland skik at opføre Terents' komedier i skolerne for at øve disciplene i brugen af klassisk latin. Trods al modstand fra den ældre slægts side blev denne undervisningsform lidt efter lidt almindelig. Det ville være et interessant bevis for, hvor tidligt Danmark er blevet berørt af denne strømning, hvis vi turde henføre ordene i et endnu bevaret dokument til disse forhold. År 1447 tillodes det nemlig prioren ved skt. Hans Kloster i Odense at oprette en skole, dog på den udtrykkelige betingelse, at han „ikke med sine disciple måtte offentligt opføre lege og fastelavnsspil“.³⁹⁸ Lige frem opfattet synes denne bestemmelse usædvanlig og, efter hvad vi véd, unødvendig. Forståeligere ville den blive, hvis vi turde forklare „lege og fastelavnsspil“ som en ældre slægts foragtelige betegnelse for den nye skoleøvelse at opføre latinske skuespil.

Hvorom alting er, trængte denne nye skik også ind i Norden. Her som hist tyede man, når Terents' seks komedier var gennemspillet, til andre nyere-latinske skuespil, skrevet med dette særlige mål for øje, de egentlige „skolekomedier“. Dette var en tarvelig poetisk føde, ikke mindst for dem, der overværede forestillingen uden at forstå latin, således som mange af børnenes forældre. Et af de få morsomme stykker af denne art var „Henno“, forfattet af den bekendte lærde Reuchlin og opført første gang af studenter for bispen i Worms fastelavn år 1497. At det også har slået an i Danmark kan ses af, at man nogle årtier senere i det mindste begyndte på at oversætte det på dansk.³⁹⁹

Reformationens indførelse måtte naturligt få en stor indflydelse på „skolekomedien“. Ganske vist var denne kun et undervisningsmiddel, men den havde vist sig at være i besiddelse af en stærk tiltrækningskraft, og som sådan godtgjort sig som en virkelighedsmagt, der måtte kunne benyttes. Det var åbenbart en ypperlig måde at få folket i tale på ved hjælp af sådanne komedier. Herved kunne opnås en dobbelt påvirkning, dels af menigmand, der hørte røsten, dels af skoleungdommen, gennem hvis mund den lød. Men for at sligt skulle nytte, var det en uomgængelig betingelse, at de stykker, der opførtes, var på modersmålet, forståelige for alle. Ad denne omvej endte således skolekomedien, der oprindeligt nødvendigvis havde skullet være på latin, med netop helst at burde være på modersmålet.

Såvel i Tyskland som i Norden er der tydelige spor af, at denne nye form for skyts spillede en virksom rolle i de kirkelige kampe. Fra begge sider benyttedes våbnet med held. I en mængde scener spottes der således i de danske stykker over munkevæsen, aflad, fester osv., eller indlistes halvt umærkeligt i tilhørernes sind det lutherske syn på livet og læren. Og fra katolsk side benyttedes midlet allerede meget tidligt i Danmark, for så vidt man herhen med rette må regne katolikkernes kampmåde mod Martin Reinhard. Denne, der af Christian II var blevet indkaldt fra Sachsen og i København havde af kongen fået anvist Nikolaj Kirke til at prædike i, blev i løbet af ganske kort tid gjort fuldstændig umulig ved hjælp af en dreng, som kannikerne ved Frue Kirke fik oplært. På den mest komiske måde forstod drengen, udklædt som Reinhard, at efterligne dennes løjerlige fagter og samtidig holde en prædiken fuld af alskens vås. Efter at han var blevet en stående moro ved gæstebud i København, måtte den virkelige magister fortrække.⁴⁰⁰ I Tyskland er det mest bekendte eksempel på skolekomediens anvendelse i katolicismens tjeneste en komedie af Lennius: „*Monachopornomachia*“, hvori Luther skildres som en blot usædelig munk, og hele hans reformation som udslag af hans lyst til at ægte en nonne af lignende art.

Ved reformationens indførelse ophørte de gamle kirkelige skuespil. Men også på dette område optrådte skolen som kirkens arving. Ligesom skoledrengene nu på helligtrekongersdag overtog det katolske præsteskabs rolle, således stod det fremdeles for den almindelige bevidsthed som skolens kald at virke opbyggende ved at opføre *bibelske skuespil*. Det 16. århundrede var da så langt fra at betegne en aftagen af de religiøse skuespil, at disse snarere tiltog i antal efter reformationens indførelse. Luthers anbefaling bidrog mægtigt hertil. Han synes selv at have været tilbøjelig til at anse enkelte fortællinger i det gamle testamente, f. eks. Susannes, Esthers, Judiths, Tobias' historie og flere andre for oprindeligt blot åndelige digte, der måske endog havde været beregnet på at opføres som skuespil. Ikke forgæves sagde han: „Judith giver en god, alvorlig, tapper tragedie, Tobias en smuk, liflig og gudelig komedie.“ Andre gik endnu videre, som Frischlin, der endog påberåbte sig Kristi eget eksempel, idet denne lærer i lignelser „ligesom i en komedie“, således f. eks. i fortællingen om den rige og den fattige.⁴⁰¹

Scenebillede fra „Kong Salomons hyldning“. Kong David beder for Salomon, og Herren viser sig i himlen. Sandsynligvis har træskæreren ikke følt sig bundet af, hvad der faktisk blev vist på scenen. Han har skabt sin egen billedmæssige fremstilling af teksten; men det var ikke ualmindeligt, at man lod Herren vise sig – i hvert fald hørte man hans stemme. Der var en enkel og letfattelig dramatik i det forhold, at Gud og djævel selv var til stede i skuespillene. (Det kgl. Bibliotek).

Så skød der da frem overalt i Norden en frodig opvækst af bibelske stykker lige fra „Adams fald“, som præsten Absalon Pedersen Beyer lod opføre første gang på kirkegården i Bergen omkring år 1562,⁴⁰² og hele det gamle og nye testamente igennem lige ned til „Kristi og kirkens trolovelse samt de ti jomfruer“, som rektoren ved Ribe skole, Hegelund, lod opføre i Ribe 1572. De færreste af disse stykker var vistnok af nordisk oprindelse, men lån sydfra, mer eller mindre frit bearbejdet. Selv om de nøje holdt sig til den bibelske tekst, krævede de dog med nødvendighed fri tildigtning på enkelte punkter, hvilken yderligere forøgedes ved omplantningen på ny grund. Kom nu hertil, at forfatterens evne og tilbøjelighed naturligvis var forskellige, kunne to stykker af samme navn, f. eks. den svenske og den danske „Tobiæ komedie“, meget vel på de fleste punkter være indbyrdes afvigende.⁴⁰³

Skuespillet i det 16. århundrede fik ved alt dette et yderst broget udseende og kunne svare til de mest forskellige arter af smag. Det omfattede rækken lige fra de kådeste fastelavnsspil til „moraliteterne“ og de rent bibelske stykker, de strakte sig fra Terents' klassiske dramaer gennem de eftergjorte latinske skolekomedier lige ned til skuespil på modersmålet.

Intet under, at der opstod rivninger og strid mellem alle disse forskellige retninger. For enhver, der endnu stod på det gamle lærde stude og anså de unges indøvelse i latin for hovedhensigten med skuespils opførelse, måtte det være harmeligt at se kernen bortkastet og kun skallen bevaret, idet skolebørn og studenter nu spildte tid på at opføre skuespil på modersmålet. At denne synsmåde endnu mod århundredets slutning herskede mange steder, kan blandt andet ses af, at det år 1574 befaledes de studenter ved Københavns Universitet, der nød kommunetetet, at de, hver gang de havde læst nogle af Terents' komedier ud, skulle offentligt opføre disse efter universitetsrektors og teologernes nærmere anvisning.⁴⁰⁴ I de samme åringer befaledes latinske skuespil som skoleøvelse i Viborg, medens rektoren ved Københavns skole aldeles forbød sine disciple opførelsen af danske skuespil.⁴⁰⁵ Men en særlig bitterhed gav sig åbenbart til kende i universitetets svar til digteren Hieronymus Justesen Ranch, da denne år 1598 havde indsendt et dansk skuespil til Consistoriums gennemsyn, for at trykningen kunne blive tilladt. Den 5. oktober „lovede rektor at se det igennem og en af disse dage

fly ham besked“. Den 17. oktober vedtog man at svare, „at professoren havde vigtigere ting at tage vare end som så“. ⁴⁰⁶

Til gengæld kunne skuespillene på modersmålet glæde sig ved den hjerteligste modtagelse hos det store publikum. Om stykket „Kong Salomons hylding“ hører vi, at grunden til, at det blev trykt, var, at man formelig reves om håndskriftet, og alle ville have afskrifter. Som præsten hr. Peder Olsen udtrykker det:

Men der man så dette spil, hendes art,
at den var takkelig og havde fart,
og mange begærte den ud at skrive,
– enhver ville bogen slide og rive –
tilnødtes han at give den hen
under åben tryk og gemene pen.

Noget ganske lignende var tilfældet i Sverige, hvor f. eks. „Tobiæ Comedia“, der første gang udkom år 1550, måtte optrykkes for fjerde gang år 1603. ⁴⁰⁷ Og det var ikke blot den ukyndige hob, der morede sig over sådanne stykker, folkets bedste mænd, en Niels Kås og mange flere delte denne smag. Selv om vi ikke nu vil underskrive historikeren Niels Krags dom om stykket „Susanne“, så røber hans ord åbent blik og varm begejstring for spørgsmålets inderste kerne: modersmålets fremgang. Han kunne ikke ledsage bogen med en simplere og smukkere anbefaling end denne:

Skal danske spil nogen sinde blive kære,
og danske mål få veltalenheds ære,
da synes mig efter min ringe dom:
hos denne mand de det bekom. ⁴⁰⁸

Også fra indholdets side lod der sig føre bevis for, at de bibelske skuespil på modersmålet var at foretrække for de klassiske. Hvad hjalp det, at disse var skrevet på latin og formen god at få forstand af, når indholdet dog ikke var andet end idel hedenskab og ugudelighed. Forblindede var de, der holdt på, at man skulle vedblive at opføre dem; Herren havde noksom ved jærtegn givet til kende, at han ikke fandt behag i sligt. Det er denne opfattelse, præsten hr. Anders Olsen i Viborg udtrykker således:

Denne scene fra „Kong Salomons hylding“ refererer Hieronymus Justesen Ranch således: „Her går en hellig handling for sig. Salomon, Herrens elskede, den ypperste konge i verden i majestæt og herlighed, salves i Jerusalem nede ved Kedrons bæk ved de ceremonier, jøderne plejede at bruge. Kæmperne slår en ring på pladsen; dér ligger Salomon på knæ ... Zadok kommer dem alle at gøre bøn til Gud. Derefter salves kongens søn, og profeten udråber det på Herrens vegne. Almuen glædes derved og ønsker kong Salomon til lykke.“ – Det var lykkedes for Ranch at trække parallellen op mellem skuespillet og det, der var dets aktuelle anledning, nemlig den syv-årige Christian IV's hylding på Viborg landsting. (Det kgl. Bibliotek).

Gud lod bevise, han kunne ikke se
de hedenske spil så slemme.
Sin vrede engang lod han beté,
at ingen skulle det forglemme:
han lod omstyrte et spillehus,
som almuen stod i klynge;
der kvaltes fire og tyve tusinde, bardus!
Under muren og bygnings tyngte.

Nej, så var de bibelske skuespil en ganske anderledes sund føde,
de var ikke som hine djævletale, end ikke mennesketale, men
Herrens egne ord:

De dejligste spil, man kan agere
blandt dem, vi „kristne“ kalde,
som mest forskaffe frugt og ære,
de fromme og bedst befalde:
'Er dem, vi i den hellige skrift
i skønne historier finde.
Thi de ere Herrens ånds bedrift,
af livsens kilde de rinde.

.....

Thi bør vi mest at elske de spil
som Gud behagelige ere,
og skriftens ord høre nøje til,
når man vil dem agere:
Susanne, Judith og Goliath,
Jefta og mange flere.
Og elske dem som dyrebar skat,
dem holde i synderlig ære.⁴⁰⁹

For så vidt kunne man synes at måtte ende i den opfattelse, at kun
bibelske skuespil var tilladelige, og dette egentlig kun så længe de
nøje holdt sig til skriftens ord. Dette var sikkert også enkeltes me-
ning. Andre holdt dog på, at skuespillets form krævede afveksling,
og at netop derfor denne undervisningsmåde var at foretrække,
fordi man ved at blande alvor og skæmt ganske anderledes opnåede
at få tilhørerne til at opfange og bevare det, hvorpå det kom an:

Lærdom og lyst vel føjes tilsammen,
 alvorlig tugt og lystig gammen.
 Man skal ikke altid være bøs,
 men undertiden sla' gækken løs.
 Det er et gammelt lovligt stykke:
 Lærdom med lyst at kunne besmykke,
 det elskes mest, det gemmes bedst,
 der findes og tilhører' flest.⁴¹⁰

Hvor indbyrdes afvigende end alle disse domme var, så havde de dog ét tilfælles: at søge stykkets betydning uden for det selv. Hvad enten målet sattes i at bibringe de unge kundskaber i latin, eller i at undervise tilhørerne i bibelhistorie, så var og blev dette mål i reglen skuespillet selv fremmed. Det var nemlig kun yderst sjældent, at stykket selv var båret af den samme tanke, i hvilket fald det naturligvis tabte som skuespil, hvad det vandt i god hensigt. Som eksempel på et arbejde, der kommer dette formål, tilskuernes belæring, nærmest, kan nævnes det svenske „Tobiaæ Comedia“, der trods alle sine ufuldkommenheder gør indtryk ved sin sædelige alvor og øjensynlige trang til at bibringe tilhørerne noget godt.

Men i reglen måtte denne hensigt vige for skuespillets egne krav, og lysten til at underholde overgroede under den egentlige behandling ethvert andet formål. Først når stykkets slutning nærmer sig, giver det gerne et ejendommeligt ryk i fremstillingen, der minder om en støjende classes gysen ved synet af lærerens ansigt på ruden. Tonen slår om. Moralen forkyndes.

Trang til at uddrage *moralen* var datidens særkende. Når imidlertid den af skuespillene uddragne moral så ofte vamlers en nutids læser, kommer dette ikke alene af, at sådan form er os fremmed, men tillige af, at den moral, der uddrages, så ofte gør et usandt indtryk. Den forekommer os som en art hykleri, thi denne forståelse foresvævede ikke forfatteren, da han skrev de foregående, lystige scener. Ikke desto mindre har den sin art af sandhed. Den dannede forfatter såvel som tilskuer det udfyldende modstykke, uden hvilket den hele spas ikke ville være tilladelig, den afgift, som enhver fandt sig forpligtet til at betale for benyttelsen af den dramatiske form.

Ligesom der før stykket var en prologus, der indledte handlingen, var der til sidst en epilogus, som rundede af og forklarede moralen i det hele, selv om denne vel måtte være gået op for den mest tungnemme. Denne epilogus fra „Kong Salomons hylding“ er iklædt dødens og forkrænkelighedens symboler, dødningshovedet og timeglasset. Hans ord har vægt, selv om det er de rene banaliteter, han udslynger. (Det kgl. Bibliotek).

I mangt et tilfælde virker denne moral ligefrem komisk, fordi den synes hentet alt for fjernt fra. Dette indtræder især, når der gribes til den sindbilledlige fortolkning, som datiden yndede så meget. Dr. Rasmus Lætus bruger ti sider til grundigt at forklare den dybere betydning af de i Københavns slotsgård år 1577 opførte stykker.⁴¹¹ Og hans forklaring er lige så nærliggende, som når en anden forfatter udlægger den ved samme lejlighed opførte dåredans sålunde: „Som morianerne [dårerne] spillede deres tid med dans og dåreri, så hensidder den uforsigtige verden sin endelige og stakede livstid udi mange unyttige, dårlige og syndige bestillinger, hvilket med dåredansen alt sammen forsvinder på det sidste.“⁴¹² Ved siden af så megen unatur tiltaler det uvilkårligt, når f. eks. Hieronymus Ranch i datidens troskyldige sprog forklarer Frederik II, hvad der drev ham til at digte „Salomons hylding“: „Vældelig kan Herren hjælpe og befri sine udvalgte. Saul, den døde hundesla'er og loppejæger, dør i sit ansigts beskæmmelse, men kong David æres.“⁴¹³

Et er et skuespils udtalte moral, et andet er den moral, som dets tone bidrager til at udbrede. Vender vi os til betragtningen af denne sidste, så synes hine skuespils moralske værd at måtte blive noget ringe. Det kan ikke nægtes, at mange af dem er meget slibrige. Dette gælder ikke blot de ligefremme fastelavnsspil som „Den utro hustru“ og „Karrig Nidding“. Også i mange af de religiøse stykker forekommer scener, hvor det usømmelige ligesom med flid er fremhævet, dvælet længere ved, end en senere tid ville finde passende. Man indvende længe nok, at hin tid var mere fri og ukunstlet end vor, og at der kunne bydes drøjere skæmt, fordi ingen af rollerne udførtes af kvinder. Det står dog lige fuldt fast, at f. eks. badesceenen i Susanne, de tre brudenætter i den danske Tobiaë komedie, kong Harald, der i „Knud Lavards Liv og Død“ øver vold mod en kvinde, og mange flere optrin var, selv om de så udførtes af lutter skoledisciple, en ganske egen måde at indøve disse i moral.

Vi står her over for et af de punkter, hvor forskellen mellem datid og nutid springer stærkest i øjnene. Som sædvanligt får vi den fyldigste forklaring, træffer det videste syn hos reformatorerne, og hos ingen klarere end Luther.

I sin bedømmelse af skuespils nytte vover Luther at gøre skridtet helt ud og sætte deres værd ikke blot i den ligefremme tiltale med

Guds ord, eller for de klassiskes vedkommende deres indøvelse i latin, men i den dannende indflydelse, som de udøver i det hele: „Gennem skuespil lærer de unge, hvad der sømmer sig for enhver, tjenere og herrer, unge og gamle, de lærer alle værdigheder og embeder og forhold at kende; de ser de ondes listige anslag, og hvad der er forældres og ynglinges pligter, hvorledes de holder deres børn og unge folk til ægteskab, når deres tid er kommet, og hvorledes de unge skulle være de gamle lydige og komme frem med frieriet. Alt sligt bliver holdt for øje i komedierne og er meget nyttigt og godt at vide. Thi ingen kan komme til regimente, og ingen kan erholde sådant, uden gennem ægtestand.“ Kristne bør ikke fly komedier, fordi der stundom i dem forekommer smudsigheder og ukyskhed; så måtte man af den grund heller ikke kunne læse biblen. „De romerske komedier tiltaler mig meget, fordi deres fornemste mening og hensigt har været, ved hjælp af dem som et maleri og levende eksempel at lokke til ægtestand og afholde fra ukyskhed. Thi politi og verdsligt regimente kunne ikke bestå uden ægtestand. Ugift stand, cølibat og ukyskhed er en pestilens og gift for alt regimente.“⁴¹⁴

Luther går her lige løs på sagen og fremhæver som skuespillenes fortrin selve deres hovedindhold: forholdet mellem mand og kvinde. Jo mere de virker æggende i så henseende, des bedre, thi dette er hvert skuespils ædleste og bedste moral: gå hen og gift dig! Hele denne opfattelse står i forbindelse med Luthers ejendommelige grundsyn, ifølge hvilken ægteskabet er den Gud velbehagelige stand, og det at gifte sig hvert voksent menneskes fornemste pligt.

Men selv om vi ser bort fra denne lutherske særlige bestemmelse af det moralske, og omsætter hans almindelige opfattelse i nutids udtryk, kan det ikke nægtes, at han har et mærkeligt frit blik for skuespils betydning. Det var en ny og dristig tanke at betegne dem som den ypperste vej for de unge til at lære livet og de særlige pligter i dette at kende. Husker man, hvor forunderlig fattig og blot formel datidens lærde dannelse var, undres man lige så meget over Luthers klare blik herfor, som over styrken af det middel, han anbefalede at anvende.

Omtrent til midten af det 17. århundrede holdt skolekomedierne sig i Norden med uforandret styrke. Vil man have et udtryk herfor, lægge man blandt andet mærke til, hvorledes det lidt efter lidt blev

Scenebillede fra „Kong Salomons hyldning“. Kong David formaner sin søn til at elske fred, til at han skal agte gode præster og rådgivere, men også til at han skal forfølge æreskændere og forrædere og give dem løn som forskyldt. En rørende scene – møntet på den syv-årige Christian IV, der fik svært ved at efterleve i hvert fald det første påbud. (Det kgl. Bibliotek).

stående skik at opføre dem i selve kirkerne trods det anstød, som sligt nødvendigt måtte vække. Man kan ikke andet end give regeringen ret i, at det var upassende, når f. eks. provsten i Haderslevhus len år 1636 tillod nogle gøglere med dukketøj at opføre en komedie „Lazarus og den rige mand“ efter endt søndagsgudstjeneste i flere af lenets kirker.⁴¹⁵ Og man forbavses over, hvor vidt det var kommet, når man læser klagen fra øvrigheden i byen Slesvig, ligeledes

fra år 1636, over byens hovedpræst, Sleidanus. Til befordring af skoleungdommens kundskaber i latin havde han det foregående år for et talrigt publikum ladet Terents' „Andria“ opføre i koret for højalteret i domkirken. En af drengene havde forestillet en jordemoder og en anden en utugtig kvinde, der for alteret var nedkommet med et barn. Hertil havde man brugt et af de små kirkebileder, der indviklet i svøb var blevet lagt for alteret, og derpå taget på armen og vist det samlede publikum. Præsten havde, så vidt man kan forstå, selv spillet med, i hvert fald stået for opførelsen, og agtede nu at lade Terents' „Eunuch“ ligeledes opføre i kirken, og ikke, som øvrigheden bestemt forlangte, på rådhuset.⁴¹⁶

Modstanden mod disse *skolekomediernes overgreb* fremkom fra dobbelt side, dels gejstlig dels verdslig.

De senere teologer delte ikke Luthers syn på skuespil. I begyndelsen af det 17. århundrede dannede sig en skole, der med kun lidt gunstige øjne så på alt komedier vedkommende. Denne skoles dygtigste talsmand i Danmark var biskop Jesper Brochmand. Allerede anledningen, i hvilken han kommer til at berøre spørgsmålet, er betegnende; det er ved forklaringen af det sjette bud og under omtalen af usædelighedens groveste ytringsformer. Det er skuespilernes pligt, siger han, levende at fremstille dyder og laster; men ingen kristen bør påtage sig en rolle, hvoraf lasten fremlyser. Komedier kræver gengivelse af menneskers tåbelige og latterlige tale; men Guds ånd tillader ikke en kristen at gøre sligt. Skuespil medfører, at mænd ifører sig kvindedragt; men dette forbyder Herren. Flere fordærvs ved synet af lasten end får afsky derfor. Og selve den tro, at ved skuespil forbedres sæderne, er en hedensk tankegang. Kun skriften er nyttig til lærdom og overbevisning. Her gælder ordet: „De have Moses og profeterne.“⁴¹⁷

Alene ville denne retning måske næppe have været i stand til at fælde skolekomedierne, men den fik en kraftig forbundsfælle i den skiftende smag hos hoffet og de fornemste kredse. Man begyndte her at kedes ved de latinske og bibelske skuespil og foretrak langt balletter efter fransk mønster.

I forening medførte disse to nye strømninger lidt før midten af det 17. århundrede en temmelig brat omskiftning af de gammeldags forhold. Et bevis for skolekomediernes seje livskraft ligger dog i, at de enkeltvis endnu forekom lige ned til den mands tid, der for

Danmarks og Norges vedkommende skulle skabe så fortrinlig en afløsning. Endnu på Holbergs tid opførtes skolekomedier i Bergen.⁴¹⁸ År 1706 hedder det i en dagbog fra Ålborg: „Efter min forudgåede tilladelse agerede skoles-personerne i Budolfi Kirke, dog ikke førend at højmesse-tjenesten var ude, „Den rige mands og Lazari historie“ sangvis med nogle gudelige og i forrige tider til samme akt komponerede arier.“⁴¹⁹ Ja, selv ned til denne tid dukkede endnu af og til et nyt bibelsk skuespil op, forfattet eller dog bearbejdet på dansk. År 1697 blev et sådant: „Historien om de tvende kong Davids sønner Adonia og Salomon, som drages om kronen og kongeriget“, der var skrevet af en af lærerne ved Herlufsholm Skole, opført af disciplene sammesteds. Det sidste eksempel på gammel-dags skuespil er vistnok „Esthers komedie“, udsat på danske rim og ageret på Nakskov Rådstue af nakskoviensere fastelavnssøndag anno 1724.“⁴²⁰

Det gamle skuespil, hvis udvikling vi her har fulgt, og hvis væsen vi har søgt at bestemme, sammensat som det var af fastelavnsspillet, det bibelske skuespil og skolekomedien, danner et mærkeligt led i den nordiske kulturs historie. Dets blomstringstid indtraf lidt forskelligt i de skandinaviske lande, tidligst i Danmark under Frederik II og i Christian IV's første år, lidt senere i Sverige under Gustav Adolf. Det var ikke oprindelig fremspiret på nordisk grund, men overført hertil som efterligning af udenlandske forhold, og dette præg bevarede det, for så vidt det selv i dets velmagtsdage idelig fornyedes ved oversættelser og bearbejdelser fra udlandet.

Når det ikke desto mindre til sidst blev *en hjemlig plante* af selvstændig art, så lå dette dels i, at det herhjemme skød friske, ejendommelige skud – vi minder f. eks. om Hieronymus Ranchs stykker „Karrig Nidding“ og „Samsons fængsel“, om Hans Christensen Sthens „Kortvending“ og flere – dels i, at det lige fra først af gik over i folkets eje og *udførtes af landets egne børn*. Denne sidste omstændighed må ikke værdsættes for ringe. Betydningen falder i øjnene ved sammenligning med, hvad der atter afløste disse skuespil: optræden af fremmede trupper, balletter og stykker på fremmed sprog.

I det 16. århundrede er det derimod kun grumme lidet, hvad vi hører tale om *fremmede skuespillere* i Norden. Ved hoffet optrådte i slutningen af Frederik II's tid af og til udenlandske „gøglere,

tumlere og springere“ især af engelsk herkomst. I Frederik II's sold var i det mindste i kort tid blandt andre den berømte engelske klovn, William Kemp. Et par år efter træffer vi ham igen i London som Shakespeares fælle ved Blackfriars Teatret, og han vides at have været den første, der spillede Peter i „Romeo og Julie“.421 At disse engelske skuespilleres optræden – hvori den nu end har bestået – har moret de danske, og tilstrømningen været stærk, derfor haves endnu et talende bevis i den udgiftspost, der findes i Helsingørs regnskabsbog for år 1585: „Til istandsættelse af det plankeværk mellem byskriverens og rådhusgården, som folk rev ned den tid, de engelske legte i rådhusgården.“422 Men om nogen påvirkning af den danske spillemåde ved disse englændere på kortere besøg kan der næppe være tale. Langt snarere må en omvendt påvirkning antages at have fundet sted, for så vidt det er slige engelske skuespillere, der har gæstet Helsingør, – måske William Kemp selv, der har færdedes ved Kronborg, – som har underrettet Shakespeare om de stedlige forhold, som denne benytter i „Hamlet“, lært ham, at to ægte, danske adelsnavne var Gyldenstjerne og Rosenkrantz, hvad der passede ypperligt på Frederik II's tid, mindre rigtignok på Hamlets.

Lige så ringe betydning for den danske skuespilkunst må vi vistnok tillægge de spredte besøg af tyske skuespillere. Først ved århundredets slutning år 1596 ved Christian IV's kroning fik man måske noget virkeligt dygtigt af den art at se, da Christian IV's svoger, hertug Henrik Julius af Braunschweig, der selv var hindret i at kunne komme, i stedet for sendte sine „komedianter og springere“, atten i tallet. Hvilke landsmænd disse end monne have været – om, som påstået: englændere, eller ej – så er det sandsynligt, at de har opført nogle af hertugens egne tyske stykker, af hvilke han havde forfattet et ikke ringe antal.423

Hvad der nåedes i Norden, var dennes, om ikke selvfrebragte, så dog selvtilegnede eje. Det syner kun af grumme lidet, når det sammenlignes med, hvad andre lande på samme tid under lignende vilkår frembragte. Allerede Tysklands Hans Sachs og Jacob Ayrer overgår vore. Italiens Ariosto, Spaniens Cervantes og Lope de Vega lyser endnu den dag i dag. Men dem alle overstråler, hvad Nordens stamfrænder frembragte i Shakespeare. Måske netop på grund af denne rigere vækst andetsteds blev udbyttet af det, hvortil Norden

var nået, så ringe for dens senere udvikling. I Sverige forsvandt sporene ganske, i Danmark-Norge knyttede *Holberg* sig ikke til det gamle, men *begyndte forfra*.

4

Den lange *fastetid* gik stille og ensformigt hen. Skønt reformatorerne havde ophævet fasten, eller dog i hvert fald benægtet dens fortjenstlighed, var der fremdeles mange gammeldags folk, der fastholdt den vante skik. Selv i de næste slægtled, som ikke havde oplevet reformationen og altså heller ikke kendt den katolske tid, vedblev man hyppigt at overholde fastetidens regler, og lige ned til år 1600 kunne man træffe endog gejstlige, der, som f. eks. Anders Sørensen Vedel, ganske afholdt sig fra kødspiser, så længe fastetiden varede.⁴²⁴ Tog end andre det ikke slet så strengt, var der dog ingen, der faldt på at holde nogen som helst fest, bryllup eller lignende mellem fastelavn og påske.

Sit højdepunkt nåede den stille tid i den sidste uge, *den stille uge*. På palmesøndag, som indledte denne, havde der i den katolske tid været enkelte kirkelige folkeskikke med indvielse af palmegrene eller, i mangel heraf, pilegrene i blomst. Men disse skikke, der f. eks. i England var i den grad trængt ind i folket, at de har holdt sig indtil nu,⁴²⁵ tabte sig mærkelig hurtigt i Norden, så snart den katolske gejstlighed var borte. Des mere følelig blev Alvoren og stilheden i de følgende dage, og det er et ret betegnende udtryk for den vægt, man tillagde dem, at man i en nyere tid har givet enhver af disse dage særskilt navn, hvortil man rigtignok har brugt de gamle fastelavnsnavne, der, efter at deres lystige biklang var glemmt, forekom at lyde ret højtideligt. I Skåne kaldes endnu den stille uges dage: palmesøndag, blå mandag, hvide tirsdag, askeonsdag, skærtorsdag osv.⁴²⁶

Den første egentlige helligdag var *skærtorsdag*. På en forunderlig måde mødtes her de største modsætninger. Ligesom frelseren på denne dag havde rensset disciplene ved at to deres fødder, og skænket dem og verden livsens brød, og dog var han selv inden aften overgivet i morderhånd, således kæmpede fremdeles ifølge folketroen lyset og mørket på denne dag en svar kamp.

Til dagens lyse sider hørte først og fremmest den kraft, som på den forlenedes den eneste grønne plante, der havde holdt ud til det sidste vinteren igennem, nemlig kålen. Rettelig nydt, ni slags kogt sammen, værnede den mod sygdom og andet ondt for hele det kommende år. I Tyskland udvidedes denne beskærmende magt til alle grønne urter i almindelighed, ni slags helst plukket om morgenen og kogt sammen.⁴²⁷ Mulig står den tyske benævnelse på skærtorsdag „grønne torsdag“ (der grüne donnerstag) i forbindelse med denne overtro. Fremdeles ejede også luften på denne dag en rensende kraft. Hængte man gangklæder ud i det fri, befriedes de for møl, samme middel fordrev lopperne fra sengklæderne. Ifølge troen i Telemark krævedes der dog noget mere arbejde for at opnå dette sidste. Man måtte flette tre snore til hjælp for Lokes itu-brudte slæde. Hver skærtorsdag kom nemlig Loke kørende med et læs lopper. Da læsset var tungt, gik slæden itu, og hjalp man ham ikke med snorene, beholdt man de ubudne gæster i hobetal året rundt.⁴²⁸

Blandt de uhyggelige udtryk for skærtorsdags betydning hørte i første række *heksenes* magt på denne dag. Skærtorsdag var nemlig ligesom valborgs- og sankthansdag heksenes fest, og enhver, der ikke sikrede sig imod dem, var i høj grad udsat for at lide mén. Allerede Christian II's såkaldte „gejstlige lov“ påbød derfor øvrigheden særlig på skærtorsdag og valborgsnat at passe på alle, der var mistænkt for trolddom.⁴²⁹ Det var imidlertid lettere sagt end gjort at passe på heksene, når de skærtorsdagsaften i mulm og mørke og tilmed usynlige for på et kosterkaft til samlingspladsen. Sikrest var det for enkeltmand at værgе sig, som han kunne, ved at fæste stål over dørene, lægge stål i sengen, under gåsebænken og hos kreaturerne, sprede økser og jernkiler på de tilsåede marker og tage det fjermer hjul af ploven, at ikke hekse, der foretrak kørsel, skulle benytte sig af denne.⁴³⁰

Umuligt var det dog at overkomme alt og helt at sikre sig. Glemtes noget, var det prisgivet. Heksen Ingeborg Bogesdatter i Högnaliff i Sverige bekendte således 1618, at hun havde listet en kalv ud, lagt bidsel på den og således redet over skov, mark, bjerg og vand til Blåkulla, hvor hun deltog i gæstebudet. Før sin bortfærd havde hun været lumsk nok til at blæse vind i sin særk og deraf lavet en ham i sin egen lignelse, som hun lagde hos manden. Og yngre hekse

behøvede end ikke noget ridedyr eller færdselsredskab. De var ved egen kraft i stand til at hæve sig i luften og flyve af sted.

Under slige forhold var det sikkert klogest at anvende et mere almindeligt sikringsmiddel, f. eks. at ringe med kirkeklokkerne. Endnu langt ned i det 19. århundrede var det derfor skik i Småland hver „dimmelonsdag“ om aftenen efter solnedgang og atter skærtorsdag morgen, førend solen var stået op, at „klemte påskekærlingerne ned“. Provst Wiesels karle ringede således med kirkeklokken, just da tre hekse fløj over spiret. De faldt straks ned, men skiftede ham og forvandlede sig til geder. De tre geder løb op i en gammel birk, men en mand, der stod hos, huggede den ene ged i foden. Siden da haltede en gammel kvinde i Håramoen, og ingen nærrede tvivl om, at hun jo havde været med på turen til Blåkulla. I et andet tilfælde forvandlede den nedfaldne heks sig til en hvid so. Tre påskekærlinger, der i provst Gumälii tid nedringedes ved Moheda, just som de skulle „piske kirken“, fandtes derimod helt nøgne.⁴³¹

En ganske egen fristelse var det selv at skaffe sig vished om, hvorledes det forholdt sig med ens omgivelser. Sligt lod sig gøre ved hjælp af et på skærtorsdag lagt hønseæg, at sige, hvis det var det første, hønen nogen sinde havde lagt. Tog man det blot med sig i lommen hen i kirken, eller, hvad sikrere var, så man igennem det, idet solen skinnede, kunne man nøjagtigt afgøre, hvilke kvinder i menigheden, der var hekse og om aftenen tilforn havde været af sted.⁴³²

I England udførtes på skærtorsdag en højtidelig handling, der endnu har holdt sig i katolske lande. Et antal fattige samledes på slottet, og dronning Elisabeth *vaskede deres fødder*. Rensningen var grundig nok, for så vidt de alle forud var først blevet vasket af en vaskekone, dernæst af almisseuddelerens undergivne og sluttelig af ham selv. Når så evangeliet om fodvaskningen var oplæst, vaskede dronningen dem for fjerde gang, med bistand af en adelsjomfru for hver fattig. At dronningens ydmyghed voksede med årene, var billedlig antydning ved, at der hvert år var en fattig mere, så at deres antal svarede til dronningens alder. År 1572 var der således 39. Efter endt vaskning kyssede hun dem, skænkede enhver både penge, klæder, mad og drikke samt et håndklæde og lod dem ved solnedgang fare.⁴³³

Efter den uhyggelige skærtorsdag fulgte den mørke *langfredag*. På denne dag måtte ingen være glad, fasten og selvpinselen nåede derfor her sit højdepunkt. I Norge var det enkelte steder skik, at alle piskedes med ris om morgenen. Almindelig regel var det, at ingen måtte få noget at spise førend aften; og i dagens løb skulle man anspænde alle sine kræfter og plage sig selv med et uoverkommeligt arbejde. Denne sidste skik har i mange bygder holdt sig indtil vore dage. Præsterne har undertiden mistydet dette arbejde som ringeagt for helligdagen, medens det i virkeligheden jo betød selvplage som Kristi efterfølgelse.⁴³⁴ At forholdene i Danmark var lige så strenge, kan ses af, at f. eks. den tidligere hofpræst Anders Sørensen Vedel hver langfredag lod sine børn komme ind til sig i studereværelset, hvor han hudflettede de ulykkelige små, for at de ret levende skulle fornemme frelserens lidelser.⁴³⁵ En gyldigere grund til straf var det, når man på langfredag ikke bestod fastepróven. I mange egne brugte man nemlig på denne dag at lade husets ungdom veje, ligesom det også var sket på askeonsdag. Viste det sig da, at de ikke var taget det rette antal pund af i vægt, så var dette et tydeligt udtryk for, at de heller ikke havde overholdt fasten og følgelig fortjente straf. I en senere tid i det mindste vidste man i Norge at forberede sig til denne próve, idet betænksomme unge mennesker mødte ved vejningen askeonsdag med sand i strømperne og småsten i lommen for at have noget at sætte til af i de syv fasteuger.⁴³⁶

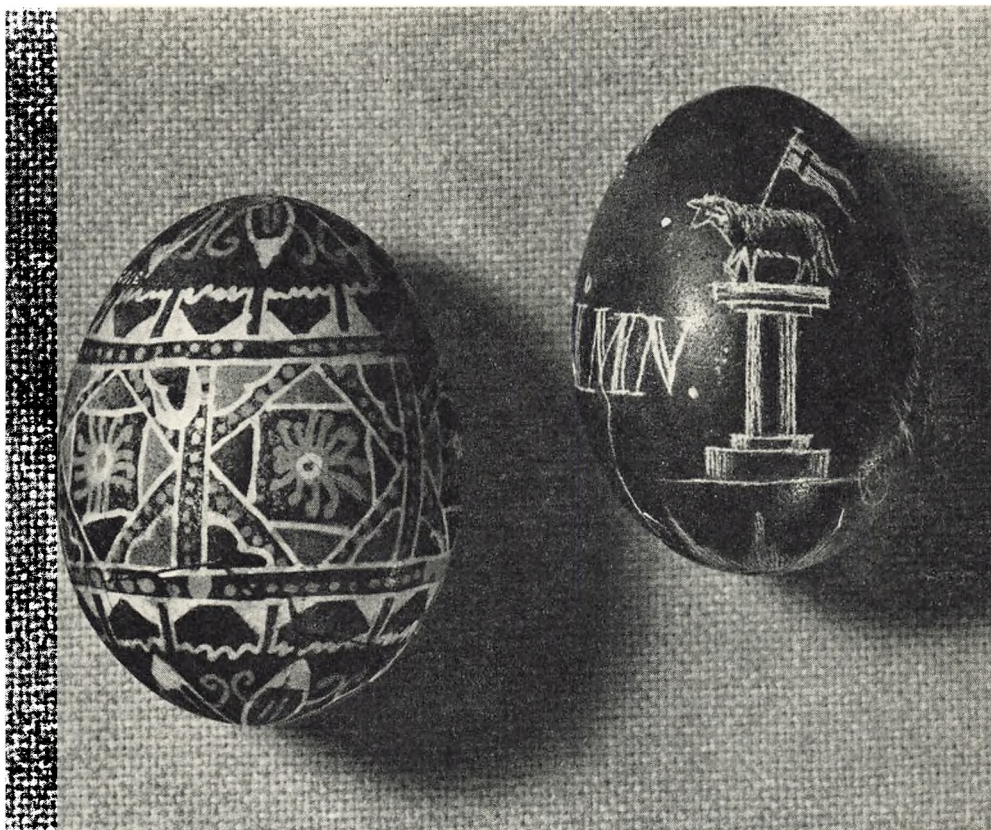
Fasten udstraktes på langfredag ligeledes til husdyrene, idet i mange egne kvæget på denne dag ikke fik sædvanligt foder, men kun hvad man kunne finde til det af spiseligt i skoven eller på marken. Menneskenes måltid, der først måtte holdes mod aften, skulle bestå af det tarveligst mulige, i reglen blot melgrød og højt regnet „skidne æg“. I Telemark og måske flere egne var det skik at mindes Kristi tørst på denne dag, idet man, inden man gik til hvile, skulle fortære tre saltkager, hvilket i nattens løb fremkaldte en ulidelig trang til drikke.⁴³⁷

Med påskelørdag, *påskeaften*, begyndte allerede forberedelserne til den glade tid. I katolicismens dage havde det været skik, at præsterne på denne dag velsignede bøndernes madvarer og såsæd, og skikken holdt sig nogen tid efter reformationens indførelse. Endnu i året 1566 fandt „madvielse“ sted tæt ved København i enen om-

kring Roskilde. Man bragte allehånde fødevarer frem, og derhos rug, byg og havre, præsten velsignede det og læste en særskilt bøn derover, hvorved bønderne mente deres mad og korn sikret for det følgende år. Om aftenen læstes en messe, hvormed påskefesten indvarsledes. Begge dele, „madvielse“ og messe, blev forbudt af Sjællands biskop.⁴³⁸ Befolkningen fik nøjes med at fejre lørdag aften inden hjemmets vægge med de gamle festretter: sødgrød og blødkogte æg.⁴³⁹

Påskesøndag var helt og holdent glædesfest. Fra tidlig morgen var folk på benene for at se solen, når den stod op, „lege“ på himlen og danse af glæde over Kristi opstandelse. Denne tro deltes, så vidt det lader, af næsten alle kristne folkeslag.⁴⁴⁰ Kun i ganske enkelte egne knyttede sig overtro af bedrøvelig art til påskemorgen. I Telemark frygtede man således for at tænde ild på arnen, thi den gård, hvorfra det først røg, skulle blive plaget af rovdyr. Når man endelig nødtes dertil, anvendtes den forsigtighed at brænde ni slags ved tilligemed en træske, en gryderøre, en kost samt krudt og svovl. Hensigten hermed var uden tvivl at rense skorstenen fra den besmittelse, der muligt hæftede ved den siden skærtorsdagsnat, da heksene for ud gennem den. Selv røgen var endnu smittet. Alle måtte ud ad døren for at se, hvor den bar hen; drev den ad kirkevejen til, var det varsel om, at en i huset var „fej“ og snart skulle dø.⁴⁴¹

Når man efter endt gudstjeneste, ved hvilken der var blevet ofret i kirken, vendte hjem, fordrev man tiden med al slags spøg. En særlig påskeforøjelse var de såkaldte *påskeæg*. Herved forstodes den gang som nu farvede æg, i reglen røde, blå eller gule, stundom med indskrifter. De veksledes dels som gaver, dels brugtes de til forskellige lege, af hvilke den at lade dem trille efter hinanden ned ad et skråplan var den almindeligste. Det gjaldt om med sit æg enten blot at berøre eller knuse skallen på et eller flere af de tidligere nedtrillede. Legen kaldtes på dansk at „trante påskeæg“.⁴⁴² I Tyskland og England brugtes foruden denne også andre lege, f. eks. at gemme æggene i „harereder“, holde dem i knyttet hånd og slå med dem osv. – Brugen af „påskeæg“ er en af de ældste og videst udbredte festskikke, der kendes. „Madvielsen“ på påskelørdag, der i Norden angik både æg, fødevarer i almindelighed og såkorn, indskrænkede sig i de sydlige lande fortrinsvis til æg. Såvel i den

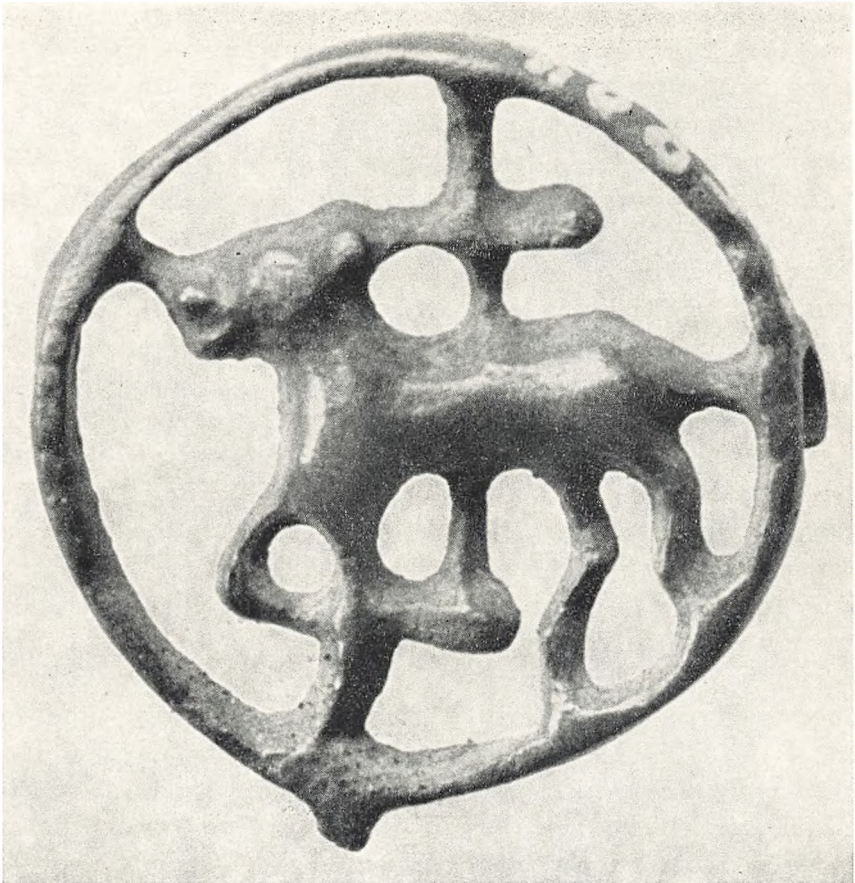
Danske påskeæg fra nyere tid. Ægget til venstre har en broget dekoration; ægget til højre er indfarvet, og man har derefter kradsset en agnus dei og et navn ind i skallen. – Sådanne æg uddeltes påskelørdag til alle i familien; hver fik ét æg, som var forsynet med hans navn. Man gemte sit æg, idet man regnede med, at det afværgede sygdom. Nogle tog elskovsvarsler af deres æg. I middelalderen havde den katolske kirke godkendt påskeæggene. Der findes en pålidelig overlevering om, at man ved fastens slutning bragte farvede hønseæg til kirken og lod præsten indvi dem. Som løn for sin ulejlighed beholdt han en del af æggene. Reformatorerne afskaffede „madvielsen“; men langt ned i nyere tid har præsterne ikke desto mindre modtaget en særlig „påskerente“ i form af æg. (Nationalmuseet. Lennart Larsen fot.).

romersk- som i den græsk-katolske kirke begyndte påsken med nydel- sen af de indviede æg. Og „påskeæg“ er kendt fra Skandinavien til Ægypten, fra England til Persien og Sibirien. Denne skikkens dybe undergrund ytrede sig på flere måder i Norden.

Ganske uvilkårligt forestillede man sig f. eks. her og fremstillede den manna, der mættede de hungrende i ørkenen, som påskeæg. Og ikke få bevarede kirkelige billeder handler alle om æg, men sigter til sagn eller skikke, der nu er gået i glemme.

Man bør da næppe søge oprindelsen til „påskeægs“-skikken alene i hensynet til fastens ophør, eller i festen for Kristi opstandelse, eller i den begyndende æglægningstid, eller i noget af de andre enkelthensyn, men i en sum af dem alle. Ægget har i umindelige ti- der været sindbilledet på det indesluttede og dog vågne, frodigt frembrydende liv, og har derfor lige let ladet sig anvende som tegn på våren og på opstandelsen. Det går hermed som med de tilsva- rende sproglige udtryk. Påske hedder på tysk „ostern“, på engelsk „easter“, begge af det gammelsachsiske „oster“ = at opstå. Men slutter man så, at festnavnet sigter alene til Kristi opstandelse, svæk- kes dette ved, at de gamle germaner dyrkede en vårens gudinde ved navn „Ostara“. Og heller ikke herved tør man standse, thi hendes navn står åbenbart i forbindelse med østen, dawningens himmel- egn.⁴⁴³

En påskeskik af rent kristelig oprindelse var derimod uddelingen af de såkaldte *påskelam*. I det 16. århundredes begyndelse, da ka- tolicismen endnu herskede, foregik denne uddeling uden tvivl på gammeldags måde, idet præsterne efter messen løverdag aften skænkede eller solgte til kirkegæsterne indviede påskelam af voks, der ansås for en slags hemmelighedsfulde midler mod alskens ondt.⁴⁴⁴ Men netop denne deres undergørende kraft gjorde det i høj grad ønskeligt at have dem af et varigere stof end voks og al- tid at bære dem hos sig. Tidligt udviklede da den skik sig, at rige bar et påskelam af sølv eller guld i en kæde om halsen. Og her faldt det da atter naturligt at have dette smykke i smykkernes sædvanlige form, altså som en medalje eller mønt blot med et derpå afbildet påskelam. Smykker af denne art gik under det fælles navn „agnus dei“ og var i Norden som i det øvrige Europa meget yndede. I et stærkt beskadiget brev fra århundredets begyndelse, skrevet til Henrik Krummedige, kan endnu læses: „Sender jeg eder III agnus

„Se det Guds lam, som bærer alverdens synd,“ således hilste Johannes Døberen Kristus. Gudslammet – agnus dei – er altså et symbol på Frelseren, og korset er symbolet på menneskets byrde af synder. At bære agnus dei kunne i middelalderen anses for en god gerning. I den mere folkelige opfattelse blev den til en ondt afværgende amulet. Ved Christian I's besøg i Rom modtog han og hans folk hver en agnus dei støbt af resterne af de lys, der var anvendt ved påskegudstjenesten i Peterskirken. Den her gengivne lille agnus dei – et jordfund fra middelalderen – er vel knap så fornem; til gengæld nød den slags figurer stor yndest endnu længe efter reformationen. (Nationalmuseet).

dei til eders kære hustru og dotter, bedendes kærligt, at I ikke ville dennem forsmå.⁴⁴⁵

Efter reformationen var den hele skik med indviede påskelam

lige så ilde set som de øvrige katolske rester. Påskelammene af voks forsvandt da tilligemed messen påskelørdag eller indviedes kun i smug, indtil efterhånden den hele skik gik i glemme. Smykkerne af metal derimod vedblev at bæres åbenlyst, men betydningen af dem glemtes snart. Der var næppe mange af de arvinger, hvem ved skifterne mod århundredets slutning nu et „agnus dei“ nu et „Jesu navn“ eller en „sankt Jørgen“ tilfaldt, der har tillagt disse smykker noget værd udover erindringens og metallets. I det følgende århundrede gik for Danmarks vedkommende de fleste af disse smykker vistnok tabt. Tredivårskrigen og de to krige med Sverige 1657–60 fejede ordentligt ud mellem gammelt guld- og sølvstøj, og henimod år 1700 var der næppe mange tilbage af de gamle „agnus dei“.

Anderledes i Norge. Her havde overleveringen fået lov til uhindret at holde sig; intet større fjendtligt indfald havde bortført alt; og hvad der forhen var adelig skik, optoges med iver af en talrig og jævnt velstående bondebefolkning. År 1762 hører vi da i en beskrivelse fra Norge: „At have et „angstei“, det vil sige en forgyldt sølv mønt fæstet til en sølvkæde hængende om halsen ned på brystet, er meget brugeligt, især når en pige skal pyntes til brud.“⁴⁴⁶ Der er ingen tvivl om, at disse „angstej“ eller „ansti“ er en fordrejet udtale af de gamle „agnus dei“. Som de nu brugtes, var der imidlertid ikke meget tilbage af den oprindelige hovedfigur, lammet. Man tog nemlig „gemenlig et tomarkstykk, eller en anden sølvpenge af lige størrelse“, satte øskener rundt om randen til at hænge små tynde sølvstykker i, forgyldte det hele, og hermed var smykket færdigt.

Mærkeligt nok har de gamle „påskelam“ i det 19. århundrede på ny holdt deres indtog i Danmark, ikke længere som voksfigurer eller smykker, men som en art legetøj af sukker eller bomuld med et vedhæftet korsbanner.

5

Valborgsdag eller den 1. maj var den gamle festdag for vårens komme. Romerkirken havde ikke kunnet eller villet sætte noget andet i stedet for denne fest, der kom underlig ubelejligt mellem påske og pinse. De svage forsøg på modstand bestod væsentligt kun i, at dagen kaldtes efter de to apostle „Filip-Jacobi dag“, et navn, der

dog hverken i Tyskland eller Danmark kunne fortrænge: valpursgisdag, valborgsdag, eller med lidt mere kirkeligt tilsnit: voldermisse.

Festen fik altså lov at skøtse sig selv og var og blev en blot folkefest. For så vidt skulle man tro, at den måtte have haft let ved at bevare sine oprindelige skikke uforandrede. Men her gjorde en anden omstændighed sig gældende, der voldte splid. Det var forskellen i de ydre naturforhold.

Vi har allerede set, hvorledes der under fastelavnsskikkene skjulte sig tydelige spor af en ældgammel vårfest. Der havde altså været en tid i folkets barndom, hvor det under mildere himmelstrøg fejrede vår i februar måned. Men denne tid var for længst forbi, da det bosatte sig i Nordeuropa. Endnu kunne benævnelsen „vår“ vel minde om slægtskab med romerne, der kaldte årstiden „ver“; men kun for få af de folk, der var havnet nord for Alperne, og i hvert fald ikke for skandinaverne, kunne det passe at fejre festen førend den 1. maj. Først da var det klart, at dagslyset havde sejret, først da forkyndte luft og spirer, at sommeren var nær.

Fra gammel tid synes det da at være blevet slået fast i Norden, at sommerhalvåret begyndte den 1. maj. Og uformærkt begunstigedes denne bestemmelse i århundredernes løb ved en fejl i tidsregningen. For hvert århundrede, der gik, blev vårens komme skudt en dag ud, og årstiden blev altså mildere og mildere. Når man i det 16. århundrede skrev den 1. maj, befandt man sig i virkeligheden på den 11.⁴⁴⁷

Men end ikke den stadige fremgang var i stand til her ganske at binde vårfesten til den 1. maj. Den store udstrækning fra nord til syd gjorde sig endnu gældende. Hvad hjalp det, at gøgen alt et par uger havde ladet sig høre ved Koldinghus, og bøgen stod grøn ved Gurre? I Dalarne kunne man dog umuligt ret holde vårfest, når Siljan endnu lå tillagt, og snetykning lejrede sig om Mora. Hertil kom, at de enkelte åringers vekslende kuldeforhold kunne selv i sydligere egne friste til at fordele festlighederne over flere mærkedage, for ikke at sætte alt på ét kort. År 1528 f. eks. var det den 1. maj i Greifswald endnu fuldstændig vinter, ikke en eneste grøn spire, sneen lå fodhøj, så at toget, der i lette dragter „red sommer i by“, skyndte sig tilbage til de varme stuer, og en enkelt deltager endog tog sin død af den kolde tur.⁴⁴⁸ Følgen af alle disse forhold blev da

for samtlige gotogermanske folk: en vifteformig spreden af vårfestens skikke lige fra fastelavn eller 1. marts og hen til midsommerdag. Alt efter beliggenheden nærmest ved Alperne eller nærmest ved Nordkap, voksede tilbøjeligheden til at samle festen om en dag i begyndelsen eller i slutningen af dette tidsrum.

Danmark lå i midten. I samklang hermed holdtes her en tydelig vårfest den 1. maj. Festen fortsattes imidlertid, om man så vil, uger igennem, blussede atter op i pinsen og gled så uden helt at ophøre over i midsommerfesten.

Valborgsfesten indledes med, at der aftenen forud, altså den 30. april, *brændtes bål* på højene. Denne blusbrænden på valborgsaften var en ældgammel skik. Der er ingen tvivl om, at skikken såvel i Norden som de utallige andre steder jorden over, hvor slige bål i umindelige tider er blevet tændt på festaftener, oprindeligt har haft, ligesom den endnu mangensteds fremdeles har, en religiøs betydning. Ganske var denne ikke forsvundet i det 16. århundrede. Man troede, at disse bål virkede skræmmende på alle de onde ånder, der i denne nat var ude, først og fremmest på heksene, hvis festtid det jo var. De to hovedmidler, der anvendtes mod disse og onde magter i det hele, blus og stål, var i virkeligheden et og samme, idet stålets kraft netop lå i, at det var ildens hylster, hvoraf den ved slag mod flint til enhver tid lod sig fremlokke.

I forbindelse hermed stod det, at valborgsblussene egentlig skulle som alle andre festblus optændes ikke med almindelig ild, men med „vild“ ild. En sådan lod sig kun skaffe på den ældgamle måde, den der havde været i brug førend man lærte jernet at kende: ved gnidning af to stykker træ imod hinanden. Denne ild kaldtes i alle gotogermanske lande med et beslægtet navn, hvis betydning er tydeligst i det svenske „gnideld“. (Dansk og norsk: „nødild“, tysk: „nodfyr“ eller „notfeuer“, engelsk: „neidfire“ eller „nedfire“). Og til den knyttede sig megen overtro, især med hensyn til fordrivelse af kvægsyge. I Norge brugte man f. eks. at helbrede hjerde, der var bidt af en gal ulv – hvilken syge ellers ville forplante sig til alle fårene – ved hjælp af nødild: to stykker egetræ gnedes mod hinanden, hermed optændtes to til tre bål, mellem hvilke fårene dreves, så at røgen slog op om dem.⁴⁴⁹ I Dalarne er det den dag i dag skik at springe gennem valborgsbålet.⁴⁵⁰ På Hebriderne brugtes for ikke længe siden, når kvægsyge indtraf, at slukke ilden i hele sognet.

Dans omkring et bål. Olaus Magnus fortæller, at man om vinteren tændte bål uden for slotte og herregårde. Når bålet bragede voldsomt, kastede mændene sig ud i en vild runddans omkring ilden. Dansen synes at have været en prøve i behændighed og styrke, idet det gjaldt om at undgå at blive trukket eller skubbet ind i ilden.

Derpå sattes 81 gifte mænd i arbejde, stadigt ni ad gangen, med at gnide to bjælker sammen. Ved hjælp af den herved fremkomne ild tændtes atter den første arneild. Med det vand, som straks blev kogt herved, besprængtes derpå det syge kvæg. Noget lignende er endnu brug i Nedersachsen.

I Tyskland antages skikken at stamme fra druidernes tid, hvilke på denne vis antændte halvårsfesternes hellige bål. At romerkirken tidligt er blevet opmærksom på denne form for germansk overtro, kan ses af, at det allerede på et kirkemøde år 742 blev forbudt de kristne tyskere at tænde de ugudelige bål, som de kaldte „niedfeor“ (notfeuer). Tyskerne så lidt som nordboerne opgav imidlertid den gamle skik. Omtrent år 1590 hedder det om sankthansbål i Tysk-

land: i mange egne af landet bruger landsbyernes beboere at oprykke en gærdestav, binde et tov om den og snurre den så stærkt omkring, at den til sidst fænger ild. Med denne ild optændes festbålet. Når det er udbrændt, strør de asken over haveplanter og mener hermed at kunne sikre dem mod orme.⁴⁵¹ Ganske samme fremgangsmåde anvendtes i Norden. Den vistnok sidste, faste indretning i Danmark til frembringelse af gnideild fandtes endnu i slutningen af det 19. århundrede i landsbyen Lindum i Nørrejylland. Den opbevares nu i Dansk Folkemuseum.

Valborgsblussene synes i Danmark hyppigt at have bestået blot i brændende halmknipper, der holdtes i vejret på en eller flere høje stænger. Ofte var de dog ligefremme bål, der antændtes på jorden og næredes kraftigt med ved, gamle tjæretønder og lignende. I Norge forstod man endnu i det 19. århundrede ved ordet „brandskat“ træ, der skænkedes til brug ved sankthansdagsblussene.⁴⁵² Derimod synes man i Norden ganske at have glemt den i oldtiden brugelige skik, at opbrænde jætten „Tjasse“ på vårbålet. I enkelte andre lande har skikken holdt sig til vore dage. I Böhmen og flere egne af Tyskland opbrændes endnu vinterjætten i skikkelse af en uhyre stråmand. Mange steder kaldes den blot „vinteren“ eller „døden“; men i Schlesien kaldes den mærkelig nok med det der uforståelige navn: „jøden“, „der alte jöden“, hvilket muligt er det oldnordiske „jøtun“ jætte. Hos katolikerne derimod er stråmanden blevet til forræderen Judas, og opbrændingen foregår i overensstemmelse hermed på påskelørdag.⁴⁵³

Foruden den religiøse betydning havde valborgsblussene, eller havde i det mindste som alle festblus haft, en mere almindelig grund. For en tid, der ikke kendte til postvæsen, aviser eller telegrammer, og ikke havde anden almanak end en pind med indskårne mærker, var det en særdeles hensigtsmæssig måde at kundgøre festdagens komme ved aftenen forud at tænde bål på de højeste punkter. I mangt et ensomt liggende hjem bragte synet af blussene måske først vished om, at festdagen var nær. Kun således bevaredes ensartethed landet over. Og bavnens blev ikke blot for synet et foreningspunkt, men også et virkeligt samlingspunkt, thi did strømmede alle trods mulm og mørke, visse på dér at træffe venner og bekendte.⁴⁵⁴

Denne bavnernes betydning har tidligt medført, at de toges i

krigsbrug. Sandsynligt er det, at allerede i den grå oldtid har valborgsblussene været samlingsstegn for det våbenføre mandskab til sommerstævne. Med sikkerhed ved vi, at Hakon Adelsten i Norge inddelte hele kysten „så langt op i landet, som laksen går øverst op i elvene“, i skibsreder, der skulle stille et bestemt antal skibe af en vis størrelse. Og samtidig befalede han, at der på de højeste fjelde i syns afstand fra hinanden skulle laves bavnere, der skulle tændes, når en fjendtlig hær var i landet. „Og, siger man, at på denne måde gik hærbudet i syv dage fra den sydligste bavn til den nordligste.“⁴⁵⁵

At bavnere anvendtes til krigsbrug i det 16. århundrede var en selvfølge. „I ser bavnene stå oppe på denne høj herude,“ siger Peder Palladius, „og ved aldrig, når en fremmed fjende vil overfalde os, enten nat eller dag.“⁴⁵⁶ I Danmark benyttedes bavnere til krigsbrug endnu i krigen med England 1807–14, i hvilke åringer alle festblus var forbudt. Ja selv i året 1864 spillede bavnere en rolle blandt forsvarsanstalterne på Als og Fyn, om end de nu til dags i de fleste tilfælde har fået afløsning i telegraf og telefon.

Men selv efter at alle religiøse og nyttigheds hensyn er bortfaldet, har de gamle festblus holdt sig. Det er ikke blot af det hyppigt forekommende bakke-navn: „Bavnehøj“, at man kan slutte til skikkens fordums almindelighed. Hver valborgsaften lysner bålene i mange egne endnu som for årtusinder siden. Det er ikke let at bestemme grunden til, at de har holdt sig i én egn og er opgivet i en anden. En regel, der dog tæller mange undtagelser, er det, at hvor valborgsblussene er bevaret er sankthansblussene ophørt og omvendt. Som eksempel på undtagelserne kan nævnes Dalarne, hvor der brændes både valborgs- og sankthansblus.⁴⁵⁷ Hvor mangfoldige de i de rette egne kan være, kan ses af, at der f. eks. fra Blæsborg bakke ved Horsens, valborgsaften 1879, taltes ikke mindre end 70 blus.⁴⁵⁸

De folk, der i det 16. århundrede samledes ved bålene, var mere end blot flygtige nysgerrige. De var fast bestemt på at ville tilbringe natten i det frie. Valborgsaften var en af de mest bekendte *vågenatter*.

Medens alle således strømmede ud til bålene, det eneste sted, hvor heksene ikke havde magt, var der en egen uhygge udbredt over hjemmene, hvor kun de allernødvendigste var blevet tilbage. Man får et

indtryk heraf gennem en tilfældig beskrivelse af forholdene i en gård i Vordingborg, valborgsnat 1592. Søren Boesen lå inde, så hørte han pludselig mellem kl. 12 og 1, hvorledes hunde og katte begyndte at tude og mjave. Det lykkedes ham at få fat i Jakob Tærskemand, der var villig til at gå ud og se, hvad der var på færde. Men da han kom ud i gården, så han ikke andet end nogle hunde og katte, og han gik derfor ind og lagde sig igen. Men lidt efter begyndte det at mjave og skringe på ny. Søren Boesen måtte da selv ud, væbnet med et økseskaft, og ganske rigtigt opdagede han derude bag et tjørnelæs ved kohuset, nærmest op til Mester Hanses den sorte ko, to kvindeskikkelser. Da de ikke svarede på spørgsmålet: „Hvem dér?“, men løb, havde han mod til at løbe efter og slå den ene med økseskaftet. Hun måtte standse, og det viste sig da at være Mette Sandbagers, som han godt kendte. Hun tiggede og bad ham ikke at røbe hende eller udlægge hende. Han svarede: „Sker der nogen skade, skal du få straf derfor.“ Men hun indestod for, at der ikke skulle ske nogen skade. „Og er heller ikke nogen skade sket.“

Hvorvidt hun i øvrigt var en virkelig heks, får at stå hen. Vist er det, at to måneder efter skete der dog nogen skade, idet Mester Hanses den sorte ko begyndte at malke blod. De seksten mænd, der i denne anledning udnævntes til dommere, turde imidlertid ikke i kraft af disse to kendsgerninger dømme hende fra livet.⁴⁵⁹

Ude ved bålene herskede der liv og lystighed. Ikke alle forblev dog samlede her, de unge gik til skovs for at plukke blomster og bryde grønne grene af, hvormed boligerne tidlig næste morgen skulle „majes“. Undertiden, men langt fra altid, opgravede man til lige på valborgsnat *majtraet* eller smykkede det, så at det stod rede til om morgenen.

Det var en ikke ringe uskik, at unge mænd og kvinder således ved nattetid færdedes alene i skoven. Den sædvane i mange egne, at man netop i denne nat traf aftale om, hvem der skulle være hinandens „gadebasse“ og „gadelam“, forbedrede ikke forholdet, og med rette blev „vågenætterne“ berygtede for deres usædelighed. Ikke uden grund er det i folkevisen en vågenat, i hvilken hr. Lave lokker jomfru Eline.⁴⁶⁰ Ganske det samme var tilfældet i udlandet. Om forholdene i England hedder det i året 1585: „Jeg har hørt af troværdige vidner, at af 40, 60 eller 100 piger, der valborgsnat går i skoven, kommer knap en tredjedel med æren tilbage.“⁴⁶¹

Heller ikke ved bålene stod det godt til, om end af andre grunde. Drikken steg de gamle til hovedet, og når de unge hen ad morgenstunden vendte tilbage, slæbende med majtræet og trængende til en hjertestyrkning, blev det værre endnu. Med føje mente Peder Palladius at burde rette den opfordring til de unge karle: „Forvarer eder, at I ikke bande og sværge og slås ude ved hint majtræ!“ Forældrene formaner han således: „Lærer eders børn ikke de ti budord, troen og fadervor, da lærer de at sværge og bande, lyve og stjæle og slå folk ihjel. Da skulle I vel høre om blod, død og vunder ude ved majtræet.“⁴⁶²

Der blev virkelig oftere hørt om blod og drab ved majtræet. År 1570 slog således „majdrene“ en kirkeværges ihjel i Merløse herred, „desligeste en degn, og blev ni løse ben taget af hans pande“.⁴⁶³

Grunden, hvorfor det særlig gik ud over kirkepersoner, var, at regeringen af hensyn til al den uskikkelighed, der fandt sted i vågenætterne, til sidst udstedte forbud mod disse. Det blev gejstlighedens sag at påse, at forbudene virkelig blev efterkommet. Det vrimgik med sådanne forbud,⁴⁶⁴ og straffen, hvormed der truedes, tabet af den halve boeslod, var alvorlig nok, men det var ikke let at gennemføre sligt. Præsten og degnen stod alene imod en hel befolkning.

At gejstligheden dog ikke var bange for at sætte hårdt mod hårdt, kan ses af flere eksempler, præsten hr. Jørgen Lauritsen i Udby på Fyn ivrede således år 1572 fra prædikestolen mod „den ugudelige hedenske handel med natteløb på vollermisse nat“. Og da dagen nærmede sig, sendte han bud til hver enkelt bonde i sognet om at lade være med at fejre festen. Mange svarede nej til hans anmodning. I sin vrede holdt han da på valborgsdag en ny tordentale i kirken mod de ulydige. Disse blev ham imidlertid ikke svar skyldige, men rejste på samme dag et anseligt majtræ. I kristelig nidkærhed lod han dette hugge om. Men så viste sig et mærkeligt udslag af ældgammel synsmåde. Bønderne anlagde sag imod ham for „hærværk“, og adelsmændene i omegnen støttede dem ved på kongens og egne bønders vegne at forlange store bøder af præsten. Jørgen Sehested på Hindsgavl krævede således 32 daler, Sten Bille til Kærsgård 30 daler, fru Anne på Iversnæs 8 daler osv. Det truede med at blive præsten en dyr historie, og han måtte sluttelig ty til kongen med bøn om hjælp. Hvorledes sagen endte, vides ikke.⁴⁶⁵

Skarperne endnu førtes striden af sognepræsten hr. Mads i Lyngelse på Langeland. Han havde som så mange andre præster forbudt „natteløb og drik“ valborgsnat, men menigheden var kun blevet mere genstridig, og for at håne ham havde man derpå valborgsnat 1568 rejst et majtræ lige for kirkegårdsristen, hvor hr. Mads nødvendigvis måtte forbi. Han lod sig imidlertid ikke skræmme, men truede fra prædikestolen med kirkens band alle dem, som havde været med ved nattens drikkelag og løragtighed. Denne trussel ærgrede en bonde, hvis to sønner begge havde været med, og han gik derfor til præstens bolig og udfordrede ham til at komme ud at slås. Da han samtidig brugte en hel del skældsord, blev hr. Mads til sidst hidsig, tog en bøsse og skød ham. Hr. Mads blev stævnet for en provsteret. Skønt han her oplyste, at bonden var en „præstehader“, der en gang havde slået sin sognepræst ihjel med et spyd, dømte dog provsterne hr. Mads til at have „fortabt sit sogn på kongens nåde og unåde“.⁴⁶⁶

Det eneste mål, som regeringen kunne sætte sig med nogenlunde håb om at nå det, var: majfesten skulle holdes om dagen, ikke om natten. De „majdrenge må gå om dagen, men ikke om natten“, hedder det også på Roskilde landemode 1578.⁴⁶⁷ Peder Palladius udtaler det samme således til de unge bønderkarle: „Ingen nætter må I våge ved majtræet, det er aflagt til landsting; ikke heller valborgsnat. Om I ville føre sommer i by, da låner eders husbonds hest og rider ud i skoven, henter maj og kommer så hjem igen med pibe og tromme foran eder, at man kan se, hvor I ride i marken. Ak, hvad det er godt at vandre om dagen! Da støder en sig ikke. Men tyve og røvere, ulve og løver, de gå om nattetid, og ikke gode børn, hen i andens lade og lo at lokke deres piger og døtre. Det gør ingen uden skalke.“⁴⁶⁸

Majfesten, således som den foregik om dagen, bestod i Danmark først og fremmest i *at føre* eller *ride sommer i by*. I Sverige derimod var, som tidligere omtalt, fastelavnskampen mellem „sommer“ og „vinter“ henlagt til den 1. maj. Som en følge heraf fandt der her nogen forskydning af festlighederne sted, så at enkelte af de danske festskikke i Sverige først kom til udførelse lidt længere frem på sommeren. „Majtræet“ har vel i begge lande samme navn, men kunne i Sverige vistnok med større ret være kaldet „midsommer-

træ“. Heller ikke i Danmark fandt med nødvendighed sommerridtet altid sted den 1. maj, men kunne af forskellige grunde, ugunstigt vejrlig eller andet, stundom blive udsat; i så fald udførtes det gerne på tredje pinsedag.

Ser vi bort fra alle disse mere tilfældige afvigelser og søger at danne os et begreb om, hvad der i reglen foregik i Danmark på valborgsdag, så var festens hovedtræk følgende:

Fra årle morgen var alle på benene, både i købstæder og i landsbyer. Hele det våbenføre mandskab stillede på aftalt sted, enhver, der kunne, mødte til hest, hvo, der ikke ejede en sådan eller kunne få den til låns, måtte nøjes med at komme til fods. Det var sikkert kun en undtagelse, når det for Malmös vedkommende år 1549 hed: „Alle skulle møde til hest, eller til vogns hvo der ikke gider redet.“⁴⁶⁹

Det var en regel, at hele mandskabet mødte i våben. Vel rustede, hedder det i de ovenfor nævnte bestemmelser fra Malmö. Når vi hører, at besætningen på Bergenhus 1571 holdt majfest på valborgsdag, tør vi heller ikke tvivle om, at de mødte i våben.⁴⁷⁰ Og fuld besked får vi fra Slesvig år 1560, når det hedder: „Den grønne maj blev indført under fuldt gevær af 230 personer, der iblandt 31 i rustninger, 52 med hagebøsser, 85 med hellebarder, federspyd og deslige. Majgreve var Andreas Sulfgrave, rådsherre.“⁴⁷¹ Ønsker vi et udenlandsk eksempel blandt de mange, så hedder det fra Gdansk år 1552: „I dette år blev majgreven indført i byen af 234 ryttere, alle i fuldt harnisk og rustning, 460 mand i harnisk og med lange spyd, og 480 mand med hellebarder og slagsværd, resten med bøsser. De havde fire faner med, piber og trommer, og var i alt 1344 mand.“⁴⁷²

Fra denne regel, at møde „vel rustede“, var der dog i Danmark mange undtagelser. Kun bybefolkningen kunne møde med harnisk og sværd, lange spyd, bøsser eller armbrøster. Landbefolkningen skulle man af mange grunde – især med grevens fejde i frisk minde, og af frygt for krybskytteri – vel vogte sig for at betro våben. Det var da kun for et uøvet øje, at bønderkarlene, når de samledes valborgsmorgen, kunne tage sig ud som „vel rustede“; måske en jernhue her og hist, et sort kyrads til låns fra herregården, men af våben kun de dagligdags: kort spyd, økse og kniv. Om bybefolkningen i Slesvig melder en gammel beretning: „Fattigfolk, der ikke har råd til at holde rustning, lange bøsser, hellebarder og deslige, møde dog med spader, økser og biler.“⁴⁷³

Samlingspladsen var på landet en aftalt bondegård, i byerne gerne uden for en af de mest ansete mænds bolig. „Alle skt. knudsbrødrene møder for oldermandens dør,“ hedder det fra Malmö 1549. Uden tvivl har det i købstæderne oftere givet anledning til rivninger, hvorvidt man skulle slå sig alle sammen, eller fejre festen lavsvis. I de større byer udjævnedes dette dog ved, at her i reglen fandtes et særligt fornemt lav eller gilde, hvoraf lensmanden og mange omboende adelsmænd var medlemmer. Når i Ålborg „Guds legems lav“, i Malmö eller Lund „skt. Knuds gilde“ gik i spidsen, var der næppe mange, som ikke anså det for en ære at følge efter. Og var der endelig et enkelt lav, som viste sig uregerligt, så kunne man vel ad lovens vej få opsætsigheden kuet. I de københavnske smedesvendes skrå af 1554 hedder det således udtrykkeligt: „Når brødrene ville føre maj i by om sommeren, da skulle de spørge sig lov af borgmester og råd og kongens foged.“⁴⁷⁴

Når skaren endelig var samlet, gik toget for sig. Målet var den nærmeste skov, for købstædernes vedkommende gerne byens egen. Herude havde man ikke lidet at tage vare. Først og fremmest skulle der „kejses“, det vil sige: *vælges majgreve*.

Dette valg foregik ikke på samme vis i de forskellige egne. I Københavns „Danske Kompagni“ herskede en art stormandsvælde, idet borgmestrene, oldermanden og nogle af de gamle majgrever „red fra hoben og kejsede majgreven“.⁴⁷⁵ En fremtrædende uensartethed var det, at der nogle steder kåredes to majgrever, i andre egne, ofte tæt ved hine, kun én. I Lund f. eks. og måske også i København valgtes der to majgrever, i Malmö én.⁴⁷⁶ I Bergen valgtes der to, og det samme var endnu i det 19. århundrede tilfældet på Møn.⁴⁷⁷ I det øvrige Norden derimod havde man i reglen kun én. Ganske det samme var skik i det nordlige Mellemeuropa lige fra Reval til Weser. Først i rhinegnene genfinder vi atter to majgrever.⁴⁷⁸

Skikken, som den forekommer ved Rhinen, viser os muligt dens oprindelige form. Her vælges der nemlig hvert år en „majkonge“, som så atter udvælger to „majgrever“ til at udføre sin vilje. „Majkonger“ omtales også i Frankrig og Schwaben.⁴⁷⁹ Det er meget forståeligt, at et sådant årligt kongevalg, foretaget af byens eller egnens samlede væbnede mandskab, kunne have haft noget stødende ved sig, især i lande, der selv var valgriger. Idet man da altså afskaffede denne skik, har man vel i nogle egne ladet majgreverne rykke op

i kongens sted og dermed gjort dem til én, i andre egne blot nøjedes med at afskaffe kongen, men fremdeles valgt de to grever.

Dette være nu som det vil, så var der i hvert fald kun lidet tilbage hos majgreven af den oprindelige kongemagt. Derimod viste der sig ved dette som ved de rigtige kongevalg tydelige spor af stormændenes underfundighed. Ganske vist valgte man til majgreve helst anselige mænd, der kunne give stillingen glans. I byen Slesvig, hvis majgrever vi kender for en række af år, var disse gentagne gange rådsherrer.⁴⁸⁰ Da i Bergen år 1571 den nye lensmand ankom uventet til byen den sidste april, viste dagen efter den afgæede lensmands svende den nysankomne den ære at vælge ham til majgreve, et galanteri, der straks besvaredes af de nye svende med valg af den forrige lensmand til deres majgreve.⁴⁸¹ Men hyppigt stak dog hestefoden frem. Tydeligst var dette tilfældet i Ålborg, hvor det ligefrem hed, at man ved valget skulle tage skafferen med på råd om, hvem der til majgreve „bekvemmeligst var“.⁴⁸²

Denne „bekvemmelighed“ bestod væsentligt i at have det bedste rostocker øl i sin kælder. For alle de mange, der gik med i toget med et spyd eller en økse på nakken, kunne dette være ganske ligegyldigt, de fik dog ikke noget af det at smage. Men for herrerne til hest i spidsen var dette afgørende, da de selv agtede at drikke øllet om aftenen ved „majgrevegildet“. Endog i Lund, hvor man tilsyneladende lod den strenge retfærdighed råde, idet „man til majgreve skulle vælge efter årene, hvori de er indkomne udi skt. Knuds lag“, lod man dog en dør åben for en hædersmand med godt øl, idet man tilføjede: medmindre den, der står for tur, vil „for ærens skyld tilbyde nogen adelsmand eller andet agtet folk“ det.⁴⁸³

Sagen var, at dette øl var i tidernes løb blevet et hovedhensyn ved majgrevevalget. Ikke for intet blev han om formiddagen stedets fornemste mand, han skulle til tak traktere om aftenen. Flere steder var der fast takst for, hvor meget han skulle yde, to til fem tønner, men dette har sikkert betegnet det knappe lavmål, der i reglen blev langt overskredet. I Københavns „Danske Kompagni“ var ydelsen også betydelig større: en halv læst godt tyskøl, betaling for bægere og spillemænd samt for al den „maj“, der medgik til toget og til at „maje“ huset.⁴⁸⁴ Således kunne majgreveværdigheden blive dyrekøbt nok. Mange søgte derfor at knibe ud ved pludselig at få vigtige forretninger på valborgsdag, så at de måtte drage af

Majfest ved herregården Eskær i Salling 1794. Eskær tilhørte på det tidspunkt justitsråd, generalkrigskommissær Christian Lange, der foretog store reformer på godset. Når han valgte netop dette idylliske motiv til sin skydeskive i Det kongelige danske Skydeselskab, skyldes det dog snarest en konventionel bonderomantik, for Langes forhold til fæsterne var meget spændt. Dansen går omkring stangen i midten. Den akkompagneres af to spillemænd med violin og klarinet. Ved husgavlen står en tønne øl til udskænkning.

byen og ikke kunne overvære valget. Ad forskellige veje vidste man imidlertid at genne disse tilbage. I Malmö vedtog man år 1549, at den, der uden gyldig undskyldning udeblev fra toget, skulle bøde en tønne øl, og i Ålborg 1554 bestemte man, at en mand godt kunne vælges til majgreve, fordi han på valborgsdag ikke hav-

de givet møde, man skulle så blot føre „majkransen“ til hans dør og affordre hans kone øllet.⁴⁸⁵

Som tegn på sin værdighed modtog den nyvalgte majgreve en krans, der enten var gylden og bares om hatten, således i København,⁴⁸⁶ eller var meget stor og bares over skulderen. At den har været ubekvem kan ses af, at den gentagne gange gav anledning til tvist. I Ålborg nedsattes år 1554 et udvalg på otte mand for at dømme, om majgreven ikke havde forbrudt sig ved om aftenen, da han skulle til at danse, at tage kransen af.⁴⁸⁷ I Slesvig 1564 vakte majgreven stor forargelse ved at tage en lille, almindelig blomsterkrans på i stedet for den rigtige og således holde sit indtog. Især rigsarkivaren, hedder det i den gamle beretning, var ilde berørt ved denne hån mod gammel sæd, dog lod den almindelige forargelse sig ikke spore i nogen mangel på appetit.⁴⁸⁸

Det var denne skik med majgrevekrans, hvoraf Gustav Vasa år 1526 benyttede sig, da han i maj måned red tilbage til byen fra Uppsalahøjene, hvor han havde holdt møde med almuen, der klagede over, at han havde afskaffet den latinske messe. Kongen, som næppe uden grund mistænkte ærkebisp Johan Magnus for at stå bag ved disse klager, tog undervejs i kådhed en stor blomsterkrans og satte den på ærkebispens, hvorved denne blev latterlig, idet han jo efter folkemeningen herved erklæredes for majgreve. Johan Magnus måtte finde sig heri, og red virkelig med kransen på ind i Uppsala, men hævnedes sig et par dage efter, da han gjorde sit majgrevegilde, ved hvilket han jo, ligeledes efter skik og brug, skulle være nummer ét. Han udtrykte dette så tydeligt som muligt ved at gøre sit højsæde og sit skænkebord langt prægtigere end kongens, der var lige overfor. Ved bordet drak han kongens skål med følgende ord: „Vor Nåde drikker Eders Nåde til på et godt år!“ Det var sikkert Gustav Vasas hjertens mening, når han om end med et smil, svarede: „Din nåde og vor nåde kan ikke rummes under samme tag“.⁴⁸⁹

Majgrevens første handling synes, i det mindste i flere egne, at have været at vælge sig en *majgrevinde* eller *majinde*. Derpå forsynedes de øvrige medlemmer af toget ligeledes hver med en „majbrud“ eller, som det endnu mange steder kaldtes, et „gadelam“. Hvor der var to majgrever, udførtes dette således, at den ene opråbte navnet

på den mandlige part og den anden på den kvindelige. Den indgåede pagt tilkendegaves ved, at hver, enten straks ude i skoven eller vel i reglen først efter indtoget, overrakte sin „majbrud“ en lille blomsterkrans. Med en sådan var altså hver i toget forsynet, og det var særlig disse kranser, som kvinderne havde haft travlt med at flette om natten. Da vågenætterne afskaffedes, indførte man et såkaldt „kransgilde“ valborgsaften, hvortil pigerne indbødes for at binde kransene. Disse „kransgilder“ synes imidlertid ikke at have været stort bedre end „vågenætterne“ og forbødes hurtigt. Lensmanden på Koldinghus, Kasper Markdanner, fandt sig år 1609 foranlediget til at minde herom.⁴⁹⁰ I øvrigt synes selve „majbrudene“, i det mindste senere, heller ikke at have haft det bedste ry. I „Barselstuen“ lader Holberg en af de besøgende lykønske barselkonen med følgende ord: „Ej madame! til lykke! I parerer min tro som en majbrud.“⁴⁹¹

De kranser, som således uddeltes til de ugifte kvinder, havde sindbilledlig betydning og betegnede „jomfrukrans“. Peder Palladius siger derfor: „Est du ellers en god pige og vil bære din urtekrans om sommer på dit hoved med hæder og ære, så lader du dig ikke lokke.“⁴⁹² I Limburg og Brabrandt er denne opfattelse endnu gældende, idet man her valborgsdag anbringer en krans eller grøn kvist foran enhver uberygtet piges vindue, medens de, hvis rygter ikke er det bedste, får en stråmand.⁴⁹³ Enkelte steder i Norden ses endnu spor af, hvorledes skikken har udviklet sig selvstændigt videre, idet alle de unge piger samles i kreds, og kranser prøves på dem; den, hvem majgreven passer, bliver „majinde“.⁴⁹⁴ På Bornholm er udviklingen foregået modsat det øvrige Nordens, idet man på denne ø endte med at lade pigerne være dem, der valgte majgreven. At man ikke forudsatte idel ridderlighed hos de unge karle, kan ses af flere bestemmelser, f. eks. denne fra Olsker Gildeskrå 1775: „Når en pige tager en gildebrotter eller gæst til majgreve og klager over, at han stræber imod eller river kransen itu, bøde han 1 rigsmark og betale desforuden kransen.“

Når „gadelammene“ var fordelt, gav majgreven befaling til at gøre sig færdig til *hjemridt*. Det gik nu ud over skoven, idet alle brød udsprungne grene af træerne. Med disse i hånden, under sang og jubel samt musik af piber og trommer, holdtes så indtoget, der på lidt afstand tog sig ud, som om selve den udsprungne skov van-

drede ind mod byen. Det var dette hjemtog, der dannede festens midtpunkt og havde givet den navn. På dansk kaldtes det i reglen „at ride (eller „føre“) *sommer i by*“.⁴⁹⁵ På engelsk brugtes stundom det dermed beslægtede udtryk: „to bring the summer home“. På begge sider af Sundet kaldtes det i øvrigt også: at bære (eller ride) maj i by; i Sønderjylland: at føre den grønne maj ind;⁴⁹⁶ i Tyskland hed det „majridt“. At det danske navn var gammelt, kan ses af, at det alt forekommer i kæmpevisen: „De var syv og syvsindstyve, der de drog ud fra Hald“. Da Sivard Snarensvend her har oprykket egen, hvortil han er bundet, og vender tilbage med denne ved sit bælte, hedder det:

Kongen stander ved borgeled,
udi sin brynje ny:
Hisset kommer Sivard Snarensvend“,
„Han fører os sommer i by“.
Det donner under ros, de danske hofmænd der de udride.⁴⁹⁷

Det var dog ikke blot sagnhelten Sivard Snarensvend, der faldt på at rykke et træ op med rode og bringe det hjem med sig; i mange egne udførte man endnu dette kæmpeværk og slæbte træet møj-sommeligt til vogns med i optoget.

Hvis man tør slutte fra skikkens udbredelse, var denne form for majfest den ældste og oprindeligste. *Majtræer* brugtes både i Norden, Frankrig,⁴⁹⁸ Tyskland⁴⁹⁹ og England. I dette sidste land drev man det til at opgrave et træ i skoven, spænde 20 til 40 par okser for og slæbe det til byen, hvor det plantedes, og alle dansede om det.⁵⁰⁰ Det er rimeligvis blot en videre udvikling af den gamle skik, når det endnu den dag i dag er brug i Dalarne også ved bryllupper at anvende en slags „majtræer“. Bryllupperne fejres gerne i sommertiden, og i Rättvik løber ungarlene første bryllupsnat, når dansen er til ende, ud i skoven, hvor de fælder det højeste løvtræ og trækker det ved hjælp af forspændte heste til bryllupsgården. Her laver man sig af stuens halm sæder i dets grene og drikker og støjer om det.⁵⁰¹

At dette har været majtræets ældste form: et almindeligt træ med løv og grene, er tydeligt nok. Men allerede tidligt begyndte man – både i udlandet og i Norden – at finde det endnu mere festligt at

behænge træet med alskens bånd og flitter, måske også gevinster til den efterfølgende fugleskydning. Lidt efter lidt endte man da med, at „majtræet“ skulle være et glatskrabet mastetræ med to til tre fra toppen nedhængende store ringe, alt fra øverst til nederst besat med blomsterbånd og pynt. „Majtræet“ var blevet til en „majstang“ (engelsk: „maypole“).

Det er denne sidste form for majtræ, som nu er den brugelige, hvor skikken har holdt sig i Norden. Således beskrevs det også for 90 år siden på Møn, hvor selve navnet „majtræ“ allerede var gået i glemme, idet det kaldtes for „spæret“: „Tvende stærke ryttere vælges til at føre „spæret“, der er en 5–6 alen lang stæge med anbragte tværstænger, overalt omsnoet og behængt med alle kulører bånd, flitterguld, brogede silke- og bomuldstørklæder.“⁵⁰² På samme måde beskrevs det år 1774 i Småland: „Til majtræer udses de retteste og længste, smalle træer, som findes i skoven, med løv og blomster samt ligervis beklædte buer, tre til fire over hverandre, samt øverst en vejrhane.“⁵⁰³ Og på samme måde fremstilledes det endelig før midten af det 18. århundrede, da naturforskeren Linné på sin rejse i Skåne omhyggeligt har aftegnet og beskrevet det.⁵⁰⁴ Den almindelige benævnelse i Danmark, hvor festen endnu holdes eller blot mindes, er også „majstang“. Dog bruger eller brugte man indtil for kort siden på Sjælland et ejendommeligt navn for de to pyntede stænger, som konerne og pigerne kappedes om at smykke bedst og derpå overrakte karlene. Det lyder fremmed og uforståeligt. De kaldtes for „blus“. Det er ikke usandsynligt, at dette navn er en sidste rest af den ældgamle form for gadelamsfesten fra den tid, den holdtes ved fastelavn. Når karlene dengang samledes om „gadeilden“ og øgede branden ved at pirre op i den med lange stænger, kåredes den til „gadebasse“, der med sin stang løftede et brændende blus højest mod himlen.

Om majtræet i det 16. århundrede har været af den ældre eller yngre form, levende træ eller blot pyntet stang, er vanskeligt at afgøre. Rimeligvis har begge trivedes side om side i de forskellige egne. Men selv om det grønne træ lidt efter lidt måtte vige for den pyntede stang, så kom man ikke i Norden med det samme ud over den forskel i festtid, som vanskeligheden ved at skaffe fuldt udsprungne træer hidtil havde medført. Nu som før vedblev man at pynte det nye majtræ på det gamles udspringstid, i Sverige altså i

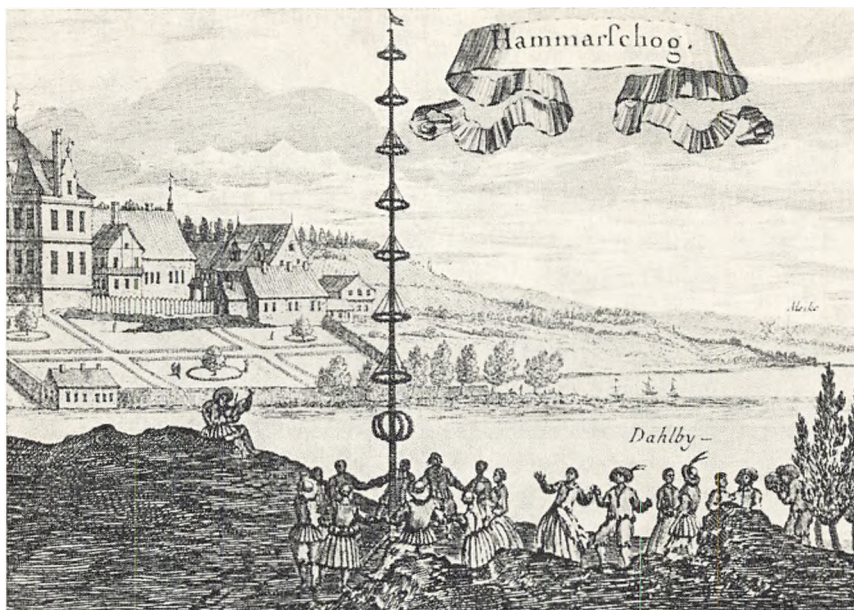
reglen først ved midsommerfesten, ja i Tuna län ved Kalmar end ikke før natten efter midsommerdag.⁵⁰⁵

En fordel medførte den nye art majtrær; de kunne med deres påhæftede flitterstads, bånd og kranse holde sig længere friske, i hvert fald lettere fornyes, end det oprykkede træ med dets hurtigt visnende blade. Majtræets rolle var nemlig langt fra forbi, når det om aftenen var blevet plantet på byens torv eller landsbyens mødeplads. Omkring det samledes uger igennem om dagen byens drenge til leg – „I ser jo vel på os,“ siger Peder Palladius, da han søger at overtale bønderne til at holde deres børn til bogen, „at vi har ikke været ledige i skolen, endog vi legede undertiden på marken, ligesom eders drenge gøre ved deres majtræ.“ – Om det samledes ved aften byens ungdom til dans, og her, hvor de unge havde det for sig selv, gjaldt andre vedtægter, kendtes andre straffe, end i den skrevne lovebog. Det er med gammelt kendskab til alle disse forhold, at biskop Palladius, da han ved visitats vil overhøre ungdommen, siger til dem, der står bagest i kirken: „Er der nogle flere unge karle eller drenge nede hos eder i tårnet, da lad dem komme hid op i sanghuset (dvs. koret) til disse andre! der må ingen blive tilbage! ... hvilken, der står og trykker sig, og vil ikke op, ham skal I „stytte“ (dvs. dunke) til majtræet på søndag.“⁵⁰⁶

Hvor stærkt majtræet selv i et land som Norge, hvor det dog forekom sjældnest, var vokset ind i den almindelige bevidsthed som noget fredlyst og dyrebart, kan ses af en klage som denne: Anno 1594 gav rådmand P. Claussøn i Bergen klage over tre byfoged-tjenere, fordi de har uden for hans dør overfaldet ham, hans hustru og hans tjener, slået ham, så at han lå for et dødt menneske ... og dertil hugget et majtræ ned for hans dør.⁵⁰⁷ Et par år efter hører vi fra samme by om bøder, idømt en mand, fordi han ved natte-tid havde nedbrudt „det majbomtræ, som de havde opsat ved stranden“.⁵⁰⁸ I Danmark, hvor skikken var langt mere udbredt, har landsbybefolkningen i flere egne troligt indtil vore dage bevaret mindet om, hvor majtræet havde sin plads.

Den sang, der blev istemt af alle deltagerne i toget, var den såkaldte *majvise*. Vi har ikke noget sikkert vidnesbyrd om, hvorledes denne har lydt i det 16. århundrede. Hvad vi besidder, er kun en samling af forskellige senere optegnelser, der alle synes at vise hen til to oprindelige sange. Efter egnene at dømme, hvor hver art siden

Maj- eller midsommerstænger er gengivet flere steder i Erik Dahlbergs værk „Suecia antiqua et hodierna“ fra o. 1700. Her går dansen ved Johan Gyllenstiernas herregård Hammarfchog ved Uppsala. Den afbildede stang, der er smykket med ophængte kranse, er typisk, men der gaves mange variationer.

forekom, er det sandsynligt, at Jylland har haft én majvise, Sjælland og Skåne en anden. Den jyske havde omkvædet „maj vær velkommen!“ og „glæde os Gud og så den søde sommer!“ Den sjælland-skånske begyndte omtrent således:

Al verdens skaber mild og blid
hør det, som vi bede!
vi prise glade årsens tid.
Vær os alle en nådig Gud med glæde!

I en mængde af vers nedbades så, tit i simple og hjertelige udtryk, himlens velsignelse for det kommende år over hjem, by og land. Visen var uendelig, for så vidt den stadig lod sig forlænge ved nye tildigtninger. At disse ikke altid var uden brod, kan sluttes af, hvad der senere føjedes til i Sydsjælland:

Gud fri os fra den onde trold!
 – Hør det, som vi bede!
 Og fra fru Marthe på Lindersvold!
 – Hør os alle Gud med glæde!⁵⁰⁹

Majvisen synes at have fristet ikke blot til omdigtning og tildigtning, men til forsøg på at forfatte noget helt nyt, der kunne fortrænge den gamle. I det syttende århundrede lykkedes dette virkelig i Ribe, hvor man fra nu af i nogen tid loyalt sang:

Vel dig, du dannerkonning bold!
 Vel dig og alle dine!
 Gud signe dig mod magt og vold
 Med mange dyder fine!
 Gud signe dig evindelig
 Og dig sin nåde sende!
 Gud nådelig bevare dig
 Og alt ondt fra dig vende!⁵¹⁰ osv.

Præsten Jens Madsen Gettorp fortæller, hvorledes han, da han var skolemester i Landskrona, fra år 1613 årlig digtede rim til afsynelse ved majfesten,⁵¹¹ og det er ikke usandsynligt, at Morten Børups smukke, latinske vårsang fra begyndelsen af det 16. århundrede kunne have haft til hensigt hos skolebørnene at afløse den danske majvise.

Flere af datidens historiske forfattere, blandt andre Arild Huitfeldt, meddeler en beretning om, hvorledes det gik til, at Valdemar Sejr år 1226 mistede Lübeck. Ifølge deres fremstilling lokkede borgerne på valborgsdag den danske høvedsmand ud af borgen ved løftet om at ville vælge ham til majgreve. Medens så han og hans folk var med de andre ude i skoven, og byen tilsyneladende var tom, overlstedede en håndfuld borgere med lethed den svage besætning og erobrede borgen. Selv om denne beretning er helt igennem urigtig,⁵¹² så har den værd som vidnesbyrd om, hvor øde og forladt en by i det 16. århundrede kunne tage sig ud på valborgsdag.

Så såre toget var vendt tilbage, ophørte tomheden og stilheden, og byen blev lutter jubel og glæde. Denne varede ved til langt ud

på natten og gav sig luft på forskellig vis: i ungdommens dans om „majtræet“, muntre smålag rundt omkring og først og fremmest i selve det store *majgrevegilde*. At dette har været storartet, fulgte allerede af de tilskud, som dertil krævedes. Det samme kan ses af, at det stundom, i det mindste i det „danske kompagni“ i København ikke holdtes på selve valborgsdag, men udsattes til nogle dage efter, at man havde redet sommer i by, for at alt kunne være i orden. Alle de brødre, der havde redet med i toget, mødte da med deres hustruer og døtre i kompagnihuset for „at gøre dennem glade med deres majgreve“. Han var formand ved øldrikningen og bagefter fordanser i salen. Dansede han med en ærlig dannekvinde, da skulle alle andre også opbyde ærlige dannekvinder. „Desligeste med pigerne; tager han en pige, da skulle de alle danse med piger; hvo anderledes gør, bøde 4 skilling hver gang.“⁵¹³

Selskabet ved disse „majgrevegilder“ var i byerne for så vidt udøgt, som festen i reglen holdtes af byens fornemste lag, i København „Danske Kompagni“, i Ålborg „Guds Legems Lag“, i Malmö skt. Knuds Gilde osv., og kun medlemmer heraf havde lov til at møde. For yderligere at sikre god tone og samtidig få en højst fornøden hjælp til anskaffelse af det meget øl, der medgik, var der sat bøder for alle overtrædelser af sømmelighedens regler. Jo rigeligere disse bøder indflød, des rigeligere blev også beværtningen.

Man får et indtryk af *datids tone* ved at efterse disse bøder. I „Danske Kompagni“ i København, et af de lag, hvor det sikkert gik sømmeligst til, kostede det en tønne øl at „spy eller gøre noget urent i kompagniet eller i kompagnigården“; to tønner øl at tale uhøvisk, „svinge nogen kvinde eller pige i dansen“ eller lade sig ubekvemmeligen se“. Den passende tone mellem mand og mand var sikret ved bøder som disse: „Hvo, som bander en broder eller kaster ham omkring, bøde en tønne øl.“ „Hvo, der sla'er en broder pust eller kindhest, eller tager ham ilde om næsen, bøde fire tønner øl.“ „Ligeså hvo, der drager kniv eller sværd med vred hu. Men sla'er nogen en broder med bæger eller øllet i ansigtet, han bøde seks tønner øl.“⁵¹⁴

Trods alle disse forsigtighedsregler var der dog endnu dem, der mente, at majgrevegilder ikke var det bedste selskab. I en bog fra århundredets midte hedder det således:

Du som haver en hustru, der unger er,
 jeg råder, at du hende ikke udlæ'er,
 at fare i ringe eller til majgrevegilde,
 det lønner dig ellers på det sidste ilde.⁵¹⁵

At heller ikke mænd var ganske sikre, selv om så øvrigheden var til stede, kan ses af forholdene i Ribe på valborgsdag 1598. Her dræbte nemlig den ene øvrighedsperson den anden, idet herredsfoged Søren Jensen ihjelslog rådmand Søren Klyn.⁵¹⁶

Med valborgsfesten og majgrevegildet var majgrevens egentlige glanstid omme. Han nød vel nogle forrettigheder med frit øl og lignende ved forskellige lejligheder, men det spillede ingen større rolle. Derimod var det på landet endnu skik fra den katolske tid, at majgreven søndagen efter festen stedtes til *offer i kirken*. Denne skik synes man at have været noget langsom med at afskaffe. Og dog var der god grund til at få den hævet. Majgreven løb nemlig „smykket med sølvbælte først op til alteret for at ofre og derpå alle hans ledsagere, drukne, bevæbnede og støjende“. Forbud herimod, udtryk for, at skikken ikke var afskaffet, kan forfølges lige til det 16. århundredes slutning.⁵¹⁷

Medens kvinderne i det øvrige Norden ikke spillede nogen selvstændig rolle ved valborgsfesten, var dette tilfældet i en enkelt landsdel, Sønderjylland. Her var det skik, at de på egen hånd drog ud til skoven og hentede som sommertegn hjem en oldenborre på en grøn gren. Også deres tog var ledsaget med piber og trommer og endte som mændenes på det grønt smykkede rådhus.⁵¹⁸

Heller ikke børnene havde tidligere haft noget egentlig at gøre ved majfesten. Men i det 16. århundrede skete heri en betydelig forandring. Det er ikke usandsynligt, at det var reformationens indførelse, der i så henseende gav stødet, idet skolebørnene fra den tid af vænnedes til som arvtagere efter den katolske gejstlighed at opføre kirkelige festtog og ganske naturligt måtte slutte, at de verdslige optog tilkom dem med samme ret. Vist er det, at man i det 16. århundrede i stigende grad hører tale om *skolebørnenes majfest*.

Denne bestod i, at alle børnene under lærernes anførsel samledes uden for byen, hvor de smykkede sig ganske som de voksne med grønt på hattene, grene i hænderne og hvad anden kostbar

pynt af guldkæder, de havde kunnet få til låns. Særlig rigt udstyret var naturligvis majgreven, der skulle bære blomsterkransen. Til majgreve valgtes gerne en søn af de rigeste og fornemste forældre, helst en adelig dreng, og af lignende grunde som hos de voksne, idet man gik ud fra, at her var der udsigt til et godt majgrevegilde. Lige som hist følte vedkommende sig imidlertid netop derfor ikke altid smigret ved æren, men søgte at unddrage sig. Ribe viser os eksempler i begge retninger. År 1570 valgtes her den lille Frederik Svanning til majgreve, hvis forældre øjensynligt havde både evne og vilje til at skønne på æren. Skolens lærere fik da også et prægtigt gæstebud, og majgrevens forældre gav desuden rigeligt pengebidrag til skolebørnenes gilde. Men år 1576 valgtes den lille Jørgen Urne til majgreve. Her opnåedes ikke hensigten. Der blev givet afslag af rette vedkommende, og en anden kom til at bære kransen.⁵¹⁹

Den lille majgreves færd i spidsen for skoletøget var ikke nær så anselig som den voksnes. Var han end fuldt så overhængt med smykker, og lød end sangen bedre fra de unges læber, så sank det hele ned, straks man kom inden for byporten. Tøget drog nemlig ikke roligt videre, men stoppede foran hver velstående borgers hus, hvor man blev stående og sang, indtil der raketes en almisse. Dette var en temmelig ynkelig slutning, i god samklang måske med skolens fattige kår, men kun lidet svarende til, hvad der skulle fremstilles: vårens sejrige indtog i byen.

Syngende og tiggende drog så tøget videre; hvad der indkom af penge, deltes mellem de fattige skolebørn og lærerne, til hvis usle løn denne form for indtægt hørte. Ganske vist stødte det hele mindre hin tid, der var vant til sligt, men var dog et blandt de mange udtryk for skolens ringe anseelse. Det er den til slige forhold svarende tone, der klinger igen i ord som disse af en tidligere skolemester i Landskrona:

„Det var skik i Landskrona, at på pinse aften hvert år skulle tages en majgreve af skolen, hvilken skolemesteren med sin collegis og alle discipler skulle med sang følge ind i byen. Nu var borgerne dér sammesteds meget fromme mod os, at hvis søn vi beviste den ære, ville de findes taknemmelige igen mod den ganske hob, som kom for deres dør. Det samme må jeg og i sandhed bekende om dennem: at de om højtidens aftener, når vi dennem med vores musi-

ca besøgte, var os meget fromme, så jeg ikke noksom kan berømme deres rundhed. Som jeg vidste nu meget folk altid at komme til stede, hvor sådant sker, ville jeg, majgrevernes forældre til ære og folket til undervisning (thi did kommer undertiden de, som vel glemme at gå til kirken) lade for forsamlingen nogle rim oplæse af den, som kransen havde på. Og gav mig årsag det første år 1613 der-til den behagelige fred, som Gud almægtigste og så snart igen nådeligen medforlente. For samme fred, som mig burde, gjorde jeg først en liden taksigelse på menige mands vegne til Gud i himlen, og lod majgreven den recitere for den hele forsamling. Dér jeg så havde begyndt det første år, blev jeg ombeden, at jeg flere år sådanne rim ville skrive, hvilket jeg og gjorde i fire år efter hverandre, så længe jeg dér tjente i skolen. Jeg beflittede mig og derpå, at efterdi mange komme til stede og ville høre dem, at jeg da kunne råde dem alle såvel som dennem, mig var betroet i skolen at undervise, i sådanne rim til gudsfrygt, til taknemmelighed mod Gud, og det ikke aleneste med talen, men også med sangen, som og der sammesteds blev sunget.⁵²⁰

Den samme underlige delthed mellem fest og tiggeri, der havde vist sig ved børnenes indtog om dagen, ytrede sig også i deres majgrevegilde om aftenen. I Kolding understregede lensmanden Kasper Markdanner det yderligere ved at dele skolebørnene i to parter: de fattige, der hver især kun fik en rugbrødsrundtenom, et godt stykke flæsk og en drik dansk øl, og de andre børn, der skulle have hvedebrød, kringler, ost og en tønde øl.⁵²¹

Virkingen af skolernes majgrevefester gav sig til kende på dobbelt vis. For det første medførte de, at de voksnes begyndte at aftage. I det 16. århundrede var forholdet allerede det, at der langtfra hvert år fandt almindelig majfest sted i de enkelte byer. I gildeskråen af 1582 for det „Danske Kompagni“ i København hedder det udtrykkeligt, at brødrene skulle stævnes sammen hvert forår, og da endrægtelig besluttet, om der skal kejses „majgreve eller ej“.⁵²² Da der år 1577 redes sommer i by i Ribe af købmændene og de vildeste (dvs. bedste) borgere, var det ikke mindre end 24 år siden, at denne art majfest dér var blevet fejret,⁵²³ i den grad havde skolefesterne taget luven fra den. Dette hørte i øvrigt dog vistnok til undtagelserne.

Når man da hører tale i det 16. århundrede om majgrever og maj-

fester, må man vel skelne mellem de tre forskellige arter: den fineste slags, hvor byens fornemste gilde gik i spidsen, og hvor der til majgreve gerne valgtes en lensmand eller borgmester, – mellemslagsen, hvor et enkelt håndværkslav, f. eks. i København og Århus smedesvendene var de optrædende og selvfølgelig valgte en af deres midte til majgreve,⁵²⁴ – og endelig skolernes majfest, hvor en skoledreng blev majgreve.

Den anden virkning af skolernes majfest blev, at den gamle, smukke folkefest nu med raske skridt gik sin undergang imøde. Det nye, fordævelige, der var indbragt, bestod i, at det hele var forvandlet til en form for tiggeri. Kunne først en majgreve optræde som tigger, så lå det næste skridt så grumme nær, at tiggere kunne optræde som majgrever.

Det 16. århundrede ud holdtes skikken endnu oven vande, men allerede i det 17. sank de gamle majfester dybere og dybere, da de nu ikke længere omfattede alle folkets lag. Det er udtryk for en ny tid, når man i Sverige år 1664 må forbyde „tiggeri af gement folk med majstænger“,⁵²⁵ eller når det i Danmark hedder: „Det er ondt at møde røvere, majgrever, tyve og galne hunde.“⁵²⁶ Inden det 17. århundrede var omme, synes da også majfesterne at være ophørt for byernes vedkommende. Men på landet vedblev man endnu i det 18. århundrede og langt ind i det 19. at ride sommer i by. Det er betegnende, at festens sidste udløbere alle viser sig befængt med skoleuskikken fra det 16. århundrede, at drage rundt og bede om almisse. Og det er lige så betegnende, at formen for disse anmodninger samt den stående taksigelse endnu bærer svage spor af det 16. århundredes udtryksmåde. I Jylland lød ordene for en 30–40 år tilbage således:

Datter N. N. er som en rosenblomme,
 hun gi'er os 4 skilling ud af sin lomme.
 N. N. er alt som en rose,
 han gi'er os 4 skilling ud af sin pose.
 Og tak, skøn jomfru! for jer gav',
 vi drikke jer skål udi vort lav.
 Og tak, skøn jomfru! for jeres skænk.
 At I har os så vel betænkt!⁵²⁷

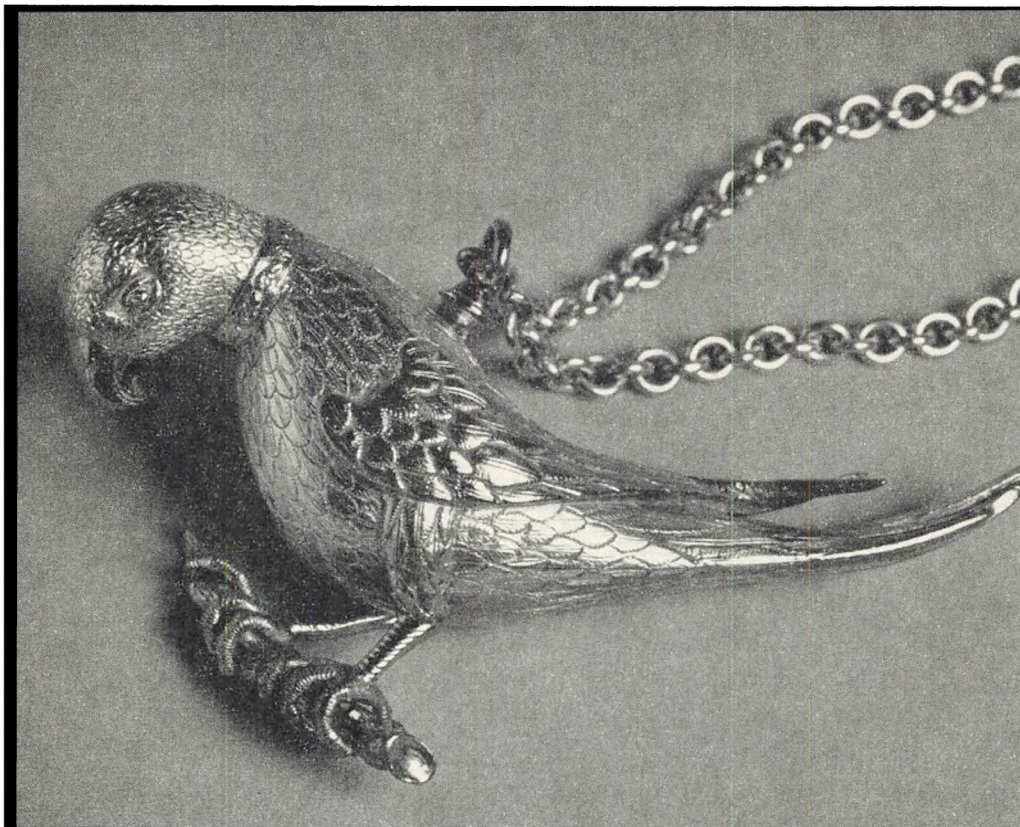
Gik det således med majgreven, er det intet under, at det ikke gik majgrevinden stort bedre. Her sank dog skikken på mere regelmæssig måde til bunds, idet den fuldt ud endte som barneleg. Endnu for få år siden samledes i enkelte egne, f. eks. mellem Ribe og Tønder, alle børn på en af pinsedagene og valgte et par brudefolk. „Pinsebruden“, eller som hun i andre egne tidligere kaldtes „sommerbruden“, smykkedes på det bedste med bånd og blomster, og derpå drog hele skaren syngende og dansende af sted for at indsamle gaver. Hvad der indkom, fortæredes i „et gilde til den lyse morgen“.⁵²⁸

En skik, der tidligere synes at have stået i nær forbindelse med majfesten, men i det 16. århundrede allerede var blevet udskilt, var *fugleskydning*. Skønt den passede vel til at holdes på den samme dag, da alle borgerne var under våben, havde man uden tvivl for længst gjort den erfaring, at det var umuligt at overkomme alt det meget på én dag. Det var derfor vel et forslag i gammeldags ånd, men vistnok meget uhensigtsmæssigt, når i Ålborg år 1517 otte mænd forlangte, „at papegøjen skulle rejses på valborgsdag, og at, når brødrene havde rejst deres majgreve i lunden, skulle de gå ned til papegøjen og skyde hende af, og følges siden ad til byen både papegøjekongen og majgreven“.⁵²⁹ Opfordringen blev vel en kort tid taget til følge, men fugleskydningen blev dog snart atter henlagt til en senere dag. Kristi himmelfartsdag og særlig en af pinsedagene var i det 16. århundrede de sædvanlige.

De former, hvorunder fugleskydningen dengang dreves, afveg kun i ringe grad fra nutidens. Det endnu bestående „Kongelige københavnske Skydeselskab eller danske Broderskab“ er således en fortsættelse af det 16. århundredes „Danske Kompagni“,⁵³⁰ og har på fugleskydningens område troligt bevaret de fleste af datidens skikke. Noget lignende har, om end ikke fuldt i samme grad, været tilfældet i flere købstadskyttelag Norden over.

En af de små forskelligheder mellem dengang og nu, som først falder i øjnene, er, at man i det 16. århundrede overalt i Danmark,⁵³¹ Norge,⁵³² Sverige⁵³³ og Nordtyskland⁵³⁴ kaldte, uvist af hvilken grund, fuglen for „papegøjen“. Navnet er siden gået af brug, et minde om det har dog holdt sig i den spøgefulde betegnelse for at have været heldig: „at have skudt papegøjen“.

Fuglekongens hæderstegn var en papegøje, som hang i en kæde om hans hals. Denne papegøje tilhører det middelalderlige skt. Knuds Gilde i Malmö. Den er udstillet på Malmöhus, men anvendes stadig ved gildets traditionsrige modtagelser og fester.

Fuglestangen synes at have været meget anselig, og det var forbundet med ikke ringe arbejde hvert forår at få fuglen anbragt derpå og stangen rejst. I Lund var der en mulkt af 1 mark for, „når papegøjen var rejst, ikke at ville våge over hende“. I Ålborg og vel de fleste andre steder var papegøjepladsen indhegnet, og hvad kvæg, der kom derind, var forbrudt til laget.

Fuglen synes indtil henimod slutningen af det 16. århundrede at have set noget anderledes ud end nu, hyppigt siddet oprejst eller haft kun lidet spredte vinger. Indtil da omtales i hvert fald kun én gevinst, nemlig den for at skyde hele fuglen ned. Mod århundrede-

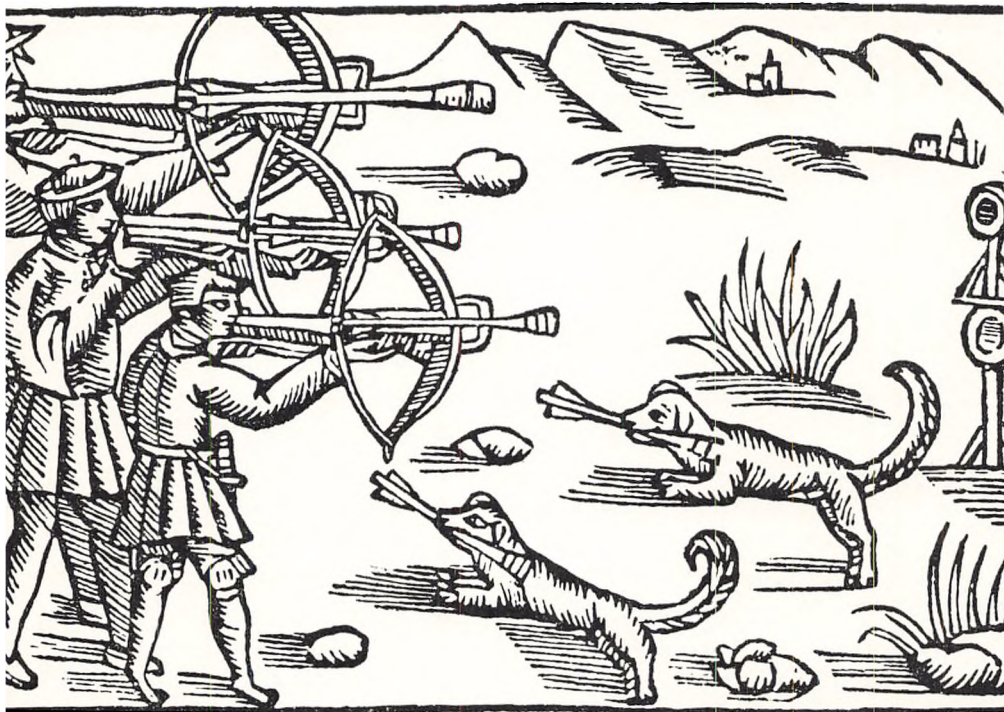
dets slutning voksede derimod gevinsternes antal. År 1586 i København omtales allerede en gevinst for hver af vingerne.⁵³⁵ År 1595 bestemtes der i Ålborg desuden en gevinst for hovedet og en for halen.⁵³⁶

Rimeligvis stod dette i forbindelse med den skik, at man – skønt bøsser jo for længst var almindelige og vel bekendte – endnu til efter midten af det 16. århundrede såvel i Norden som i Tyskland hårdnakket vedblev at bruge det gamle skydevåben: armbrøst. Grunden var rimeligvis den, at bøssekuglen ville gå helt igennem fuglen og derved bortskyde den lidt efter lidt, så at det blev umuligt at sige, hvem der var den egentlige sejrherre. Bolten fra armbrøsten derimod lattede kun lidt på fuglen, for hver gang den ramte, og her var det let nok at se, hvem der var den lykkelige, der „skød papegøjen af“, som det hed, thi hele fuglen faldt ned med det samme.

En anden grund til den fortsatte brug af armbrøst var sikkert også den, at denne art skydning var langt billigere. Den udskudte pil med bolt for enden lod sig nemlig, når den faldt ned på jorden, meget godt bruge om igen. Pilene indsamledes derfor omhyggeligt på ny. Hertil anvendtes gerne afrettede hunde, der som en slags firbenede keglerejsere livligt deltog i enhver skiveskydning. Datiden var så vant til denne brug af hunde, at ærkebiskop Olaus Magnus uvilkårligt forestiller sig, at også Palnatoke i sin tid må have haft hunden til rede, da han skød æblet af sin søns hoved.

Da man til sidst måtte vige for tidens kostbare fordringer og til fugleskydning indrømme brugen af bøsser, faldt det naturligt samtidig at forandre fuglens form. Den svævende fugl med den spredte hale og vinger, hvor hver part skulle nedskydes for sig, gav ved gevinsternes antal en slags erstatning for, hvad der i øvrigt gik tabt. Men selve kongeskuddet nu og før tålte ingen sammenligning. Nu kun en ussel stump metalplade, som man knap kunne se, om den sad deroppe eller var nedskudt; før papegøjen hel og holden.

Kongegevinsten var de fleste steder et sølvbæger, hvortil stundom endnu føjedes den besynderlige gave: klæde eller skind til et par hoser. Denne skik skrev sig mulig fra det slid på benbeklædningen, som den hyppige spænden af armbrøsten havde medført. Længst synes skikken at have holdt sig i Bergen. Endnu år 1635 hedder det herfra: „Unge Jan Schrøder skød fuglen af og fik en sølv-

Skydning med armbrøst var en idræt for alle. Det demonstrerer Olaus Magnus her ved at lade en dreng, en ung mand og en ældre mand skyde om kap. De bruger forholdsvis uskadelige klumppile, som falder til jorden ved anslaget. Følgelig behøver man heller ikke at hente dem igen; de afrettede hunde samler dem op og bringer dem tilbage.

ske, hoseklædet og sølvkanden i ét skud.“⁵³⁷ Som æresbevis hængtes der desuden om fuglekongens hals en forgyldt sølvpapegøje i en sølvkæde. Denne bares ikke blot ved indtoget og gildet bag efter skydningen, men ved alle større fester året rundt. Blev én tre år i rad „papegøjekonge“, havde han lov til at beholde smykket. Dog synes laget at have haft ret til at indløse det hos ham. Hyppigt havde nemlig smykket mere end blot almindelig værdi. Den forgyldte sølvpapegøje f. eks., som det Danske Kompagni i København besad, var skænket det år 1542 af Christian III og bevaredes omhyggeligt. Den forekom først år 1720, da ved en henrettelse på Nytorv en af tilskuerne, der havde fået plads på rådhuset, så sit snit og bortstjal fuglen og kæden fra det sted, hvor de gemtes.

Det var i middelalderen hver mands ret at bære våben og øve sig i brugen af dem. Heraf udviklede man papegøjeskydningen – den årlige kapskydning med en fuglefigur på en høj stang. Disse kapskydninger blev arrangeret af gilder og lav, og det er inden for tilsvarende sammenslutninger, man har bevaret traditionen til vore dage. Medens mændene omkring papegøjestangen bruger armbrøster, er der ved siden af en anden skydning i gang med moderne ildvåben. Skiven viser flere træffere. (Olaus Magnus).

I alle skyttelagene lagde man særlig vægt på, at skydningen skulle være en virkelig våbenøvelse. Der var derfor mulkt for enten at udeblive eller ikke at have skudt mindst tre til fire skud.

Når fuglen var nedskudt, fulgte alle skytterne papegøjekongen i optog til byens rådhus, hvor der på pladsen udenfor udbragtes et leve for ham, medens skytterne „ham til pris afskød deres rør“. At bøsse ved denne del af festen gjorde langt større virkning end armbrøster, var klart. Der var imidlertid ikke ringe fare forbundet med således at knalde løs mellem ofte stråtækte huse, og formanin-

gen om at passe på bøsserne, at de ikke gjorde skade i byen, var derfor højst betimelig. End ikke mennesker var sikre. Da f. eks. Joen Joenssøn år 1593 i Bergen, efter at papegøjen var afskudt, skulle til at marchere ind i byen og stod „med sit lange rør ladt og spændt, på akselen“, gik skuddet af og dræbte Henrik Højer nede på bryggen.⁵³⁸

Fugleskydningen endte med en fest for papegøjekongen, ganske svarende til majgrevegildet.

Kaster vi til slutning et blik over alle majfestens skikke, vil det vise sig, at disse delte sig i *to bestemt adskilte arter*: på den ene side de, der blot svarede til en *vårfest*, på den anden side de, der som det væbnede indridt og skydeøvelserne synes kun at have været en *våbenprøve*, men ikke stod i nogen forbindelse med hine.

At denne forbindelse dog ikke var tilfældig, kan ses af, at ganske den samme forekom ved fastelavn med dens bevarede skikke fra en glemte vårfest. Også dér viste sig denne besynderlige forening af sindbilledlige udtryk for vår og frugtbarhed parret med prøver på krigerfærdighed: dystridt, sværddans og våbenøvelser.

Begge vårfester, den glemte og den bestående, viste sikkert tilbage til længst forsvundne oldtids-forhold. De pegede tilbage til en tid, da vårens komme hilsedes ikke blot med en tak til guderne for, hvad naturen gav, men med et hærstævne af alt våbenført mandskab, hvor de vinterhvilte idrætter fornyedes ved kampleg, og beslutning toges om sommerens krigstog.

6

Pinsen var en kirkelig glædesfest med ikke stærkt udprægede skikke. Men netop dette i forbindelse med, at den indtraf samtidig med sommerens komme, gjorde den som skabt til i sig at optage dele af folkelige vår- og sommerfester. Kirken havde fra første færd begunstiget dette, og følgen var blevet, at der næppe i det 16. århundrede hele Norden over fandtes nogen ren majfest helt og holdent i sin oprindelige skikkelse. Alle havde de måttet afgive snart et, snart et andet led til pinsen eller i hvert fald måttet finde sig i, at fornøjelserne gentoges i pinseugen under endnu gunstigere betingelser. Anden og tredje pinsedag, på hvilke helligdage alt arbejde skulle

hvile, var jo også ganske særlig skikkede til derpå at holde enten majridt, majgrevegilde eller papegøjeskydning. Og havde man ikke andet, så fejrede man i hvert fald festen med en egen art gilde, den såkaldte pinsedrik.

Pinse blev da ganske naturligt en slags kirkelig vårfest, udmærket ved en mængde festskikke, lånt mange vegne fra, der alle passede fortræffeligt her, hvorfor heller ingen fandt på at spørge om, hvor de egentlig hørte hjemme: på pinsedag dansede solen ligesom på påskelørdag; pinse morgendug og friluft arvede majdagens undergørende kraft; til højmesse „majedes“ kirken som hjemmene på valborgsdag; majgrevinden og gadelammet blev til en „pinsebrud“; og i den katolske tid havde kirken set mildt til, at papegøjekongen eller majgreven på en pinsedag søgte did for at stænkes med vievand eller bringe sit offer.

Af særlige pinseskikke havdes kun få. Søndagen kaldtes for hvidesøndag og hele pinseugen „den hvide uge“.⁵³⁹ Naturligt faldt det at lade barnedåb foregå ved denne fest; dog havde dette en stærk modvægt i datidens frygt for at lade flere dage hengå mellem fødsel og dåb. I en lidt senere tid var det i Odense og rimeligvis også i andre byer skik, at smedesvendene på tredje pinsedag i stort optog flyttede deres lavskilt.⁵⁴⁰

Et ganske mærkeligt udtryk gav troen på pinsens signede kraft sig i Norge. Her antoges det, at det farligste af alle rovdyr, ulven, pinsenat måtte lystre højere magter og give sig i menneskets vold. År 1599 hedder det herom: „Den nat før pinsesøndag er bønderne ude på skoven, dér hvor de vide, at ulvinden ligger med hendes unger, og da tude de og hyle ligesom ulve. Og når ulvinden hører folk så hyle, da nøder og tvinger hendes natur hende til at svare dem og hyle imod igen, hvorved de finde hendes unger. Og det er sket, at de have fået ulvinden med ungerne, thi ikke vil hun rømme fra dem. Og sige vejdemænd [jægere], at fordi ulvinden véd, hvad deres hylene betyder, og hun alligevel ikke kan lade være (som de mene), at hun jo skal svare dem, da stikker hun næsen ned i jorden, at det skal lade, ligesom det var langt borte, og vil forville dem, at de ikke skal finde hende. – Det er vejdemænds og bøndernes faste mening herom, og om sådant er naturligt eller hvorfor det sker, må hver dømme om, som han vil; men mange ulveunger er ved denne list fundet og grebet.“⁵⁴¹

Midsommerfesten var den mest ubundne af alle de fra oldtiden stammende naturfester. Medens det var lykkedes kirken at få de hedenske juleskikke til i det mindste at gå i spænd sammen med de kristelige, og vårfestens sindbilleder til ret vel at passe til pin-sen, så var der intet at stille op med den gamle, nordiske midsommerfest. Alle de kirkelige hovedhøjtider: for Faderen, for Sønnen, for Den hellige Ånd og for Treenigheden – jul, påske, pinse og trinitatis – faldt jo i årets første halvdel; mariafesterne hørte alle hjemme i årets sidste halvdel, når de da ikke som Mariæ bebudelse, den 25. marts, var bestemt ved deres forhold til Kristi fødselsfest. Der var da ikke nogen kristelig hovedhøjtid, der kunne anvendes til dækning over denne gamle, hedenske fest, der i folkets omdømme svarede til julen i rang og samtidig trodsigt stod på sin ret til at fejres netop en enkelt bestemt dag, årets længste.

Kirken var da her gået en anden vej end sædvanlig. Hvad den ikke havde kunnet vinde med det gode og omvende, havde den søgt at bekæmpe eller tie ihjel. Ingen af sine apostle ville den ofre på denne dag; sanktpeders- og sanktpaulsdag lagdes som med flid et par dage derefter, den 29. juni. Den skt. Johannes, efter hvem midsommerdagen fik navn, var ikke apostelen – han hædredes med at få plads på tredje juledag den 27. december – nej, sankthansdag blev kun viet til minde om Johannes den Døber.

Der lå en dyb tanke i dette kirkens sindbilledsprog. Midsommerfesten viedes til den, der selv havde sagt om Jesus: „Ham bør det at vokse, mig at forringes.“ I samklang hermed tog dagene af efter sankthansdag, medens de fra Kristi fødselsdag atter tog til.

Men dette var netop det modsatte af, hvad midsommerfesten betød. Den så ikke fra bakkens kam mistrøstig ned over dalen, der fulgte efter. Den var en sommerens pris, et glædesudbrud over, hvad der var nået.

Denne mangel på berøringspunkter mellem den kirkelige og folkelige midsommerfest havde middelalderen igennem medført, at de hver gik sine veje. Festen for Johannes den Døber slog ikke synderligt an, men naturfesten bevarede sin gamle anseelse som årets anden store højtid.

Johannes Døberens hoved på et fad – træskæring omgivet af virkelige knogler. I senmiddelalderens kirkekunst gik man ikke af vejen for direkte skræmmende effekter som f. eks. at vise en naturalistisk fremstilling af den døde Kristus liggende i en kiste eller Johannes' afhuggede hoved, således som det blev bragt ind for kong Herodes. Indtil nyere tid er dette uhyggelige stykke blevet ombåret ved sankthansfester i Ørslev Kirke ved Skælskør. (Nationalmuseet, Lennart Larsen fot.).

Reformationen medførte en forandring heri, for så vidt man snart gik over til at erklære naturfestens skikke for katolske rester og bekæmpe dem som „papistiske“. I det 16. århundrede led dog midsommerfesten ikke noget synderligt skår i sin anseelse og vedblev endnu længe efter at fejres på gammeldags vis. Den kirkelige

„Når nu omsider alle skove, enge og marker står i fuldt flor, ved den tid, det er den hellige Johannes Døberens dag ... plejer alle mennesker både børn og voksne, unge og gamle at samles i skarer på byernes torve eller ude på den åbne mark, for glade at træde dansen i skæret af mange bål, som tændes overalt. Under dansen plejer man at synge viser om fortidige heltes bedrifter . . .“ (Olaus Magnus).

fest for Johannes den Døber søgte reformatorerne at opfriske ved påbud om på sankthansdag at prædike „om Guds ords lydelige prædiken, imod hine gendøbere, der prale så fast med det profetiske ord: at hver skal læres af Gud selv, og dermed foragte den mundtlige prædiken og lægge alle skoler øde“. Præsterne skulle „dog ikke lade historien om skt. Hans stå tilbage, hvilken ej kan med én prædiken vel endes: om hans undfangelse, fødsel, prædiken og halshuggelse; thi kan der blive noget bestående til en anden sinde“.⁵⁴² Men under ingen af disse former var den kirkelige sankthansfest dog i stand til at vinde nogen videre magt over sindene.

Den folkelige midsommerfest indledtes med, at der aftenen

forud ved solnedgang *tændtes blus på alle højder*. Egentlig burde ilden ved denne lejlighed være „nøddild“, altså fremkaldes ved gnidning af to stykker træ mod hinanden, men det overholdtes næppe alle vegne. Denne blusbrænden var den mest storartede hele året rundt og overgik langt den tilsvarende på valborgsaften. Og med rette; thi ligesom midsommer overgik majdag i lys og varme, således overgik også de kræfter, onde og gode, der ved midsommertide var i virksomhed, langt alle andre i styrke. Der lå magt på at brænde blus denne aften. Hekse, trolde, elverpiger, alt var ude, usynlige drager for gennem luften og fordærvede, hvad der ikke var sikret med ild eller stål. Endnu i det 19. århundrede kunne man høre i Nordsjælland som forklaring på, at der var gået brand i sæden: „Det kommer af, at I ikke har blusset.“⁵⁴³

Hvor dybt rodfæstet den skik at tænde bål sankthansaften endnu er over hele Norden, kan ses af dens mærkelige evne i vore dage til selv i egne, hvor den synes afskaffet, pludselig at blusse op med fornyet kraft.

Midsommernatten var *heksenes hovedfest*. Enhver, der kunne, måtte af sted til den store forsamling. Som befodringsmiddel benyttedes enten en lille djævel, en gedebuk, et kosteskaf, en ovnrage eller lignende. Endnu bruger man i enkelte egne af Danmark på sankthansnat at tage ovnragen i hus, for at heksene ikke skal misbruge den.⁵⁴⁴ I Norge skærer man et kors midt i kosten og spytter tre gange i den, så kan man endog lade den stå uden for døren, og heksene tør ikke røre den.⁵⁴⁵ Fra et par steder i Jylland har man eksempler på, at hekse har omskabt deres tyende til heste og brugt dem til ridtet.⁵⁴⁶

Farten gik ud gennem tagets „lyre“ eller skorsten og derpå i en susende hast videre. Enkelte gav sig vel tid på udturen at skade deres uvenner, men de fleste for af sted højt over bålene og det skræmmende stål. Både i Nørrejylland og på Fyn brugte man at sikre husene ved at sætte rønnebærgrene eller porrsris i døre, vinduer og luger. Den voksende hør, som heksene så let kunne ødelægge, skærmede man ligeledes ved at anbringe ris i den.⁵⁴⁷

Hvo, der ville blive vidne til heksenes fart, kunne opnå sligt ved at tage en grøntørsv på hovedet eller sætte sig ved midnatstide på en korsvej under en harve, der vendte tænderne nedad, eller ved derude på korsvejen at brænde et bål af ni slags løvtræer; dog

forspildtes let denne fremgangsmåde, hvis der var ført lig ad samme vej.⁵⁴⁸

Samlingsstedet var forskelligt for de nordiske lande. De *svenske hekse* mødtes i reglen på en lille klippeø imellem Öland og Småland, *Blåkulla* kaldet. Den var berygtet på grund af det farlige farvand omkring den. Søfarende skyede den derfor og vovede ikke at kalde den med dens rette navn Blåkulla, men benævned den „Møen“ eller „Jomfruen“ og søgte at sikre sig ved at kaste kvindesmykker i havet til den. Et gammelt sagn meldte, at en gang, da man fra et skib gjorde så, var der udgået en røst fra klippen, der bød det skifte ankerplads; og ganske rigtigt var så dette skib blevet frelst, medens de andre gik under.⁵⁴⁹ At man ombyttede navnet „Blåkulla“ med „jomfruen“, havde i øvrigt vistnok sin sproglige grund i, at „kulla“ jo både kan betyde „bjergtop“ og „pige“, så at navnet med lige ret kunne forstås som „mørkebjerg“ og „blåpigen“.⁵⁵⁰

Heksene fra Norge red gerne til *Troms*, som det kaldtes, hvorved forstodes det høje, mod havet vendende fjeld „Trommen“ på nordsiden af halvøen, ikke langt fra Finmarken.⁵⁵¹ Andre standsede dog allerede ved det høje, skumle *Lyderhorn*, et af de syv fjelde, der omgiver Bergen.

De *danske hekse* havde valget imellem at blive i Danmark, gå syd- eller nordpå. Enkelte steder i hjemmet, som på *Gjørding kirkegård* ved Ribe,⁵⁵² *Ullemose*⁵⁵³ og flere andre holdtes der møder, men disse synes at have været mindre søgt. Størsteparten drog videre. Mod syd gik turen til Brocken eller *Bloksbjerg* i Harzen. Dette var et hovedsamlingssted.

Mange foretrak dog at gå nordpå og da enten til Hekla på den danske ø Island – *Hekkenfeld*, som bjerget i denne forbindelse gerne kaldtes – eller til Troms i Norge, hvilket i Danmark forandrede til *Tromskirke*.⁵⁵⁴ Heksene fra Jylland, der skulle nordpå, fulgte i reglen den vej, hvor nu østbanen går; dog svingede de ikke vest om Mariager Fjord over Hobro, men skar fra Randers lige mod Skagen. Et bedested var gerne Vindblæs Kirke syd for Mariagerfjord, og mange af dem foretrak at færge over fjorden. Stod man derfor ved Hadsund færgested ved midnat, kunne man, selv uden tørv på hovedet, både se dem komme farende i luften og høre dem råbe: „Hej, om bord!“ Men farlig var denne vagtpost. Havde man

Et sankthansbål ved 1860, maleri af Jørgen Sonne. Man har lagt bålet på en dysse fra yngre stenalder og danser rundt om ilden, medens spillemanden – siddende på gravkammerets overligger – gnider fiolen. Bag ham blusser en tjæretønde på en stang.

ikke et kors af rønnegrene i lommen kunne man let selv blive brugt som ridedyr.⁵⁵⁵

Når toget fra Skagen var kommet vel over Skagerrak og havde Norge under sig, skiltes snart dets veje. De forsigtige fløj videre over land til „Tromskirke“. Men de dristige for ud over havet på ny. Hu hej! gik det over skummende nordhavsølger, så mangen vel blev ræd og måtte lukke øjnene. De kådeste slog endnu et sving over Vestmannøerne med de pjaskende „drenge“. Men så gik det atter i hvinende fart ind over land, over „Markarfljot“ og opskræmte spover til toppen af „Hekkenfeld“.

Den islandske vulkan Hekla eller Heklafjeld – heraf formen Hekkenfeld – var i ældre tid omgivet af mange legender. I det 12. århundrede forlød det, at man havde set de dræbte fra slaget ved Fotevik blive nedstyrtet i krateret, som var en indgang til helvede. Naturligvis måtte Olaus Magnus på sit store „søkort“ fra 1539 markere „Monshekla“ – et af de få internationalt berømte vidundere i Norden.

Dette var djævelens ypperste borg i Norden med direkte nedgang til helvede. At en sådan fandtes her, vidste både læg og lærd. Endnu ved midten af det 16. århundrede gav Melanchthons svigersøn, doktor Caspar Peucer, sikker oplysning herom. Derfor kunne man også milevidt omkring til daglig høre de fordømtes veklager, der steg op gennem hullet. Og mange slægtsleds erfaring vidste besked om, hvorledes man heroppe altid havde kunnet

mærke, hver gang slag eller bloddåd foregik i fjerne lande. Så lød der nemlig uvante hyl og støj inde fra fjeldet. Kun sorte krager og gejerfugle vovede at kredse derom, vistnok fordømte ånder, som her holdt til. Ellers lå bjerget øde og forladt, frygteligt og frygtet af alle.⁵⁵⁶

Men ved en lejlighed som denne tog det sig anderledes ud. Så var det stormfejet, festsmykket og oplyst. Satan selv stod ved døren og ønskede hver nys ankommen gæst velkommen, idet han høvisk bød dem bag til kys. Indenfor gjorde husets frue, Fandens oldemoder, honnør. Hun var efter beretninger og fremstillinger at dømme en ret statelig kvinde i sine bedste år. Både hun og hendes ætling besad den evne samtidigt at kunne optræde flere steder, så at begge var nærværende på én gang i Tromskirke, på Hekkenfeld, Bloksbjerg og alle de mange mindre mellemstationer.

Efterhånden som heksene samledes på mødestedet, afleverede de deres gaver: madvarer, afrevet hør og lignende. De, der første gang var til stede, måtte med eget blod skrive deres navn i en bog. Når alt dette var i orden, begyndte underholdningen. Denne bestod især i dans, ved hvilken djævelen gerne førte an, og stundom tillige spillede på fiol. Undertiden foregik dansen omkring et majtræ. Bagefter gik man til bords til et splendidt aftensmåltid. Djævelen førte den fornemste heks, hans oldemoder foretrak den ypperste mandsperson. Hver enkelt heks fik en djævel til bordkavaler. Her herskede meget fri tone og flød med øl og vin. På Blåkulla morede man sig blandt andet med at brænde brændevin. Festen endte med, at djævelen omfavnede hver enkelt, et favntag så vildt og voldsomt, men vidunderligt, at det på én gang var idel smerte og idel lyst og aldrig glemtes.

Enkelte beretninger haves endnu fra forskellige personer i det 16. århundrede, der selv havde overværet sådanne forsamlinger. År 1549 var Eline Mørks i Kornerup på Sjælland med ved mødet på „Ullemose“. Deltagerne samledes „i 7000 djævles navn“ og kom fra „alle hjørner“. Djævelen selv var til stede som „høvedsmand“. Gildet bestod mest i et drikkelag; man sad til bords, de øverste pladser var særlig efterspurgte, og der blev drukket ti til tolv tøn-der øl.⁵⁵⁷ Henimod århundredets slutning var Johanne Jenses fra Nakkebølle på Fyn to gange med ved festen på Bloksbjerg. Hun forblev hver gang kun en timestid dernede, red både frem og til-

Olaus Magnus fortæller en historie om en engelsk heks, der umiddelbart før sin død angrede sit syndefulde liv og bad om, at man ville lænke gravstenen fast over hendes grav og lade præsterne synge, da hun ellers var sikker på, at djævelen ville hente hende. Men på trods af alle sikkerhedsforanstaltninger, trængte djævelen ind, brød graven op og bortførte sit offer på en hest. Til højre ses den åbne grav.

bage på sin lille djævel „Allebast“ og „var ikke uden en stund på vejen“. På bjerget traf hun en mængde bekendte, blandt andre den adelige jomfru, Christence Axelsdatter Kruckow, ligeledes fra Nakkebølle. Selskabets danske deltagere havde en spillemand med sig, holdt to og to hinanden i hånden og dansede sammen. Djævelen hentede dem nok af vin. Da de gik i dansen, faldt der tre eller fire af dem, og Johanne udbrød da til selskabet: „Nu bliver vi vist røbet og åbenbaret.“⁵⁵⁸

En dreng, der, uvist hvornår, har overværet mødet på Gjørding kirkegård ved Ribe, har ikke stort mere at berette. Med en grøn-tørv på hovedet listede han sig uset af heksene en sankthansnat ind

på kirkegården. Dér var han så vidne til heksenes underlige dans om „Gamle Erik“, der sad i midten. Men idet han således stod og så, kom en kvinde ham ganske nær, og da han ville springe til side, tabte han grøntørven. I samme nu opdagedes han af alle heksene, der for efter ham, og havde præsten ikke tilfældigt stået uden for sin port og reddet ham, ville han være faldet i deres hænder.⁵⁵⁹

Et ret oplysende vidnesbyrd om, hvad der foregik på „Blåkulla“, haves af en svensk kvinde, Ingeborg Bogesdotter i Högnalöff, der havde været dér kort før år 1618. At hun kunne vide besked og virkelig hørte til de indviede, fremgik allerede af, hvad mestermanden fra Jönköping erklærede om hende, straks da han fik hende at se, hvilket viste sig at slå til alt sammen. Er hun en rigtig heks, sagde han, så har hun et mærke på bryst eller skulder af, at Satan har diet hende, og desuden kan hun ikke synke i vand. Hun blev da straks afklædt for retten, og ganske rigtigt viste det sig, at „der mellem hendes skuldre fandtes en rød patte, så stor som en sopatte“. Da hun derpå dykkedes i vand, flød hun lettere end nogen gås; mestermanden trykkede hende to gange ned, men hun flød straks ovenpå, hvad nævningerne og over hundrede mennesker så; hun fik ikke engang vand hverken i mund, næse eller øren og var straks tør, da hun stod op. Da nu denne kvinde kom op af vandet, bekendte hun ganske „godvillig“, at hun engang havde været på Blåkulla. Hun red dertil gennem luften på en kalv, som hun havde lagt et forhekset bidsel i munden. Da hun kom ind i Blåkulla, holdtes der gæstebud med store sølvkander, trækander og andet tilbehør. Hendes mester var dér, stor og sort, med horn i panden og lange, skarpe klør på hænderne. Han sad i højsædet med den fornemste troldkvinde ved siden. Nedefter sad der djævel og heks, djævel og heks. De kyssedes, favntoges og drev deres handel sammen. Derpå sloges de. Da dette var overstået, fik hver heks en forlening, og derefter gaves der dem orlov. Hendes djævel hed Lazarus, og hun fik i forlening tre gårde i Högnalöff by, der hver skulle svare hende et lispund smør.⁵⁶⁰

Rædselen for heksene, og hvad de i denne nat kunne falde på at udføre, overgik frygten for andre overnaturlige væsener. Og dog var der netop i denne nat rig lejlighed til at overbevise sig også om disse andre væseners tilværelse og magt. Thi vel gav de sig til

kende hver højtids aften, men på ingen mere end natten til skt. Hans. Næppe var der heller nogen af alle dem, der samledes ude ved bålene, som ikke for et øjeblik betoges af disse indtryk. Blot et par skridt ad den ensomme sti over engen, den klamme kulde på skovsletten i modsætning til lummervarmen mellem træerne, et tilfældigt tågeslør, det var nok til at minde om alt det, hvorom man så ofte havde sunget og hørt tale:

Dér danser dværg, og dér danser elv.
 Dér danser hun elverdronningen selv.
 – Men dansen den går så let gennem lunden.

En nat som denne var alle i rette stemning til at kunne forstå:

Havde Gud ikke gjort min lykke så god,
 at hanen havde slaget med vinge:
 Da var jeg dog kommen i højen ind
 alt til de elverkvinder.
 – Siden jeg hende først så!

Men her var ikke tale om blot stemninger og nattegys, her var virkelig syn for sagn. Utallige var de høje, som troværdige folk i denne nat havde set stå på fire, glødende pæle og dværgene danse om ilden. Ved „danhøj“ i Ingslev Sogn på Fyn var sporene synlige endnu om dagen, en tydeligt nedtrådt ring om højen, og år 1623 turde selv præsten ikke afgøre, „om det var papisterne eller troldfolk og bjergfolk, der sankthansnat havde trådt den“.⁵⁶¹

Der var heller ikke den egn i landet, hvor ikke nu en mand, nu en kvinde var blevet forkoglet ved sligt et nattemøde, optaget i højen og sporløst forsvundet. Thi en hemmelig magt bandt dem derinde, så at de ikke kunne vende tilbage. Som den fangne søster så vemodigt udtrykte det, da hun frelste broderen, og han bad hende ride bort med sig fra højen:

Du fører mig aldrig så langt af led,
 var det end til verdens ende:
 jeg må jo dog komme hid igen,
 førend solen hun mon oprinde.

Olaus Magnus beretter, at elverfolk og andre overnaturlige væsener opfører ringdance om natten og efterlader et afsvedet område. Hans tegner har åbenbart misforstået beskrivelsen, idet han har tegnet et kæmpestort hjul i stedet for en cirkulær plet. – Den opfattelse, Olaus Magnus giver udtryk for, har levet ned til vor tid og er årsagen til, at man stadig kalder cirkulære forekomster af svampe for „hekseringe“.

Et par enkelte var dog sluppet fra det. I Filkestad Sogn i Skåne blev omtrent år 1580 en pige indoptaget i højen Tetekuld, lidt nord for Heslekiersgårde. Men hun slap lykkelig ud, ved hårdnakket at svare nej til al den mad, de bød hende der inde, selv da de bragte hende den på fade, som hun syntes at kende fra hjemmet.⁵⁶² Endnu mærkeligere gik det pigen Karen på Bornholm. Hun levede år 1624 og havde været optaget i Fallhøj. Med bjergtrolden derinde havde hun avlet otte børn. Og anderledes var de underjordiskes kår end de menneskelige, thi „hun gik med hvert barn i ni uger; og havde hun frist mellem hvert barn en måned, førend hun atter blev frugtsommelig“.⁵⁶³

Enkelte håndgribelige minder havde man også fra slige besøg i højene. For at nævne et af de mest bekendte, så var der vel næppe mange af den højere adel i Danmark, som ikke havde set hornet fra Ljungbygård. Det tilhørte fru Sidsel Ulfstand, en datter af søhelten Jens Holgersen Ulfstand, Glimminges bygherre, og hans hustru Margrethe Trolle. Fru Sidsel havde arvet sin faders mandhaftighed og vel efter sin moder sær interesse for det troldfolk, hvoraf denne slægt førte navn og våbenmærke. Hun havde selv erhvervet hornet i årene 1552–75, da hun sad som enke efter Knud Gyldenstjerne til Thim på sin gård Ljungbygård i Skåne. En højhellig aften var hun gået ned i borgestuen og havde lovet en klædning og den bedste hest i stalden til den af svendene, der turde ride ud til maglestenen og se, hvad der foregik. En svend red af sted, og da han kom derud, stod højen på piller, og bjergpuslingerne drak og dansede om den. To af dem kom hen til ham, rakte ham et drikkehorn og en fløjte og opfordrede ham til at drikke bjergkongens skål og pibe i begge ender af fløjten. Drikken forekom ham ilde, og i samme stund stod der en pige ved hestens anden side, sikkert en bjergtagen kristenkvind, der sagde til ham: „Drik ikke deraf! rid din vej! rid på det årde, ej på det hårde!“ Han slog da drikken ud af hornet – hestens hår afsvedes, hvor dråberne faldt – sporede hesten og red hjem over pløjemarken. Herved fik han forspring for troldene, der måtte følge landevejen. Lige ved gården var de dog nær ved at indhente ham, men Sidsel Ulfstand og hele besætningen var ude og trak vindebroen op efter ham, så såre han var ovre. Dværgene måtte da blive på den anden side graven, men råbte til fru Sidsel og bad i kongens navn om at få horn og pibe, så skulle hendes slægt aldrig uddø, men blive den mægtigste i Danmark. Hun svarede dem imidlertid, at de aldrig fik horn og pibe igen. De gik da bedrøvede bort, men truede til afsked med, at hendes slægt trods hendes syv sønner skulle uddø inden niende led, Ljungbygård overgå i fremmed eje og tre gange vorde afbrændt. – Hesten, hvorpå svenden havde redet, styrtede anden dagen efter, han selv døde på den tredje dag. Men fru Sidsel beholdt horn og pibe. Gentagne gange kom troldene igen for at bede derom, men hver gang fik de afslag. År 1624 ejedes hornet af Knud Gyldenstjerne, befalingsmand på Hald Slot.⁵⁶⁴ Det haves endnu.

Et pålideligt middel som værn mod troldfolk fik man i øvrigt i

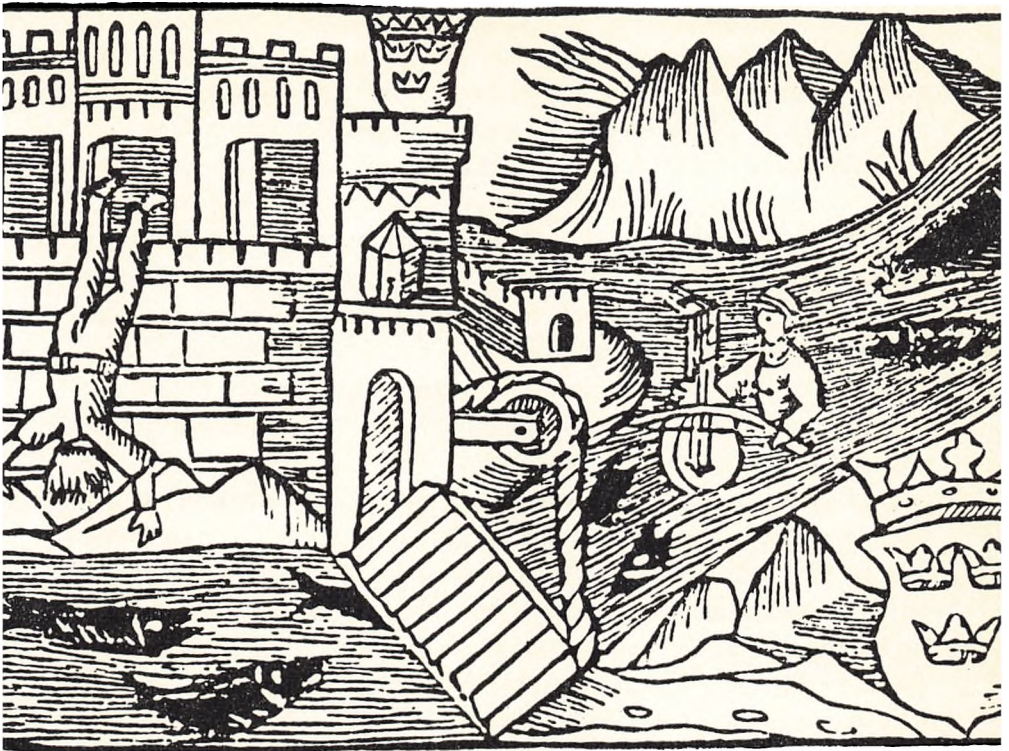
Fløjten og hornet på herregården Trolle-Ljungby. Hertil er knyttet det sagn, som Troels-Lund genfortæller, om fru Sidsel Ulfstand og troldene. Begivenheden skal have udspillet sig anden halvdel af det 16. århundrede; men hornet er med sine sengotiske beslag sikkert en hel del ældre. Om trold og drikkehorn er også fortalt foran i bogen side 183–191. (Iwar Anderson fot.).

det 16. århundrede i de nye skydevåben, bøsser. Troldene frygtede både det pludselige lys og knaldet. Væbnet med en bøsse kunne da en modig mand trygt begive sig såvel forbi elverhøj som op til en

enlig sæter på fjeldet, selv om mørket var faldet på, og kogleriet var begyndt. Mange beretninger haves, ikke mindst fra Norge, om hvorledes et skud har klaret det hele, og det endda, hvor det var gået så vidt, at den ensomme sæterjente allerede var helt fortryllet og troede, at hendes bryllup var ved at stå med den rette.

Når rædselen for de underjordiske trods alle beviser for deres tilværelse og magt dog ikke var så stor som for heksene, så lå dette i, at de ikke som disse var fuldstændig onde. De hørte vel til en anden art end menneskene, men djævelens børn var de ikke. Utallige eksempler havdes på deres godmodighed og lune. Hvad ondt var der f. eks. i, at bjergpuslingerne, da Oluf Staverskov var i Syvårskrigen og hans hustru red ovre ved Blåbjerg ved Vesterhavet for at se, om noget var indskyllet, med ét vrimlede ud af bjerget, omringede hesten og en gammel bjergmand fortalte hende alt, hvad der skulle hændes hende: hun var med barn, som skulle blive en dreng og kaldes Fasti; hun skulle blive rask igen, holde kirkegang, men siden på en bestemt dag, time og „sejerknep“ [dvs. klokkeslæt] dø.⁵⁶⁵ – Og var det ikke en ganske pudsigt måde at klare sig på af trølden, hvem Eske Brok slog usynlighedshatten af hovedet, at love Eske Brok, for at få den igen, rigdom og talrigt afkom, og så skaffe ham lutter døtre.⁵⁶⁶ At de underjordiske var taknemmelige, viste de ved mange lejligheder. Det er derfor ikke utroligt, at det gamle drikkehorn, som endnu findes i Sverige, Vislandahornet, kunne være en venlig gave fra dem. Det kaldes så, fordi det i umindelige tider har været i Vislandaslægtens eje. Men denne er også så klog stadig endnu at samles en gang om året for i enighed at drikke af hornet til stamfaderens minde og til tak for slægtens trivsel. Hvad nytte de underjordiske kunne være til for land og rige, fremgik noksom, da de i krigen 1643–45 ganske alene forsvarede Bornholm mod svenskerne. Den 6. februar 1645 viste sig to svenske orlogsmænd ud for „Hammeren“ for der at gøre landgang. Men straks sås hele fjeldet bedækket med fremmyldrende tropper i røde huer og stålgrå dragter; angriberne måtte opgive landgangen og vende med uforrettet sag tilbage, skønt hele øens besætning kun var to kompagnier.⁵⁶⁷

Ganske naturligt udviklede der sig da et vist tillidsforhold til de underjordiske. I flere egne troede man endog, at de ved midsommertide var venskabelige væsener, af hvilke man ikke havde noget

Olaus Magnus' gengivelse af Nyslot eller Olofsborg i Finland. „Hvad angår den ovenfor afbildede spillemand, som sidder midt ude i strømmen og spiller på sin gige, så skal han opfattes som et varsel. Når han viser sig, varsler han nemlig, at fogeden eller høvedsmanden på borgen skal rammes af en brat død, eller at en forsømmelig og søvnlug vagtpost ifølge krigsartiklerne skal styrtes ned fra murkronen og lide døden.“ Spillemanden er identisk med søernes og elvenes onde ånd – ofte kaldet nøkken, i Sverige strömkarlen, i Norge fossegrimen. Han lokker mennesker til sig og er ansvarlig for drukneulykker.

ondt at frygte. Om trolde i Fibjerg bakke på Illerup mark ved Kalundborg f. eks. går sagnet, at man ved juletid skal vogte sig for at komme dem nær; men sankthansnat, når højen står på pæle, og der er dans og lystighed derinde, kan man trygt nærme sig og stå stille og se derpå.⁵⁶⁸ I en mængde egne søgte man at bevidne de underjordiske sin højagtelse. En yndet måde at gøre dette på var ved sankthansaften at hælde øl eller anden drik på rødderne af den gamle tjørn, der voksede på højen, sikkert et minde om oldtids

drikofre. Enkelte af disse tjørnebuske er endnu i behold. På øen Gøl i Limfjorden findes der således „nogle torne, som hører dværgene til, og som fredes omhyggeligt“.⁵⁶⁹ På Alstads mark i Skytts Herred i Skåne vokser en „offertorn“, ved hvilken der endnu i det 19. århundrede er blevet ofret sankthansnat.⁵⁷⁰

Ved siden af alle de onde eller dog tvivlsomme magter, der midsommernat var i virksomhed, var også en mængde gode kræfter i bevægelse. Urter, luft, vand, alt forlenedes med en vidunderlig *heldbringende kraft*. Enhver søgte derfor i denne nat at indsamle lægeurter, thi planter, plukket efter solnedgang midsommeraften, havde nifold styrke. Ikke blot mod sygdom formåede de at skærme, men også mod lynnedslag og fortryllelser.

Denne deres mærkelige evne fik de vistnok af natteduggen. Thi alt, hvad der opfangede noget af denne, erholdt lægende kraft. Derfor vrimlede ikke blot blegepladsen sankthansnat af hjemmets samlede linnedforsyning, men kirkegården var dækket med lagener og klude, der på denne ypperste plads skulle indsuge nattens lægedom, for tidligt næste morgen drivvåde at svøbes om de syge og således forplante kraften videre.

Intet kunne dog lignedes med kildernes styrke i denne nat. Vand, som til daglig ikke udmærkede sig ved nogen ejendommelig virkning, blev, når det midsommernat østes af kilden, til det ypperste lægemiddel. Denne tro var ligesom brugen af sankthansblus udbredt over hele Europa.⁵⁷¹ Ikke blot i Norden, men hele Europa over begyndte da henimod midnat lystigheden ved bålene at tage af. Man dansede ikke længere omkring ilden så ivrigt som før, man sprang ikke mere, alene eller to og to, gennem flammerne⁵⁷² selv vekselsangene om verdens herlighed og verdens dårlighed⁵⁷³ forstummede lidt efter lidt, efterhånden som de fleste brød op for at nå den nærmeste „hellige“ kilde.

Der var nok af sådanne hellige kilder, hver egn havde sin. Enkelte af dem, f. eks. Helene kilde i Nordsjælland, har bevaret deres ry lige ned til nutiden. Her var ikke blot kildevældet af betydning; men kort derfra fandtes også Helenes grav. I den katolske tid var denne grav genstand for særlig ærefrygt, og endnu ses den på med ærbødighed. Hvis navnet på det sted, hvor både Helene kilde og grav findes – „Tisvilde“ – skulle være en forvanskning af det

I et nordsjællandsk folkesagn, der optegnedes i det 17. århundrede, berettes om en hellig svensk kvinde ved navn Helene, som onde mennesker dræbte og kastede i havet. En stor sten steg op og førte hendes lig til Tisvilde. Dér, hvor man bragte liget i land, udsprang der en kilde, og da man ville bære det op over skrænten, åbnede denne sig og dannede en jævn vej. Man gravsatte hende et lille stykke fra kysten. Sagnet rummer – som så mange folkesagn – træk, der skal forklare tilstedeværelsen af naturfænomener: en stor vandreblok ved kysten, en kilde og en slugt. Der ligger imidlertid mere bag, for udgravninger i vor tid har afsløret, at „Helene grav“ er tomten af et senmiddelalderligt kapel – sandsynligvis indviet til den svenske helgeninde Helena af Skövde. I folketroen er hendes martyrium blevet lokaliseret til Tisvilde og knyttet til en sikkert gammel kildekult. – Da dette billede af „graven“ blev udført i 1849, var troen på vandets kraft til at helbrede sygdomme ved at uddø, men der kom stadig syge, som tilbragte midsommernatten på graven. De efterlod sig votivtavler og kors, hvortil der var bundet tøjklapper. De ses endnu på billedet, men femten år senere lod man definitivt stedet rydde for disse minder om en meget sejlivet folketro. (Akvarel af P. Madsen, Nationalmuseet).

gamle „Tyrsvæld“, kunne dette pege langt tilbage til den hedenske tid, da guden Tyr havde forlenet kilden med sin kraft. Ifølge indskriften på Kirsten Pils kilde i dyrehaven ved København, var antallet af slige kilder i det 16. århundrede så langt fra at være afsluttet, at man endnu stadig fandt nye. Det hedder her:

Det kildevæld, som her sit udspring haver taget,
er af Kirsten Pil først fundet og opdaget,

(A. 1583)

men nu til manges lyst og nytte sat i stand
ved grev af Reventlow som stiftsbefalingsmand.

(A.1750).

Københavns hellige kilde i det 16. århundrede var da ikke denne, der først senere vandt ry, men den såkaldte Vartov kilde på Strandvejen, en fjerdingvej fra byen, hvor senere forlystelsesstedet „Kildendal“ blev anlagt.⁵⁷⁴ Endnu på Holbergs tid var det Vartovskilde og ikke Kirsten Pils, der sankthansaften besøgte.⁵⁷⁵

Hvad der meldes om helbredelser ved disse kilder er en så talrig og samstemmende sum af vidnesbyrd, at man ingenlunde på forhånd tør forkaste deres pålidelighed. Tværtimod taler meget for, at virkningen af vandet må kunne have været betydelig. Selv om vi ser bort fra den bedring, som allerede troen på kildens undergørende kraft kunne frembringe, så er det vel forståeligt, at en vandkur i en tid som det 16. århundrede i visse tilfælde kan have haft stærke følger. Det er især to arter af sygdomme, der stadig anføres som dem, i hvilke brugen af kildevand har vist sin mærkelige helbredende kraft: øjensygdomme og underlivstilfælde. Hellig-trefoldighedskilden ved Bäckaskog i Skåne siges endog at være blevet opdaget ved, at en blind kom til at gnide sine øjne med dens vand og blev seende.⁵⁷⁶ Erindrer vi nu, at man i det 16. århundrede mest benyttede varme bade, og at mange kun yderst sjældent vaskede ansigtet i koldt vand; tænker vi os fremdeles en lidende, der måske langsvejs fra, i solhede og støv har arbejdet sig frem til kilden, så vil det kunne forstås, at den uvante badning med koldt vand natten igennem må kunne have haft en forbavsende, lægende virkning på de angrebne øjne. Ganske det samme gælder om underlivstilfælde. For en tid, der ikke brugte at drikke vand, må den usæd-

vanlige nydelse af dette kunne have udøvet en stærk indflydelse. At endelig københavnske borgere, der led af gigt, og derfor søgte helt op til Helene kilde, ved denne bevægelse samt nydelsen af vandet „er blevet hjulpet til sæde og sved, så at de befandt sig vel derefter,“ behøver ikke nogen forklaring for at forstås.⁵⁷⁷

Selv berømte læger i det 17. århundrede anbefalede da også brugen af kilderne således f. eks. Thomas Bartholin, der i visse tilfælde tiltrådte brugen af de danske kilder: skt. Helene, Undløse, skt. Katharine og Hellig-korskilde. Andre stillede sig dog mere tvivlsomme over for sagen, således Ole Worm, der erklærede, at han ikke kendte nogen, som virkelig var blevet helbredt ved vandet af Helenes kilde.⁵⁷⁸

Om det talrige besøg ved kilderne vidnede ikke blot de rige gaver, der indkom til de fattige, men først og fremmest de mange skåle og bægre, der flød i vandet,⁵⁷⁹ de mange nedkastede mønter, som ingen turde optage, og endelig den vrimmel af oprejste kors, bortkastede krykker, ophængte klude osv., der omgav enhver kilde. Disse sager var ikke blot efterladt som udtryk for, at den syge var blevet helbredt, men man frygtede tillige for at forlade stedet uden at lade et minde tilbage om sig; i modsat fald ville nemlig hele rejsen have været forgæves.⁵⁸⁰ Om den iver, hvormed de besøgende ikke blot drak af vandet, men toede sig dermed, giver en dagbogsoptegnelse af Jens Bircherod fra en senere tid god oplysning: „Den 23. juni 1675 lod jeg mig om eftermiddagen forlyste ved at spadserere uden for København hen til den kilde, som er ved Gammel Vartov, hvilken mange folk denne sankthansaften efter årlig sædvane søgte til, fordi man indbilder sig, at den skal have nogen lægedoms kraft hos sig; ihvorvel den dog ikke er i så stor estime som Helene kilde, hvilken på grund af dens tillagte større hellighed af langt flere på denne tid besøges. Der jeg så, hvor begærligen samme kildevand af de fleste besøgende blev brugt, lod også jeg noget deraf i en skål henbære til en afsides krog ved strandbredden, hvor jeg toede mig dermed.“⁵⁸¹

Selv konger, især Christian IV, besøgte jævnligt kilder. At han i så henseende iagttog den rette tid, sankthansnat, kan ses af følgende bemærkning i hans skrivekalender for 1639: „23. juni drog jeg fra Frederiksborg til skt. Lenis kilde. 24. juni brugte jeg det vand af skt. Lenis kilde. Gav jeg de fattige 150 daler.“⁵⁸²

Den anseelse, som kilderne således nød, lagde en dæmper på uviljen imod midsommerfesten. Niels Hemmingsen og flere ivrede vel stærkt imod blusbrænden, blomsterkranse, nattevågen osv. på sankthansnat.⁵⁸³ Vågenætter var jo alt forbudt i Danmark; år 1611 forbødes blusbrænden i Bergen.⁵⁸⁴ Men over for kildebesøgene måtte man gå noget varligt til værks. Kildernes kraft antoges jo netop at være stærkest lige efter midnat. „Vågenætter“ måtte da altså i dette tilfælde tillades. Følgen blev, at forbud rettedes alene mod alle gammeldags taknemlighedsytringer: penge måtte ikke kastes i vandet, kors og pinde med klude ikke oprejses om kilderne, endsige naturligvis hellig Helene eller andre anråbes om at give vandet kraft.⁵⁸⁵

Som det var at forudse, blev dette forbud temmelig virkningsløst. Åbenbare overtrædelser kunne vel rammes, som når en bekendt mand år 1627 blev straffet for ved Helene kilde at have rejst et kors med følgende indskrift:

I hvem som hidkomme, syge og arme,
Jesus, Guds og Marias søn,
og skt. Helene sig over eder forbarme!

Men alle de ubekendte, der i nattens løb rejste kors og pinde og før morgen var forsvundet, kunne man ikke så let efterspore. Sagnet har billedlig betegnet dette ved at berette, hvorledes den unge Christian IV under et besøg på Tygestrup med sit eget sværd ville omhugge trækorsene ved Undløse kilde. Sværdet sprang, men korsene blev stående uskadt. I sin vrede skal da kongen have befaleet, at de skulle oprykkes. Det skete; men næste morgen fandtes de rejst igen på deres plads.⁵⁸⁶

Hvor lidet forbudene var i stand til, især i afsides egne, at magte de overtroiske skikke, fremgår af forholdene i Norge. Foruden de mange hellige kilder heroppe, der benyttedes ligesom de danske og udstyredes som disse med kors og krykker, var der her visse kirker, i hvilke man samledes til gudstjeneste sankthansmidnat. Et undergørende billede fremvistes ved denne lejlighed, og dets „sved“ havde samme lægende kraft som kilderne. De mest bekendte „vågekirker“ var Nesland i Vinje, Hægland i Moland og fremfor alle Røldals Kirke.

Såvel tiden som måden, hvorpå *nattegudstjenesten* i denne sidste blev opdaget, er i høj grad betegnende. I århundreder fik den lov til at bestå. Præsterne kom kun to eller tre gange om året op til denne kirke, der dengang lå lige så afsides, som den nu hyppigt besøges af rejsende, der over Haukelid drager til Hardanger:

Opdagelsen skete først år 1835. I dette år var der berammet provstevisitats i bygden til den 7. juli, og såvel provsten som præsten kom i denne anledning dagen forud derop. Men den 6. juli var efter gammel tidsregning, som almuen endnu fremdeles fulgte, sankthansaften, altså Røldals fornemste helligdag. Klokken var omtrent 11 om natten, og provsten var just kommet i seng, da han til sin store forundring hørte, at kirkeklokken begyndte at ringe, og samtidig så han et lysskær fra kirken. Han tog da præsten med sig og gik dernel. Kirkens skib var indhyllet i mørke, men koret var prægtigt oplyst og fyldt af mennesker. Foruden andre lys rundt om i koret brændte på alteret seks klare vokslys, og røgelse var antændt i et gammelt røgelseskar. De to gejstlige holdt sig ganske stille i skibet og kunne derfra iagttage alt, hvad der foregik. Efter at en salme var sunget, oplæste forsangeren, en gammel afskediget skolelærer, en lang prædiken af en kirken tilhørende postille, der komisk nok netop indeholdt en skarp straffetale imod alt papistisk uvæsen. Tilhørerne kedede sig umiskendeligt under oplæsningen og længtes efter, hvad der skulle følge bagefter. Nogle gabede, andre sov ind, og en halvtosset pige fra Hardanger forkortede sig og flere tiden ved at skære ansigter.

Endelig var forelæseren færdig. Så trådte to af de tilstedeværende kirkeejere frem og hentede det hellige krucifiks ned fra dets sædvanlige plads over kordøren. Det lænedes op til alteret og viste sig i fuld belysning for den tilbedende mængde. De valfartende gik under salmesang en for en op til alteret, hvor de med en linklud tørrede „sveden“ af billedets pande og ansigt og derpå omhyggeligt gemte kluden. Denne såkaldte sved indeholdt lægedom for alle sygdomme, og det hvad enten den syge selv eller ved stedfortræder hentede den i kirken. Derefter blev billedet på ny taget fra alteret og ophængt over kordøren. Den gamle offersalme: „Al den ganske kristenhed“ istemtes, og de valfartende gik op til offers. En af dem lagde endog ti specier på alteret; det var en mand fra Holmedals sogn i Bergens stift, som valfartede på en sengeliggende, gammel

Interiør fra Røldals Kirke i Norge. Det var her, provsten og præsten i 1835 kom for skade at overvære menighedens natlige gudstjeneste. På triumfvæggen hænger krucifikset, der blev taget ned og gjort til genstand for en kult, som vel havde sin rod i middelalderens forestillinger, men egentlig ikke i den katolske kirke. „Billeddyrkelse“ var en afart af religiøsitet, som kirken officielt tog stærkt afstand fra; da den var uhyre populær ude i menighederne, lukkede man dog til en vis grad øjnene for, at sådanne handlinger fandt sted. (Norsk Folkemuseum fot.).

kones vegne. Af disse penge fik siden den gamle skolelærer en daler for sin ulejlighed, hele resten tilfaldt de såkaldte kirkeejere. Efter ofringen fulgte endnu en salme, men derpå brød forsamlingen skyndsomt op. Hver greb sin stav og ilede af sted, „thi pilgrimme måtte ikke komme til Røldalsbygden, førend efter at solen var gået ned, og de skulle være ude af den, førend solen stod op“. – Da denne skynding i forening med det talrige besøg let kunne give anledning til uheldige fejltagelser, efterlod ikke få af de besøgende til erindring og vejledning en i træ udskåret gengivelse af den legemsdel, som ønskedes helbredet. Andre, der var kommet på ny for at takke for helbredelse, medbragte vel også sådanne sager som en slags offergaver. Da de var uden værd, ikke som i syden af sølv eller guld, og da det hele jo i den lutherske tid skulle foregå så hemmeligt som muligt, gemte kirken næppe synderlig ivrigt på dem. De endnu bevarede findes nu i Bergens museum.

Nattegudstjenesten den 6. juli 1835 blev den sidste i Røldal. Provsten traf straks foranstaltninger til, at den for bestandig blev afskaffet.⁵⁸⁷

Anvendelsen af de ved nattebesøget indkomne gaver har her som alle andre steder været et af de farligste skær for overtroens fortsatte bevaring. I så henseende var det en meget snild bestemmelse i Røldal, at alle troende skyndsomt skulle fjerne sig for ikke at få lejlighed til at se forretningsgangen alt for nøje efter. Denne er på mangt et sted den dag i dag yderst simpel. Ved helligdomskilden i Rø på Bornholm opsamler stedets fiskere de i kilden ofrede mønter.⁵⁸⁸ Om forholdene ved den hellige kilde på Lindebjerg, øst for Herning, hvor der indtil vore dage lagdes otte skilling ved kilden af enhver syg, som sankthansnat besøgte den, haves følgende oplysende samtale: „Men hvad bliver der så af disse otte skillinger?“ spurgte vi manden. „Ja dem tager jeg den næste morgen,“ svarede hans lille datter.⁵⁸⁹

Står det endnu således til med det punkt, hvor mistanken dog snarest vågner, er det let forståeligt, at selve kildebesøgene sankthansnat fremdeles vedvarer. Endnu i året 1846 og måske senere kunne man i Københavns „Adresse-Avis“ læse: „Rejseelskab søges til Helene kilde sankthansaften.“⁵⁹⁰ Hvert år på ny samles de troende her, drikker af kilden og hviler „på skt. Helenes grav“ for at blive karske.

Blandt midsommerfestens mange skikke var der især to, der kom igen overalt, ikke blot i Norden, men så godt som hele Europa over. Når hertil føjes, at de var ganske simple og lå så nær, må man uden tvivl tillægge dem høj alder.

Den ene bestod i at flette *blomsterkranse* og udsmykke med disse. Den til grund liggende tanke var en anden end ved majfestens „jomfrukrans“, med hvilke de ofte forveksledes. Midsommerkransene udtrykte ikke forholdet mellem mand og kvinde ved at betegne „den rene brud“. De betegnede i almindelighed skønhed og lykke med en bitanke af alts forgængelighed. De udtrykte på én gang liv og død. Tanken stjal sig til midt under glæden vemodigt at dvæle ved, at den skulle ophøre. I sin almindeligste form synes skikken at have bestået i, at hjemmets eller byens ungdom flettede disse krans, smykkede en stue eller et bestemt sted dermed, og til tak fik en gave af de ældste. I det nordlige Vendsyssel pyntes endnu (1878) hver sankthansaften en af de største køer, så at den helt er dækket med blomsterkrans, en dreng, ligeledes smykket med blomster og iført en lang, hvid dragt, sættes op på den, hvorefter toget drager omkring for at bede om penge til at fejre fest for.⁵⁹¹

Medens denne skik netop på grund af dens simpelhed har haft så let ved at tabe sig som bevidst skik, er det interessant at lægge mærke til, hvorledes den som ubevidst tilbøjelighed er til stede overalt i Norden, rede til straks at ytre sig, når lejlighed gives. Som eksempel blandt flere kan anføres en nydannet skik i fiskerlejet Humlebæk ved Øresund. For 70 til 80 år siden drev her ved to forskellige lejligheder ligene af to ubekendte sømænd i land; de jordedes i strandkanten. Senere ved en sankthansfest fandt en på at lægge en krans på deres grav. Øjeblikkelig fængede skikken, og nu har det alt i mange år været stadig brug, at alle egnens småpiger sankthansaften kommer i optog hver med sin krans til de ubekendte sømænds grav, og til tak trakteres med mjød og småkager.

Den anden ældgamle skik var: midsommerdag at *holde tal på slægten* samt ved urter forespørge om dens fortsatte beståen. I Norge udførtes dette første endnu ind i det 18. århundrede på den vis, at alle frænderne, store og små, gav møde og gik en for en forbi familiens hoved, der skar et hak i familiens tælstok for enhver, som var i live.⁵⁹² Bagefter var dans og leg. Den ovenfor berørte skik i Vislandaslægten i Sverige, at samles til sommermøde og drikke af

En ko føres i procession. Foran går trommeslager, bagved slagteren med sin økse. Om halsen og over ryggen bærer koen grønne krans og guirlander. Billedet er fra en norsk kande skåret i træ 1663; men skikken kendes fra gammel tid over store dele af Europa. (Nationalmuseet).

det gamle horn, synes et udslag af samme tankesæt. I visse egne af Norge troede man, at sankthansnat fandt en lignede folketælling sted af de døde, der derfor alle skulle møde i kirkerne.⁵⁹³ I Haus' kirke i Nordhordland fandt endnu i mands minde en mærkelig skik sted. Graveren indskar – mod en ringe godtgørelse – navnene på sognets syge i kirkedøren, for at slægtens afdøde skulle læse dem

og skaffe de syge deres helbred igen. Navnene skreves ikke som sædvanligt, men fra højre til venstre, ligesom på hebraisk. „De døde læser nemlig denne vej.“⁵⁹⁴

Forespørgslen om slægtens liv og død fandt sted ved hjælp af de såkaldte *sankthansurter*. Forskellige planter brugtes hertil. I Danmark anvendtes og anvendes endnu både bynke, sankthansløg, perikum, lugtløs kamilleblomst (baldersbrå) og flere.⁵⁹⁵ I Norge brugtes stundom „kæmper“.⁵⁹⁶ Den sædvanlige fremgangsmåde med disse sankthansurter var at anbringe dem under taget eller i en sprække i væggen, en for hver person i huset. Den, hvis sankthansurt levede, skulle selv leve, visnede nogens, skulle han dø.

Ved siden af regeringens tilbøjelighed i det 16. århundrede til at indskrænke midsommerfesten, viste sig tydelige spor af en trang hos befolkningen til at udmærke den som årets anden store hovedfest, lige med julen. En vanskelighed havde denne sidste bestræbelse, for så vidt festskikkene syntes kun beregnet på ét døgn. Herpå havde man dog alt fra gammel tid søgt at råde bod. Om end blusbrænden og vågenætter ikke godt kunne gentages, så lod leg og dans sig let fortsætte flere aftener i rad, og kildernes virksomme kraft fik i mange egne en forlængelse til ind i juli. Intet stod således i vejen for at fejre midsommer en uge eller to. Det er denne bestræbelse, som synes også at have givet sig udtryk i studenternes optræden i København år 1604. De 100 studenter, der nød kommunitetet, overbevistes om, at de siden sankthansdag havde holdt drikkelag tretten dage i rad med majgilde, kranse osv. Ved et besøg i kommunitetet havde vicerektor fundet kun 30 personer forsamlet, „de andre var til driks“.⁵⁹⁷

Som bekendt er midsommerfestens skikke i Norden i mange henseender stærkt afbleget siden det 16. århundrede. I Danmark har egentlig kun blusbrændingen holdt sig som ret levende minde om oldtids skik. Under denne glemsomhed i Danmark ytrer sig dog af og til ligesom en banken af fortids vaner, der stundom kan bryde frem og pludselig give sig uventede og helt ubeherskede udtryk. Som eksempel kan nævnes den i slutningen af det 19. århundrede i et nu skabte skik på Dyrehavsbakken ved København at fejre festen ved et djævelsk spektakel af alle mulige lyde og instrumenter. I Sverige og Norge har derimod midsommerfesten mere bevaret sit fælles, folkelige, sit almenmenneskelige præg. Den er vel mere afble-

get end fortidens, men samtidig også mere afklaret. Jo højere man kommer mod nord, især i Sverige, desmere er midsommerfesten udtryk for en virkelig fælles glæde, alt er smukt med grønt og blomster, alle tager del deri. Dette står uden tvivl i et bestemt forhold til midsommernattens lys og klarhed. Medens denne i Danmark kun er et let tussmørke, nærmer den sig i Stockholm til rent dagslys, og i det nordlige Sverige er midnatssolen synlig.

8

Årets anden halvdel var meget fattig på fester. Af mærkedage ejede den kun tre: mikkelsdag, allehelgensdag og mortensdag, af hvilke ingen spillede nogen synderlig rolle.

Mikkelsdag, den 29. september, var indstiftet til minde om ærkeenglen Mikael. Allerede tidligt synes kirken at have været villig til at ændre lidt ved denne fest, for at den kunne afløse den hedenske takkefest for årets udbytte. Men forsøget strandede sikkert på, at den hedenske høstfest mere var en tak for det på sommertogtet vundne bytte end for jordens afgrøde. Ved at forbyde vikingetog overskar kirken selve festens rod. Den nye dobbelthøjtid for ærkeenglen og høstudbyttet visnede hen og vandt aldrig indpas som folkefest.

Reformatorerne fulgte den af romerkirken indslagne vej. Der bestemtes, „at på mikkelsdag skal ske en almindelig taksigelse for al den grøde, man haver det år fået, og til en taksigelse skal der med hjertens gudelighed synges straks efter prædiken af den hele menighed: *Te deum laudamus*“. For dog ikke at glemme festens oprindelige betydning, tilføjedes der: „Så skal der den hele dag både om morgenen, formiddag og efter måltid prædikes om englene, hvad gavn vi have af deres tjeneste, og hvi man må vel altid takke Gud.“⁵⁹⁸

Heller ikke nu slog festen an. „Høstgilde“ var en god ting og fejredes gerne, men ikke med nødvendighed just på mikkelsdag. „Mikkel“ havde overhovedet ikke nogen god klang i nordiske øren. Mikkel var dumsk og „Sorte Mikkel“ endnu værre. At være „til mikkelsmesse“ eller „til mikkelsgilde“ fik lidt efter lidt betydning af: at blive bedraget.⁵⁹⁹

Allehelgensdag var den 1. november. I den katolske tid havde denne været fejret som kirkelig fest med ikke ringe pragt, men dette faldt bort efter reformationen. Med grund frygtede man for, at menigheden skulle misforstå anledningen, og i festligheden se et forsvar for de mange altre og helgenbilleder, som man jo netop søgte at fjerne. Denne afvisende holdning kommer tydeligt til orde i reformatorenes anvisning på, hvad der da skulle foretages: „Allehelgensdag skal der prædikes om den rette kristelige tro, som Guds hellige havde, og hvorledes man dem skal efterfølge, at kirken må forstå, hvorledes hellige må gudelig hædres foruden påkald og al vrang dyrkelse.“⁶⁰⁰

Verdsligt havde allehelgen betydning som første dag i vinterhalvåret. Sommeren var jo begyndt den 1. maj, vinteren begyndte med den 1. november. Denne dagens betydning mindedes i enkelte lande, f. eks. Skotland, med blusbrænden allehelgensaften.⁶⁰¹ Hvis sådant nogen sinde har været skik i Skandinavien, var det i hvert fald vistnok gået af brug i det 16. århundrede. Heller ikke synes man her at have næret den frygt for vintervætterne og deres komme på denne dag, som andet steds var så stærkt fremtrædende.

I Finland derimod modtoges de ankommende, usynlige væsner med stor højtidelighed. Allehelgensaften iførte værten sig sine bedste klæder, oplukkede gårdsdøren og stod med blottet hoved, medens ånderne drog ind. I stuen var bordet dækket for dem, og alle fjernede sig, for at de kunne spise i ro. Badstuen var gjort rede for dem, hvis også de ligesom husets folk skulle ønske et bad. Efter passende tids forløb udledte værten dem igen med megen ærbødighed, og ledsagede dem ud af gården med et drikoffer.⁶⁰²

Derimod var det skik i Danmark på allehelgensdag at tage varsel om vinterens strengthed. Man gik ud i skoven og huggede en spån af et bøgetræ. Var den tør, ville vinteren blive mild, var den fugtig, tydede dette på streng vinter.⁶⁰³

Årets sidste større fest var *mortensdag*, den 11. november. Denne nød i det 16. århundrede en vis anseelse i Norden og fejredes i reglen, ved hoffet som hos menigmand, med en selskabelig sammenkomst. Skoleungdommen, som altid var rede, hvor der var noget at tjene, plejede ved denne lejlighed gerne at opvarte med sang. Børnene gik enten som ved julen fra dør til dør, eller lod sig for en billig penge leje for en hel aften. Et af de ældste vidnesbyrd, vi be-

sidder herom, er følgende udgiftspost i dronning Christines regnskabsbog for årene 1505–6: „8 skilling finge korspeblinge i København, for de sang mortensaften for min frues nåde.“⁶⁰⁴

En ejendommelig form for fest holdt Frederik II som ganske ung konge mortensdag 1560. Han opholdt sig i Jylland på Øm Kloster, og indbød hertil en mængde fruer med døtre, men uden mænd. I alt udgik der indbydelse til nitten adelsfruer med deres jomfruer, men kun til fire af ægtemændene. Besøget skulle vare i flere dage.⁶⁰⁵ Hvorvidt det hele har været en blot tilfældig spøg eller svaret til en bestemt skik, vides ikke.

Lige så lidet kender vi til mortensfestens religiøse betydning. Hverken i romerkirken eller af reformatorerne synes der at være blevet tillagt den nogen sådan.

Derimod ved vi med sikkerhed, at den stående festret på mortensdag hos høje og lave var *gåsesteg*. Frederik II udstedte gentagne gange befaling til sine lensmænd om at skaffe gæssene fede, da han særlig yndede sådanne.

Det er ikke umuligt, at vi i denne festspise har en gammel offer-skik.⁶⁰⁶ Skikken er fælles for de gotogermanske folk. I England nydes gæssene dog ikke på mortens-, men på mikkelsdag.⁶⁰⁷ En gammel beretning angiver her den kun lidet sandsynlige forklaring på skikkens oprindelse, at dronning Elisabeth mikkelsdag 1588 havde spist gåsesteg, da hun fik efterretning om den uovervindelige flådes nederlag. I sin glæde bestemte hun da, at gåsesteg fremtidigt skulle være stående ret på denne dag. Som enhver vil se, forklares ikke herved skikkens oprindelse – hun fulgte den jo selv, førend hun havde indstiftet den – men det bekræftes højt regnet kun, at den har været kendt i dronning Elisabeths tid.

I Danmark havde man ligeledes tabt al erindring om, hvorfra skikken egentlig skrev sig. Man nøjedes med den bekendte fortælling om biskop Martin, hvem gæssene forrådte. At man drev spas hermed, kan ses af et skrift, forfattet af H. Skonning i Ålborg 1616. Det bærer titlen: „Sanct Mortens gås, hvorudi foregives årsagen, hvorfor de arme, uskyldige gæs så ganske ynkeligen hver mortensaften vorde dødet og aftagne, så vel som om deres fornemmelige dyder og andre fordreflige gaver, de er ziret og med beprydet fremfor andre fugle under himlen.“

Her berettes, at skt. Morten skal have boet i Tours udi Frankrig

anno 386. Og da han havde ført så helligt et levnet, udvalgte borgerne ham til biskop, men han undsløg sig, flygtede den 11. november og gemte sig i en gåsesti. Gæssene forrådte ham imidlertid ved deres gækken, så at han dog blev indsat til biskop. Herudover blev den fromme skt. Morten så forbitret, at han påbød over hele Frankrig at slagte gæssene den 11. november.

„Og som han engang selv haver havt en stegt gås for sig, haver han af en hitzig appetit og begæring skåret det ene toplår af hende og ædet i en hast, hvorover han er falden udi heftig febre og derefter død, der han havde 36 år været biskop. Før sin død forbandede han gæssene og gentog befalingen.“

Om datidens tillavning af mortensgæssene lærer vi af samme skrift, at når de skal behandles ret, „skulle de ikke aleniste steges og brades i sig selv slet og ret hen, sådanne som de er, men endog-så fyldes og proppes med kostelige urter, som er rosiner, svesker, æble, pærer og andet mere sligt, på det de deraf desbedre skulle vordes smagendes“.⁶⁰⁸

Til mortensgåsen knyttede sig en del overtro. Af brystbenet lærte man vinterens vejrforhold at kende. Det hedder blandt andet herom i en husholdningskalender fra år 1632:

„Se gåsebenet, som slagtes sanktmortensaften, den fremmeste og bageste del! Den brune farve betyder svar kulde, den hvide sne og regn. Den øverste del betyder tiden før jul, den nederste efter jul.

Skt. Morten – eller skt. Martin af Tours – er en historisk kendt skikkelse. Han blev født o. 315 og døde som biskop i Tours 397. Allerede i de ældste, næsten samtidige beretninger tales der om mirakler. Blandt hans gode gerninger var den, der her er afbildet i en senmiddelalderlig træskæring: den unge Martin mødte en tigger, og da han ikke kunne give ham andet, flængede han sin kappe med sit sværd og skænkede tiggeren det halve. Straks efter forsvandt tiggeren på mystisk vis; men om natten havde Martin en drøm, hvor han så Kristus iført kappen. En langt yngre legende vil vide, at Martin havde skjult sig i en gåsesti, men blev røbet ved gæssenes skræppen, og heraf udleder man „mortensgåsen“. I middelalderen kendte man ikke skikken her i landet; men den indvandrede siden fra Tyskland. Første gang, vi hører om den, er i 1557. Den prosaiske forklaring er nok, at gæssene var særligt lækre i begyndelsen af november, når de havde haft lejlighed til at æde sig fede i tabt korn på de afhøstede marker. (Nationalmuseet).

Dette tegn holder vel undertiden, men ofte sla'r fejl. Den første part angår fra halsen."⁶⁰⁹

Det er til denne brug, Thomas Kingo sigter i et digt „Mortens gås“, hvori han beskriver, hvorledes den fordeltes til forskellige:

Jens Dalby hendes bryst fik til en almanake,
han slikked det så rent og tog dermed til takke.⁶¹⁰

– Når denne ejendommelige højtid var omme, var årets festrække sluttet, og man begyndte at glæde sig til det kommende års jul.

Vort her indvundne kendskab til de gamle festers indhold og fordeling sætter os i stand til fyldigere at forstå de skjulte kræfter, der stundom er medvirkende ved *nydannelser* i nutiden. Et oplysende eksempel på sådanne nydannelser er de feststævner, som den i det 19. århundrede genvakte sans for idræt fremkaldte overalt i Norden.

Det kunne på forhånd synes naturligt at henlægge sådanne idrætsstævner til årets lyse tid. Efterårs jævndøgn, da høstarbejdet væsentlig var afsluttet og markerne tomme, havde jo for længst anvist de militære manøvrer en hensigtsmæssig plads. I Danmark var der også tydelig tilbøjelighed til at søge til sommer og efterår med de nye friluftsmøder. Men såvel i Sverige som i Norge, hvor dog mørket var mere knugende end sydpå, drog lønlige minder med uimodståelig kraft til den gamle tid for idræt og dyst, til fastelavn. Begge de to mest udprægede nye fester – „nordiska spelen“ i Stockholm og det store idrætsstævne ved Oslo – henlagdes da til den gamle fastelavnstid, og vinteridrætter blev deres hovedindhold.

OTTENDE BOG
FØDSEL OG DÅB

I

En lille verdensborgers forventede komme vakte i det 16. århundrede større røre end nu til dags. Foruden de forberedelser, der til enhver tid må træffes, var der dengang en del hensyn at tage, som senere er bortfaldet. Hertil hørte i første række de mangehånde former for *forsigtighed*, som den vordende moder måtte anvende for at skærme sig og sit foster.

Landet var hjem søgt af *ulve*. Disse havde, efter hvad der sagdes, en mærkelig evne til på lang afstand at kunne spore svangre kvinder. Lykkedes det en ulv at komme over en sådan, sønderrev den hende og fortærede hendes foster. Det var derfor en hovedregel, at en kvinde, der ventede sin nedkomst, måtte ikke vove sig for langt fra hjemmet og aldrig opholde sig, hvor hjælp ikke var nær. Om magister Grundet, rektor i Ribe og år 1554 sognepræst ved domkirken sammesteds, ved vi, at det var hans moders vidunderlige frelse under slige forhold, der blev skyld i, at han bestemtes til gejstlig. Hans forældre var fattige bønderfolk ved Vejle. Moderen var en dag gået vel langt hjemmefra, da hun pludselig fik øje på en ulv. Forfærdet flygtede hun ind mellem noget kvæg, og hørte fra dette usikre ly, hvorledes ulven tudende hidkaldte sine kammerater. I sin dødsangst lovede hun da, at det foster, hun bar under hjerte, skulle være viet til Herren, et løfte, som hun efter at være blevet frelst opfyldte efter evne ved at holde barnet til studeringer.¹

Overtroen forøgede yderligere faren ved ulve. Man havde nemlig at vogte sig ikke blot for de naturlige ulve, men også for dem, der kun for en stund omskabtes dertil, *varulvene*. Om dagen så disse ud som almindelige mennesker, dog stundom kendelige på en tot hår mellem skulderbladene og næsten altid på, at øjenbrynene var sammenvokset. Men til visse tider forvandlede de til ulve, idet

hovedet tilspidsedes, huden blev lådden, og den ene arm omdannedes til hale, den anden til ben, hvorfor varulve også bestandig kun hoppede på tre. De var griske som ingen andre efter ufødte fostre, thi når en varulv fik hjertet af et ufødt barn at æde, hævedes trolddommen, og den omskabtes aldrig mere i ulveham. I en gammel kæmpevis, der er nået til nutiden i elleve forskellige opskrifter, fem danske, fem svenske og en norsk, er vel indholdet noget forskelligt: liden Kirsten, der, skønt frugtsommelig, har vovet sig ene ud, overfaldes snart kun af en enkelt varulv, snart af en hel flok, som, da hun søger læ i toppen af en lind, kradser træet op med rode og sønderriver hende. Men i dem alle hedder det til sidst om hr. Peder, som på hendes nødråb iler hende til hjælp:

Der han kom udi Rosenslund.

Der møder hannem ulven med barnet i mund.

Imod slige, uhyggelige fjender var det kun ringe trøst at vide, at de i et enkelt, sjældent tilfælde ikke turde røre en kvinde, nemlig når barnet, hun skulle føde, var en dreng, der alt i moders liv havde fået tænder. Langt mere beroligende var det, at varulven, idet den forvandlede, tabte sin menneskeforstand. Som mand mærkede den sig altid ni kvinder, der var frugtsommelige, men omskabt til ulv mindedes den kun én af disse, hvem den da søgte at få fat i. Skønt våben ikke bed på varulve, lod de sig dog let skræmme, idet de af naturen var menneskesky. Det gjaldt blot om enten at være to i følge, eller, hvis man var alene, ikke at tabe modet ved synet af deres gloende øjne og deres snerren og tuden, men uden videre kyse ad dem. Især frygtede de, når en kvinde løste sit forklæde og hermed slog efter dem. Dette kom uden tvivl af, at de på denne vis let kunne blive røbet, idet de, hvis de bed en stump af forklædet, måtte beholde denne i munden, efter at de atter var forvandlet til mennesker. På denne måde kom tilfældigvis en kvinde til at befri sin egen mand fra fortryllesen. Da de ved nattetid drog hjem fra gilde, kom ondet over ham, og han fik kun tid til at befale hende, hvad der så end måtte vise sig, at forsvare sig med sit forklæde. Han gik og lod sig lidt efter til syne som varulv. Konen gjorde, som han havde sagt, og udyret flygtede til sidst med en stump af forklædet i munden. Da manden kom tilbage, havde han denne stump i mun-

den, og hustruen udbrød forfærdet: „Men kors! mand! du er jo en varulv!“ „Tak skal du have, mor! nu er jeg fri,“ svarede han, og siden da omskabtes han aldrig mere.

Troen på varulve var gammel i Norden. Vikingerne medbragte den til Normandiet, hvor den nordiske benævnelse (*le warou* eller *warwou*) har holdt sig til vore dage. Selve overtroen var dog ikke blot af nordisk oprindelse, men overordentlig udbredt. Allerede i oldtiden hørte Herodot fortælle af de i Skythien bosatte grækere, at der på landets grænser fandtes et folk, hvor hver mand en gang årlig forvandlede til ulv. Herodot ledsager denne beretning med følgende ord: „Mig får de nu ikke til at tro, hvad de dér siger. Men de siger det ikke desto mindre, og de sværger på, at det er sandt.“ I det 16. århundrede deltes overtroen vistnok af de fleste, både lægfolk og lærde i Skandinavien som i Tyskland. „Ved juletid forvandles mennesker til ulve og udfører meget ondt,“ siger således den svenske ærkebisp Olaus Magnus.

Sagnet ved at melde om, hvorledes både ulve og varulve blev fordrevet fra Vendsyssel. En heks skal her have samlet dem alle, koblet dem sammen med en uldtråd og selv ridende på den forreste ført hele flokken ud i Limfjorden. Underligt nok har i øvrigt overalt i Danmark troen på varulve overlevet de virkelige ulves forsvinden. På Sjælland, hvor ulvene vistnok tidligst er blevet udryddet, har således troen på varulve holdt sig indtil vore dage. I Nordsjælland gik endnu langt ned i det 19. århundrede aldrig nogen frugtsommelig kvinde alene ud, hverken i middagsstunden eller i tusmørket, men skulle, af frygt for varulve, altid ledsages af en, om det så blot var en dreng, til at kyse ad dem.²

I Sverige og især i Norge nærede man stor frygt for *bjørnen*. Også denne antoges ligesom ulven særligt at efterstræbe svangre kvinder. Og ligesom der gaves varulve, således gaves der også fortryllede bjørne. Disse, de såkaldte „hamløbere“, var til visse tider nødt til at løbe om i *bjørneham*, og forbandelsen hævedes ikke, førend de fik sønderrevet en kvinde, der gik svanger med et drengbarn. Dette skånede de, thi lykkedes det dem at holde det i live og opfostre det, var fortryllelsen med det samme hævet. Rigtige bjørne var derimod kendelige på, at de med største velbehag åd fosteret.

Når en kvinde overrumpledtes af en bjørn, og hjælp var fjern, var der ikke andet for, end at søge at påvirke dens ædlere følelser. I

Olaus Magnus genfortæller et sagn fra Saxos krønike. En fornem svensk jomfru blev bortført af en bjørn, men i stedet for at æde hende, blev den hendes elsker. Man dræbte bjørnen og befriede damen, der herefter fødte en søn. Han blev kaldt Bjørn efter faderen og var meget stærk. Gennem Ulf Sprakaleg – ofte kaldet Ulf Jarl – blev han stamfader til Svend Estridsen!

visse egne af Norge antog man, og antager man endnu, at bjørnen er ridderlig nok til at skåne fosteret, når den mærker, at det er et pigebarn. Et virksomt middel var det at tiltale bjørnen venligt og kalde den for „bedstefader“. Lapperne anvender samme middel for at holde bjørnen fra deres hjerde, idet de kalder den for „bedstefader med skindpelsen“. Men hjalp intet andet, var der gammel erfaring for, at ét middel forslog, det var, når kvinden uden undseelse blottede sig på usømmelig vis. Bjørnen grebes da af skamfølelse og vendte om. Troen på dette middel har holdt sig i Norge til den nyeste tid. Ar 1883 hedder det således: „Dette blev mig i Eid fortalt skulle have hændt en dér endnu levende kvinde. Hun sprang nø-

gen ud af sengen og ned i sæterfjøsset, hvor hun hørte bjørnen var; og skamfuld løb denne straks væk, da den fik se hende.“³

Det stod sikkert ligeledes i forbindelse med frygt for overnaturlige væsener, når det i det 16. århundrede i Danmark var forbudt frugt-sommelige kvinder at gå i kirke sankthansdag. Denne regel, der nu vistnok i de fleste egne er gået i glemme, overholdtes i sin streng-
hed endnu i det 18. århundrede. Ifølge meddelelser fra præster på Fyn kunne man dengang ved blot at efterse, hvem der manglede i kvindestolene ved højmessens på sankthansdag, få sikker besked om, hvilke i menigheden der var i velsignede omstændigheder.⁴

Ved siden af slige, hemmelighedsfulde forsigtighedsregler gik der en række af andre, hvis betydning var let nok at forstå. Som eksempel på sådanne kan anføres, hvad Christiern Pedersen fandt sig beføjet til i sin postille at lægge ægtemændene på hjerte: at de ikke måtte prygle eller trampe på deres hustruer, så længe de var i den tilstand. „Thi mange overgivne og umilde mænd sla’ og drage deres hustruer og træde dem under fødder, så at de forkaste deres foster.“⁵

Noget vanskeligere at forklare, men derfor ligefuldt godtgjort ved gammel erfaring, var endelig alt det meget dagligdags, som en frugt-sommelig kvinde havde at vogte sig for. Hun måtte ikke træde i et hjulspor, ikke holde tråd, der blev vundet, ikke lade tage mål af sig, ikke gå over en tærskel, hvor knive plejede at slibes, eller hvori nogen havde hugget med en økse, ikke gå over en sammensunken grav eller en græssende hests tøjlr, ikke gå under en ophængt snor eller en savebuk, ikke gå baglæns, ikke sætte sig på en uaflåset dragkiste osv., osv. Ved alle slige forseelser ville hun ufejlbarlig pådrage sit barn de dertil svarende sygdomme eller sig selv en hård forløsning.⁶

En ganske egen måde at forberede sig på var uden tvivl den, der endnu stadig anvendes af landalmuen i Danmark: at *krybe ved midnat nøgen mellem de sammenvoksede grene på et træ*. Den dag i dag er i mange egne af Danmark sådanne sammenvoksede træer ganske glatslidte om åbningen på grund af den hyppige brug.⁷ Midlet, der i øvrigt anvendes både mod svangerskab og for at opnå en let forløsning, peger hen på en overtro af ældgammel oprindelse. Under forskellige, men nærbeslægtede former udtrykker det fra Europa til Indien en og samme tro på genfødselsens signende kraft.⁸

På det sydlige Stevns står en gammel eg, der på grund af en sammenvoksning har fået et stort hul, som man kan krybe igennem. Indtil vor tid har man tillagt træet den egenskab, at det kan hjælpe folk af med sygdomme. Man skal iagttage visse ritualer, kravle igennem hullet og efterlade en stump tøj – f. eks. lidt af en forbindelse – fastknyttet til træet. Dette fotografi er taget for få år siden og viser, at „kludeegen“ stadig fungerer.

En betingelse for, at dette middel skulle virke, var, at det anvendtes hemmeligt. Det samme gjaldt om et tilsvarende middel, der var af langt værre art. Det bestod i ved midnat nøgen at krybe igennem en hestesele eller hellere igennem en på fire kæppe udspændt „horse-ham“, det er den hinde, hvori føllet er født. Hvo, der gjorde sligt, fødte uden smerte, men af børnene blev drengene til varulve, pigerne til marer. Disse sidstes lod var om muligt værre end deres brødrer, idet de var fordømt til om natten at plage mænd eller heste med deres „mareridt“, og kun få eksempler havdes på, at en mare var blevet løst fra fortryllelsen og endt lykkelig.⁹

Hvad der voldte ikke ringe bekymring både hos den vordende moder og hendes nærmeste, var den gængse tro, at hun i denne sin tilstand var et *særlig urent væsen*, jo nærmere ved fødslen, des fjerne fra Gud. Denne tro stammede fra katolicismens dage og var en naturlig følge af, at man havde betragtet det, at forblive ugift, som udtryk for hellighed. Ligesom klosterløftet indviede til Gud, således gjorde fødslen både moder og barn til hedninger og gav dem djævelen i vold. Forgæves henviste man til jomfru Marias og Elisabeths møde, hvor selv fosteret i moders liv havde deltaget i den hellige glæde og saligprisning (Lukas 1,39–56). „Mangen dannekvinde haver beklaget sig“ – siger biskop Palladius – „at hun var aldrig ræddere for djævelen, end når hun lå i barselseng.“¹⁰

Den lutherske kirke søgte ganske vist efter evne at yde trøst. I den danske kirkeordinans udtaltes der således i udtrykkelig modsætning til hin overtro, at mødre var „de rette Guds redskaber, og derfor des mere afholdt af Gud, som de er nærmere til at føde“. Ligeledes pålagdes det præsterne at lære barselkvinder at bede daglig en smuk, simpel bøn, hvori de takkede for den velsignelse, der var blevet dem til del, og befalede deres ufødte foster i Guds varetægt. Ved en sådan bøn var en moder i stand til, selv om hendes barn kom dødfødt til verden og altså ikke blev døbt, dog at sikre det plads i livets rige.¹¹

Det var da fuldt ud i den ny læres ånd, når biskop Palladius sagde: „Min kære dannekvinde! Du est ikke en hedensk kvinde udi barselseng, du har ikke djævelen med at fare ... Du har Gud Fader, Søn og Helligånd med at fare, de have befalet dig at føde dit barn til verden ... og skt. Poul siger: En kvinde bliver salig ved sin barnefødsel ... Det er ikke munkelære, det er Guds sandhed ud

af den hellige skrift. Ja, min kære kvinde! jeg vil sige dig mere til trøst: Døde du bort i din barselseng (som det hænder ikke end alle kvinder, men nogle få, hvilke Gud vil dér kalde til sig, som vi er ham alligevel alle sammen en død skyldige) da bliver du en martyrinde for Gud i himlen og får større løn af Guds miskundhed og nåde i himlen, end om du ellers døde; fordi at du dør ikke for din egen skyld, men udi dit rette embede ... Ja mere, kvindelille! vil jeg sige dig til trøst: Dersom dit barn end døde bort, så at det kunne ikke nå til dåben, da skal ingen derfor falde i mishåb om dette barns salighed ... Det skal jordes hos andre børn, som døbt er, på et godt håb, at vor himmelske Fader har det annammet til nåde; thi han er mægtig nok til at give et barn salighed inden udi moders liv og lade det døbes udi sit eget blod.“¹²

Men hvad reformatorerne således søgte at opbygge på den ene led, hjalp de selv uformærket med til at rive ned på den anden. Det var allerede en betænkelig indrømmelse, som så let kunne misforstås, når kirkeordinansen tilstod, „at Satan frister barselkvinder mere end andre“;¹³ eller som Peder Palladius udtrykte det: „Det er vist og fast og den daglige forfaring giver det vel så at være i sandhed, at djævelen, menneskenes saligheds fjende, lægger sig allermest efter at besvige og bedrage frugtsommelige kvinder og dem som reder til barsel.“¹⁴ Efter lægmands skøn tog kirken tydeligt nok parti for den gamle tro, når de betegnede de nyfødte børn som djævlebesatte og ved dåben fremdeles krævede den gammeldags djævleuddrivelse. Det lykkedes da ikke kirken at fortrænge den ned-arvede opfattelse. For den almindelige bevidsthed i Norden stod nu som før moderen og hendes spæde som urene hedninger, og kun ud fra dette grundsyn bliver de fleste af datidens barselsskikke forståelige.

Når *forløsningen var nær*, afgik der ilbud til jordemoderen, men desforuden til en hel del andre kvinder, der med spænding havde imødeset begivenheden og nu trods alle hindringer, som afstand, årstid, klokkeslæt eller vejrlig kunne lægge i vejen, ilede til stedet. Denne skares komme forandrede i et nu husets præg. Øjeblikkelig tilrev de sig magtens tøjler, og – på hvilken hånd så end den øverste myndighed i hjemmet før havde været – fra nu af var den for en stund gledet over til dette kvindelige velfærdsudvalg.

Kvinderne førte først hustruen, såfremt det ikke alt forinden var sket, til den for forløsningen bestemte stue. I en tidligere tid anvendtes hertil i reglen den såkaldte *stenstue*, der så ofte omtales i folkeviserne ved sådan lejlighed.

De slog over hende det skarlagen-skind;
så fulgte de hende i stenstuen ind.

„Hun gik sig i en stenstue“, „stolt Hellelille ganger i stenstuen ind“ osv. var de stadige betegnelser for en nær forestående fødsel. Ligeså i Norge og i Sverige:

Brått går jungfrun i stenstugan in,
Der föder hun två rosendekind.¹⁵

I visen om Malfred og Salemand Tygesen hedder det:

Det var Malfred Grevens dotter
går for sin moder at stå:
„I give mig lov, min kær moder!
I vor stenstue at gå.“

Da svared hendes kær moder,
hun stod i skarlagen røde:
„Der plejer ingen i stenstuen at gå,
Foruden de børn ville føde.“¹⁶

Dette synes dog at være et vel stærkt udtryk. I en anden vise siger nemlig en jomfru:

Midt udi min faders gård
der stander en stenstue:
Der plejer jeg med mine møer
hver nat i at sove.¹⁷

Ligesom det også hedder i en vise:

Moder lærte datter sin
for inden den stenstue:

„Og du skal ikke gifte dig,
og det skal du mig love.“¹⁸

Stenstuen synes, som navnet kunne antyde, at have været bygget af sten og derfor fastere end gårdens øvrige træhuse eller lerklinede huse; den omtales også som det sikreste tilflugtssted, når en gård angrebes.¹⁹ Det er ikke usandsynligt, at den tillige kan have været benyttet til *badstue*, hvortil dens mindre brandfarlige bygningsmåde må have gjort den vel skikket. I en enkelt vise bruges ligefrem navnet badstue for stenstue, idet det hedder:

Liden Kirsten hun svøber hendes hoved i skind
og så ganger hun i badstuen ind;

hvor hendes nedkomst derpå finder sted.²⁰

Såfremt vi således turde slutte, at stenstue og badstue var det samme, ville herved være vundet en langt fyldigere forståelse af den nordiske skik, at benytte stenstuen til fødsler, og det hele være bragt i overensstemmelse med ældgammel og vidt udbredt brug. Badstuen med dens lette adgang til jævn varme og til benyttelse af det yndede lægemiddel: røgning med dampende urter, var jo nemlig som skabt til sådan anvendelse. I alle lande, hvor dampbade endnu bruges på gammeldags vis, i Finland, i Rusland, i egne af Asien er det også almindelig skik, at fødslen foregår i badstuen. Og for skikkens ælde taler, at den måske lader sig påvise hos de gamle germaner, og hyppigt omtales i den gamle finske digtsamling „Kalevala“.²¹ Det hedder her blandt andet:

Svære smerter og bekymring
Har din moder måttet lide,
da hun lå i badestuen
udstrakt på en ussel halmseng,
da hun bragte dig til verden,
skænkte dig dit liv, du arme!

Særligt oplysende er sangen om den rene jomfru „Marjatta“, der, da hun mærker, at hun skal føde, forgæves beder først sin moder, siden andre om at berede hende en badstue hertil. Hånligt henvises

Svensk badstue i anden halvdel af det 17. århundrede – tegning i Lorenzo Magalotti „Sverige 1674“. Hvad enten de badende var mænd eller kvinder, var betjeningen kvindelig. (Fot. Nordiska Museet, Stockholm. Se også badstuebilleder bind 1 side 493–499 og bind 3 side 244).

hun til sidst til stalden, og i sin nød beder hun her hesten om med sit åndedræt at skaffe hende, hvad hun behøver; medlidende puster da hesten stalden så varm som et dampbad, og derpå føder hun sit barn i dens krybbe.²²

Endnu ned i det 16. og 17. århundrede omtales af og til stenstuer i gammeldags købstadsbygninger.²³ Dog spillede de ikke læn- gere den tidligere rolle ved fødsler. Hvor fuldstændigt de og deres anvendelse siden da er gået i glemme, kan ses af, at selve navnet er forekommet senere slægter uforståeligt. I en norsk gengivelse af en af de ovennævnte viser er således dette ved en fødsel nødvendige, ukendte stykke blevet forstået som en „stenstol“. Sønnen spørger sin moder, da hans elskede skal føde: „Kan jeg få låne steinstolen

din?” Og moderen svarer beredvillig: „Steinstolen den kan du vel få.“²⁴

Grunden til, at den gammeldags anvendelse af stenstuen til fødsler alt i det 16. århundrede var ophørt, er let forståelig, hvis badstue og stenstue var ensbetydende. En badstue hørte jo ikke længer med til ethvert hjem, brugen af offentlige badstuer havde fortrængt dem, og selve brugen af dampbade var nu i aftagende. Samtidig var imidlertid på grund af ildstedets udvikling evnen til at opvarme husets hovedværelse vokset i betydelig grad. Det var da naturligt, at dette værelse – dagligstuen, spisestuen, sovekamret, eller hvad man vil kalde det, thi det omfattede jo dem alle – nu benyttedes til „barselstue“. Begivenheden indledtes altså med, at kvinderne forjog stuens tidligere befolkning, husbond, børn, tyende, der, så længe den nye regeringsform varede, måtte søge opholdssted og natteleje, hvor de kunne bedst. De forskellige familiers kår satte dog naturligvis her forskellige grænser for, i hvilken grad beboerne kunne fortrænges.

Såfremt *barselsengen* ikke alt var i orden, blev en sådan hurtigt dannet. Hertil egnede sig ikke så godt familiens store himmelseng, der i reglen stod op til væggen. Folk, der havde råd, synes at have haft en egen art seng hertil, lav og fristående. På afbildninger fra hin tid ses den stundom fremstillet som en slags løjbænk uden fødder ikke stort højere end vuggen, der står ved siden.²⁵ Hvor begivenheden ikke kom alt for uventet, havde selve den, der „redte til barsel“, vel i reglen også sørget for at gøre dette i snævrere forstand, så at sengen stod færdig. År 1605 blev det således over for en ung student, der ved et præstekonvent i Løveherred havde begået adskillige kådheder, særlig lagt ham til last, at „han var sprunget op i en barselseng, der stod opredt i stuen“, og havde besudlet den.²⁶

Selve forløsningsen overværedes i reglen kun af kvinderne. Dog var det i enkelte egne, f. eks. hos bønderne i Telemark, skik, at manden skulle være til stede for at vise sin beredvillighed til at dele alt, ondt som godt, med sin hustru. Den mand, der ikke opfyldte denne pligt, ansås for et dyr, et udskud af menneskeheden.²⁷ En hertil svarende skik forekom endnu i det 19. århundrede i flere egne af Tyskland, hvor den fødende hustru skulle anbringes på mandens skød.²⁸

Fødslens lettedes ved adskillige midler, over hvilke der med rette

hvilede et hemmelighedsfuldt skær. Hertil hørte den bøn til jomfru Maria, som enten den fødende selv eller de hjælpende kvinder for hende skulle bede:

„Mutter Maria! lån mig nøglerne dine,
at jeg kan åbne lånderne mine.“²⁹

I Lunds domkirkemuseum opbevares en „jomfru Marias særk“, der var et ypperligt middel under slige forhold. Den har nok oprindeligt tilhørt den hellige Margrete, en af ærkebisp Absalons slægtninge, der var blevet dræbt i slutningen af det 12. århundrede. At den var i høj anseelse, kan ses af, at Christian I år 1468 skrev til domkapitlet med bøn om at få den udlånt.³¹ Folk, der boede for langt herfra, nøjedes med at iføre den fødende en messehagel eller andet kirkeligt skrud, hvoraf der efter katolicismens afskaffelse kom ikke få stykker i verdsligt eje. I mangel heraf skrev man nogle skriftsteder, især begyndelsesordene af Johannes evangelium, på en papirstrimmel og hængte den om den fødendes hals.

En gammel erfaring var det, at ingen forløsning kunne foregå, uden at alt bundet først var løst. Derfor skyndte man sig med at *opløse alle knuder*, ikke blot på barselkvinden selv, hendes opsatte hår, bånd på hendes dragt osv., men også enhver ting, der var bundet eller lukket i stuen, bånd, snore, skuffer, kister, døre. Havde bruden selv haft tanke herfor eller kendskab til sligt, kunne hun alt på selve bryllupsdagen have lettet en kommende forløsning ved straks, da hun kom med brudefølget fra kirken, at løse „sælepinden“ og opspænde sadelgjorden på hesten, der havde båret hende. Alt hvad der siden da var blevet fastgjort i huset, lige fra en trækile i bænken til et nyt skaft på øksen, måtte nu hurtigt gøres løst på ny.

Hjælp alt dette ikke, så var det et forsøg værd at udstrække den løsende virksomhed også til, hvad der fandtes ude i gårdsrummet, idet f. eks. manden gik ud og sønderhug en slæde, en plov eller andet sammensat redskab.

Meget almindelig synes også anvendelsen af forskellige slags sten at have været, der enten bandtes på den fødende eller indgaves opløst i drikke. Læger, lige fra Henrik Harpestreng til Ole Worm, udtalte deres tillid til dette middel. Mest bekendte var: „magnet-

stenen“, „segerstenen“, „ørnestenen“, som ørnen hentede fra fjerne steder og lagde i sin rede for at lette æglægningen, „løsningsstenen“ og „tordenstenen“. Det er en lignende art overtro, når man endnu såvel i Tyskland som i Indien antager stenvåben fra oldtiden for fødselshjælpere.

Et middel af en helt anden art, men også virksomt, var et „hare-spænd“, bagbenet af en hare. Havde man et sådant ved hånden, flåede det, stødte det småt i en morter og gav barselkvinden det at spise, meddelte det letføddende dyrs egenskaber sig til hende, og fødslen var snart overstået. I Nordhordeland i Norge brugte man at stryge den fødende med den højre forpote af en bjørn, „hvilket ganske vist plejer at hjælpe“. I Varend i Sverige lod man barselkvinden omfavne det gamle, hellige træ, hvori gårdens skytsånd boede.³²

Næppe forkyndte et lille kvæk eller spæd klyngen, at den *længselsfuldt ventede var ankommet*, førend alt skiftede præg. Øjeblikkelig *lukkedes alle døre og vinduer*, for at ikke nogen ond ånd skulle slippe ind og fordærve barnet. Den tidligere åndeløse ro afløstes nu af uro, en feberagtig iver greb alle.

Den flok, der således med et kom i travl virksomhed, var ikke en af de mindst betegnende for tiden. Kun under fattigere forhold spillede jordemoderen her en fremtrædende rolle. Hun savnede helt den overvægt, som en nogenlunde anset stilling eller offentlig aflagt prøve på kundskaber kunne give. I reglen opfyldte hun vistnok knap de to krav, som biskop Peder Palladius opstillede: „En jordemoder bør ikke være en gammel skarns papistisk munkevinde, thi hvor en sådan er, der er gerne djævelen inden døre med hende, og der vil ikke gå vel til.“ „Og endog øl er hende uforbudent, bør hun

Dyrkelsen af jomfru Maria som „Guds moder“ smittede af på jomfru Marias moder, således at der opstod en hel kreds af legender omkring den „hellige Anna“. Billedet viser jomfru Marias fødsel, som den er gengivet på den gotiske altertavle fra Boeslunde – nu i Nationalmuseet. Anna sidder med sin nyfødte i en fornem seng med omhæng; hun synes at være fuldt påklædt og rede til at modtage gæster. Til højre står en kvinde med et grødfad. På en skammel ved sengen står et par kander, og under sengen en støvle og en natpote. Det kunne være en nedkomst i et fornemt hjem i det 15. århundrede.

dog at være ædru, såvel om midnatstide som om middagstide, thi hun ved aldrig, når en dannekvinde haver hende behov.“³³

Det, der gav skaren sit præg, var en følelse af magt og værd, som strakte sig langt ud over, hvad nogen lønnet stilling kunne give; de røgtede et tillidshverv og vidste, at de på én gang opfyldte en pligt, ydede værdifuld hjælp og viste huset en ære.

For at forstå den hele skik må det erindres, at den skrev sig fra en tid, da såvel læge- som jordemoderkunst meget sjældent havde selvstændige dyrkere, men udøvedes af kyndig kvindehånd i hjemmet. Det måtte da falde i høj grad naturligt, at kyndige hustruer i nabolaget ydede bistand ved en lejlighed som denne, hvor kvindelig hjælp var så fornøden og erfaring kunne være afgørende.

Men som skikken havde udviklet sig til det 16. århundrede, var den blevet noget andet og mere. Allerede antallet af de *hjælpende kvinder* viste dette. Endnu i Visby's gamle stadslov fra middelalderen hed det: „Hvor Gud giver, at en kvinde bliver forløst med et barn, dér må sove fire koner og ikke flere.“³⁴ I en forordning for Kiel af 1417 hedder det: „Når en kone lægger sig til barselseng, må hun lade hente til sig i sin nød otte koner og ikke flere.“³⁵ År 1601 bestemte hertug Johan Adolf, at der ikke måtte sammenkaldes mere end i det højeste ti eller tolv gudfrygtige, ærbare koner.³⁶ Og Christian IV gjorde for hertugdømmernes vedkommende et, uden tvivl mislykket, forsøg på at begrænse antallet standsvis, idet han tillod de simpleste borgerkoner at måtte hidkalde seks, borgerkonerne af mellemklassen otte, og de fineste borgerkoner ti ærlige kvinder til hjælp ved deres forløsning.³⁷

Tog sagen sig således ud i lovbestemmelserne, er det klart, at den virkelighed, der ved dem skulle holdes inden for rette skranker, var langt frodigere. En, i øvrigt noget utydelig affattet, bestemmelse, som er givet „med de fornemste dannekvinders samtykke“ i Ribe år 1561, synes at godtgøre, at man dér anså 30 hustruer til hjælp ved forløsningen for et passende antal.³⁸

For os ligger det nær at slutte, at disse kvinder umuligt kunne komme til at gøre nytte alle sammen. Om dagen måtte de gå hverandre i vejen, og om natten, for så vidt de blev dér som liggende gæster, i betænkelig grad overbefolke barselstuen og tage luften fra både moderen og den lille. Anderledes dømte datiden. For den var det indlysende, at hvad enten man så betragtede sagen fra et

Jordmoderen rækker det svøbte barn til moderen i sengen. Et gammelt mundheld siger, at børn „kunne fryse, hvor smør kunne smelte“. Bag den skik at pakke barnet ind i svøb lå både frygten for, at den lille skulle fryse, og at han skulle skade sig selv ved at sparke og slå. Skikken begyndte at gå af brug i det 18. århundrede. – Til venstre på bordet står en „ørekovsken“. (Efter „Unge karles og drenges spejl“. Det kgl. Bibliotek).

lægekyndigt, et retsligt eller et religiøst synspunkt, så ydede denne kvindeforsamling den betryggende sikkerhed for, at alt gik, som det burde.

Thi selv om ikke hver en hånd just blev taget i brug, så mødte de dér som et kvindeligt *lægevidenskabeligt udvalg*, hvis talrigheid netop var en borgen for, at under et vanskeligt tilfælde *den* var til stede, der havde set et sådant før og derfor var i stand til at give et godt råd.

Og retsligt set, jo flere, des bedre! Thi de mødte jo som vidner ved en begivenhed, som mænd ikke fik lov til at overvære, men som ikke desto mindre, hvad både arvegang og mange andre forhold angik, kunne drage de mest afgørende følger efter sig. Jo flere, der var til stede, des umuligere blev et bedrageri, som f. eks. det, fru Krognos år 1426 havde begået. Hun anstillede sig efter mandens død sygelig „og bebandt og stoppede sig med puder, at hun tyktes tyk som en kvinde, der reder til barsel. På det sidste gik hun til sengs og havde nogle jomfruer hos sig, som derom bar vidne, at hun skulle have fanget barn, som levede og fik kristendom, men siden hendøde“. Herved fik hun som sit barns arving alt mandens gods. Mistanken vaktes imidlertid, og mandens slægt lod barneligt opgrave. De fandt da i stedet for et barn en sandpose. Folkevittigheden døbte straks det forlorne barn „ridder Sand“, og moderen med hendes jomfruer, der alle dømtes fra livet, kunne takke deres Gud for, at modparten gik ind på forlig.³⁹

Men selv om man nu ikke ville tænke på slige tilfælde, der ifølge sagens natur jo dog hørte til sjældenhederne, så var de mange kvinders nærværelse nødvendig endog ved den fattigste kones nedkomst. For en tid, der ikke kendte eller i hvert fald kun i ringe grad anvendte kirkebøger, skriftlige dåbsattester osv., var nemlig en sådan levende menigheds røst det sikreste bevis, der kunne føres for *ægte herkomst*. Og enhver kunne få brug herfor, både fattig og rig. Thi datiden var streng i så henseende og krævede bevis for ægte fødsel, hvad enten det så drejede sig om ret til gods og adelsskjold eller blot om adgang til at blive læredreng hos en købstad-håndværker.

Endelig – og her står vi over for tidens ejendommeligste opfattelse – *religiøst set* havde denne kvindeforsamling den dybeste betydning. Efter gammeldags forklaring mødte de for at hjælpe deres lidende søster, slå kreds om hende og hendes barn, så længe de begge var hedenske, og væрге dem mod alskens troldtøj. Denne opfattelse var, som ovenfor berørt, så langt fra at aftage ved reformatorenes prædiken, at den tværtimod æggedes videre op ved al den nye tale om djævelen og hans travle virksomhed. Og derfor veg den heller ikke for, men indgik netop en inderlig forbindelse med den nye lutherske forklaring: at ægtestanden var den Gud velbehagelige stand. Ligesom de klostergivne fordom havde æret Gud ved stille

afdøen, således priste disse gifte kvinder ham nu, idet de hjælpende flokkedes om den, der sidst havde opfyldt sin pligt og båret frugt.

Det vil da forstås, at den gamle skik med gifte kvinders nærværelse ved fødslen netop i det 16. århundrede tog et stærkt opsving. Høje som lave agtede det for en ærefuld pligt, og der var stærk rift om dette hædersherv. Et smukt træk var det, at al standsforskelse her for en stund hævedes, landets dronning kunne møde som hjælperke sammen med den ringeste kone, de gik alle op i den fælles enhed: *dannekvinder*. Et pudsig udtryk for den herved anlagte målestok var det, at medens enhver gift kvinde var dannekvinde, tilkom den tilsvarende hæderstitel „dannemand“ først en ægtemand, når han var blevet fader til både en søn og datter.⁴⁰

Endnu langt ned i det 17. århundrede holdt skikken sig som almindelig for alle stænder. År 1651 skriver således præsten i Nordborg på Als om sin hustrus nedkomst: „Onsdagen den 23. juli kl. 7.45 blev min kære hustru forløst, og begavede os den fromme Gud med en dejlig, velskabt datter, og var hendes fyrstelige nåde hertuginde samme tid til barselhus med hofmesterens frue og andre na-boersker.“⁴¹

Hvor dybt skikken havde slået rod kan ses af, at endnu i året 1698 kunne der udstedes kongelig befaling til øvrighedens og borgerskabets hustruer i Århus om ikke at holde sig borte, når natmændenes hustruer skulle i barselseng, da disse herved nødtes til at forskrive langvejs fra af deres egne, hvorved stor bekostning påførtes dem.⁴²

I det 16. århundrede udgik hos adelen skriftlige indbydelser til at overvære nedkomster, og bittert fjendskab kunne opstå hos dem, der mente sig forbigået. Som eksempel på indbydelse kan anføres følgende skrivelse af 1589 fra fru Margrete Basse til hendes slægtning fru Birgitte Bølle:

... „Min hjerteallerkæreste moder! giver jeg eder venligen til kende, at Gud allermægtigste har nu atter så gjort mine vilkår, at jeg reder til barsel, og ved jeg mig dagen til en fjorten dage eller tre uger efter jul, og er det, som Gud! den allerlængste dag, der jeg ved mig. Og er derfor både Hans' [hendes mand: Hans Urne] og min venlige bøn til eder, at I ville vel gøre som vores gode moder, og vor tro er til eder, og umage eder over til os på samme tid og være hos mig på den tid, som Gud allermægtigste vil forløse mig“⁴³

Indbydelsen skulle være skriftlig og selvfølgelig udstedt i behørig god tid. Ovenanførte er i så henseende i mønsterværdig orden, indbydelsen er dateret sanktkarendag: den 25. november, og begivenheden ventedes først en fjorten dags tid efter jul. Men fru Margrethe Basse havde også ved sin sidste nedkomst året forud høstet erfaring. Hun havde nemlig den gang været ubesindig nok til at tro, at en mundtlig indbydelse mellem nære bekendte kunne være tilstrækkelig, og i den anledning utilbørligt længe opsat at afsende den skriftlige. Følgen var, at „den hjerteallerkæreste moder“ udeblev, og bagefter var fornærmet. Det betegnende undskyldningsbrev, som Margrethe Basse i den anledning havde måttet sende hende, lyder i uddrag således:

... „Min hjerteallerkæreste moder! så takker jeg eder og på det allervenligste for eders gode og hulde skrivelse og hulde mening, jeg deri formærker, at I ville gerne været hos mig, når jeg skulle forløses, dersom I havde bekommet min skrivelse udi tide og havde vidst dagen. Så skal Gud være mit vidne, at det gjorde mig hjertelig ondt, at min skrivelse blev så forsømt, at I ikke fik den i rette tid. Min hjerteallerkæreste moder! dersom eder ret drager til minde, at den tid, dér jeg bad eder om det på Oreby, at I ville være hos mig, når jeg skulle lægges, at jeg da sagde eder den yderste dag, dér jeg vidste mig, og I da lovede mig så vist, at I ville være hos mig, når jeg skulle lægges, og jeg dertil vist forlod mig. Men det I ikke bekom min skrivelse i rette tid, skal Gud vide det, at det var mig hardt nok imod. Desligeste som I formelder i eders gode skrivelse, at det ikke har været eders sædvane, at I gerne har kommet noget steds, hvor I ikke var velkommen, så tror vi eder ikke i nogen måde til, at I skulle mene os dermed. Dersom I ville haft den umage og kommet til os, da skal Gud vide det, at I skulle været os så rettelig velkommen, som I kunne været vores egen, kødelige moder. Thi var det den allerringeste, I havde i eders gård, I havde vist til os, da skulle han været os velkommen“ osv., osv.⁴⁴

Kvinder med stor familie og talrig bekendtskabskreds kunne ad denne vej blive draget ind i en virksomhed, der uger, ja måneder igennem, holdt dem borte fra hjemmet. Fru Kirstine Drefeld f. eks., enke efter Peder Stig, og uden tvivl en usædvanlig dygtig kvinde, var således i århundredets tredje årti i den grad efterspurgt i Skåne, at man, når man ikke vidste bedre, skulle tro, at det var en

berømt tilrejsende læge, om hvem der var tale. Man læse f. eks. følgende brev om hende fra fru Anne Rud til sin datter fru Sofie Eske Billes:

... „Som du skriver, at Vor Herre haver forskikket det så, at du haver fru Kirsten behov, da må du vide, at den tid, jeg fik din skrivelse, da var hun her på gården hos mig, og talte jeg til hende derom. Da gav hun og jeg desligeste os svarligen derfor, at du ikke haver enten skrevet hende eller mig din lejlighed hid tilforn. Og må du vide, at hun haver lovet at være hos fru Helle hr. Holgers nu 8 dage før sanktlauritsdag, og er fru Helles sidste dag om sanktbartholomæidags tid. Og må du vide, at fru Anne hr. Claus Podebuskes skal ligge om sanktbarbaradag. Thi tykkes mig rådeligt at være, at du kunne komme ned her til Skåne med det allerførste, og når hun farer fra fru Helle, at du da kunne få hende, førend hun kommer til fru Anne. Hvis du ikke det gør, da befrygter jeg mig, at fru Anne skal straks have bud efter hende, når hun farer fra fru Helle. Dog haver hun lovet mig, at kan hun nogenledes være det uden, da vil hun ikke fare til fru Anne førend sanktmortensdags tid. Kære datter! må du vide, at fru Kirsten haver lovet både min søster og mig, at når Gud vil hun haver været hos fru Helle – Gud give, det kunne gå hende vell! – da er vi så til ens, at jeg skal straks fare til hende, og hun vil så straks følge mig til dig, om du est her i landet [Skåne] på den tid, når Gud vil, det er overstået med hende. Thi beder jeg dig, at du visselig skriver både hende og mig til, på hvad tid din tid er, at vi vide at rette os efter ...“⁴⁵

En mislig side ved disse kvindemøder var, at *forretningsgangen* ikke var eller kunne være *lovlig ordnet*. Medens det stod klart for alle, at hjemmets tidligere forfatning var hævet, så længe samlingen varede, henstod det tvivlsomt, hvorledes magten burde fordeles inden for de ledende i barselkammeret. Denne mangel kunne let føre til splid, så snart den første spænding, der gjorde alle endrægtige, var omme. Spor af sådanne indre stridigheder kommer også oftere til syne. At udenforstående fulgte dem med interesse og bragte rygten videre, var en selvfølge. Eksempelvis kan anføres følgende fortrolige meddelelse i et brev fra ovennævnte fru Anne Rud til samme hendes datter, fru Sofie Eske Billes:

... „Kære datter! må du vide, at det er vel overstanden med fru Pernille hr. Anders Billes og fru Anne Claus Podebuskes, og have

de hver dem en ung datter, og skal fru Anne gange i kirke nu på søndag otte dage, og ved jeg ikke, når fru Pernille skal gange i kirke. Og må du vide, at der var hos: Anne hr. Tyges, Sofie hr. Alberts, Helle hr. Holgers og Kirsten Peder Stigs, og er mig sagt i sandhed, at fru Kirsten med flere udaf dem ville *ikke komme dér mere*.“⁴⁶

Det var da en formaning, som vistnok var på sin rette plads, når præsten Jørgen Simonsen i en lille bog af 1587 om barselforhold, næst efter at prise slige kvinder, fordi de straks gav møde „ubesværede så ret om natten som om dagen“ tillige opfordrede dem til „ikke at være egensindige, beske og snebske, når at andre dannekvinder ville og råde noget med“.⁴⁷

Det første, der foretoges med barnet, var at underkaste det en nøjagtig *synsforretning*. Dette skete ikke blot for at overbevise sig om, at det var velskabt, og om det var en søn eller en datter, men tillige for at se, hvorvidt det *mulig bragte noget budskab med fra Vorherre*. Denne form for tro var overordentlig udbredt i det 16. århundrede og deltes af høje og lave.

Tidligere var man gået meget vidt i så henseende og havde blandt andet antaget, at når en kvinde fødte tvillinger, da gav Gud herved til kende, at hun havde været sin husbond utro og stået i utilladeligt forhold til en anden mand. I middelalderen var denne opfattelse almindelig i Europa. I en gammel dansk kæmpevise hedder det:

Min moder gik til kirke
og svor hun der oppå,
at ingen kvinde kunne tvillinger føde,
foruden hun mand i løndom mon love.

Og da hun bagefter selv til straf fødte tvillinger, lod hun den ene af dem udsætte.⁴⁸

I det 16. århundrede var man vel ude over denne misforståelse. Derimod var man fremdeles tilbøjelig til i enhver tilfældig omstændighed ved fødslen eller barnet at se et særligt budskab fra himlen. Tegnene var ofte vanskelige at udlægge, men hvor kvindens kundskab i så henseende ikke slog til, var gejstligheden rede til at yde sin bistand.

Det lå nær at forklare tegnene som advarsel eller straf for forældrene. Et meget omtalt tilfælde af denne art var hin grevinde udi Holland, der engang havde talt ilde om en fattig, ærlig kvinde, der nedkom med trillinger, og derfor til straf selv fødte på en gang „365 børn til verden, alle af menneskelig skabning, dog små som rejer“.⁴⁹ Ingen enkelt gudmoder kunne selvfølgelig holde en sådan årshøst på sin arm. De skal derfor også være blevet døbt på den usædvanlige måde, alle anbragt i et fælles bækken. Dette opbevarede endnu længe efter i en kirke i Loosduinen. Ved et underligt træf synes en af disse småfolk efter sin død at være havnet i Danmark. I det mindste bragte Hannibal Sehested hjem med fra Nederlandene en lille fyr, kun en tomme lang, der udgaves for at være en af de 365 og fra nu af blev gemt i glas på kunstkammeret i København. I sin beskrivelse af dette museum udtaler dog agent Holck sig senere med videnskabelig varsomhed om dette lille væsen, idet han anbringer det under gruppen: „Rare mennesker og firføddede dyr.“⁵⁰

Men ofte havde man uret i at henføre „tegnet“ alene til forældrene eller barnet selv. Sligt passede f. eks. ikke på det barn, der fødtes i København kort førend Den nordiske Syvårskrigs udbrud, år 1563, hvilket barn begyndte at græde i moders liv en seks til syv uger, førend det kom til verden. Om dette skriver Niels Hemmingsen: „Somme mente, at det var for forældrenes synds skyld, hvilke dog var fromme og gudfrygtige. Men der jeg det hørte, sagde jeg: Det barn skal enten fødes til stor sorg og gråd i verden, eller det bemærker menig mands gråd og sorg. Der dette barn nu født var og blev døbt, døde det, efter at det havde levet udi 24 timer, og lod aldrig af at græde. Hvoraf man kunne betænke, at den gråd skete ikke for barnets skyld, men for det ganske riges skyld, som Gud ville straffe med den fejde.“⁵¹

Hvad budskab det barn skulle bringe, der fødtes i Krakow 1547, blev desværre aldrig opklaret. Derimod var det sikkert nok, at den lille, der fødtes i Tyskland omtrent samtidig med det grædende barn i København 1563, skulle indvarsle krig. Han kom til verden, holdende en skarp kniv i den ene hånd.⁵²

Hvad det barn havde at sige, der fødtes i Odense år 1588 uden arme og ben, kunne ingen heller være i tvivl om, når Frederik II på samme tid kom syg til byen på gennemrejsen til Antvorskov, hvor han kort efter døde.⁵³

Et barn, som Johanne Mads Hjulmands i Ålborg bragte til verden, havde ét hoved, men tvende kroppe, der omfavnede hinanden. Kvinderne og mænd, der senere kom til, forstod dette som en formaning til ret ægteskabeligt samliv, men ingen gejstlig fortolkning blev her indhentet.⁵⁴

En sådan afgaves derimod både om en lille pige, der fødtes i Mørkhøj ved København, og om en tykbenet dreng, der kom til verden i Nakskov. Begge bragte, som vi tidligere har omtalt, bud om Guds mishag med nye moder. Den lille pige havde nemlig en ophøjning i nakken „i mønster som hine virkede huer eller med ståltråd oprejste sørgehatter og andre sådanne forargelige huer, som nu af kvindekønnet bruges“. Drengens tykke ben „var grangivelig at ligne ved de store vide bukser“, medens fødderne „var ligesom de støvler med store, opsmøgede kraver“. Disse sidste fødsler satte endog regeringen i bevægelse, idet rigsrådet måtte afgive betænkning, og Christian IV skrev til det teologiske fakultet og forlangte dets gode råd mod „de toppede huer og anden letfærdig dragt, mod hvilke Gud i himlen sin særdeles mishag ved underlige fødsler og adskillige tegn giver til kende. (Se billedet bind 2 side 437).⁵⁵

Det var i øvrigt ikke blot gennem menneskefødsler, at Gud antoges at give sin vilje til kende, men også gennem mærkelige dyrefødsler. Mest bekendt blandt disse er den gris, der fødtes i Oslo den 7. juli 1581. Den havde mund, tænder og øren som en abe, øjne som en hare, „en næse som du eller jeg“, foran i hovedet et horn som en tilbagebøjet elefantsnabel, og ren og skær hud som en kvindes. Den kom til verden for at betegne, at der fandtes mange i

Titelblad til en vise om et misfoster, der blev født i 1581 i den lille by Vä ved Kristianstad i Skåne. Gennem sådanne tryksager spredtes efterretningerne om disse mærkværdige fødsler, der åbenbart altid varslede noget ondt, aldrig noget godt. Fortællingen om den hollandske grevinde, der fordi hun havde afvist en tiggerske og modtaget hendes forbandelse, nedkom med lige så mange børn, som der var dage i året, kunne endog illustreres med museumsstykker. Det „barn“, man opbevarede på Kunstammeret i København, hang i en guldkæde i en lille flaske – „langt som ledet af en finger, sort, intet hvidt er at se uden de små negle.“ Den ældste kendte udgave af beretningen er nedskrevet o. 1425, og den forunderlige fødsel skulle være sket i året 1300.

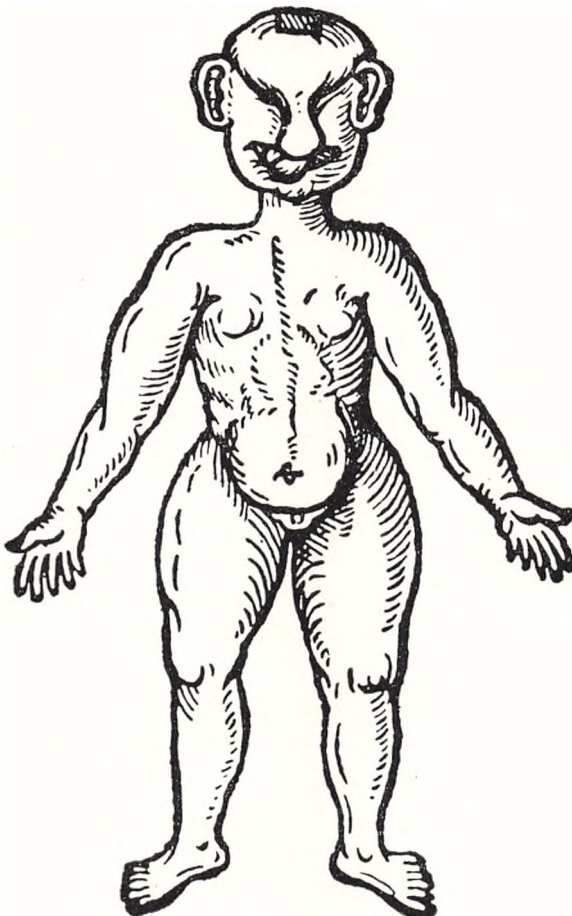

Lū nn Vise / om en Vnderlig Fødsel / som er sket i Bæ i Skaane / den 7.

Maij Aar 1581.

De sand siungis met de Noder / som den gamle Vise :
Om Himmertgis rige saa ville wi tale.

P: M: B:

Norge, der var at ligne med ugudelige svin. Med de tegn, som ske, driver de abespil (abeberne). De er seende blinde og sover i deres synder, ligesom haren sover med åbne øjne og ser dog ikke med dem. Menneskenæsen betød den store syndestank, der var alle vegne i landet, men ikke erkendtes; den hvide kvindehud betegnede den store utugt, især ved sildefiskeriet. Hornet endelig, der bøjedes over ryggen, angav at det skulle gå tilbage med landet, især med Marstrand.⁵⁶ År 1597 fødtes i Sønderjylland en kalv med en „moskovitisk hue på hovedet“, en høne lagde et æg, hvori fandtes „en levende orm og basilisk“, en so fik „fem unge hvalpe“⁵⁷ osv., osv.

Slige mærkelige fødsler vedblev at spille en betydningsfuld rolle i det 17. århundrede igennem. At de endnu på Holbergs tid fandt tiltro, kan ses af, at han i „Barselstuen“ lader blive meddelt som nyt, at en kvinde er nedkommet med et røkkhoved, og barberen fortælle den „stundesløse“, at en nyboderskone dagen forud har født 32 børn.⁵⁸

Vor tid deler ikke hine dages opfattelse af alle disse fødslers betydning som tegn og direkte meddelelser fra Gud. Ikke desto mindre forstår vi dog instinktmæssigt, at tydningen måtte blive et udtræk sværere, når meddelelsesformen skiftede, og fødslerne erstattedes med andre tegn, såsom at kogt kød blev blodigt, mælk blev til øl, eller fisk, frøer, orme og sten faldt ned fra himlen. Forklaringen af sådanne guddommelige skrifttegn var overmåde vanskelig. Og ingenlunde ganske farefri; thi hvo borgede for at det ikke muligvis var djævelen, som her var på spil. Fødsler var forsendelser fra Gud. Men fisk, frøer, sten i hovedet – det lød grumme mistænkeligt.

Så snart besigtelsen var til ende, afgik straks *ilbud til faderen* – for så vidt han ikke var til stede – for at melde ham, at han havde fået en søn eller datter. Samtidig gav andre af kvinderne sig straks i færd med at vaske og svøbe den lille.

Ifølge gammel skik modtog den, der bragte faderen det glade budskab, en gave af denne.⁵⁹ Da den mecklenburgske hofmand v. Stralendorf år 1577 på Frederiksborg kom løbende op til Frederik II og meldte ham Christian IV's fødsel, gav kongen ham i sin glæde hundrede rosenobler (1600 kr.).⁶⁰

Det første, som faderen havde at gøre, var nøje at mærke sig,

hvad tid barnet var kommet til verden. I de få tilfælde, hvor en læge var til stede ved fødslen, var denne tidsbestemmelse gerne hans hovedforretning. Men i almindelighed overlodes det til faderen, og de fleste både adelsmænd og præster havde på dette område en kundskabsfylde, som man forgæves ville søge i nutiden.

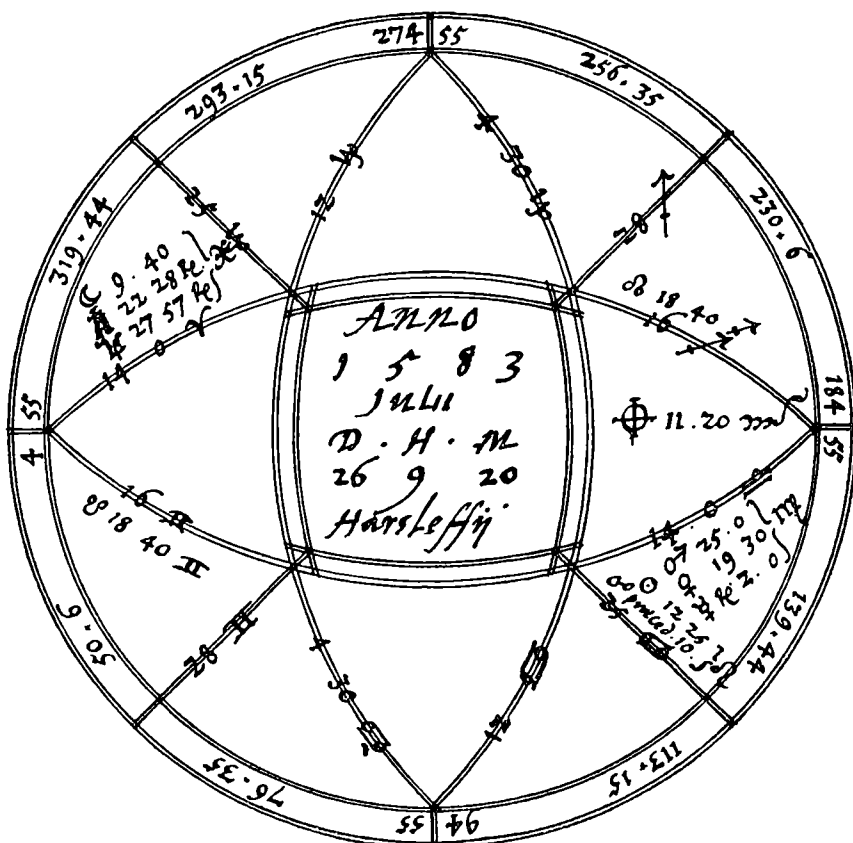
Det, hvorom det gjaldt, var ikke blot at få *fødselsøjeblikkets* klokkeslæt bestemt, men det afgørende var at få *stjernernes samtidige stilling* at vide, for derigennem at have nøglen til kundskab om barnets fremtidige skæbne. En fuldstændig fødselsangivelse, således som den gerne indførtes i familiens bibel eller i en og samme almanak, der år ud og år ind tjente som dagbog, tog sig derfor anderledes ud end i nutiden. „Anno 1553 søndagen efter valborgsdag kl. mellem 5 og 6 formiddag udi fiskens tegn blev Tønne Gyldenstjerne født på Iversnæs.“ „25. december 1586 på en søndag eftermiddag klokken var 2, udi skorpionen, blev Lisbeth Henrik Belows forløst på Spøttrup og fik en datter, hedder jomfru Maren Below.“⁶¹ „Fredagen den 3. december mellem kl. 7 og 8 aften blev min kære hustru forløst og velsignet med en søn udi tyrens tegn, under Jupiters planet med kvadrat aspekt.“⁶² „Født under det tegn i zodiaco, som er aqvarius,“ „født, da solen næsten var gået gennem krebsen“ osv., osv., var betegnelser, der indeholdt lige så mange afgørende oplysninger for hin tid, som de forekommer os besynderlige.

Ved slige bestemmelser var den største nøjagtighed nødvendig, thi nogle få øjeblikke kunne forandre det hele. Da således Gustav Vasas livlæge indfandt sig ved dronning Katarinas nedkomst og hørte, at barnet ikke var født endnu, bad han alle de tilstedeværende hoffolk at falde på knæ med ham og bede, „at barnet ikke måtte fødes i denne time, thi på himlen var så svare og onde tegn, at barnet, hvis det fødtes nu, ville blive et sorgens barn for hele Sveriges rige“. Medens han endnu talte, kom Erik XIV til verden.⁶³ Eftertiden måtte sande, at livlægen havde haft ret.

Menigmand måtte nøjes med de tarveligere oplysninger om månens stilling, og, hvis vedkommende boede på Jyllands eller Norges vestkyst, hvor sådant spillede en større rolle, da tillige om det var *ebbe eller flod*. „Anno 1601,“ hedder det fra nordlandene, „på dagen før mortensdag, som var en tirsdag og den 10. november omtrent kl. 3, fødtes min søn Morten, og var det halv flod sø i det

sidste kvarter i måneden.“⁶⁴ Det at fødes i tiltagende måne, især i første kvarter, ansås for heldbringende, medens fødsel i aftagende måne varslede ilde. Denne tro har holdt sig indtil vore dage. Om en gammel kone i Norge i det 19. århundrede fortæller Eilert Sundt, at hun ved efterretning om, at en nabokone havde født et barn, spurgte: „Er det ny nu?“ Da de tilstedeværende svarede nej, sagde hun stille for sig selv: „Hvo, som ikke bliver født på ny, skal ikke se Guds rige.“⁶⁵ En tidsbestemmelse endelig, som var af afgørende betydning, angik selve dagen, på hvilken fødslen var sket. *Søndagsbørn* havde store fortrin. Vel var de vanskeligere end andre til at få til at trives som små; men overstod de børnesygdommene, så var de også udrustet med særlig lykke. Ingen onde ånder kunne skade dem, og som oftest var de i stand til at se, hvad der var skjult for andres blikke og det både i nutid og fremtid. Torsdagsbørn havde den tvivlsomme lykke at kunne se alt spøgeri.⁶⁶

Det var naturligt, at konge børn, til hvis skæbne hele landets velfærd i så høj grad var knyttet, fik den omhyggeligste behandling, hvad slige undersøgelser angik. Deres *horoskop* eller *nativitet*, som det hyppigere kaldtes, blev stillet på den mest videnskabelige måde. En sådan undersøgelse kunne naturligvis også udføres for en voksen, idet en dygtig stjernekyndig var i stand til at udregne himmellegemernes stilling selv mange år tilbage. Tycho Brahe f. eks. stillede således som ung under sit ophold i Leipzig den sachsiske læge Caspar Peucers nativitet, forudsagde ham, der dengang var en mand af stor indflydelse, at han skulle komme til at døje landflygtighed og fængsel og først i sit 60. år blive befriet ved „et martialske menneske“. Hvilket alt slog til, thi Peucer blev landflygtig i to år, sad ti år fangen i Leipzig og udfriedes først ved fyrsten af Anhalts forbøn.⁶⁷ Da Christian II år 1523 havde forladt Danmark, henvendte Albrecht af Preussen sig til astronomen Leonhard Reymann for at spørge ham om kong Christians videre skæbne. Han fik det svar, at ifølge stjernerne ville Christian II ikke mere kunne blive konge i Danmark.⁶⁸ Erik XIV af Sverige, der selv var meget stjernekyndig, stillede på egen hånd sin hustrus, Karin Månsdotters nativitet. Herved var imidlertid den betydelige vanskelighed, at hun, der var datter af en fattig soldat, ikke havde pålidelige oplysninger om sin fødselsstund. Klokkeren 20 minutter over 7 skulle hun være kommet til verden, men om det var på den 6. oktober eller på den 6.

Nativitet for Christian IV's lillebroder Hans, der blev født 1583. Det er ligesom Christian IV's eget beregnet af Tycho Brahe. I det sindrige diagram kunne man indtegne planeternes nøjagtige plads – deres konstellation – i fødselsøjeblikket. Opstillingen af nativiteter var et stort arbejde, og det færdige resultat blev omfattende afhandlinger. Der må have været noget alvorligt galt med konstellationen den dag, Hans blev født, for han blev kun 19 år gammel.

november 1550 vidste hun ikke. Erik XIV tog begge muligheder med i beregning og opstillede et særskilt nativitet for hvert af de to tilfælde.⁶⁹

Heldigst var det naturligvis, om beregningen kunne blive foretaget kort efter fødslen, medens såvel fødselsøjeblikket som alle biomstændigheder ved himmellegemernes daværende stilling endnu var i friskt minde. Hver gang kong Frederik II's og dronning

Sofies ægteskab blev velsignet med en søn, sendtes straks de fornødne oplysninger til Tycho Brahe, som så fik travlt med at beregne, hvilke stjerner der i det givne øjeblik havde været i opgang, hvilke i nedgang, samt i hvilket af dyrekredsens tolv „huse“ hver af planeterne i øjeblikket havde befundet sig. Et vidtløftigt festskrift blev følgen, der sikkert er blevet imødeset med største spænding af forældrene. Måden at drage slutninger på var den sædvanlige: der tillagdes planeterne egenskaber, svarende til de latinske gudenavne, som de bar, og deres indflydelse antoges snart at vinde, snart at tabe i vægt, alt efter det „hus“ i dyrekredsen, hvori de just befandt sig.

Christian IV's nativitet synes at have været færdigt til afsendelse fra Hven en halvtredje måned efter prinsens fødsel. Det var et vidtløftigt skrift, forfattet på latin, men ifølge kongelig befaling tillige forsynet med et udtog på tysk, rimeligvis for at dronning Sofie også kunne forstå det. Når vi nu, da vi har selve udfaldet at sammenligne spådommen med, gør prøve på denne nativitets pålidelighed, må det indrømmes, at Tycho Brahe kom ikke ilde fra sin tydning af stjerneskriften. Det passede virkelig på Christian IV, at Venus og Mars fik stor indflydelse på hans liv, samt at Merkur gav hans gode åndsevner deres præg. Og førend han blandede sig i Tredivåarskrigen, ville han uden tvivl have gjort vel i at mindes spådommens ord, at han ville få uheld med sig, når han blandede sig i gejstlige sager. Derimod blev han adskilligt ældre end de 56–57 år, som hans nativitet kun tilsagde ham, og hans afkoms talrigheid kom ikke til at lide under, at Saturn ved hans fødsel befandt sig i det „sterile hus“.

Mindre heldig var Tycho Brahe med hensyn til den næstældste søn, hertug Ulrik. Solformørkelsen år 1590 fik ikke, som antaget, nogen skadelig indflydelse på ham, tværtimod blev han samme år valgt til engang at blive sin bedstefaders efterfølger som biskop i Schwerin. Han „overkom ingen enke“, fik heller ikke to hustruer, hverken en „jovialsk“ eller en „martialsk“, og om hans 50. og 63. år var det ikke umagen værd at tale, da han døde i sit 45de.

Derimod slog spådommen ganske godt til for den yngste søn, hertug Hans. Vel blev han ældre end tolv år, men han døde dog ung, førend han havde fyldt sit tyvende år. Og hans lykke blev ringe, for så vidt han døde i Moskva, just som han skulle ægte zarens datter.

Såvel hertug Ulriks som hertug Hans' nativitet er bevaret indtil nu, således som de er afgået fra Uranienborg, omhyggeligt renskrevet til dels med Tycho Brahes egen hånd, prægtigt indbundet i grønt fløjl med guldsnit.⁷⁰ Et andet mærkeligt stykke, der ligeledes findes endnu, har tilhørt Henrik Rantzau og vidner om, at han intet sparede, når det gjaldt om at sørge for sine børn eller følge med på videnskabens områder. Det er en lille, tyk, aflang bog i sjældent smukt pergament-bind, af form som en smal salmebog, indeholdende alle hans børns nativiteter, uden angivelse af, hvem der har stillet dem, men alle efterhånden indført af faderen selv i denne familiens fremtidsbog.⁷¹ En egen art af nativiteter eller horoskoper var de såkaldte „revolutioner“, der udregnedes fra fødselsdag til fødselsdag og kun angav, hvorledes vedkommendes skæbne ville blive i det følgende år, altså under den næste solomdrejning (revolution). Sådanne „revolutioner“ fra årene 1559, 1560 og 1561 haves endnu for Mogens Gyldenstjerne og fru Anne Sparre. Den sidste lader til at have været meget forsynlig, idet også hendes nativitet er bevaret.⁷²

Selve det, at en astronom af Tycho Brahes betydning har kunnet anvende lange tider af sit liv på løsningen af slige opgaver, viser bedst, hvilket værd man tillagde sligt. Der er ingen grund til at betvivle, at Tycho Brahe har troet på muligheden af at stille en sikker nativitet og på sine egne beregningers pålidelighed. Derimod er det let forståeligt, at det var ham pinligt at skulle fortælle de forventningsfulde forældre om kommende sorger og ulykker. Han søgte derfor at mildne, hvor han kunne. Betegnende nok, just ved de sørgelige forudsigelser er han altid rede til at fremhæve, hvilke omstændigheder, der kunne gøre den hele beregning usikker. I hertug Ulriks nativitet gør han således opmærksom på, at hvis der i angivelsen af fødselsøjeblikket er begået en fejl af blot 4 minutter, vil mange af de forudsagte begivenheder kunne indtræffe et år før eller efter, hvad her er opgivet, og dette vil atter kunne drage de mest afgørende forandringer efter sig. I hertug Hans' nativitet tilføjer han, at hvis den lille er født blot et kvarter førend antaget, vil han få et langt og lykkeligt liv.

Dette måtte være en stor beroligelse. Rent fraset, hvad Tycho Brahe selv fremhæver, at også opdragelse, ydre forhold og fri vilje kunne få betydelig indflydelse på livets gang, så indeholdt alene

En astronom i sit arbejdsværelse. I hånden holder han en gengivelse af universet efter ptolemaisk opfattelse – dvs. at jorden er universets midte. Til venstre ligger bøger med tegninger og diagrammer. – Selv om man i det 16. århundrede opstillede nye teorier om universets sande karakter, vedblev man at fastholde ældgamle ideer om muligheden af at forudsige fremtiden af stjernernes konstellationer. Først da Isaac Newton et århundrede senere fastslog, at stjernernes bevægelser skyldes deres indbyrdes tiltrækningskraft og altså er rent mekaniske, opstod der et ulægeligt brud mellem astronomien, den beskrivende videnskab, og astrologien, et levn af oldtidens varsels-tydning. At dømme efter middags-bladene synes astrologien i dag at indtage en meget dominerende plads i moderne folketro. (Efter „Unge karles og drenges spejl“. Det kgl. Bibliotek).

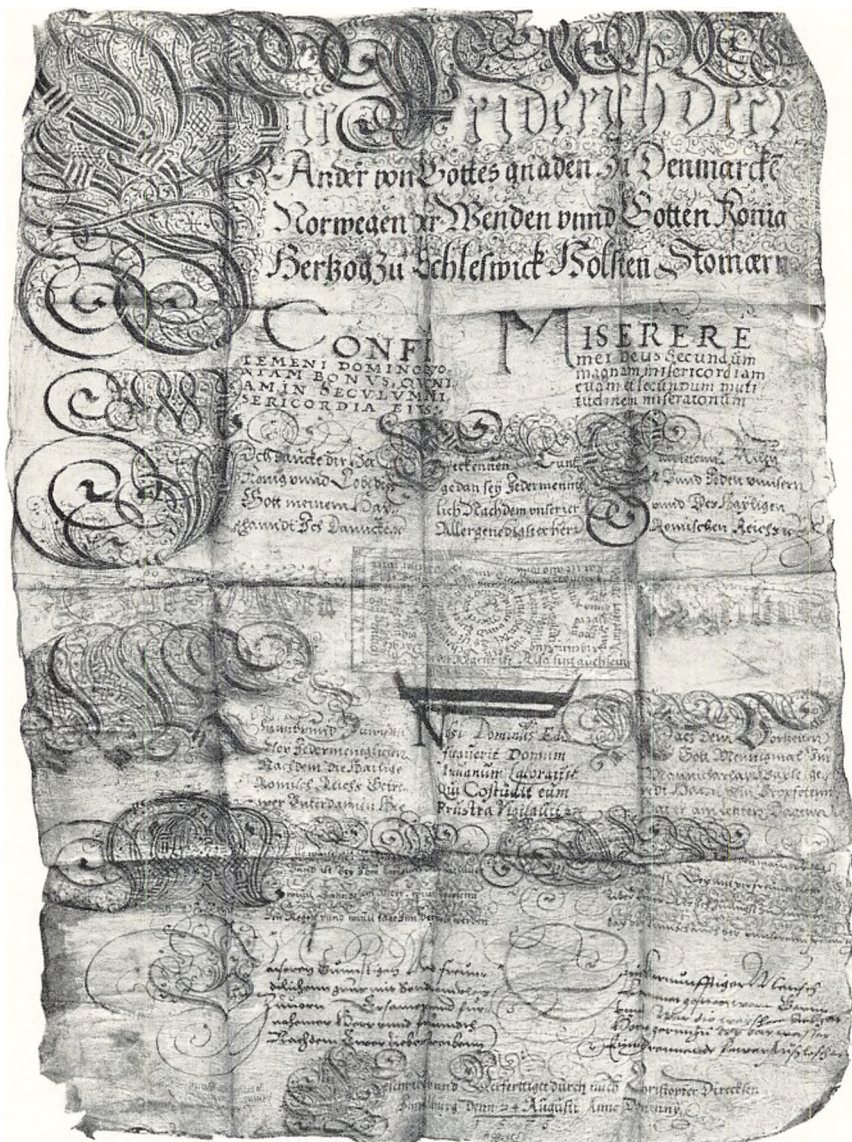
tidsbestemmelsens vanskelighed en overordentlig trøst. Datidens ure gik nemlig meget slet. Deres ufuldkommenhed medførte, at samme ur aldrig gik ens, endsige to kunne holde trit. Fejl på et kvarter var derfor ikke til at undgå. Fremtiden var da i virkeligheden lige ubekendt, hvad enten man ejede flere sejrværker til at bestemme tiden med og en nativitet, stillet af Tycho Brahe selv, eller man måtte nøjes med mindre. Og så klog på himlen var dog ingen, at han med sikkerhed kunne bestemme, hvilken den nye stjerne var, der var blevet tændt ved den enkeltes fødsel. Først når vedkommende døde, kunne enhver se den, når den faldt ned som et stjernesku.

Medens faderen søgte at bestemme barnets fødselsøjeblik, blev den lille selv taget under behandling af kvinderne. Såfremt barnet var født i en såkaldt *sejrsærk* eller *sejrskjorte* – den fine hinde, hvori det undertiden under en hurtig forløsning kan komme til verden – blev denne kostelige dragt først omhyggeligt aftaget og bevaret. Det var en lykkegave, der havde værd for hele livet; ofte blev den straks efter indsyet i barnets klæder, og manganen bar sin sejrsærk altid hæftet på sig, thi dette var ifølge ældgammel overtro et værn mod alt ondt.

I Norge kaldtes en sejrsærk for: „sejrshue“, i England: „silly how“, i Tyskland: Glückshaube“, og alle vegne tillagde man den de samme gode egenskaber.

Denne tro har holdt sig til vore dage. I Nordfjord i Norge vidste man år 1883 at fortælle om en mand, som i Norges sidste krig, „Svenskekrigen“, i begyndelsen af det 19. århundrede havde været skudfri, fordi han altid bar sin sejrshue på sig. – Den skal efter norsk tro helst gemmes imellem tyristikker (pinde af fyrrerødder). Går ejermanen med den på hovedet rundt om et brændende hus, vil ilden standse. I Tyskland er det ikke usædvanligt, at jordemødre endnu søger at stjæle denne skat. I England er sejrsærke offentlig genstand for køb og salg, dog er prisen på dem faldet, år 1776 betales de med omtrent 350 kroner, år 1848 kun med lidt over 100 kroner. Charles Dickens kom til verden med en sejrsærk. Den blev udbudt i aviserne til salg for en pris af 270 kroner.⁷³

Derefter skred man til *vaskningen*. Barnet dypedes helt og holdent ned i et fad med vand, der, i det mindste i enkelte egne, synes

En „sejrskjorte“ er i virkeligheden en fosterhinde. Normalt fødes børn uden denne hinde, så når barnet en sjælden gang ved nedkomsten stadig var omgivet af den, ansås det for et tegn på god lykke. Skriveren Christoffer Directsen bevarede sin og overmalede den med religiøse sentenser – mest måske for at vise prøver på sin skrivekunst. Nederst har han skrevet sit navn samt datoen 24. august 1576. (Nationalmuseet).

at have været ganske koldt. Så galt som deres små lidelsesfæller i det sydøstlige Europa, i Montenegro og enkelte egne af Grækenland, havde de nordiske børn det dog ikke. Hine blev nemlig dyppet i en forbiglydende bæk med den varmegrad, som vandet kunne have.⁷⁴ De nordiske spæde derimod høstede fordel af deres forældres overtro, der bød, at vandet i tide skulle være bragt ind i stuen, hvor det altså i det mindste var blevet kuldslået. Man frygtede nemlig for, at hvis man efter barnets komme åbnede døren for at hente vand fra det fri, skulle onde ånder kunne benytte lejligheden til at smutte med ind og forgøre den lille. Havde man glemt at sørge for badevand, måtte man hellere tvætte barnet med øl eller mælk end gå med døren. Af samme grund måtte badevandet efter brugen ikke slås udenfor, men skulle fjernes ved at hældes på gulvet, hvis dette var af ler, ellers under et af gulvbrædderne.

Badningen var et afgørende øjeblik. Derfor måtte ingen fremmed overvære den, endsiige noget ondt blik hvile på den spæde. Badevandet ejede en signende kraft, og dets egenskaber lod sig overføre på barnet. Det var derfor skik at lægge „arvesølv“ i vandet, for at den lille aldrig skulle fattes penge, stundom også en rød klud og et friskt æg, for at give røde kinder og skær hud.

Hvor ældgammel denne skik med ædelt metal i badevandet er, synes at fremgå af, at den kan forfølges lige til Indien. Her var det tidligere brug hos fornemme at vaske de nyfødte i vand, hvori man havde kogt guld og sølv.⁷⁵

Mindre trofast har man været i Norden med at bevare en anden oldtidsskik: at anvende salt ved denne første tvætning. Allerede profeten Ezekiel omtaler denne skik, idet han betegner Jerusalems vederstyggelighed sålunde: „Du blev ikke ved din fødsel vasket ren, gnedet med salt og svøbt i svøb.“⁷⁶ I den romerske kejsertid var det almindelig brug i Rom at bestrø nyfødte med salt, og kirkefaderen Hieronymus, der levede omkring år 400, omtaler fremdeles denne „saltning“ som en sædvanlig forholdsregel. Skikken har holdt sig indtil vore dage i Skotland, Grækenland, Rusland samt flere egne i Asien. Hos armenierne og georgierne bliver de nyfødte børn ikke engang vasket, men blot behørigt inddrysset med salt. At anvendelsen af salt ved de spædes tvætning engang har været almindelig i Norden synes klart at fremgå af, at man endnu på Island bruger at sætte salt til det første vaskevand for de nyfødte. I en

enkelt egn af Norge, Romsdalen, har skikken ligeledes holdt sig indtil nu, men i øvrigt er den helt gået i glemme Norden over, og synes alt at have været så i det 16. århundrede.⁷⁷

Efter endt badning *iførtes barnet sin første dragt*. Denne afveg noget fra nutidens, for så vidt det parti, der fortrinsvis dækkedes, var hovedet. Alle sov jo dengang med nathuer, kvinder bar huetøj også om dagen, og mænd havde ligeledes hovedet i reglen dækket. Intet under da, at man straks gav den spæde noget på hovedet.

Foruden af huen dækkedes nakken tillige af svøbet, der gik meget højt op og dannede en slags opslået krave eller nakkepude for den lille person. For at opnå, at denne bagklædning sad stift og fast, synes man at have berøvet barnet den frie bevægelse med armene og indsnøret det helt op under hagen som en lille pølse, så at kun ansigtet var synligt. Dette er i hvert fald det indtryk, man får ved betragtning af billeder fra datiden, og dette stemmer vel med den nedarvede måde, hvorpå et „svøbelsebarn“, som stor-ken bringer, den dag i dag bliver gengivet.

Det var da rimeligvis under selve påklædningen, førend armene endnu var spærret inde, at *husets hund* hidkaldtes for at hilse på den lille. Den ære, der således vederfores en firbenet, ofte forud for selve barnets fader, skrev sig fra, at der var særlig lykke ved først at møde en hund. Lod man den slikke barnets ansigt, eller dets bitte, kolde hånd klappe dens ryg, fik barnet hundens gode egenskaber og dets kød den evne let at læges. Også hesten ansås for at være heldbringende. Men det havde sine vanskeligheder at bringe den spæde i berøring med en sådan. I Skåne brugte man dog endnu i det 19. århundrede, dersom der fandtes et *føl* på gården, at hente dette ind i stuen og sætte den nyfødte på ryggen af det. Alle heste, som barnet siden red på, ville da trives vel. Derimod måtte man omhyggeligt holde hver kat borte. Den var ulykkebringende. Rørte barnet ved en sådan, blev dets kød usundt, og sprang den end blot hen under dets vugge, kunne ingen vide, om den ikke forud havde rørt ved en ligkiste og kunne fordærve barnet for livstid ved at give det anlæg til at blive en mare.⁷⁸

Lige så omhyggelig man var for at holde barnets hoved varmt, lige så lidt bekymrede man sig for resten af personen. I Tyskland var det gammel skik at hærde det ved et øjeblik at lægge det nøgent ned på det blotte gulv. I Norden synes man med flid at have

iført det kold klædedragt. I Skåne hedder det endnu blandt almuen: „Barnets første svøb skal varmes på forstuedøren, så fryser det aldrig.“⁷⁹

Barnets øvrige beklædning var ble og svøb. Intet af disse stykker benævnedes dog således i det 16. århundrede. Ved en *ble* forstod man dengang et lagen, medens „lagen“ endnu gerne betegnede et fornemmere sengetilbehør, hvad enten det var anbragt som nutids sengetæpper, eller det som „spærlagen“ dannede sengeomhæng. Sprogets tilbøjelighed til at lade benævnelserne for det større og finere gå i arv til det ringere, nåede på nærværende område først helt målet omkring år 1700. Endnu Kingo bruger ordet „ble“ i gammeldags betydning som betegnelse for „lagen“. I øvrigt havde barnets klædningsstykke også tidligere haft held med at tilkæmpe sig en anelig betegnelse, om end fra en helt anden forestillingskreds. I det 16. århundrede kaldtes en barneble for en „tjald“, den gamle benævnelse for telt.

Svøb hed i reglen „svøbelse“ eller „svøbeklæder“. Hans Tausen siger således i sin postille om de hellige tre konger, da de kom til Bethlehem: „de finde da en arm kahyte for sig ... og ser ej andet deri end et spædt barn i fattige svøbelse.“⁸⁰

Udtrykket har som bekendt holdt sig i betegnelsen „svøbelsebarn“. Så vidt man af billeder tør slutte, brugte man ikke i det 16. århundrede at omgive hele barnets dragt med et langt klædningsstykke, den såkaldte „løjert“, for at holde sammen på den. Man søgte at opnå det samme ved at surre uden om alle „tjalde“ og „svøbelse“ en uendelighed af lister på kryds og tværs, der nok skulle holde selv den værste sprællebasse i ave. Det var disse mange bånd, der dannede det mest iøjnefaldende ved svøbelsebarnet. Et sådant lignede dog ikke nutids gengivelser. Thi en hovedregel var det, at dragten aldrig var hvid, men af skrigende farver, helst rød. Derfor hedder det også i den gamle kæmpeviser:

Jeg blev født i bure
blandt fruer og gode møer,
svøbte de mig i silke
og så i skarlagen rød.

Det der taler stærkest til en nutidig betragter fra det 16. og 17. århundredes gravmæler er uden tvivl gengivelserne af de børn, som forældrene har måttet bisætte, inden de selv i en mere moden alder – sjældent nogen høj alder – har kunnet gøre dem følge. Denne lille dreng var Mogens Gøye – opkaldt efter sin berømte farfader rigshofmesteren Mogens Gøye. Han var søn af Christoffer Gøye – en broder til Birgitte Gøye – og hendes hustru Birgitte Bølle (se billedtekst side 362). Han døde som spæd og er afbildet på forældrenes gravmæle i Gunderslev Kirke ved herregården Gunderslevholm i Sydsjælland. Mogens ligger på lit-de-parade med lukkede øjne og foldede hænder. På hovedet har han en hue, om halsen en lille pibekrave og en eller to guldkæder – vel hans faddergaver. Han er iført en kort trøje, men ellers er han stadig et svøbelsesbarn tæt indsluttet i stramme bandlager. – Forældrene fandt siden en trøst i at tage sig af Christoffers faderløse nevøer Falk Falksen og Mogens Falksen Gøye. I bevarede breve kalder de unge mænd deres plejeforældre „moder“ og „fader“. Den ældste af dem – Mogens – blev arving til Gunderslevholm.

At smagen i så henseende ikke havde forandret sig i det 16. århundrede, kan ses f. eks. af admiralen Peter Munks og hans broder Ludvig Munks udstyr som spæde. Deres farmoder gav deres moder to puder og to og en halv alen „rødt engelsk til svøbeklæder“.⁸¹ På et maleri af 1561, der forestiller en barnedåb i Torslunde Kirke på Sjælland, ses den lille i hvidt svøb, men dette er omvundet med skrigende røde lister (se billedet side 344).

Efter overstandne lidelser kunne den lille have befundet sig ret vel i sin nye dragt, hvis den havde måttet nøjes hermed. Men påklædningen var langt fra endnu til ende. Mod kulde var barnet vel sikret, men ikke mod troldtøj. Som det lå der, var det jo kun en hedsensk unge, djævelens rette eje, hvis man ikke værgede det. Hvad det da ikke havde i sig selv, måtte der gives det i klædedragten. De mindst forsigtige nøjedes med at hæfte en synål i svøbet, andre gik videre og fæstede to over kors, atter andre syede en sølvskilling fast deri eller stoppede en saks, et „vættelys“, en knibtang eller et par blade af en bibel, ja en hel salmebog ind, hvor man bedst kunne. Pladsen derinde kunne således efterhånden blive noget begrænset og højst ubekvem for den lille. Men sligt fik ikke at hjælpe, thi at anbringe de pågældende sager ikke på barnet selv, men blot i dets vugge, var efter kyndiges mening misligt.

Derpå *viedes* barnet. Også dette kunne gøres forskelligt. Nogle nøjedes med at korse barnets pande og bryst, andre gav det lidt mel og salt og brød på tungen. I flere egne af Norge „vigsledes“ det med fladbrød, hvoraf to stykker lagdes sammen med tjære og svovl imellem. Brødet tændtes derpå, man røggede over barnet dermed, slukkede atter ilden, og resten af brødet gemtes hos barnet. Et stykke fladbrød på den lilles blottede bryst kunne skræmme hver en tudse bort.⁸²

I Danmark synes man især at have „viet“ barnet ved foruden at mærke det med korsets tegn tillige at læse en signeformular over det. Nærede man af en eller anden grund frygt for en bestemt sygelighed hos det, „målte“ man det desuden. Derimod frygtede man for at veje det, da sligt let kunne medføre, at det blev en vantrivning.

Som eksempel på ejendommelige, udenlandske indvielsesskikke kan nævnes den skotske. I højlandene brugte man at stikke enden af en frisk askegren ind i ilden og lade barnet indsuge den saft, der randt ud af den anden ende. Uvilkårlig kommer man herved til at

tænke på livstræet, asken Ygdrasil.⁸³ I Bearn i Sydfrankrig var det skik at lade den lille suge på et stykke hvidløg med vin til. Dette var således Henrik IV's første måltid i denne verden, og imens sad hans moder Jeanne d'Albret og sang, hvad hun efter landets sæd havde måttet gøre under hele forløsningen.⁸⁴

Alle disse fremgangsmåder var uden tvivl rester af ældgamle, hedske og kristelige indvielseskikke. En af de yngste bestanddele var i så fald vel korsets tegn og signeformularen, der svarede til, hvad der havde været brug i den tid, da Norden kristnedes, idet mange dengang „primsignedes“, det vil sige korsedes og signedes og herved viedes til kristne, ofte længe førend den egentlige dåb foregik.

Reformatorerne måtte selvfølgelig være fjendtligt stemt mod alt dette, ikke mindst fordi det skrev sig fra den katolske tid. Peder Palladius kan ikke noksom ivre derimod: „Hvor en gammel, skarns, papistisk kvinde er jordemoder, dér er gerne djævelen inden døre med hende, og dér vil ikke gerne gå vel til.“ „Det være langt fra, at en jordemoder skal fare med trylleri, signelse, manelse heller trolddom. Hvo der kan høre det enten af hendes egen mund eller af nogen anden kvinde, og vil ikke vare herskabet ad, på det at der kunne ages et hundrede læs ved til hendes ars (med orlov sagt), at hun kan få en sviende hale, som hun har fortjent, – da er den, der holder, så god som den, der flår.“

Men hvor meget end reformatorerne prædikede mod *signen og målen*; hvor meget de end spottede over „at måle på tværs og endelangs med en indviet tråd“, „at gå for, at gå bag, at kysse i bagen (med orlov sagt) og primsigne“; hvor meget end Christian IV og til sidst danske lov forbød alt sligt under straf, så veg de gamle skikke kun langsomt skridt for skridt. Endnu i begyndelsen af det 17. århundrede kan det af Christian IV's forbud ses, at signen og målen dreves almindeligt også blandt adelen. At det samme var tilfældet for borgerstandens vedkommende endnu i det 18. århundrede, fremgår af ordene i Holbergs „Barselstuen“:

Pigen: Anne Signekælling skal også have fire mark, som målte barnet for moersot.

Corfitz: Hun skal have fire ulykker, ikke fire mark; havde jeg vidst det, hun skulle aldrig have kommet i mit hus, thi signen og målen er forbudt i loven.

Pigen: Det måtte være ti gange forbuden, så hjalp det dog bar-

Da Nationalmuseet for nogle år siden åbnede en kvindebegravelse fra 1740 i St. Olai Kirke i Helsingør, gjorde man et meget mærkeligt fund. Den gravlagte var død kort før en fødsel, og man havde – på næsten hedensk vis – medgivet hende et fuldt udstyr til barnets modtagelse. Her ses foroven en skjorte, fornedet et navlebind, til venstre bl. a. et brev knappenåle, til højre en hue. Desuden var der en flaske vand. (Nationalmuseet).

net denne gang; tilmed er det nu gjort. Mutter vil ingen nødigere være skyldig end den kælling; thi hun går og sladrer på fornemme steder.

Først i det 19. århundrede har de samme former for overtro svagt begyndt at tabe sig hos Nordens landbefolkning. Hvor kort man dog endnu kun er nået frem i så henseende, kan ses af følgende udtalelse om forholdene i Jyllands hedeegne år 1886: „Så snart et barn er født, bliver det signet og målt, og den dertil benyttede snor knyttes med en kunstig knude om halsen; det giver helsen og beskytter mod „tænder“, dvs.: mod vanskeligheder ved tandbruddet. Jeg tvivler om, at der findes mange børn i Jyllands mere afsides egne, som ikke bliver signet og målt, så almindelig er skikken, og

det betragtes som næsten lige så nødvendigt, som at barnet døbes.“⁸⁵

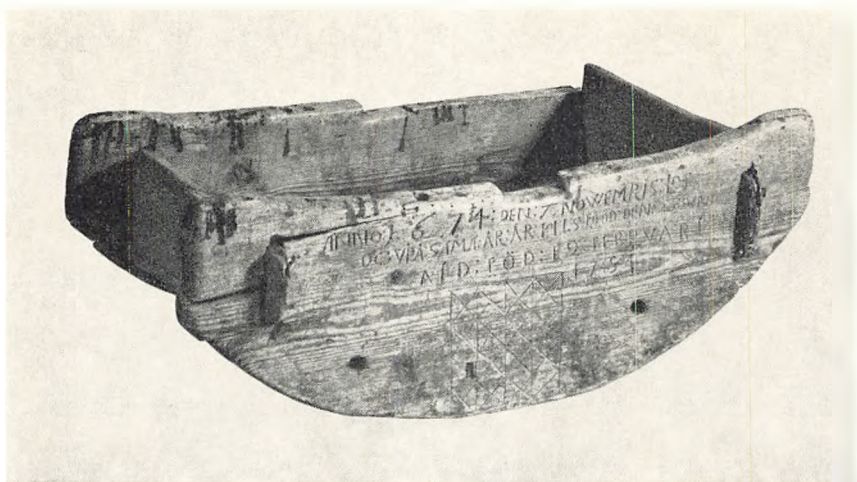
Endelig var barnet færdigt til at lægges i *vuggen*. Mange holdt dog for, at et „hedensk“ barn ikke burde komme i vugge, men skulle ligge på et bord, indtil det var døbt. Almindelig tro var det, at lejet ikke måtte være i stand førend den lilles komme, thi var det redt forinden, blev barnets levetid kun kort. Lykkebringende var det at lægge barnet først i den aflange, flade kurv, der brugtes til at have kornet i ved såning. Stundom strøedes der tillige rug på barnets bryst. I Danmark kalder almuen det lille ar, der sidder på rugkærnsens spidse ende for: Vor Herres ansigt. Hertil sigtede de ord, hvormed denne rug-strøning på barnet ledsagedes: Lige så mange „Guds blide ansigter“, som her er, lige så mange fald skal Vorherre bevare dig for.⁸⁶

I en sådan såkurv, stundom med flettet kaleche over, men stadig uden gænger, lod man i enkelte lande, f. eks. Holland, barnet blive liggende, indtil det var vokset til at komme op i den fælles store seng. I de fleste lande i Europa fulgte man dog ikke denne skik, men hævdede den lilles leje fra gulvet, lod det være en bitte træsenng eller dog tremmeseng og anbragte gænger derunder. På billedet heroverfor ses et fint eksemplar af en sådan vugge, som moderen, der arbejder med spinderokken ved vuggens fodende, uden at flytte sig nemt kan sætte i gyngende bevægelse. I Danmark kendte man begge former for barneleje: en lille seng på fire ben, der enten var faststående eller med gænger under. Men meningene synes at have været delte om, hvilke slags der var at foretrække: fast seng eller gyngeseng. Tør man tro de kirkelige kalkmalerier, så strakte denne meningsforskel sig lige op til Evas dage og måske endog til de højere væsner. Da hun og Adam udvistes af Paradis, hjalp nemlig en engel dem og overgav dem straks de redskaber, som de ville få brug for i deres nye form for levevis. Adam fik således hakke og økse og ses samtidig kørende den første plov. Eva henvistes til spinderi og barnepleje. Hendes spinderekskaber var så gode, som det 16. århundrede kendte dem, højt træstativ til hørren eller ulden, og for resten håndtén; spinderokken var jo endnu ikke opfundet. Men af barnesenge anvendte hun snart en med fast fod, snart en på gænger. Da nutiden ikke er tilbøjelig til med hin tid at tro, at hun enten må have fået begge overgivet af englen eller selv være nået til at forbedre konstruktionen, ligger den slutning nærmest, at man i det

Adam og Eva efter udjagelsen fra Paradiset – udsnit af kalkmaleri i Valensbæk Kirke. Adam er på markarbejde, og Eva spinder, medens hun passer sin nyfødte. Vuggen har omtrent samme form som den, der er gengivet bind I side 258. (Efter akvarel i Nationalmuseet).

16. århundrede har i Danmark anvendt begge former. Hvor gænger anbragtes, var det i Danmark som i det øvrige Europa skik at lade dem være til at gynge vuggen fra side til side. I Norge og Sverige synes man dog at have været så vant til at anbringe kælker under en kane, at man her stundom gav gængerne samme retning, altså som under en gyngehest i nutiden. Sådanne vugger brugtes i Gud-

Vugge fra Dalarna med gænger på langs. På siden har man indridset årtallene 1674 og 1754 samt nogle fødselsdatoer og initialer – åbenbart for at mindes, hvem af slægten, der har tilbragt deres første måneder i vuggen. (Nordiska Museet, Stockholm).

brandsdalen⁸⁷ og forekommer endnu i Dalarna og lader den lille slumre ind under en blid galop.

En højere anbringelsesmåde end både kurven på gulvet og sengen på ben eller gænger var endelig den hængende vugge. Som tidligere omtalt var denne form ikke usædvanlig på landet i Norden. Hvad enten en sådan vugge hang under en loftsbjælke eller på enden af en vippestang, fik den lille her en behagelig, svævende bevægelse. Selv om en kalv eller en ged på bagbenene puffede dertil, fremkaldte dette kun en lidt livligere gynetur. Og en særlig fordel medførte denne form for vugge, for så vidt den med lethed lod sig medtage, hvis forældrene havde sysselsættelse uden for huset. Var blot moderen med, fik den lille lige så nemt sin varme mad derude som hjemme ved arnen (se billedet bind 1 side 256).

Enhver af disse former for barneleje – den faste, lille seng, vuggen på gænger og den svævende vugge – besad sit fortrin. I det 17. århundrede søgte man at forene dem alle. Eksempel afgiver det solide pragtstykke, der skulle huse den lille – senere – Karl XII af Sverige. Som det vil ses på billedet side 304, gjorde man her benene til to faste endestykker, der endda forbandtes indbyrdes ved en svær, hel gulvplade. Højt til vejrs mellem disse faste, solide

ben anbragtes så en vugge med gænger. Disse gænger var dog ikke dem, hvorpå den skulle gynes. Øverst oppe var der to tapper, hvori den hang og lod sig bevæge. Denne underlige, sammensatte art blev i det 17. århundredes slutning og længe efter både i Norden og i Tyskland den fornemme form for vugge.

Medens barnet var blevet påklædt af nogle af kvinderne, havde andre af disse betjent moderen. Stuen var således snart færdig til at modtage besøg i. Den første, der indlodes, var *faderen*. Han måtte – såfremt han da ikke, hvad jo sjældent var tilfældet, selv havde overværet fødslen – smukt vente udenfor, indtil kvinderne tillod hans komme. Om Frederik II ved Christian IV's fødsel hedder det: „Da inde hos dronningen alt det var ordnet og færdigt, som ved slig lejlighed plejer at ske, blev kongen kaldt, for at han kunne modtage sin søn og ønske sin hustru til lykke.“⁸⁸ Eller som en anden beretning udtrykker det: „Hvorpå Hans Majestæt siden er indkaldt og haver annammet sin unge søn på armene.“⁸⁹ Otto Sperling, der dog selv var læge, skriver således i sin dagbog: „Da min Poul var født og viklet i svøbelse, og alting var færdig, så at jeg kunne komme ind til min hjertenskær og ønske hende til lykke⁹⁰ osv.“

I reglen var faderen blot den første af en lang række gratulanter. Det samme bud, der havde meldt ham barnets komme, var nemlig beordret til at besørge meddelelsen bragt videre. Med forbavsende hurtighed nåede nyheden omkring til naboer, slægt og venner. Hvad der forøgede farten var, foruden nyhedens interesse i og for sig, tillige uden tvivl den gamle skik, at det bud, der overbragte den, på hvert sted skulle have en gave. Allerede i det 13. århundrede hører vi tale om denne skik i England, hvor Henrik III lod sine stormænd underrette om sønnen Edwards fødsel, og vrededes på dem af disse, der ikke betalte hans sendebud rigeligt for nyheden. Da kongen endog tvang enkelte af de mest knebne til at forhøje deres gave, ytrede misfornøjelsen sig i følgende hånsord: „Vorherre har givet os prinsen, men kongen forlanger penge for ham.“⁹¹

I Hamborg og Altona var det endnu i det 18. århundrede skik, at efterretningen skulle overbringes i et bestemt optog, nemlig af en tjenestepige, ledsaget af en vajsensdreng, der bar listen over familiens bekendte samt en paraply. Drengen fik naturligvis sin part af gaverne.⁹²

Karl XII's vugge i Kungliga Livrustkammaren i Stockholm. Troels-Lund beskriver denne vugge side 302.

Det var en ufravigelig regel, at de, der modtog nyheden, havde øjeblikkeligt at give møde, hvad enten det så var ved dag eller nat, for at bevidne deres glæde. Så vidt vides har denne skik for Danmarks vedkommende holdt sig længst på Ærø, hvor den endnu i året 1834 omtales som kendt, om end forældet.⁹³

I det 16., 17. og noget ind i det 18. århundrede var den gældende hos alle stænder. Den 13. marts 1665 skriver således Jens Bircherod

i sin dagbog: „Var jeg om aftenen med mine forældre og søskende til min morbroders dr. Balsløvs hans kære hustru, min moster, at felicitere over sin lykkelige forløsning med deres unge datter, som hodie [i dag] blev født.“

Endnu i året 1744 skriver J. Riis:

Man sender en herold i alle byens gader,
der råber i hvert hus: „Jeg eder vide lader,
at moder haver født en pige eller dreng.
Besøger hende nu i hendes barselseng!“⁹⁴

Disse besøgende kom ikke tomhændede. De medbragte alt, hvad huset formåede, for at moderen og de hjælpende kvinder kunne få sig en ordentlig hjertestyrkning.

En hovedbestanddel af det tilsendte var den såkaldte *barselgrød*, hvorpå moderen nødvendigvis måtte smage. Hos mange gammeldags var der anbragt tre pinde i den, der måske oprindeligt havde haft hentydning til de tre norner, skæbnens gudinder; barnets lykke antoges i hvert fald at stå i et vist forhold til disse pinde. Den skik, at den forløste skulle spise barselgrød, var ældgammel. Den forekommer endnu, vistnok som arv fra Nordens ældste beboere, hos lapperne, og har vel oprindeligt været et offer til guderne. På Færøerne kaldes barselgrøden for „nornegrød“. I middelalderens folkeviser omtales barselgrød blandt andet i visen om „den rige hr. Palle“, der ville bortføre jomfru Gundelille, da hun kørte til kirke. På hendes bøn tillod han hende dog først at høre en messe, hvilken tid hun benyttede til at bytte klæder med køresvenden. Da begge lykkeligt var undsluppet hr. Palle, hedder det videre i visen:

Det var jomfru Gundelille
lader skrive de breve under ø,
lader spørge rige hr. Palle,
om hendes køresvend er mø.

Det var jomfru Gundelille,
gjorde hannem en større harm:
hun sendte ham vugge og svøbelse-klæde
alt til hendes køresvends barn.

Det var jomfru Gundelille
gjorde hannem end mere spe:
hun sendte en krukke barselgrød
dertil en liden ske.

I det 16. århundrede var i Norden barselgrød i brug hos høje og lave. Et betegnende udtryk for skikkens almindelighed er datidens fremstillinger af, hvorledes det var gået til ved Kristi fødsel. Venner og bekendte havde selvfølgelig også sendt jomfru Maria barselgrød. I Reerslev Kirke på Sjælland har maleren lige så troskyldigt som omstændeligt gengivet, hvorledes han har tænkt sig det hele. Forneden – ude på marken – spiller hyrderne på sækkepibe af glæde over englens budskab. Inde i Bethlehem forvandles uvilkårligt krybben, hvorved hestene endnu står, til en kostelig vugge med Jesusbarnet i stråeglorie, ganske som kunstneren ved kristmesse havde set præsterne fremvise det. Vuggen står på et herligt stenlagt gulv af astrak. Og jomfru Maria knæler ved vuggen, efter først at have draget sine sko af og stillet dem pænt og ordentligt på det fine gulv. Udenfor til venstre sidder Josef og rører i barselgrøden, der er sat til varme i en gryde over ilden. I festens anledning er Josef højtidsklædt, i lang kjortel og med en underlig tokantet hat på hovedet, rimeligvis en ufuldkommen gengivelse af de fornemme, rigtige kastorhatte. Medens Josef på dette billede i dybeste alvor forretter sin gerning, er fremstillingen af ham andetsteds præget af mere løssluppet lune. I Keldby Kirke på Møn f. eks. lister han sig til selv at smage på barselgrøden.

Barselgrøden i Telemark i det 18. århundrede beskrives således: „Konerne af slægten og nabolaget bærer flødegrød i en spand, hvorover står fire fingre tykt, smeltet smør, hvori flyder honningkagestykker og hårdkogte, ituskårne æg. På denne måde barselkonen endelig smage og takke for god grød.“

I Holbergs „Barselstuen“ omtales barselgrøden således:

Pigen: Jeg skulle have tolv skilling til drikkepenge for en pige, som bragte mutter en skål byggrynsgrød med korender udi fra Else David Skolemesters.

Corfitz: Est du gal? Jeg kan jo lave grød til fire à seks mennesker for otte skilling.

Ifølge legenden faldt Maria på knæ i stalden og tilbad sin søn. Det er denne scene, der er gengivet på hvælvingerne i Reerslev Kirke øst for Roskilde. Navnet på maleren er ukendt, men han kaldes efter sit virkeområde „isefjordsmesteren“ og han var virksom ved midten af det 15. århundrede. I Tuse Kirke udførte han en næsten identisk gengivelse af samme motiv. Josef sidder til venstre og rører i grøden. I venstre hånd holder han en ildvifte. (Nationalmuseet fot.).

Pigen: Det må ikke hjælpe, fatter! hun gi'r altid vore piger tolv skilling i drikkepenge for det ringeste, vi skikker hende.

Endnu i det 19. århundrede omtales barselgrød hos landalmuen i Danmark. Mangt et gammeldags hus her er forsynet med en „barselpotte“ eller „føring“, en slags madspand med hank og låg, hvis hovedanvendelse forklares på samme måde: til at bringe mælkemad i til barselkvinder.⁹⁵ – Skønt grød således var en hovedbestanddel

Marias tilbedelse af barnet i Keldby Kirke på Møn. Maleren, der også har udsmykket nabokirken i Elmelunde, kaldes efter denne „elmelundemesteren“. Han arbejdede o. 1480. Stalden er gengivet nærmest som en stak-hjelm; fortil afgrænses scenen af et vidjeflettet gærde. Til venstre sidder Josef og vifter til ilden, medens han smager grøden til. Han har hængt sin lejl fra sig i en krog på vægstolpen. (Nationalmuseet fot.).

af det tilsendte, udelukkede dette dog ikke, at der tillige medbragtes alle mulige andre slags spise- og drikkevarer. Ikke for intet har man på landet i Danmark i det 19. århundrede på mange steder ladet barselgrøden afløse af sødsuppe, kødsuppe eller kirsebærvin, gammelvín og småkager. Det 16. århundrede var allerede langt fremme på samme vej. Vin, øl, kager, konfekt og marcipan omtales som sådanne sager, der plejede i byerne at medbringes til barselhuset.

Allerede forinden gavernes komme havde såvel moderen som de

hjælpende kvinder styrket sig på bedste måde, hvortil de jo kunne trænge. Det synes, som om stærke drikke har spillet en væsentlig rolle herved. I det 18. århundrede var det endnu skik i Telemark, at moderen lige efter fødslen drak sig en rus. I det 19. århundrede brugte man i Nørrejylland at lade moderen, så snart hun var forløst, drikke kaffepunch. I Sønderjylland fik alle de hjælpende kvinder brændevin.⁹⁶

At dette ikke er en senere tids overdrivelser, men blot en efterklang af, hvad der var skik og brug hos alle velstillede i det 16. århundrede, kan sluttes af, at man dengang plejede at anrette et formeligt gæstebud med mange retter mad for alle de medvirkende kvinder. Det var en selvfølge, at dette holdes i selve barselstuen, hvorfra jo hele den kvindelige garde under ingen omstændigheder turde vige.

Hvis man tør tro en af kæmpevisernes beretning, så satte kvinderne sig ikke blot til driks ved sådan lejlighed, men dansede også stundom bagefter. I visen om Palle Tygesen, der, forklædt som kvinde, overværede dronningens barsel, hedder det, da barnet er svøbt og dronningen lagt til ro:

De stolte jomfruer satte sig til bæk,
Palle Tygesen gik for dem at skænk'.

De stolte jomfruer vil dansen røre.
Palle Tygesen mon den fordans føre.

Palle Tygesen ned på gulvet sprang,
forgyldte sporer i jorden klang.

Det mælte dronningen i sengen lå:
„Hvilken af mine møer har sporer på?“

Hvorpå fruene kender Palle Tygesen, og han bliver grebet og hængt.⁹⁷

Det er da rimeligt nok, at de første sendinger af „barselgrød“ og andre gode sager ofte har truffet skaren endnu ved måltidet. Og det er lige så forståeligt, at alt det nye, hvorpå enhver skulle smage, og alle de nye gæster, der også nok selv havde lyst til at „tage til takke“

for, hvad de havde bragt, i forening har fremkaldt en høj grad af munterhed. Moderen måtte efter bedste evne være med. Endnu i det 19. århundrede beskrives i Vestjylland hendes stilling således:

„Når det rygtes, at et barn er kommet til verden, sendes barselkone vafler, sødsuppe og lignende fra slægt, venner og naboer, og hun skal smage på hver potte mad, der kommer, hvad enten hun kan tåle det eller ej. Det er ikke så underligt, at læger og jordemødre, skønt som oftest uden held, ivrer mod denne smagen, da konen i det ene øjeblik kan få ålesuppe med tommetykt lag fedt ovenpå, og i det næste sødsuppe, sødet med sirup, og de tilsendte „barselpotters“ antal hos gårdmandfolk kan løbe op til over 50.“⁹⁸

I det 16. århundrede var det regeringen, der påtog sig lægernes og jordemødrenes rolle, at ivre mod den hele uskik, men ligesom disse „som oftest uden held“. Der er noget tragikomisk ved at se den masse af forordninger, der er udstedt imod disse barselskikke, alle lige magtesløse. Fornuftigst var for så vidt de, der gik ud fra de givne forhold og blot søgte at lempe lidt ved disse. Således f. eks. bestemmelserne fra Ribe 1561, der forbød at holde et helt barselsgilde ved fødslen, men tillod at give de hjælpende kvinder, „hvad værtinden kunne afstedkomme“. Eller hertug Johan Adolfs forordning af 1601, der tillod at give dem til nødtørft, men hverken konfekt eller sød drik. I Lübeck 1612 tillodes det at give dem vin og lidt konfekt, men intet måltid. Omvendt måtte de i Rostock 1605 nok få et måltid, dog ikke mere end tre retter, men på ingen mulig måde marcipan og konfekt. Som skabt til at omgås synes Christian IV's forordning for hertugdømmerne af 1636, i hvilken der forbødes at give kvinderne øl, vin, kager og konfekt eller overhovedet noget som helst at spise, medmindre det hele trak ud, i hvilket fald de måtte få to retter mad og øl. Rent umulig at gennemføre var Christian IV's forordning af 1624, der ville afskaffe enhver form for beværtning både ved fødsel, dåb og kirkegang, ligesom det at sende barselkvinder mad.⁹⁹

Bødernes størrelse vekslede ikke lidet, men de var dog gennemgående temmelig høje. Lige meget hjælp de, som sagt. Skikken holdt sig trods alle forordninger og bøder. Hvor lidet f. eks. blot det at sende mad til barselhuset, hvad dog lettest måtte kunne forhindres, i virkeligheden aftog, kan ses ikke alene af, at skikken har holdt sig på landet indtil vore dage, men også af en dagbogsopteg-

En ammetue – maleri vistnok af Frants Cleyn fra o. 1620, beregnet til riddersalen på Rosenborg, nu på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Til højre lægges et barn til brystet, i midten pusler kvinden et barn, og til venstre ses den opredte vugge.

nelse fra Odense, skrevet år 1660, medens forordningerne endnu stod ved kraft: „Fik jeg nu i mit fædrenehjem fremmed traktement jævnlig at smage, eftersom man havde hos os en gammel skik, at når nogen af byens fornemme kvinder lå i barselseng, blev hende fra andre matroner, som enten i slægt- eller svogerskab noget kunne røre hende på, nogle skønne retter mad dag efter anden tilskikkede.“¹⁰⁰

De gæster, der kom, var så godt som *udelukkende kvinder*. Ifølge gammel skik tålte mænd ikke ved denne lejlighed, og selv faderen var ganske tilovers. Han brugtes kun til at besørge de kvindelige befalinger bragt i udførelse. Denne hans ekstraordinære stilling var ret pudsigt udtrykt i den vestjyske skik, at manden, så længe hans hustru lå i barselseng, ikke måtte bære sin grå, strikkede hue, som han ellers var iført til daglig, men skulle møde i rød.¹⁰¹

En ret mærkelig skik, udbredt over Skandinavien og Tyskland og rimeligvis meget gammel, var det, at *enhver* anden *mandsperson*, der vovede sig ind i en barselstue, *mistede sin hat* og fik den først igen, når han indløste den med penge. Skikken skrev sig vistnok fra, at hatten var uafhængighedens sindbillede, tegnet på at være herre. Men herinde, hvor kvinderne alene rådede, og hvor kvindens formåen tydeligt var udtrykt i det nyfødte barn, her var han netop ikke mere herre og havde ydmygt at erkende dette ved at aflevere herskertegnet. Løsesummen skulle erlægges på barnets bryst.

Skikken har endnu holdt sig i flere egne af Norge og Sverige, hvor enhver mandsperson, der kommer ind til „hedensk“, det vil sige udøbt barn, må „løse hatten“ ved at lægge penge på dets bryst. I Danmark var skikken ved at aftage i slutningen af det 17. århundrede. Jens Bircherod skriver derom i sin dagbog: „I forrige tider måtte ingen mandfolk komme i barselstuen; det kostede deres hat, som de måtte løse ud med penge. Nu er der altid nok.“ At skikken dog ikke ganske var ophørt på Holbergs tid, kan ses af, at i „Barselstuen“ angiver både officeren og Jeronimus som grund til, at de ikke kommer indenfor, at de er bange for at miste deres hat.

I Holsten var det endnu i det 18. århundrede skik, at kvinderne ikke nøjedes med at hævde deres eneherrredømme inde i barselstuen, men når de i en glad stemning forlod denne, morede sig med at håne ungkarlene, som de mødte, ved at slå hatten af hovedet på dem, ja trængte ind i husene, hvor der boede gifte folk, som ikke havde børn, spottede manden ved sengen og bortførte hans benklæder, det mandlige klædningsstykke, som han ikke var værdig til at bære.¹⁰²

Når de sidste besøgende havde afleveres deres „barselgrød“ og behørigt smagt på andres, fjernede endelig gæsterne sig og lod moder og barn få ro. Antallet af dem, der således tog bort, var temmelig forskelligt alt efter familiens kår. Under små forhold var de hjælpende kvinder i reglen koner, der selv måtte hjem for at passe deres hus, så at kun et par af dem kunne blive tilbage. Hos den rigeste adel derimod var kvinderne jo slægt og venner, der ofte langvejs fra var indbudt til at overvære den hele begivenhed og derfor naturligvis måtte forblive på gården i nogen tid. Men hvad enten den hjælpende kvindeflok var blevet tyndet eller ej, så lejrede alle tiloversblevne ved nattens komme sig ufejlbarlig i den ene og

samme stue, selve barselstuen. Under velhavende forhold kunne da denne med sine mange „slagbænke“, „foldebænke“ og „søstersenge“ få et meget befolket udseende.

Det kunne synes lidet hensigtsmæssigt således at belemre stuen og ved støjen af mange at forstyrre moderens nattero. Efter datids begreber var imidlertid netop denne forholdsregel en af de nødvendige. Thi den hårdeste dyst forestod, hvortil manges hjælp var fornøden: natten igennem at *værge* de to hedninger, *moder* og *barn*, *imod mørkets magter*.

Hertil udkrævedes først og fremmest, at stuen uafbrudt var oplyst. Fattigfolk, der til daglig kun brugte „tyripinde“, som jo ikke kunne holdes tændt hele natten igennem, efterkom dette bud ved bestandig at holde ilden ved lige på arnen. Dag og nat skulle den brænde, så længe der var hedensk barn i huset. Dette er endnu skik i mange egne af Norge og Sverige.¹⁰³

Mere velstående brændte lys. I den katolske tid havde man brugt hertil særlig indviede lys, ligesom man havde stænket med vievand og røget med viede urter. Nu nøjedes man med at brænde almindelige lys, slå kors alle vegne og passe, at salmebogen lå rigtigt på barnet. De lys, der brændtes, måtte dog helst være så gammeldags som muligt. Vokslys var ikke nær så virksomme som talglys. Endnu på Holbergs tid var denne overtro gængs. Anne Signekælling siger derfor til barselkonen: „Det eneste, hvormed man fordriver sådanne onde gejster, er ved røgen af tællelys, derimod løber de efter vokslys. Hvoraf mener I vel, det kommer, at det spøger så meget i kirkerne, af andet, end at man dér brænder vokslys? Jeg vil forbinde mig til at jage en hel million svævende gejster bort med en præse, om det ikke er andet end slige gejster, som flyve i luften; men er det nisser, som I har uro af, må I strø hørfrø for sengen, så få de straks fødder at gå.“¹⁰⁴

Ved anvendelsen af disse forsigtighedsregler og så naturligvis ved stadigt et par ad gangen at våge kunne man så nogenlunde sikre de to hedninger. Befandt moderen sig desuagtet ilde, eller blev barnet uroligt, så stak rimeligvis noget andet under, og grunden lå dybere.

Der var da sandsynlighed for, at man havde begået en af disse fejl, som let i skyndingen kunne begås, men som var meget farlige: måske tørret noget af barnetøjet i luften, lånt et eller andet ud af hu-

set eller uforvarende drejet på en håndkværn eller et rokkehjul. Det sidste måtte hverken gøres i hus med hedningebarn eller i juletiden, thi mellem jul- og nytår, Kristi omskærelsesfest, „var Vor Herre selv endnu en hedning“.105

Under slige omstændigheder var der ikke andet for end snarest se at få skaden rettet. Barnet, der var den svageste af de to hedninger, kunne mulig læges ved en blyskilling, helst af kirkebly, med indridset kors, der hængtes det om halsen i Jesu navn. Kraftigere var en ring, støbt af sølv, der var indsamlet hos ni forskellige koner, hvis førstefødte var drengbørn. Kraftigst var det at lade barnet fødes om igen ved at putte det nøgent gennem en præstekrave eller gennem hullet på et sammenvokset træ, gennem en åbning i en græstørv fra kirkegården eller gennem gærden ved en korsvej, alt sammen, idet man bad Fadervor.¹⁰⁶

Hjalp intet af disse og lignende midler, var der desværre rimelighed for, at *barnet* trods al kvindernes forsigtighed dog *var blevet forbyttet*. Hvor lidt behøvedes der ikke, for at sligt skulle kunne ske? Overvældede af træthed, som de var, kunne let de, hvis tur det var at våge, synke i blund. Ja, selv om de vågede, kunne dog det forslagne trolldøj liste sig ind, medens talglyset brændte døsig, krybe hen ad en slagskygge, pirre salmebogen ud af svøbet og forbytte barnet, uden at nogen anede det.

Havde man grund til at formode, at sligt var sket, var der intet andet for end at se at få det lille utyske snarest muligt hjemsendt og ombyttet med det rette barn. Først måtte man dog have vished for, at det virkelig var en skifting. En sådan kendtes på sit store hoved og sin urimelige appetit. Men da sligt jo dog kunne findes også hos menneskebørn, anvendtes især to prøver. Den ene var at holde den lille nøgen mod solen på påskedags morgen. Var barnet en skifting, revnede det med det samme. Den anden, mildere fremgangsmåde var at lokke skiftingen til at tale og herved røbe sin alder. Thi selv om den lå i en barnevugge, var den en gammel fyr, og det var blot lumskeri, når den åringer igennem lod, som om den hverken kunne lære at tale eller forstå, men blot spise.

Mange slags fif er blevet anvendt for at lokke trolden til at røbe sig. En kone i Jylland gjorde således alt i stand til brygning, men kom til sidst blot med en hul kirsebærsten, en nøddeskal og en æggeskal for at lave øl i. Da udbrød barnet: „Nu har jeg levet i

mange år og set Rold Skov omhugget og opgroet tre gange, men aldrig har jeg set det før.“ Til en kvinde i Tyskland, der lod som hun ville koge vand i en æggeskal, sagde skiftingen: „Nu er jeg dog så gammel som Westerwald, men aldrig har jeg set vand blive kogt i sådan en gryde.“ En anden list anvendte en kone, der lovede sit barn pølse, men gav det i stedet for en hel stegt gris. Forbavset udbrød den lille: „Aldrig har jeg set en sådan pølse. Pølse har øjne, pølse har øren, pølse har tryne, men pølse skal dog i mig,“ og åd derpå den hele.

Noget vanskeligere stillede sagen sig, hvor intet i barnets ydre røbede, at det var en skifting, men hvor der pludselig i stedet for ét lå to ganske ens børn i vuggen. Om sådanne tilfælde meldes både i Skandinavien og i Tyskland. Det hændte således f. eks. med et par folk i Jylland, hvor barselkonen ikke havde andre end manden til at våge over sig. Da hun ikke kunne sove for lysskæret, slukkede han lyset, men tog samtidig barnet i sine arme, for at ingen forbytning skulle være mulig. Han faldt dog i søvn, og da han vågnede, holdt han to ganske ens børn i sine arme. I sin nød gik han til præsten for at bede om råd. Denne rådede ham til at lade et vildt hingsteføl afgøre, hvilket barn der var det rette. De hentede da et sådant, lagde begge børnene tilhyllede på jorden og lod hingsten snuse til hver især. Da var det sælsomt at se, hvorlunde føllet, hver gang det lugtede til det ene, ville slikke det og blev ganske roligt, men hver gang det lugtede til det andet blev ustyrligt og ville sparke barnet. Der kunne følgelig ingen tvivl være om, hvilket der var skiftingen, men just som de stod, kom en høj kvinde pludselig løbende, snappede det fremmede barn og forsvandt.

Så såre man havde fået vished for, at det var en skifting, gjaldt det om at mishandle denne så eftertrykkeligt, at dens rette forældre fik medlidenhed og afhentede den. Man risede det lille utyske, „dængede“ det, spyttede på det, sultede det, fejdede det mellem skar-net ud over dørtærskelen, lod som man ville brænde det i den hede ovn, osv. Undertiden tog da fyren selv løbepas, rullede sig sammen og trillede af sted over bakker og dale. Eller også viste pludseligt en gammel mand eller kvinde sig, borttog skiftingen og lagde det rette barn i stedet. Om ganske lignende forhold berettes fra Tyskland, England, Skotland og Irland.

Det synes som om man kunne vente at få det rette barn igen, når

forbytningen blev opdaget nogenlunde betids, helst før dåben. Gik der flere år hen, så ansås det rette barn for ganske tabt og egnede sig vel heller ikke til at gives tilbage. Mange er derfor de tilfælde, hvor vi blot hører om, at troldungen, der i lange tider havde plaget sine omgivelser, forsvandt, uden at det rette kom i stedet. Således ved et af de sidste tilfælde af forbytning, der tildrog sig for kun et par slægtaldre siden i Næstved-kanten. Skiftingen kunne som sædvanlig hverken tale eller gå, kom til sidst på sognet og fik føde på omgang i landsbyerne. Da den en gang skulle køres fra Rønnebæk til Everup, kunne man ikke godt undvære heste, og to stærke piger fik den da i en høkurv for at bære den gennem Kalbyris Skov. Men da de var kommet lidt ind i skoven, satte de kurven på jorden, og den ene af pigerne foreslog den anden, at de skulle skære sig et par hasselkæppe og prygle skiftingen så længe, indtil han selv fandt på at gå på sine ben. De gik da hen for at skære kæppe; men da de kom tilbage, var troldungen hoppet ud af høkurven og blev aldrig set mere der på egnen.

Troldene antoges at være både gode mod de børn, de selv tog, og taknemmelige, når deres egne behandlede vel. „Her har du dit barn igen, jeg har været bedre ved dit, end du ved mit,“ hed det oftere, når de på grund af mishandling måtte gøre byttet om igen. Selv da en bjergmand i Jylland måtte skyndsomst redde sit barn, som menneske-moderen truede med at brænde i en ovn, gav han hende en kasse med guldpenge, idet han sagde: „Dem skal du have, fordi du har været god mod ham hidindtil.“ Enkelte forældre både i Norden og i Tyskland foretrak da også at behandle skiftingerne vel, i håb om, at det skulle lønne sig. En fisker og hans kone på Fur i det 19. århundrede var således kærlige mod en skifting. Og det betalte sig, thi uafbrudt held fulgte dem, så længe den levede. Et huskors var den rigtignok, atten år gammel og fuldvoksen, og dog et spædt barn, der kun ville ligge i vugge, et uhyggeligt uhyre i menneske-skikkelse. Men næppe var den død, førend heldet forlod dem, deres gård brændte to gange, deres barn døde, og andre fik til sidst gården i eje.

Et hemmelighedsfuldt slør hvilede over de børns skæbne, der blev bortbyttet, men ikke bragt igen. Kun så meget vidstes om dem, at de opfødtes under jorden hos troldene og giftede sig som voksne i reglen ind i troldenes slægt. Menneskefødte troldhustruer kunne

ikke forløses uden ved menneskers hjælp. Utallige var derfor de tilfælde, hvor erfarne kvinder hentedes fra jorden ned til dem, en hjælp, som næsten altid blev rigelig belønnet. I yderste nød benyttes også mænd her til. Et af de ældste eksempler herpå er Gangerolf, Normandiets navnkundige erobrere. På jagten blev han en gang lokket langt ind i skoven af en flygtende hjort. Da viste sig med ét en underjordisk kvinde og sagde, at hun havde lokket ham did for at føre ham til hendes datter, der nu havde ligget nitten dage i fødselsnød, og ikke kunde forløses uden ved et menneskes hjælp. Gangerolf fulgte med hende, og straks ved hans komme forløstes datteren. Da han atter forlod dem, skænkede de ham anselige gaver.

Afkommet af trolde og mennesker synes ikke fuldt at have arvet troldenes skarpe sanser, hvorfor også sådanne børn straks efter fødslen måtte stryges med en salve under øjnene for at blive klar-synede for troldens verden. Enkelte tilfælde omtales, hvor den hjælpende kvinde listede sig til at stryge også sine egne øjne med salven, men dette bekom hende ilde. Hun kunne vel, da hun atter kom op på jorden, se troldenes færd ved dagslyset, hvor talrigt de f. eks. listede sig om på marker og veje, men næppe opdagede de denne egenskab hos hende, førend de hævnede sig og blindede hende.

Skønt man sjældent hørte tale om, at nogen led ondt under jorden eller længtes tilbage til menneskenes verden, dannede dog især dette blandings-afkom en ulykkelig slægt. Alle tilhørte de nemlig mørkets rige og var ifølge deres æt evigt fordømte. Dunkle minder fra fordums dage kunne dog stundom opstå hos dem og vække en trang og afføde længsler, der stod i den mest skærende modsætning til deres virkelige kår. Det var uden tvivl sådanne stakler, der en nat råbte præsten fra Jørlunde an, da han kørte til Roskilde. De vrिमlede ud af højen, standsede vognen og forelagde ham det spørgsmål, om de kunne blive salige. Præsten, der skulle til landemode, synes at være blevet bange og at have benyttet rejsens mål som påskud for, at han ikke på egen hånd kunne give dem besked. De stævned ham da til at give dem svar om et år. Da han året efter kørte forbi, tilråbte han dem svaret: „Nej! I er alle evigt fordømte!“ og straks stod hele højen i lue.¹⁰⁷

Jo mere man tænkte over alt sligt, des uhyggeligere blev det. Intet under da, om man søgte snarest muligt at værne barnet herimod

I sin tredje bog fortæller Saxo om striden mellem den svenske kong Høder og den danske kong Balder. Høder blev hjulpet af nogle overnaturlige kvindelige væsener i skoven, som han overraskende mødte, og som lige så overraskende pludselig forsvandt for hans blik. I sin beretning om folkene i Norden har Olaus Magnus ladet denne fortælling illustrere. Det er sikkert væsener af elverfolkets slægt, der færdes i højen eller hulen til højre.

på den eneste virkelig betryggende måde: ved at få det døbt. Vel blev barnet, idet det ved dåben indlemmedes i Guds rige, ikke fuldt sikret – dette kunne jo overhovedet intet menneske blive – og endnu fremdeles var f. eks. hver jul en yderst farlig tid for de små. Men ved dåben iførtes barnet en ny natur, ikklædtes ligesom en rustning, der gjorde partiet mere lige. Det var da et udtryk, som fuldt ud betegnede, hvad befolkningen ventede sig af dåben, når man i Skåne endnu i det 19. århundrede på gammeldags vis kaldte det at døbe et barn: „at hærde det“.¹⁰⁸

2

I den katolske tid havde det været skik at lade *dåben* finde sted *meget hurtigt efter fødslen*. Reformationens indførelse medførte ikke nogen forandring i den til grund liggende betragtningsmåde. Frygten for de ondes magt og djævelens indgriben i menneskelivet var jo netop i stadig stigen. Kirkeligt set var der da endnu fremdeles al mulig grund til at påskynde barnets dåb, så meget ske kunne.

Det var denne opfattelse, der det 16. århundrede igennem og endnu en rum tid derefter påtrykte skik og brug sit hovedpræg. Børn af alle stænder blev døbt meget hurtigt efter fødslen. For at nævne nogle eksempler, så lod lensmanden på Bergenhus, Erik Rosenkrantz, sin lille datter, der var født den 23. december 1560, døbe dagen efter. År 1562 fik han en søn, der blev født den 29. januar kl. 9 formiddag og døbt den 31. Bispem i Bergen fik ligeledes samme år en søn, der fødtes den 2. juli og døbt den 5. Menigmand afveg naturligvis ikke fra reglen, givet fra oven. Per Skrædders datter f. eks. fødtes den 26. maj 1563 og døbt allerede den 27. i Korskirken i Bergen.¹⁰⁹

At forholdene var de samme i Danmark, kan ses af, at professor ved Københavns Universitet, lægen Anders Krag år 1587 den 12. november blev fader og tredjedagen efter fejrede sønnens dåb med en stor fest.¹¹⁰ År 1581 den 27. september kl. tre kvarter på ni formiddag fødte fru Anne Lykke på Holbækgård ved Randers en „smuk, ung søn“, dagen efter mellem kl. to og tre blev han døbt. „Anno 1587 den 8. maj, ret som klokken var ved et kvarter over 12 slæt middag,“ fik hun „en ung søn, som straks blev kristnet og kaldet Peder“.¹¹¹ Den 10. februar 1564 kl. 6 morgen fødtes Maren Skram på Tjele og døbt den samme dag i kirken.¹¹² Præsten Søren Andersen Vedel i Ribe har i kirkebogen ved sine børns dåbsdag til lige anført, når de er født: Elisa født den 28., døbt den 30. august 1624; Peder blev født den 15., døbt den 18. juli 1630; Anders født den 19. og døbt den 22. december 1631.¹¹³

Der kunne lige over for disse og hvor mange eksempler, man så ville fremføre, rejses den indvending, at de alle måske dog kun betegnede undtagelsestilfælde, hvor hurtig dåb havde fundet sted af hensyn til barnets svaghed. Men dels anføres der jo ved flere af

disse udtrykkelig, at dåben ikke var hjemmedåb, men foregik i kirken eller var ledsaget af en festlig sammenkomst, hvad næppe ville have været tilfældet, hvis sygdom var foranledningen. Dels havde datiden, også hvor hjemmedåb på grund af svaghed fandt sted, en tilsvarende hast med at få barnet fremstillet i kirken. Fra Ribe, hvor vi har de nøjagtigste oplysninger i så henseende, hører vi således oftere om, at et barn blev hjemmedøbt den ene dag „for skrøbeligheds skyld“ og allerede næste dag „præsenteret udi menigheden“. Om et barn, med hvilket dette var tilfældet år 1633, tilføjes der, hvad ikke lyder forunderligt, at det ganske rigtigt også døde, da det havde været i kirke.¹¹⁴

Snarlig dåb var altså en forsigtigheds regel, som tidens almindelige religiøse opfattelse krævede. Sit tydeligste lovmæssige udtryk fik den i Christian IV's forordning for hertugdømmerne af år 1636, i hvilken det befalede, at børn skulle være døbt inden fire døgn efter fødslen.¹¹⁵ Endnu langt videre var man gået år 1576 i Rostock, hvor det påbødtes, at „børn ikke måtte henligge over to døgn, inden de kom i kirke“.¹¹⁶

En af faderens første forretninger efter barnets ankomst til verden var da straks at *ile til præsten* for at træffe aftale om dets dåb. For Danmarks vedkommende er det ikke ganske tydeligt, hvorvidt skik og brug ved denne lejlighed har krævet anvendelsen af en bestemt formular. I Sverige derimod brugtes en sådan og ligeledes i Tyskland.¹¹⁷ Den svenske, således som det er optegnet år 1619, lød som følger:

„Ærværdige og vellærde herre! Jeg haver et kristeligt ærinde til eders ærværdighed og beder venligen, eders ærværdighed ville det gerne og velvilligen fornemme: Gud den almægtige haver nådeligen beskæret mig og min kære hustru i disse dage med en ung søn (eller datter); og efterdi han (eller hun) udi synderne avlet og født er, så beder jeg eders ærværdighed ville tilkommende søndag lade samme barn bekomme den hellige dåb og kristendom, at det må vorde aftvættet fra synderne gennem Kristi blod og indskrives udi livsens bog. Sådant imod eders ærværdighed til at fortjene vil jeg altid findes redebon og velvillig.“

Præstens svar lød således: „Velagtede“ (osv., alt efter hvem den søgende var), „gode ven! Denne eders venlige begæring til bestemt tid at forfordre eders unge søn (eller datter) til den hellige

dåb er jeg gerne villig og efter mit kald skyldig og pligtig at efterkomme, og beder den allerhøjeste, at Han hannem (eller hende) sin Hellige Ånds nåde og gave forlene ville, at han (eller hun) udi Guds sande frygt må opvokse, og jo længer jo mere formeres udi visdom og alle kristelige dyder, og således træde udi sine kære forældres fodspor.“¹¹⁸

Så snart dåbsdagen var bestemt, måtte *indbydelsen af fadderne* finde sted. Denne var tidligere altid blevet besørget mundtligt. Den korte tidsfrist medførte jo nødvendigt, at man hverken kunne indbyde mange faddere eller hertil vælge sådanne, der boede alt for langvejs borte. I Flensborg og vel også andre steder i Norden var det skik, at faderen selv gik rundt og bad de mandlige faddere, medens en kostbar dragt og med guldkæder pyntet pige indbød de kvindelige.¹¹⁹ Men da man ved århundredets midte – af grunde, som vi siden nærmere skal betragte – begyndte at indbyde både mange og fjernt boende faddere, så nødtes man også til at afsende indbydelserne skriftligt.

Herved blev i langt videre kredse, end den egentlige skrivedygtighed strakte sig, mangan fader just i et vanskeligt øjeblik tvunget til at tage pen i hånd. Skriverseri var ikke hver mands sag. Til daglig hjalp man sig, som man kunne bedst: mundtlige aftaler i vidners påhør kunne til nød erstatte et skriftligt opsat dokument, et skår i to stokke en skriftlig afregning, og gårdens hele regnskab lod sig føre med kridtstreger på en dør eller en loftsbjælke. Men ved en lejlighed som denne hjalp ingen nok så snilde krumspring; der måtte skaffes pen, blæk, papir og den uvante hånd med besvær nødes til at forme skrifttræk.

Selv alt i øvrigt lige, var det langt besværligere dengang at skrive end nu til dags. De fuldt færdige stålpenne kendtes ikke. Man måtte selv tilskære sig sin *gåsefjer*, og der hørte betydelig øvelse til for at få en god split sat i. Man brugte heller ikke som i nutiden at have *blæk* stående rede. Det måtte tillaves hver gang, det skulle bruges. I regnskaberne over udgifter for datidens regeringskontorer omtales derfor aldrig indkøb af blæk, men altid af „blækpulver“¹²⁰ På steder som i kancelliet havde man det selvfølgelig altid færdigt, og det tillavedes i store måder; en anvisning på at lave „kancelli-blæk“ meddeler f. eks., hvorledes man skal tillave tolv potter ad gangen. Men på en almindelig herregård tog sagen sig

anderledes ud. Når husets „blækhorn“ her kom ind – i sin tarveligste form ligesom krudthornet dannet af et kohorn med en træ-told i den brede ende – og dette viste sig udtørret og tomt, måtte man begynde forfra. Så kunne der gå tolv timer med tillavningen. Større hurtighed lover i hvert fald ikke den gamle anvisning: „Vilt du med *snarhed* gjøre blick, da kjøb blickpulver, kaldes substantz, på apoteket, giv øl derpå, det rør om, og lad så stå en nat over, så haver du godt blick. – Nota: Spilder du blick på kraven eller tørklædet, da to stedet med cytronen saft, så går det af.“¹²¹

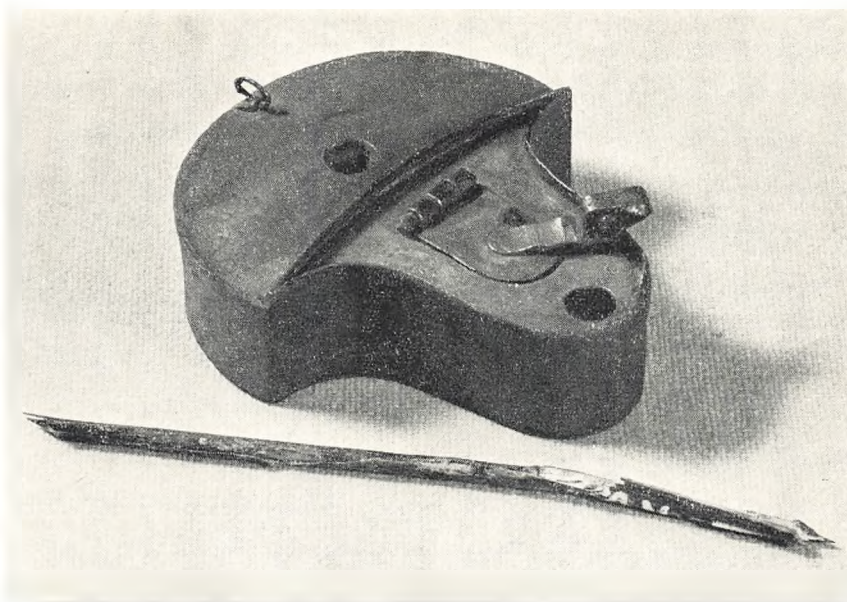
I udlandet blev henimod slutningen af det 16. århundrede en praktisk opfindelse temmelig udbredt blandt kancelli-embedsmænd og højere stillede, der hyppigt havde pen og blæk behov. Den bestod i et pennehus, hvis bundstykker udgjordes af en beholder til blæk og til sand, og i hvis midterparti den tilskårne gåsefjer sattes fast, så at spidsen ikke kom i berøring med noget, og splitten derfor heller ikke kunne tage skade. Så vidt vides, kom slige pennehuse ikke i det 16. århundrede i brug i Norden.¹²²

Datidens *papir* endelig var, dets gode egenskaber i øvrigt ufortalt, meget besværligt at skrive på. Det savnede ganske nutidens glathed.

Men hertil kom endnu den ikke ringeste vanskelighed: faderen var ved denne lejlighed afskåret fra sin stue, husets dagligstue og sovekammer, som de hjælpende kvinder jo holdt besat. Under ganske uvante forhold, på feltfod, skulle han da nu øve den svære idræt at skrive ikke blot et, men mange breve.

Med disse ydre vanskeligheder var dog også faderens genvordigheder omme. Samtiden kom ham til hjælp på to afgørende punkter. Først hvad skriften angik. De, der havde lært at skrive i den anden halvdel af det 16. århundrede, havde i reglen lært det godt. Den fælles måde at føre pen på i Norden vekslede dengang, og endnu længe efter, omtrent med et mellemrum af 30–50 år, altså lidt over et slægtleds afstand. Dette er den dag i dag, for den heri erfarne, et af de ypperste hjælpemidler til at bestemme gamle brevskabers alder. Skriftrækkene, således som de lærtes de unge i det 16. århundredes slutning, var nogle af de smukkeste og tydeligste i hele det lange tidsrum fra middelalderen indtil vore dage. Trods deres lidt snirklede sving og skarpe kanter læses f. eks. hostående linjer af Christian IV's danske stilebog som barn endnu nogenlunde let i vore dage (side 324). Men det gik rigtignok også

Skrivetøj – jordfund fra København. Foran ligger en tilspidset fjerpen, bagtil står blækhuset. Til et fuldt skrivesæt hørte også en sandbøsse, idet man indtil trækpapiirets opfindelse i det 19. århundrede fremskyndede tørringen ved at strø fint sand på papiret. (Nationalmuseet. Lennart Larsen fot.).

dengang som nu til dags: man skrev tydeligst i opvæksten. Det blev alderens forret at skrive mere og mere ulæseligt. Og i tiden fra man var barn, indtil man selv fik et, kunne æblet være trillet langt fra stammen.

Den anden hjælp, samtiden bragte faderen i hans vånde, var lige så betydningsfuld. Den hjalp ham med indholdet.

Alle de bevarede skriftlige fadder-indbydelser stemmer så godt som ordret overens. Under vor tids forhold ville man heraf naturligt slutte, at brevskriverne alle som én må være tyet til samme brev- og formularbog. Trykte bøger af denne art – efter datidens tarv forenende i sig, hvad vi ville kalde: „statshåndbog“, „regler for god tone“ og „brev-formularbog“ – forekommer imidlertid først i begyndelsen af det 17. århundrede.¹²³ Tilbage står da kun den forklaring, at det fælles indhold var en måske tidligere sædvanlig, mundtlig indbydelsesform, nu fastslået som skriftlig formular.

Hør gjerne den fattige, och suar hannem venlig
 och sactmodig, Reed denn som skeer vold fraan den
 som giber hannem wret, och ver wforferdet naar
 du skall dömmme, holt dig moed de faderlöse som
 en fader, och moed deris Moder som en hofsbünde
 Saa skall du vere som den allerhöiestes sön, och
 hand skal haffue dig kierer end din Moder
 haffuer dig

Christian IV's håndskrift som skoledreng. Der står: „Hør gjerne den fattige, och suar hannem venlig och sactmodig, Reed denn som skeer vold fraan den som giber hannem wret (uret), och ver wforferdet (uforfærdet) naar du skall dömmme, holt dig moed de faderløse som en fader, och moed deris Moder som en hossbunde (husbond) Saa skallt du vere som den allerhöiestes sön, och hand skal haffue dig kierer (kærere) end din Moder haffuer dig.“ (Christian IV's danske stilebog i Det kgl. Bibliotek).

Men for at de samme udtryk kunne naturligt flyde alle i pennen fra Jylland til Skåne, synes man at måtte forudsætte en ligefrem indøvelse. Det ligger da nært at antage, at datidens undervisning i modersmålet blandt andet også har gået ud på affattelsen af disse breve, der ligesom de tilsvarende begravelsesindbydelser var de eneste uundgåelige, skriftlige prøver, hvorpå man livet igennem kunne blive sat. Vi må da tænke os hine fædre alt som små alvorligt forberedt til selv at få småfolk.

Brevets indhold lød som følger:

„Min ganske venlige, kærlige hilsen nu og altid forsendt med Gud. Kære N. N. synderlig gode ven! takker jeg eder gerne for alt godt, hvilket at forskyldte I skal altid finde mig ganske velvillig. Kære N. N.! giver jeg eder ganske venligen til kende, at Gud almægtigste haver nu nådeligen forløst min kære hustru og undt os en ung søn (eller datter), for hvilket Gud almægtigste ske evig ære og

lov! Så agter jeg udi den hellige trefoldigheds navn at lade kristne samme vores unge søn (eller datter) (den og den) dag her udi (den og den) kirke; hvorfor er til eder min ganske venlige bøn, at I ville vel gøre og umage eder hid til os på samme tid og hjælpe samme vores unge søn (eller datter) til sin kristendom og gøre eder glad med os og flere vore gode venner, som mig forhåbes næst Guds hjælp her da på samme tid forsamlendes vorder. Det forskylder jeg ganske gerne udi slig måde og andre, hvor I mig tilsigendes vorder, og vil jeg nu og altid have eder den almægtigste Gud befalendes med alt, hvad eder kært er.“

Man lægge mærke til brevets troskyldige slutningsløfte, at afsenderen gerne skal gøre gengæld og møde som fadder, når modtageren måtte få brug for ham. Disse formularens ord får efter nutids begreber stundom et komisk skær, når brevet, således som f. eks. tilfældet er med to af de bevarede, ses at være stilet til en, der som Birgitte Gøye dengang for længst var enke og ude over den alder, hvor der kunne være tale om familieforøgelse.¹²⁴

Stivheden af den hele formular, der som alle lignende senere gik i arv til bønderne, falder stærkest i øjnene, når den sammenlignes med den spøgefulde lethed, hvormed man blot et par slægtled senere kunne affatte slige indbydelser. Man gennemlæs f. eks. følgende, afsendt år 1664 af kongelig historiograf Vitus Bering til rentemester Peder Reetz:

„Højgunstige hr. rentemester! Jeg har hidtil levet i den gode forhåbning, at jeg efter vor stand, efter Hans Kongelige Majestæts allernådigste privilegium, skulle være forskånet for alle virkelige indkvarteringer. Ikke desto mindre har der nylig den 21. juni sidst-afvigte en person indviklet sig på mig og vil med magt have kvarter. Jeg har aldrig tilforn set eller kendt ham, og jeg forstår ikke hans tungemål. Han taler hverken tysk, fransk eller dansk, men har et besynderligt sprog for sig selv, og alt hvad han vil have, det fordrer han med hujen og skrigen. Fast alle i min gård stå ham til tjeneste, og det er endda knap, at man kan stille ham tilfreds. På mig selv gør han fordringer og på al min ejendom – ej alene det, jeg nu har, men og det, jeg i fremtiden ved sved og arbejde kan erhverve. Men det, som underligst er, han lader sig bære til min hustru på sengen for begge mine øjne. Sådant at undgå haver jeg skaffet ham et stærkt kvindfolk, med hvilket jeg nu haver truffet

akkord, at han skal blive hos hende fremdeles og for sig selv med hende have en stue, hvor dem begge vinteren over skal skaffes fri seng, ildebrand, lys og andet tilbørlig traktement. Han har, siden han kom her, ikke villet umage sig over døtræet. Men nu tilkommende onsdag har han besluttet i spidsen for en stor kvindeskare at begive sig til vor Frue Kirke, hvor han allerførst vil lade sin person blive bekendt for godtfolk og antage Hans Kongelige Majestæts eget navn til at bemande og forsvare alle sine gerninger med. Han lader sig til samme tid herligen indklæde med gyldenstykke på legemet og smykke om hovedet. Så vil han være for i spidsen på kvinderne og føre den ganske trop.

Bevis mig derfor den tjeneste for eders hjertens sædvanlige godhed at komme i kirken og være et vidne til alt dette, at alting for mig efter hjertens ønske må afgang! Jeg vil igen i al min levetid findes villig til al tjeneste, flittighed, villighed og redebondhed, som eder kan være behagelig, og næst al lyksaligheds ønske forblive af hjertet ederst tjenstvillige tjener.“¹²⁵

Vitus Bering.

Det kunne synes naturligt, hvor barnet var så spædt, og moderen endnu måtte holde sengen, at lade dåben foregå i hjemmet. Her ved ville man jo tillige kunne have opnået, hvad man af andre grunde måtte sætte megen pris på, at få barnet døbt ganske kort efter fødslen. Datiden var imidlertid bestemt imod *hjemmedåb*. Grunden hertil var en dobbelt. Dels fristede den til misbrug, for så vidt den var uden kontrol, dels savnede den det højtidelige præg, som kirken gav, og den gjaldt derfor i det almindelige omdømme for ikke fuldt betryggende.

Den art misbrug, hvortil hjemmedåb særlig fristede, stod i forbindelse med arvelovens bestemmelser. Ifølge disse blev et barn først ved dåben arveberettiget, som Skånske Lov udtrykte det: „Får barn ej kristendom, da får det barn ej arv, fordi at hedenmand må ej arve.“¹²⁶ Hvor faderen da var død forud, kunne det stundom for moderen og hendes slægt blive store summer om at gøre at få den lille „hedenmand“ døbt, efterdi i så fald faderens gods ikke tilfaldt dennes slægt, men igennem sønnen bevaredes samlet og gik

ved hans død i arv til moderen. År 1592 var en større retssag af denne art til doms for kongens retterting på Københavns Slot. Fru Ermegård Gyldenstjerne påstod, at den søn, som hun havde født og straks ladet døbe Trud Bjørn, havde været levende født og døbt, og Bjørnsholm gård og gods derfor nu hendes med rette. Hendes afdøde mands slægt derimod beskyldte hende for at have døbt et dødfødt barn og krævede gård og gods tilbage som deres rette arvegods.¹²⁷

Ved sager af denne art lå der ikke nogen tilstrækkelig sikkerhed i, at de mange kvinder var til stede og måtte kunne afgive vidnesbyrd om, hvorvidt barnet havde været levende eller ej, da det blev døbt. Så fremt de nemlig alle var af moderens slægt, kunne de anses for alle at være part med i sagen. Og der lå heller ikke noget betryggende i, at dåben muligvis var blevet foretaget af jordemoderen. Dels kunne hun jo underkøbes, dels var der forud, netop på grund af tidens tro på, at det udøbte barn var djævelen hjemfaldet, en stærk tilbøjelighed til at døbe hurtigt og ubeset. Det er i så henseende betegnende, hvad der gentagne gange oplyses, at jordemødre havde for skik – noget, der i den katolske tid havde været anset for fuldt tilladeligt: – under særlige forhold at døbe det endnu ikke fuldt fødte barn. Kirkeordinansen søgte at bevise utilstedeligheden heraf ved den indvending, at hvad der ikke end er født, kan heller ikke genfødes.¹²⁸

Nej, det eneste virkelig betryggende lige over for alle misbrug, bedrageriske som velmente, var at kræve dåben udført af præsten i kirken for den samlede menigheds åsyn. Fra et kirkeligt synspunkt set var dette ligeledes at foretrække, idet herved gejstlighedens gamle betydning på et enkelt afgørende punkt bevarede. Og hvad således stat og kirke krævede, faldt endelig særdeles vel i tråd med den folkelige tankegang. Thi skulle en dåb kunne virkelig forslå til at holde alt ondt borte, så måtte det være udført ikke slet og ret og med almindeligt vand i barsekammeret, men „med læsning“ og med indviet vand i Guds eget hus.

Datiden havnede da ad forskellige veje i en og samme opfattelse: *kirkedåbens nødvendighed*. Nøddåb var kun tilladelig i alleryderste livsfare. Hjemmedåb måtte vel som undtagelse finde sted, når barnet var svageligt, men det skulle da snarest efter bringes til kirken, for at der kunne blive „læst over det“ og dets dåb blive stad-

fæstet. At datiden virkelig var streng i opfyldelsen af denne regel, har vi allerede ovenfor set eksempler på. Derimod lyder det som en helt fremmed tankegang og var sikkert også blot en rent forbigående forglemmelse af lov og ret samt skik og brug, når Sjællands bisp år 1597 på Roskilde landemøde med ét fortolkede skriftstedet: „Hvor to eller tre er forsamlet i mit navn“ osv., på den vis, at også i huset er en kristen menighed til stede, derfor skal hjemmedøbt barn ikke siden efter bringes til kirken.¹²⁹

På dåbsdagen pyntedes den lille „hedenmand“ på bedste måde. Hertil brugtes en særegen dragt, der hele Norden over gik under det fælles navn *kristentøj* eller „kristenklæderne“. Denne dragt var meget kostbar, gerne af fløjls eller silke, helst i skrigende farver og besat med guld- eller sølvkniplinger og perler. „Herligen indklædt med gyldenstykke på legemet og smykke om hovedet“ som Vitus Bering år 1664 siger.¹³⁰ Formen synes at have været forskellig i de forskellige egne. Ofte var den en ligefrem pose, hvori hele den lille person puttedes ned, hensigtsmæssig nok både når det gjaldt om at holde varmen og om hurtig af- og påklædning i kirken. Således brugtes den på Fyn endnu i begyndelsen af det 19. århundrede,¹³¹ og flere dragter af denne form findes opbevaret i „Dansk Folkemuseum“. Fra andre egne haves her kristentøjer med figur og små ærmer, af form næsten som til en voksen. Stundom findes på nederdelen af disse baldyret et par benklæder, vel til tegn på, at de var bestemt for drengbørn. I en fortegnelse over gods, tilhørende en dansk adelskvinde i begyndelsen af det 17. århundrede, nævnes to „kristenhuer“, den ene af hvidt bliant (sølvmor) om-sat med sølv- og guldkniplinger og „med en rad store perler henover og et kors oven på hovedet med tre rad perler, moksen runde, i alt 95 perler foruden de små“; den anden „kristenhue“ af rødt atlask, ligeledes med guld- og sølvkniplinger og et perlekors på; fremdeles er hvidt og rødt blommet fløjls „kristenklæde“ underforet med rødt taft, bræmmet med sølvgaloner; samt en „kristne-ble“ udsyet med silke og guld.¹³²

Kristentøj. Stoffet – fløjls med indpressede mønstre – er fra det 17. århundrede, og det er sandsynligt, men ikke sikkert, at dragten også er syet dengang. Formen holdt sig uændret gennem århundreder. (Nationalmuseet).

Som det vil ses, kunne adelige være så vel forsynet, at de af enkelte dele endog havde dobbelt besætning. Vanskeligere faldt det for menigmand at følge med. Her hjalp man sig imidlertid på anden vis. Der uddannede sig hurtigt den skik, at præsten holdt et sæt prægtigt kristentøj, der lejedes ud, hver gang en af sognefolkene skulle have barnedåb. Skikken synes at være opstået kort efter reformationen og havde sit forbillede i, hvad der havde fundet sted i den katolske tid, idet nemlig børnene dengang lige efter dåben, medens de endnu befandt sig ved døbefonten, var blevet iført en hvid dragt og påsat en hvid hue, hvorpå præsten havde sagt: „Modtag den hellige, hvide og ubesmittede klædning, som du skal bære for Kristi domstol, at du må få det evige liv.“¹³³

Det var naturligvis denne hvide dragt, der oprindeligt havde heddet „kristentøjet“. Den hele kirkeskik afskaffedes i Danmark og Norge straks ved reformationens indførelse, i Sverige holdt den sig til år 1614.¹³⁴ Men skønt skikken ophævedes, forsvandt ikke den tilsvarende tro. Endnu fremdeles krævede den offentlige mening en særegen dåbsdragt, der nu blot udstyredes som verdslig højtidssdragt, altså spraglet og kostbart, men i øvrigt arvede al den signende kraft, som hin havde besiddet. Hin havde tilhørt kirken. Kirken i gammel forstand var jo nu ophævet, men de enkelte præster var på en måde dens arvtagere, og ganske naturligt gik da retten til for penge at forsyne med „kristentøj“ i arv fra kirken til præsterne.

Måske burde de ikke have indladt sig herpå og tværtimod bekæmpet denne overtro, men de var jo selv børn af tiden, og mange af embederne var desuden så usselt aflagt, at selv den ubetydeligste biindtægt blev fristende. Lidt efter lidt uddannede sig da den skik, at præsterne udlejede kristentøj til dem af deres sognebørn, der måtte ønske det. Og disses tal var sikkert stort, større end de blot ubemidlede; thi den overtro lå nær, at præstens „kristentøj“ dog nok var kraftigere end et almindeligt, hjemmelavet.

Hvor rodfæstet skikken var endnu i begyndelsen af det 18. århundrede kan ses af følgende linjer i kirkebogen i Nordborg på Als. „Den 9. marts 1735 døbte jeg Niels Christensens barn, urtegårdsmand her i kongens urtegård ved slottet, som blev kaldet Holger. Dette barn blev af amtmandens sekretær, hr. Pfaltz, i hans navn holdt over dåben udi et fremmed og usædvanligt kristenklæde. Til efterretning tjener herved, at præsterne fra arilds tid og må

vel ske ikke længe efter reformationen, som overalt her i landet så og her i Nørreherred, have haft under de forrige højlovlige konger og fyrster den tilladelse, at de måtte for deres sognefolk holde kristenklæder. Men en kammertjener ved hertugen på Augustenborg tragtede udi det forrige, næst afvigte år samtlige præsteskabet efter denne smule brød, som de i så lang tid havde nydt. Og uden at præsteskabet vidste det allerringeste deraf, udbrød han offentlig med en kongelig koncession, at han, ved navn Simon Brandt, og hans kone på livstid skulle alene holde her i landet kristenklæder, ihvorvel i samme koncession dette findes indrykt, at hvo, som selv havde sligt, måtte også betjene sig med sit eget uden at tage det hos Simon Brandt; men hvo, som begærede det NB. for betaling, han skulle tage det hos ham. Ved sådan hemmelig og uformodentlig demarche, hvori hertugen og amtmanden her på slottet præsterne til nakdel var behjælpelig, kom samtlige præsteskab, både i Sønder- og Nørreherred, supplicando ind til det danske kancelli og demonstrerede kongen sagens beskaffenhed, bedende, at de måtte også i denne post nyde, hvad deres forvæsere [dvs. formænd] havde haft. Men der man forventede svar fra det danske kancelli, såsom vi som stiftspræster derunder sortere, kom der i kongens navn en resolution fra det tyske kancelli, at fordi præsterne ingen privilegier havde at fremvise, så kunne og skulle kongens koncession til Simon Brandt ikke revoceres.“

Guds ord siger: „Ingen skal tage fordelene fra sin broder.“ Men herved må man tænke: „Man får at lade den sten ligge, hvilken man ikke kan løfte.“¹³⁵

Som det var gået på Als, gik det efterhånden i Nordens øvrige egne. I Holsten nød endnu i det meste af det 18. århundrede præstekonerne indtægten af at udleje „Döpelting“ (kristentøj) til bønderne.¹³⁶ På Fyn nævnes ved begyndelsen af det 19. århundrede en „silkeskrædder“ som den, der havde trukket søgningen til sig.¹³⁷ I Blekinge beskrives allerede år 1800 tilstanden således: „Hver nogenlunde formuende og hæderlig kvinde ejer for det meste selv sine kristenklæder.“¹³⁸

Hvor stærk troen har været på kristentøjets signende kraft lader sig ad mange veje påvise. Selv de underjordiske stræbte ivrigt efter at komme i besiddelse deraf. På Hedegård i Vemb i nærheden af Nissumfjord kom således en aften silde en lille kone og bad, om hun

„Hedegård“ i Vemb ved Nissum fjord, hvor de underjordiske lånte kristentøj og bragte velstand til huse, eksisterer endnu, men ligger i dag på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Det er en såkaldt parallelgård, idet stuehuset – til venstre – ligger lige over for laden uden mellembbygning. Denne byggeskik var meget udbredt i hedeegnene. Gården blev bygget i 1770'erne og var opført i lerklinet bindingsværk. Tømmeret er meget spinkelt – en følge af Vestjyllands mangel på gavntømmer. I 1820'erne blev lerkliningene erstattet med teglsten, og stuehuset fik grundmur. (Frilandsmuseet fot.).

måtte få det til låns. Hun fik det, og siden da har der altid været velstand i den gård, thi hun var af bjergfolk. Et andet sted lånte disse ligeledes kristentøj og bad, da de bragte det igen, bondekønnen undskyldte, at de var kommet til at spille talg derpå. Da hun ville vaske pletterne af, faldt der en ædelsten ud af hvert talgdryp, og herved kom der megen rigdom til gårde.¹³⁹

At troen på kristentøjets underkraft nutildags er stærkt ved at tabe sig hos landbefolkningen i Danmark, kan ses af, at man i reglen er ophørt med at bruge og ofte villig til at skille sig ved de gamle stykker. „Dansk Folkemuseum“ i København ejer som ovenfor omtalt en sjældent righoldig samling af gammeldags kristentøj, indsamlet fra landets forskellige egne.

Ubevidst giver dog ofte endnu længst forglemt tro nutids skik fremdeles sit præg. Der kan således næppe være nogen tvivl om, at det er den hvide hue, der i den katolske tid påsattes barnet i kirken,

kristenhuen, som endnu går igen i den skik, der hårdnakket holder sig hos alle stænder i Danmark, at barnet, selv om det til daglig har blottet hoved, dog ved dåben skal bære „hue“, ja en særlig kvindeligt fadder følge med for „at holde huen“.

Iførelsen af kristentøjlet foregik med en vis højtidelighed. I Skåne var det i begyndelsen af det 19. århundrede endnu brug, at barnet på dåbsdagen først gaves til faderen, som lagde det over sine knæ, læste bønner over det, sang salmer for det og holdt det en åben bibel for øjnene for at opmuntre det til at antage kristendommen. Derpå afførtes det sin gamle dragt og fik ubarmhjertigt en dragt ris, for at den medfødte fordærvelse kunne blive kuert og ondt med ondt fordrevet. Først således forberedt tilstedtes det den lille „hedenmand“ at iføres kristentøjlet.¹⁴⁰

Imidlertid begyndte *fadderne* at samles. Den vigtigste af disse var ubetinget *gudmoderen*. Valget af hende havde derfor vistnok i de fleste tilfælde været genstand for overvejelser førend barnets fødsel; thi af hendes oprædten på dåbsdagen afgang meget, det kunne få indflydelse på barnets hele livsbane. Hun måtte for det første have et godt sind, thi næst efter forældrene og den, hvis navn barnet fik, ville det komme til at slægte gudmoderen mest på. Hun måtte fremdeles være snarrådig og behændig, have en god hukommelse og være vel inde i alt det meget, der skulle iagttages ved en sådan lejlighed. Ønskeligt var det, om hun kunne give die og på den måde trøste sit lille gudbarn undervejs. I enkelte egne af Vestjylland har en tilsvarende skik endnu holdt sig, iden den, der „holder huen“, her er en kone og indbydes til at give barnet die, selv om det slet ikke er sikkert, at hun kan.¹⁴¹ Foruden det rent hensigtsmæssige ved således at sørge for føde til den lille i den lange tid, førend man atter nåede hjem, stod hermed uden tvivl en overtro i forbindelse. Det synes, som om man er gået ud fra, at barnet ikke måtte få modermælk, så længe begge endnu var hedninger. Under påskud af, at moderen ikke kunne give die endnu, eller at hendes mælk i den første tid ikke var barnet tjenlig, har det i hvert fald været brug indtil det 19. århundrede i flere egne i Danmark at lade barnet gå på omgang mellem de besøgende kvinder i de første dage af dets levetid.¹⁴²

Et måtte man derimod vel vogte sig for, det var, at man ikke til gudmoder valgte en, der selv ventede sin nedkomst. Det ene af børnene ville da tage velsignelsen og førligheden fra det andet, så at et af dem måtte dø. En og samme kvinde kunne „ikke bære“ to børn af forskellig alder.¹⁴³

Antallet af de øvrige faddere var forskelligt. I den katolske tid havde det været meget begrænset, efter bestemmelserne egentlig kun tre i alt, nemlig to mandlige faddere og en gudmoder for et drengbarn og to kvinder og en mand for et pigebarn.¹⁴⁴ Ganske vist var disse bestemmelser undertiden blevet overskredet;¹⁴⁵ men under mindre forhold, i landsogne f. eks., hvor omgangskredsen kun var ringe, havde man vel vogtet sig for at gå for vidt. Det at stå fadder sammen medførte nemlig efter katolske begreber et *åndeligt søskende-forhold*, der udelukkede alt fremtidigt ægteskab mellem fadderne. Strengt taget kunne ikke heller deres børn, som åndelige søskendebørn ægte hinanden, i hvert fald ikke uden forud erhvervet kirkelig tilladelse.¹⁴⁶ Under slige forhold kunne da let i en afsides egn en søgt fadder, når han ikke passede nøje på og kun holdt sig til, hvor de øvrige faddere især var gejstlige, der jo alligevel ikke måtte gifte sig, i løbet af få år forspilde både for sig og sine børn de bedste ægteskabs-muligheder. Omvendt synes kirken at have set ilde til valget af blot munke til faddere. De ofrede uden tvivl ikke. Hertil sigter vistnok udtrykkene i det slesvigske ritual: „Præsten må ikke uden særlig tilladelse tage imod munke og tiggere som faddere.“¹⁴⁷

Disse vanskeligheder havde fremkaldt en ganske ejendommelig skik. At få samlet mange levende faddere medførte misligheder, men for de dødes vedkommende måtte alle slige hensyn antages at være bortfaldet. Man søgte da bag graven erstatning for slægt og venners vrangvilje, og havde den tilfredsstillelse ad denne nemme vej at kunne få den mest udsøgte kreds samlet. Til Jørgen Ruds dåb på Vedbygård år 1517 mødte således bispem i Roskilde Lage Urne, prioren i Sorø Albert Henriksen og mester Eskil fra Antvorskov foruden nogle verdslige herrer som faddere; men ingen af dem alle kunne dog tåle sammenligning med „Hellig Jørgen“ og „Hellig Christoffer“, der ligeledes var indbudt. Blandt kvindefadderne trådte selvfølgelig fru Sofie Oluf Dås, fru Inger Hans Billes, fru Anne Lars Grubbes og hvad de alle hed, rent i skygge ved siden af

selve himmeldronningen jomfru Maria. To år efter fik den lille Erik Rud, ligeledes på Vedbygård, til faddere både Oluf Då og „Sankt Mogens“ og til gudmødre fru Birgitte Mads Eriksens og „Sankt Anna“. Til søhelten Otto Ruds dåb år 1520 var indbudt biskop Lage Urne, der døde ni år efter, nemlig år 1529, den hellige Franciscus, der var død år 1226, og den hellige Hieronymus, der alt var død år 420. Ældst af alle var dog en af gudmødrene, nemlig Maria Magdalena.¹⁴⁸

Efter reformationens indførelse ophørte troen på fadderskabets beslægtende kraft. Som Peder Palladius udtrykte det: „I skulle og vide, at ingen fadderskab kan forhindre ægteskab, som det ugudeligt pavens folk haver lært og løjet for os; to faddere må vel have hinanden til ægte.“¹⁴⁹ Ikke desto mindre holdt dog kirken fremdeles igen og søgte af grunde, som vi senere nærmere skal se, at indskrænke fadderens antal. Fire til fem faddere måtte anses for at være passende.

Hermed var dog langt fra givet tallet på dem, der på dåbsdagen mødte i hjemmet for at *følge den lille til kirke*. Dette var ofte en talrig skare og kunne hos ansete folk på landet vistnok stundom omfatte det meste af omegnens befolkning. I enkelte egne kom disse ledsagere uindbudt, i andre var det skik at indbyde dertil. For Flensborg bestemte således Christian IV år 1600, at ingen moder måtte indbyde mere end 16 kvinder til at følge med. Derimod overlodes det til faderens forgodtbefindende, hvor mange naboer og bekendte han ville opfordre til at komme.¹⁵⁰

Skikken var uden tvivl meget gammel og skrev sig vel fra tider, da man nok kunne trænge til bistand og væbnet ledsagelse, så såre man begav sig bort fra hjemmet. Den var dobbelt naturlig, når det erindres, at ifølge gammel brug måtte faderen ikke selv følge med til kirke, moderen kunne jo ikke være med, men begge måtte de ønske at vide den skat, som de betroede til fremmede, vel betjent og sikkert forsvaret undervejs. Under byforhold i det 16. århundrede var det hele naturligvis sunket ned til en blot tom festskik; men på landet især i Sverige og Norge, hvor man ofte havde lang og besværlig vej til kirke over elv og fjeldsti, i alskens vejrlig og til enhver årstid, kunne det være ligefrem nødvendigt at have talrigt og pålideligt følge med. Hertil kom endnu religiøse grunde. Det ville jo være vanvid, når man vidste, hvor efterstræbt sligt et lille

væsen var af underjordiske tudser, nøkker og troldtøj, så på denne dag, hvor Satan anspændte sin sidste kraft for at få det i sin magt, inden det berøvedes ham ved dåben, ikke at skærme det med så talrig en livvagt som muligt. Ret betegnende brugte man endnu i det 19. århundrede i Blekinge det udtryk om alle disse ledsagere, der ikke var egentlig faddere, at de var med „for at holde på barnet.“¹⁵¹

3

Når alt var færdigt til opbrud, gik *gudmoderen* hen til sengen, hvor moderen lå, for af hendes og faderens hånd at modtage barnet. Ved overrækkelsen fandt i enkelte egne et bestemt ordskifte sted mellem fader og gudmoder, men fælles hele Norden over var det, at hun hviskende spurgte om barnets navn og lige så hviskende beholdt svaret. „Der spørges og svares så tyst,“ siger en svensk præst i det 19. århundrede, „at i det mindste jeg, når jeg har hjemmedøbt børn, endnu aldrig har kunnet høre, hvad der siges, hvor nøje jeg end har hørt efter.“¹⁵² Den til grund liggende overtro var den ældgamle, vidt udbredte, som endnu har holdt sig både i Skandinavien og Tyskland, at et udøbt barn ikke må nævnes ved navn, da sligt vil kunne volde dets død.¹⁵³

Når gudmoderen havde modtaget barnet, var det i enkelte egne skik, at hun knælede med det i favn, velsignede det sagte og læste Fadervor over det, de forsamlede føjede deres velsignelse til, idet de istemte en salme.¹⁵⁴ Først således indviet vovede man at udsætte den lille „hedenmand“ for turens farer. Almindelig tro var det, at Satan eller andre onde ånder opholdt sig udenfor, lurende på det øjeblik, da døren ville blive åbnet. For at rydde vejen brugte man da undertiden at begynde med at åbne døren på klem og hurtigt kaste nogle gløder ud ad den eller slå et slag med en økse for ved stål at kyse dem til side.

Idet barnet nu skulle tiltræde sin første vandring, var det af afgørende betydning for hele livet, om *den første, det mødte*, varslede lykke eller ulykke. Man sørgede da gerne for, at når gudmoderen med den lille på armen trådte ud i forstuen, kom en ung kvinde, der undte barnet vel, dem som af et tilfælde i møde. I Sydsverige

står endnu stundom moderen op og går selv sit barn i møde, for ret at berede det lykke.¹⁵⁵

Toget til kirken tog sig naturligvis forskelligt ud, alt eftersom det var i by eller på land. I byerne gik man så godt som altid til kirke. Det hørte til de sjældne undtagelser, når f. eks., ved Christian IV's dåb gudmoderen og den lille kørte. Og selv ved denne lejlighed var det endda kun disse to, der kørte til kirke, fyrsterne og rigsråderne red, hele resten af følget synes at have gået til fods.¹⁵⁶

Datidens gader var som bekendt meget snavsede og brolægningen ikke af de bedste. Under slige forhold var den skik, til fest at bestrø dem med sand, ikke som nu til dags en blot formalitet, men et virksomt middel til at gå tørskoet. Fra hjemmet til kirken lavedes da en bred sandstribe, hvorpå toget skred frem. Hvilken rolle denne forbigående opfyldning har spillet i datidens liv med dens stadige gentagelser ved de tre lejligheder: bryllup, barsel og begravelse, kan ses af, at man i Bergen til sidst måtte forbyde den af hensyn til havnens tilsanding. År 1754 udstedtes dette forbud, der efter en gammel beretning „var lige så fornødent som det tillige var fornuftigt, thi det gik med denne gadernes bestrøelse indtil yderligheder. En uhorlig mængde af det dertil brugelige hvide sand blev indført, hvilket hentedes tolv til fjorten mil fra staden og det med stor besværighed“. Alligevel var denne forretning så indbringende, at nogle borgere søgte og erholdt kongelig bevilling på eneret her til mod en ikke ubetydelig, årlig afgift. „Følgerne blev til dels vågens eller havnens opfyldelse, thi det meste sand, der blev udstrøet på gaderne, blev dog ved regn nedskyllet i vågen.“¹⁵⁷

I byerne var turen til kirke et blot festtog. Forrest gik gudmoderen med barnet på armen; ifølge gammel overtro måtte enhver i følget vel vogte sig for at komme foran hende. Lige efter fulgte musikken, piber, trommer og skalmejer. Disse virkede ligesom glædesskuddene, som følget listede sig til at affyre, på dobbelt måde til gavn. Dels holdt de Fanden og hans ånder, der ikke led musik, i behørig afstand, dels kaldte de alle skuelystne til vinduerne, så at den lille bares frem midt imellem og dækket af den samlede menighed.

Anderledes kunne det hele tage sig ud på landet, især ved vintertid og i afsides egne. Når man her i snefog og slud havde langt til

I Norrland var der så langt imellem kirkerne, at den derboende befolkning – bl. a. samerne – kun kunne komme til kirke en eller to gange om året. De medbragte da deres småbørn i kurve på ryggen for at få dem døbt. Olaus Magnus anfører som noget bemærkelsesværdigt, at de betalte deres præster med skind.

kirke, kunne der vel være brug for flinke og vejkendte mænd i følget. Værst faren var gudmoderen, når hun til hest i spidsen for dem alle skulle på én gang passe den spæde og skønne om vej mellem fygende snedriver. Men heller ikke resten af følget var til at misunde. Ofte kunne det da vel hænde, at selv spillemændene nødtes til at stikke piben ind og overlade til højere magter at holde de onde ånder borte.

Vor tid, der er vant til hjemmedåb, når vejret er for barskt, og kun kender kørsel på magelige veje, har ondt ved at fatte ture som hine. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede fandt de dog sted i mangan afsides egn i Norden. En præst i Jämshög Sogn i Blekinge

fortæller således år 1800, hvorledes det er skik dér, snart efter fødslen at døbe de spæde i kirke, så at de ofte i den strengeste vinter må føres til hest to à tre mil til kirken. Gudmoderen rider med barnet indsvøbt i hendes overkjole, som opskørtet er bundet hende om livet. Det hændte en gang, at en gudmoder tabte barnet på vejen fra kirke og savnede det ikke, førend nogen af følget spurgte om det. Man red naturligvis alle tilbage og fandt barnet liggende uskadt og vel fornøjet på vejen. „Der behøver ikke at have ligget så stor skødesløshed til grund,“ tilføjer beretteren, „thi det er ikke let for en kvinde i mørke eller med regn og sne piskende i ansigtet, på én gang at styre sin hest og skøtte på barnet.“¹⁵⁸

Fælles for optoget i det 16. århundrede både i by og på land var da altså følgets talrigheid, den ledsagende musik og det hele festlige anstrøg. De ydre forhold, der i sin tid havde fremkaldt sligt, var endnu ikke forsvundet, ligesom overtroen var lyslevende. Man tænkte derfor endnu ikke for alvor på at afskaffe disse festskikke. Almindelig sømmelighedsfølelse drog dog visse grænser, som det særlig for gejstlige var upassende at overskride. Sjællands bisp dadlede således på landemodet år 1592 en præst, der havde ladet sit barn følge til kirke af 24 ligefrem indbudne faddere og yderligere forøget musikken med strengeleg.¹⁵⁹

Når *toget nåede kirken*, var det i det 16. århundredes første årtier skik, at præsten standsede gudmoderen og barnet i kirkedøren, og ikke tilstedte dem eller fadderne adgang, førend efter en længere forberedelse. Denne bestod først og fremmest i, at præsten blæste på barnets ansigt og *uddrev djævelen af det*. Derpå korsede han det, gav det salt i munden, velsignede det og salvede dets øren og næse med spyt, dets bryst og skulderblade med olie. Først således forberedt, fik den lille lov at komme ind.

Enkelte af de nordiske reformatorer var tilbøjelige til at bevare disse skikke. I Hans Tausens døbebog f. eks., prentet i Viborg år 1528, hedder det, at præsten først „skal blæse barnet tre sinder under øjnene og sige: „Far her ud, du urene ånd! og giv den hellige ånd rum her udi sit kreature!“ Derpå skal han korse det, sigende: „Annam det hellige korses tegn, både på din anleed og bryst!“ og give det salt i munden, sigende: „Annam det salt, som dig kan gøre vittig og forstandig, dig selv til evig liv og salighed!“

Når barnet således foreløbig er sikret, skal præsten skride til den egentlige uddrivelse af djævelen, idet han tre gange maner denne bort. „Bekend nu den dom, som dig er overgået, du ledige djævell osv. Så hør nu, du ledige djævel! hvilken jeg haver manet og endnu maner, osv. Endelig maner jeg dig endnu, du urene ånd!“ osv. Sluttelig skal præsten lægge hånd på barnets hoved, med fadderne bede Fadervor og „derpå tage spyt med sin finger og røre barnets højre øre, sigende ephatah! det er så meget sagt: Lad dig op! og derefter ligeledes røre barnets venstre øre og næse med de ord: Du djævel! fly herfra, thi Guds dom er herneder over dig.“ Først efter alt dette skal præsten lede barnet ind i kirken, sigende: „Gud bevare både din indgang og udgang nu og til evig tid!“¹⁶⁰

I virkeligheden bevarede altså Hans Tausen alle de katolske dåbs-skikke, på den sidste salvning med olie nær. I katolicismens dage havde præsten, efter at have uddrevet djævelen og vædet barnets næse og øren med spyt, taget oliekannden eller oliehornet frem og salvet den lille på bryst og skulderblade. Dette betød, at barnet ligesom oldtidens stridsmænd indgnedes med olie for at kunne tage et glat og sejt livtag med den fordrevne djævel, om han skulle vende tilbage. Dette sindbilledsprog forekom dog vistnok Hans Tausen for udfordrende, og den fattige kirke havde i hvert fald ikke længer råd til slig unødvendig udgift til olie.

Som bekendt er der i den danske kirke nu ikke mere tilbage af hint forspil uden for kirken end ordene: „Herren bevare både din indgang og udgang!“ der endnu minder om den tid, da hertil svarede en virkelig indleden. Men lige efter reformationens indførelse var man meget vaklende i sin dom over den hele skik. Og ganske naturligt. Thi den var jo ældgammel og ikke tilfældigt opstået, men som dens navn *primsignelsen* selv angav, betegnede den de trin, som i sin tid de voksne havde måttet gennemgå, førend de stedes til den egentlige dåb. I Danmark begyndte reformatorerne, så vidt man kan se, med straks at afskaffe primsignelsen og indskrænke dåben til selve handlingen samt fremsigelsen af dåbsordene.¹⁶¹ Hans Tausen genoptog, som ovenfor anført, den gamle skik med primsignelsen; men kirkeordinansen afskaffede atter en del deraf, idet den opgav blæsningen på barnet, saltet og salvningen, men bibeholdt djævlbesværgelsen, der nu dog skulle udføres inde i

kirken. Norge fulgte dansk skik. Men i mange egne vedblev man vistnok i længere tid at døbe på katolsk vis.¹⁶² Ja i mangel fjeld- dal måtte uden tvivl oliehornet nu som forud frem for at ind- gnide den lille stridsmand til kampen. I Sverige afskaffedes salvnin- gen år 1541 og saltet år 1593.

Længst af alt holdt sig i alle tre riger den gamle skik, at lade første del af dåbshandlingen foregå *uden for kirkedøren* eller dog blot lige indenfor, anden del derimod ved døbefonten. Skønt sligt var forbudt i Danmark og forbudet oftere gentaget, brugte dog f. eks. præsten i Svinninge på Fyn endnu år 1590 at „læse over bør- nene“ lige inden for kirkedøren. Fyns biskop havde år 1561 befa- let, at man burde standse midtvejs i kirken og lade første del af då- ben foregå dér. Først år 1614 bestemtes det i Sverige, at hele hand- lingen skulle foregå ved døbefonten, og i Øvre-Telemark i Norge var en præst år 1618 endnu ikke videre, end at han lod børnene under læsningen være uden for kirken.¹⁶³

Når ordene: „Far her ud, du urene ånd!“ osv. var læst over bar- net, og djævelen således uddrevet af dette, skred man til den *egent- lige dåb*. Denne foretoges ganske som i vore dage, kun med den ene afvigelse, at den lille afførtes kristentøj og *helt blottet* tre gange dyppedes ned i eller overøstes med vand, medens dåbsorde- ne udtaltes.

Der er ingen tvivl om, at dette var den ældgamle skik, som var blevet fulgt også i den katolske tid. Af gamle fremstillingers sam- stemmende vidnesbyrd – se f. eks. billedet side 343 – fremgår det også at således forestillede man sig uvilkårligt, at en dåb til enhver tid måtte være foregået. Men lige så sikkert er det, at ved denne fremgangsmåde stilledes børnene i Norden nu på en langt hårdere prøve end hidtil. I den katolske tid havde kirken, som vi straks skal se, tilladt sig ikke få lempelser. Og en afgørende forskel var der også på et katolsk kirkerum, altid beboet og lunet af de mange altres brændende smålys, og så et luthersk gudshus, forladt og øde de seks dage om ugen.

Vist er det, at den lutherske fremgangsmåde var en meget dristig behandling af et nyfødt barn ved vintertid i en iskold kirke. Det kan endnu gyse i én, når man f. eks. læser: „Den 10. februar 1564 torsdagen før fastelavn om morgenen kl. var over seks, blev fru Maren Skram, Jakob Hardenbergs, født på Tjele, og samme dag

døbt i kirken.“¹⁶⁴ At denne enkelte overstod det, fremgår af, at hun betegnes som „frue“, men mange børn måtte nødvendigvis ved en sådan dåbsmåde få deres helsot.

Datiden indså dette. Kirkeordinansen strakte sig derfor så vidt, den kunne, ved at tilføje: „Dog skal man give skøde på deres førlighed, om det er så tiden, at de og tåle at bares; thi man søger ved dåben børnenes velfærd og ikke deres fordærvelse.“¹⁶⁵ Peder Palladius, der befalede, at degnen eller klokkeren, hver gang „en danne-mands barn kom til kirke, skulle slå en spand vand eller to i fonten“, tillod „om vinteren at varme den ene kedel vand“, for at vandet i døbefonten kunne være lunkent.¹⁶⁶ At dåbsvandet således blev bragt til kirken i kedler – „givet halvanden mark og syv skilling for en kedel at bære vand i fonten med at kristne børn udi“, hedder det f. eks. i et regnskab for Tårnby Kirke på Amager fra 1577,¹⁶⁷ – kunne tyde på, at man har benyttet sig af denne anvisning, om end der ikke behøver at ligge andet heri, end at man fandt det sømmeligt at bringe vandet i en lukket beholder.

Enkelte gange oplod sig vel endog en røst for, at man skulle nøjes med at blotte barnets hoved og skuldre,¹⁶⁸ men sådanne forstummede eller overdøvedes af krav om fuldstændig blottelse.

Sagen var, at her lå et gammelt stridspunkt til grund. Da Bugenhagen ved reformationens indførelse kom til Danmark, traf han i København til sin forbavsel samme skik, som han troede enestående for Hamburg, at børnene ved dåben kun fik hovedet besprængt med vand. Dette må have været en indrømmelse, som den katolske gejstlighed i sin tid havde gjort befolkningen, og som lidt efter lidt havde uddannet sig til fast skik. Bugenhagen forhandlede skriftligt med Luther herom, og begge enedes om, at man i denne sag burde gå bestemt, men dog varsomt til værks. Man burde naturligvis indrømme, at de, der tidligere var døbt på denne vis, var virkelig døbt. Men samtidig skulle man alvorligt belære menigheden om, at denne form for dåb var en uskik, der ikke forekom andetsteds og var i strid med selve dåbens væsen. *Thi nøgne fødes vi, nøgne bør vi og at genfødes*; kun nøgne kan vi ret iføre os Kristus og indlemmes i ham; og hele legemet, ikke blot hovedet, må døbes, thi vi vide, at ikke blot sjælen, men det ganske legeme skal få del i opstandelsen. Skriften lærer os jo også, at, da Kristus blev døbt, steg han ned i Jordans flod.

Senmiddelalderligt maleri på træ i Södra Råda Kirke i Värmland. Det er en gengivelse af den middelalderlige dåbshandling, hvor man sænkede barnet helt ned i fonten. Kvinden til venstre holder barnets kjortel så længe. (M. Bratt fot. 1959, Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

Bugenhagen virkede med iver i denne sag, han skrev herom til landets samtlige biskopper,¹⁶⁹ og inden lang tid lykkedes det at bekæmpe uskikken. Ikke dog ganske. Et bevaret maleri fra hine dage røber endnu, hvad den gang sikkert ikke var offentligt bekendt, at præsten i Torslunde Kirke mellem København og Roskilde – på trods af Bugenhagens og bispers forbud – fremdeles vedblev at forrette dåb ved blot at væde barnets isse. Dette i mange henseender mærkelige maleri giver i sin påskrift selv nogle få oplysninger om sin tilblivelse. Præsten i Torslunde, hr. Jens Jakobsen, synes at

Udsnit af alterbordsforsiden fra Torslunde Kirke, der er gengivet i sin helhed bind 3 side 344-45. Som det tidligere er anført, har man for få år siden erkendt, at billedet er malet efter tyske forlæg. Vi tør altså ikke stole på, at forholdene i Torslunde har svaret til billedet, selv om man måske nok har forsøgt at leve op til denne idealiserede gengivelse af lutheransk gudstjeneste. (Nationalmuseet fot.).

have været ivrig for den nye lære og tillige en kunstforstandig mand. Da, som det lader, én har stillet en lille sum til hans rådighed til udsmykningen af kirken, rådede præsten til herfor at lade male en smuk fremstilling af, hvorledes alt i en luthersk kirke rettelig gik til. Billedet blev malet med stærkt iøjnefaldende farver, rimeligvis af en maler dér på egnen, og siden anbragt som en slags altertavle på fodstykket af alteret i Torslunde Kirke. Herfra er det senere kommet til Nationalmuseet. Det viser os altså, hvorledes der år 1561 så ud, eller dog efter præsten Jens Jakobsens mening burde se ud, i en luthersk kirke i Danmark. Til venstre ses vistnok Jens Jakobsen selv forrette den forbudte form for barnedåb; til

højre ses den samme præst talende på prædikestolen. Midtvejs uddeles nadveren på luthersk vis, altså både brød og vin til menigheden. Foruden ved sin lille oplysning om barnedåben har billedet interesse både ved sin respektable udførelse og ved det pålidelige indblik, det giver i datids forhold. Trods alle forsøg på at forskønne er dragternes snit vistnok korrekt. Prædikestolen ser stærkt ud til ikke at være, som den efter biskop Palladius' forskrift burde være, men blot en gammel, katolsk „hivgippe“, som han kaldte den. Og tydeligt nok mangler endnu stolestader, tilhørerne må stå eller sidde på det bare gulv.

Men selv om man i en landlig afkrog som Torslunde vovede at holde ved mildere skik, så sejrede dog utvivlsomt i det store og hele Bugenhagens og bispernes krav på, at barnet ved dåben skulle ganske blottes og overgydes. Og der var også gyldig grund til ikke at vise utidig nænsomhed. Thi det var desværre en noksom bekendt sag, at dåben kunne forfærdelig misbruges til mangefold at styrke djævelens anslag. Et *voksbarn*, der jo i og for sig kun var en uskadelig dukke, kunne ved at døbes vinde magt til at forgøre hvem som helst og bortrane vedkommendes lykke. Man havde ikke få eksempler på, at hekse havde opnået at få sådanne voksbørn døbt hos godtroende præster, blot under foregivende af, at det var et svagt barn, der ikke tålte at blottes.¹⁷⁰ Sligt måtte for enhver pris undgås.

Ad forskellige veje nåede man da til et og samme resultat. Religiøse grunde, fælles, ældgammel skik og endelig frygt for djævelsk misbrug, alt førte til, trods mulige, mislige følger, at kræve barnet fuldstændig blottet under dåbshandlingen.¹⁷¹ Hvor denne udførtes ganske som den burde, f. eks. ved Christian IV's dåb, der med flid blev holdt mønsterværdig rigtig,¹⁷² nøjedes man end ikke med at overøse barnet, men dukkede den lille vordende søhelt tre gange helt ned under vandet.¹⁷³

Forskellen mellem overøsning og neddykning stod i øvrigt vistnok i forbindelse med en forskellig skik i landets forskellige egne. Hvor barnet rakes til præsten, faldt det naturligt for denne at neddykke det; hvor gudmoderen holdt det i sine arme, at overøse det. Omkring år 1600 oprandt dog blidere kår for de små, idet det nu blev mode at dække døbefontens stendyb med et fladt metal-døbefad, hvori selv den mindste bitte hedning kunne bunde. Byttet blev dog kun så som så, hvor man i fattige, men hæderlige menigheder, som

biskop Hans Poulsen Resen meddeler, nøjedes med at anvende de også just moderne tinsengepotter til dette brug.¹⁷⁴

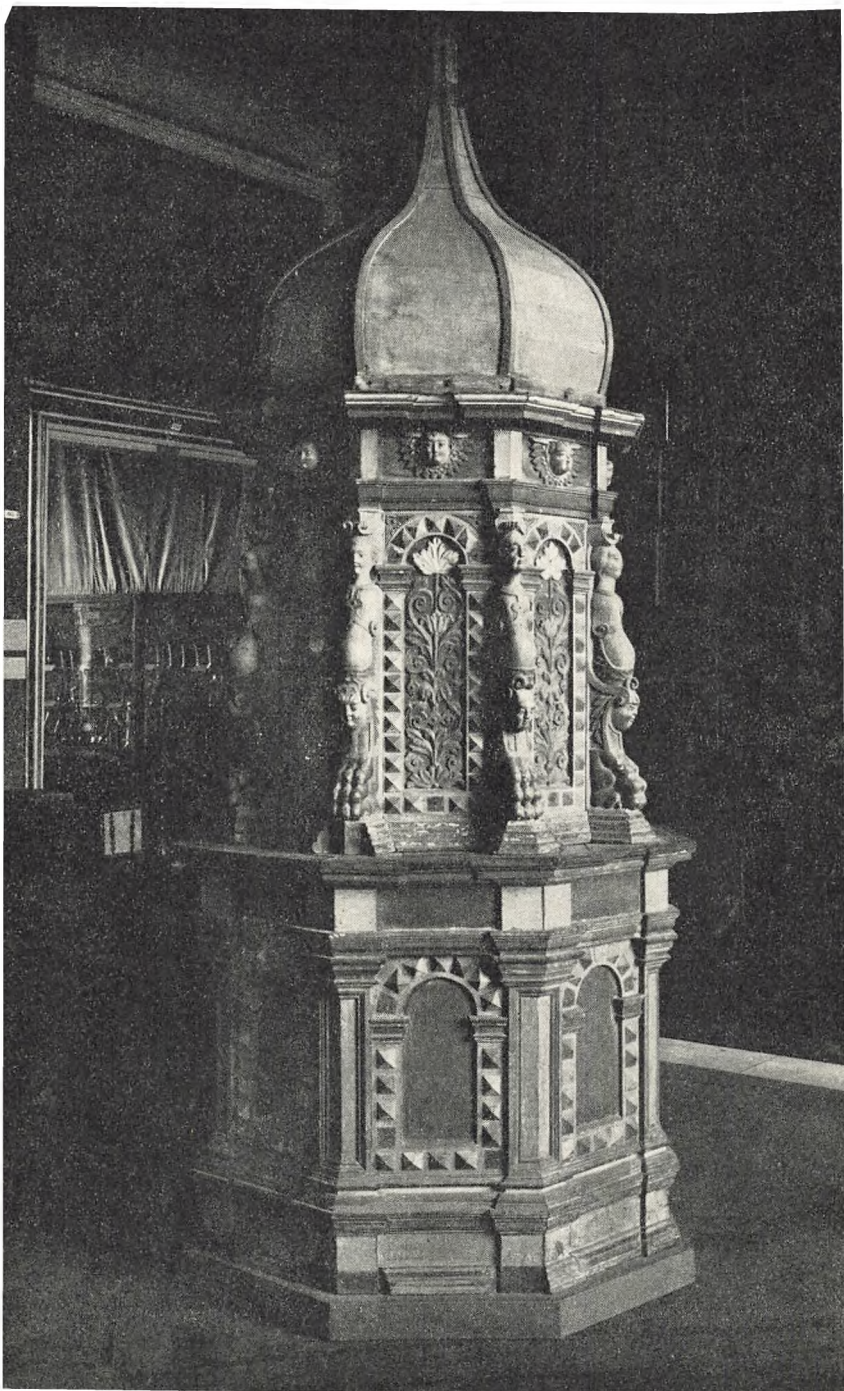
Men selv om med metal-døbefade neddykning ophørte, vedblev dog endnu fuldstændig afklædning og overøsning. Denne skik aftog først og ophørte endelig langt ned i det 17. århundrede, da lutherdommen følte sig fuldstændig grundfæstet. Ganske naturligt gav man nu efter for de samme grunde, der allerede under katolicismen havde i Nordens barske klima gjort forsigtigere fremgangsmåde tilrådelig.

Hvad *døbefonten* angik, så havde den i det 16. århundrede troligt holdt trop og delt skæbne med kirkens øvrige tilbehør. I kirkeforbedringens åringer, da kirkerne plyndredes eller nedreves, havde døbefonterne den fordel at være af sten eller metal, altså mere i stand til end de skrøbelige altre at kunne gøre modstand. De udskårne billeder, der på et alter sønderlages, måtte man nødtvungent lade blive, hvor de var, når de sad indhugget i en døbefonts stenblok. Men nedreves og tilintetgjordes hele kirken, måtte døbefonten naturligvis vandre samme vej som den. Også her kom dog dens solide udholdenhed til syne. For tung og plump til at kunne anvendes til noget som helst nyttigt, end ikke i et bryggers, for stenhård til som et alter at kunne hugges op, pindes ud, brændes eller rådne, slap den med efter drøje knubs at væltes ud og kastes til side. Således er det gået til, at århundreder efter dukker af og til en af dem tilfældigt frem på ny som en forstening fra fortiden, et stille vidne om fortids ufærd.

Men som det længere hen i det 16. århundrede gik med kirkerne øvrige tilbehør, således gik det også med døbefonterne. Efter århundredets midte og især efter Syvårskrigens slutning 1570 vågnede hos mange brave folk en lyst til at gøre fortids uret god, atter smykke Guds plyndrede og forfaldne bolig. Som vi tidligere har set, blev det nu træskæreriets tid. I de følgende årtier voksede der op af kirkens fattige gulv en flok af pyntelige stolestader. Smukt udskårne prædikestole med både opgang og himle fulgte

Døbefont af træ opstillet 1585 i Nyborg Kirke. Den stod en tid på Nationalmuseet, og her må Troels-Lund have set den i det gamle museums trykkede og tætpakkede lokaler. Den er nu atter ført tilbage til kirken. (Nationalmuseet fot.).

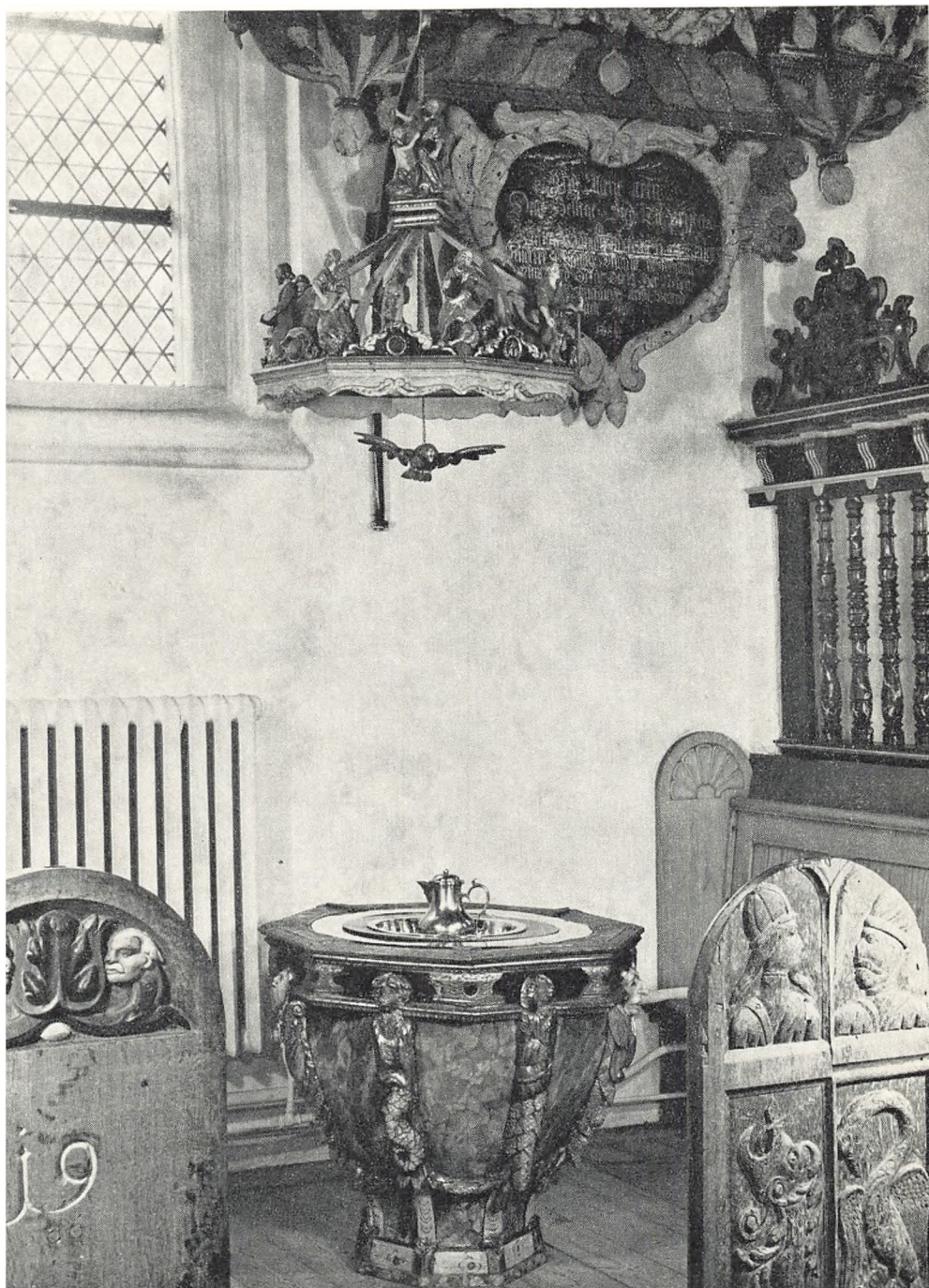
efter. Pulpiturer og nye altertavler kom til. Ja, den åbnede pung og den snitvante hånd gav sig endog i lag med de ny unødvendige skillerum og gitterskranker mellem kirkeskib og alter.

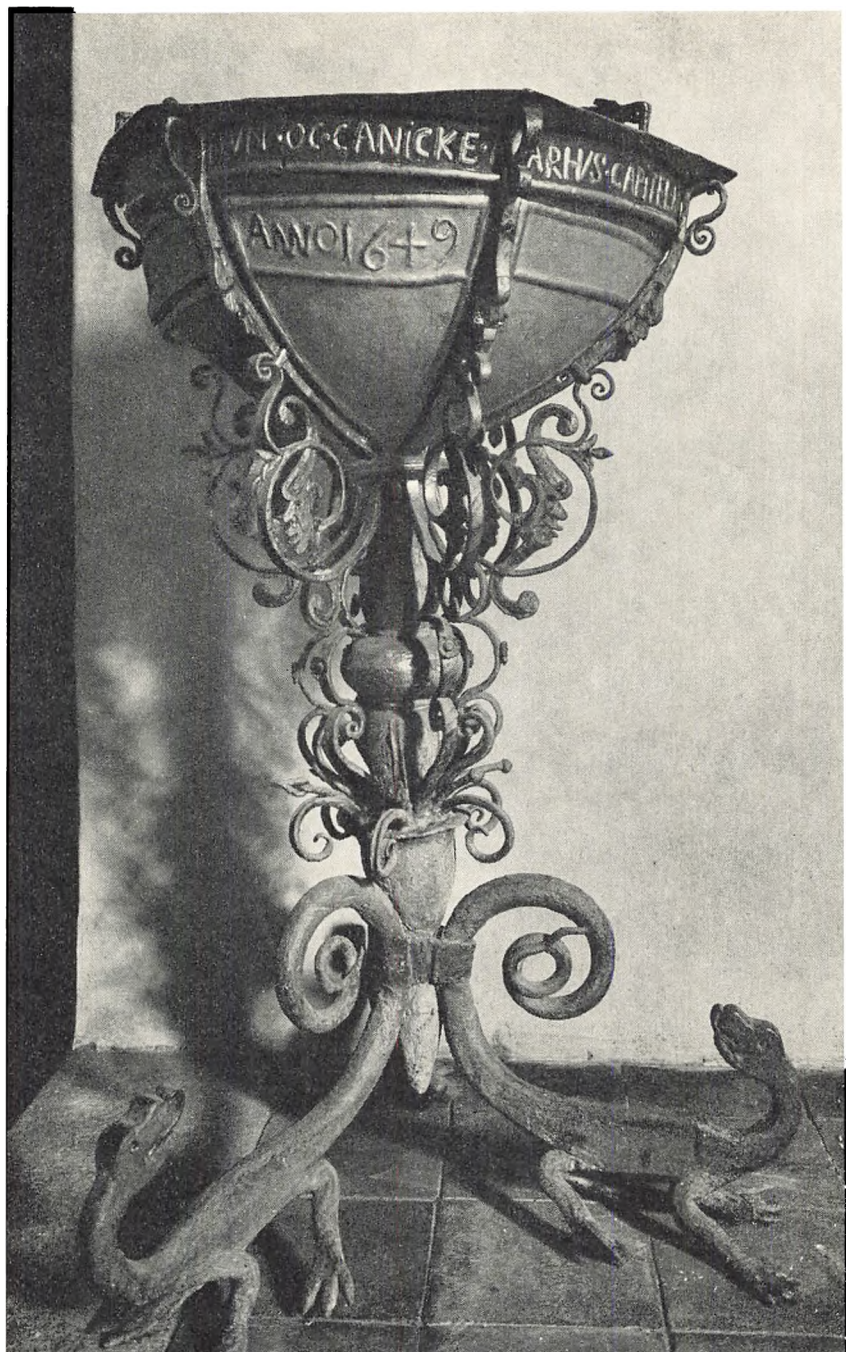
I denne bevægelse droges også døbefonten ind. Først nøjedes man med at anbringe en udskåret himmel derover. Så skred man til at forvandle døbefonten selv fra fad til sider, lukke og himlen foroven til et eneste udskåret, vældigt trætårn. Det mærkeligste endnu bevarede minde om disse forsøg i Danmark er den uhyre træ-døbefont, hvormed menighedsmedlemmer i Nyborg 1585 forsyndede deres kirke. Den gemmes nu i Nationalmuseet.

I Norge vedblev man længe at lave hver ny døbefont af træ med et pyramideformet låg.¹⁷⁵ I Danmark brødes gammel og ny smag og frembragte i det 17. århundrede de besynderligste former, lige fra gammeldags kumme blot med moderne udskæringer og ned til en slags blomsterkurv på trefod. Som eksempler får hosstående to gengivelser at tjene; de viser døbefonten i Slangerup og den i Hørning Kirke i Nørrejylland. – Den hele ved træskæringen vakte uro på døbefonternes område var så langt fra at stilne af omkring år 1700, at den tværtimod da synes at have nået et højdepunkt. Forholdene i Norge kan afgive en målestok. I Kristiania afbrændte den gamle „Trefoldigheds Kirke“ 1686 og i stedet for opførtes „Vor Frelzers Kirke“, der altså nu skulle udstyres helt fra ny. Dens døbefont, der blev udskåret i træ, fik form som blomsterkurv på trefod. Sit mest fremmedartede udtryk, fjernest fra den gamle, svære sten-kumme, fik dog døbefonten, således som den f. eks. blev lavet til Borre Kirke i Norge. Den blev til en af træ udskåret engel, der svævede under loftet med et døbefad i hænde. Når den skulle bruges, kunne den hejses ned til gulvet.

Efter den almindelige tro ejede det tiloverblevne *dåbsvand* en egen signende kraft. Det var den sidste art „vievand“, som var blevet tilbage i den lutherske kirke, og ganske naturligt tillagde man det da en undergørende evne. Virkningen lod sig allerede spore i dets magt til at hvidne huden. Mørkladne børn fik skær og hvid farve

Slangerup Kirkes romanske granitdøbefont måtte o. 1630 vige for en fantasifuld font af træ. Dåbsfadet er en gave til kirken; den bærer årstallet 1634 og slægten Urnes våben. Fontehimmelen med helligåndsduen er kommet til i 1676. (Nationalmuseet fot.).

ved dåben.¹⁷⁶ Imod alle sygdomme var det et virksomt lægemiddel; der var derfor stor efterspørgsel efter det, og mange søgte efter guds-tjenesten at tilvende sig det.¹⁷⁷ I Sverige antog man, at det barn, hvis dåbsvand blev kastet over huggeblokken, aldrig selv skulle komme til at lægge sit hoved på blokken eller overhovedet dø en forsmædelig død.¹⁷⁸

Dåbsvandets signende kraft kunne yderligere forøges ved at komme guld deri. Et ret mærkeligt tilfælde af denne art forefaldt i Sæby i Jylland år 1635. En bedstemoder, der bar sit sønnebarn over dåben, havde givet kirketjeneren et stykke guld til at anbringe i døbefonten. Men da der var flere børn, der den dag skulle døbes, så det et øjeblik ud til, at en fattig kvinde skulle komme først og få sit barn døbt i guld vandet. Bedstemoderen fik hende imidlertid trængt til side, så at den, hvem guldets kraft var tiltænkt, også fik gavn deraf, og lod derpå, straks efter sit gudbarns dåb, guldet optage af døbefonten. Som forståeligt var, vakte denne strid forargelse, sagen påklagedes og kom til sidst til universitetets betænkning.¹⁷⁹

Den overtro, der her lå til grund, var foruden troen på guldets magt, tillige en tro på, at dåbsvandet tabte sin styrke ved at anvendes til flere. Denne overtro har holdt sig endnu mange steder i Sverige. I Varend f. eks. må klokkeren skaffe nyt dåbsvand til hvert barn. I modsat fald ville det barn, der døbt bagefter, arve det førstedøbtes egenskaber. Var det første f. eks. en dreng og det andet en pige, ville denne få skæg på hagen som hin, og omvendt.¹⁸⁰

Et ganske eget og vanskeligt spørgsmål var det, om dåbsvandet under særligt ugunstige forhold, f. eks. ved nøddåb, kunne erstattes ved andet. Allerede tidligt i den katolske tid var dette spørgsmål blevet rejst og af ærkebispens i Norge indanket til pavens afgørelse. I streng vinter eller på øde sted måtte det kunne hænde, at vand ikke var til snart at skaffe, og undertiden havde man da i Norge tyet til at *døbe barnet i – øl*. Var nu denne dåb gyldig eller ej? Ær-

Middelalderens døbefonte er oftest af granit; der findes enkelte sengotiske af bronze og nogle få yngre af træ. Ret enestående er denne font fra 1649, som blev udført til Hørning Kirke ved Randers på foranledning af Peder Vinstrup, biskop i Lund og kannik i Århus. Den er nemlig smedet i jern – og man må nok have lov at mene: med mere løssluppen fantasi end smag. (Nationalmuseet fot.).

kebiskop Sigurd i Nidaros indberettede sagen, og pave Gregor IX gav ham den 8. juli 1241 følgende svar: „Efterdi genfødselen ifølge evangeliets lære skal ske ved vand og den Helligånd, så bør de, som døbes i øl, *ikke* anses for rettelig døbt.“¹⁸¹

Samme afgørelse blev i Danmark truffet efter reformationens indførelse, da spørgsmålet her kom til at foreligge. År 1666 handlede nemlig i Skævinge på Sjælland en jordemoder på egen hånd, idet hun, da en kvinde havde født et barn, der var meget svagt, hurtigt døbte dette i øl, fordi hun mente, at det ikke ville kunne leve, indtil der kunne hentes vand. Barnet levede imidlertid og dets ejendommelige dåb vakte nu den største uro hos forældrene. Moderen var ved at gå fra forstanden af grublen over denne dåbs værd, faderen forlangte den foretaget om igen på rette måde. Da spørgsmålet af sognepræsten forelagdes Sjællands bisp, ærkebiskop Svane, til afgørelse, turde denne ikke på egen hånd træffe nogen sådan, men indberettede sagen til kongen. Kongen afæskede først det teologiske fakultet en erklæring, der kom til at lyde på, at dåben i dette tilfælde var aldeles ugyldig. Den „afveg nemlig quoad materiam (hvad stoffet angik) ganske fra sakramentets indstiftelse, som befaler, at dåben skal forrettes med blot og bar vand uden nogen mikstur, hvorved det og mister det indsatte elements navn, så at det ikke længer kaldes vand“. Barnet burde derfor med det allerførste ved et vandbad udi ordet indlemmes i sin frelser. Jordemoderen, som ved sin uforstandige og uagtsomme gerning i højeste måde havde forarget Guds kirke, burde formentlig sådan grov forseelse offentligt afsone hos Gud og hans menighed. I overensstemmelse med dette svar befalede kongen, at barnet skulle tilbørlig omdøbes med vand og jordemoderen „udstå kirkens disciplin“.¹⁸²

Langt mildere havde kirken fra tidlig tid stillet sig over for en anden erstatning for dåbsvandet. Allerede Norges første ærkebisp, Jøn Birgerssøn, havde truffet følgende, milde bestemmelse: hvis en kvinde føder i ensomhed, og barnet er så svagt, at det ikke kan føres til præst, og hun ikke er folk så nær, at hun kan få hjælp til at døbe barnet, da skal hun heller døbe det selv end det dør udøbt, og døbe det i vand, hvis sådant til er. Men hvis vand ikke er for hånden, skal hun dyppe det tre gange i dug eller i sne eller havvand. Men hvis ingen af delene er for hånden, skal hun tage *spyt* og lægge på brystet og mellem hænderne med de foreskrevne ord:

„Jeg døber dig i Faderens, Sønnens og den Helligånds navn,“ og give det navn. Da kan det barn lægges i kirkegård, og konen skal ikke skilles fra sin ægtemand på grund af det ved dåben indtrådte åndelige slægtskab. Men hvis barnet kommer sig, skal det føres til præst snarest muligt, og han skal salve det med den hellige olie med de ord og handlinger, som følger efter dåben.¹⁸³

Denne såkaldte spytdåb (baptisma salivalis) synes ikke at have været ganske usædvanlig i Norge. Og den stemte vel med datids skik. Fra en vis side set svarede den jo egentlig til, hvad der foretoges ved primsignelsen, hvor præsten selv salvede barnets øren og næse med spyt. Men spørgsmålet var, om en nøddåb, som moderen på denne vis foretog, var andet end en blot primsignelse, eller om det var en virkelig dåb. Pave Innocens III synes i et brev af 1. marts 1206 at have villet indskærpe Norges ærkebiskop Torer, at det ikke var fuld dåb. „Hvo som ikke fødes på ny af vand og den Helligånd, kan ikke komme ind i Guds rige. Du bør derfor ikke være i tvivl om, at *de ikke er døbt*, ved hvis dåb den ene af disse to mangler.“ Spørgsmålet om „spytdåb“ kom, så vidt vides, ikke for efter reformationen. Grunden hertil er for Norges vedkommende vistnok næppe at søge i at skikken nu helt var afskaffet. Snarere turde man søge den i, at befolkning som gejstlighed stiltiende var enige om, at dette under vanskelige forhold var en tilladelig form for nøddåb. En sådans gyldighed kunne ikke forkastes, når de rette ord var udtalt og mundvand anvendt.

En antagelse, hvori kirken og menigmand mødtes, var, at den dåb var den ypperste, der udførtes på en *søndag*. Gudstjenesten, der ledsagede den, den samlede menigheds forbøn, for ikke at tale om mængden af tilstedeværende vidner, måtte gøre søndags dåb til langt at foretrække for enhver anden. Hvo, der på nogen måde kunne, henlagde da dåben til nærmest følgende *søndag*. Christian IV blev således naturligvis døbt på en *søndag*. Fast regel var og kunne dette dog ikke være, blandt andet fordi ventetiden herved let kunne blive for lang for børn, der var født på *søndag* eller *mandag*.

Når dåben foregik på en *søndag*, henlagdes den ikke som nu til dags til efter gudstjenesten, men foretoges netop *midt under* denne. „Efter at epistlen er læst og halleluja er sunget, men førend evangeliet læses,“ var dens rette plads i gudstjenesten.¹⁸⁴ Denne afbrø-

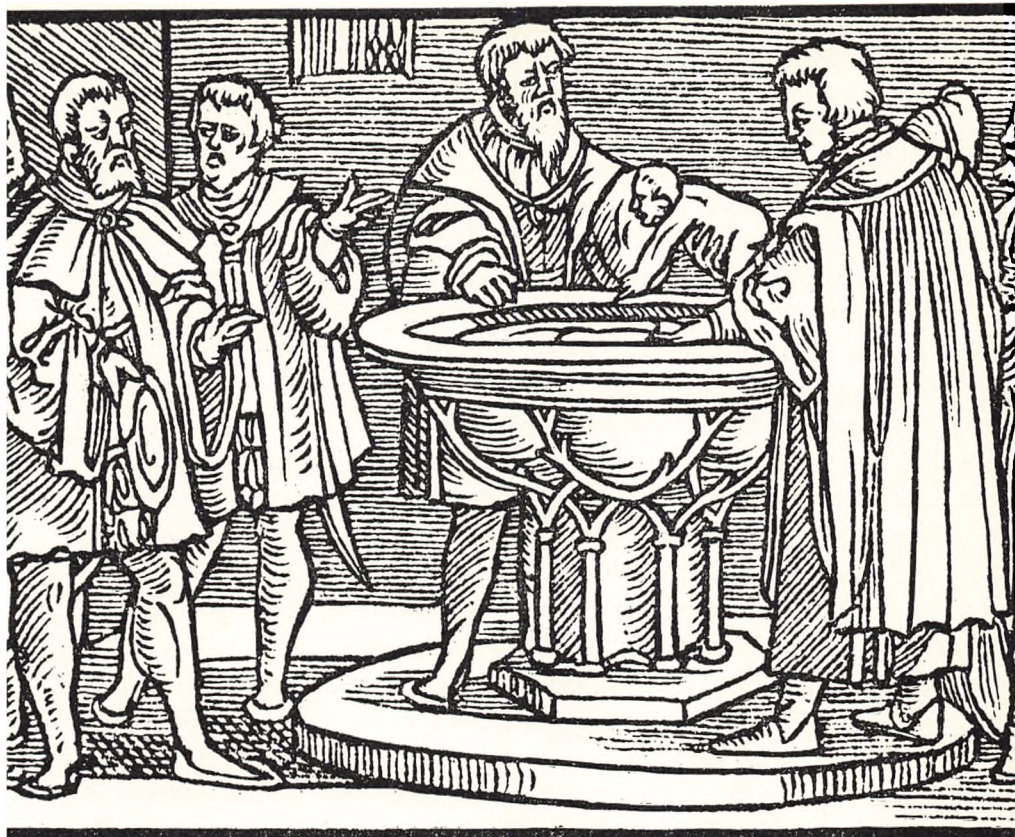
des altså for en stund; til gengæld måtte de spæde overvære hele resten af den. Christian IV begyndte sit offentlige liv med først at høre en længere dåbstale af Sjællands biskop og dernæst en time-lang prædiken af pastor Katholm over dagens evangelium.¹⁸⁵

Med disse forudsætninger vil det forstås, hvor stødende det var, når præsten hr. Jørgen i Svinninge på Fyn egenmægtigt indførte den skik, at døbe børnene straks efter at der var ringet sammen, *førend* gudstjenesten endnu var begyndt, ofte kun i overværelse af et par af fadderne.¹⁸⁶ Han blev også for denne og nogle andre overtrædelser af lignende art dømt fra sit embede.

Det at døbes som nu til dags, *efter at den egentlige gudstjeneste er omme*, var i det 16. århundrede udtrykket for den højeste skam, der kunne times moder og barn. Herved tilkendegaves nemlig, at moderen var en utugtig kvinde og barnet uægte født. Efter manges opfattelse burde barnet ikke engang stedes til dåb, *førend* moderen havde tilstået, hvem barnets fader var, og *førend* hun selv havde stået åbenbar skrifte.¹⁸⁷ Disse hårde bestemmelser havde ganske vist ikke nogen støtte i kirkeordinansen, men udtrykte blot skik og brug, der havde fæstnet sig som vedtægt. Det var da for så vidt med rette, når Christoffer Valkendorf, vistnok netop af iver for strengt at følge kirkeordinansen, forbød deres anvendelse i Svinninge Kirke, der hørte under hans gård Glorup på Fyn, og tværtimod befalede, at „uægte børn skulle døbes på samme tid som de ærlige“. Biskop Jakob Madsen lod sig i denne anledning aflokke den skarpe bemærkning i sin dagbog¹⁸⁸: „Christoffer Valkendorf har ændret denne kirkeskik uden mit samtykke og i strid med regeringsrådernes derom udgangne brev, skønt han selv var en af de regeringsråder, der udstedte og underskrev det.“ Christoffer Valkendorf var imidlertid vel mand for at hævde sin ret. Så vidt man kan skønne, måtte Jakob Madsen give fuldstændig tabt. I hvert fald findes endnu en skriftlig erklæring fra ham, hvori han indrømmer sin modpart, at den hele skik ikke har nogen som helst hjemmel i kirkeordinansen.¹⁸⁹ Hermed var sagen dog ingenlunde afgjort. Den offentlige mening var åbenbart stemt for hård behandling, og i den senere udstedte, norske kirkeordinans optoges også de herhen hørende bestemmelser.¹⁹⁰

En ganske egen følge af at forene dåben med almindelig søndagsgudstjeneste blev den overtro, at dåbens kraft kunne yderligere

Træsnit i „Unge karles og drenges spejl“ forestillende en tidlig lutheransk dåb. Det nøgne barn holdes frem over fonten – sikkert for at blive helt neddyppet i vandet. (Det kgl. Bibliotek).

styrkes ved at give de spæde part også i kirkens andet sakramente. Når altergangen var til ende, gik da stundom kalken med den tiloversblevne vin rundt blandt de børn, der på den dag var blevet døbt. Denne overtro synes at have været særlig udbredt i Skåne og på Sjælland. På landemoder både i Lund og Roskilde måtte bispene nedlægge bestemt forbud mod uskikken.¹⁹¹

Når barnet var neddykket tre gange og dåbsordene læst over det, var den egentlige dåbshandling til ende; tilbage stod nu kun en formaning til fadderne. Ikke således i den katolske tid. Dengang havde der været ikke lidet, som endnu var at foretage med de nydøbte, skikke, som de danske reformatorer først havde afskaffet,

Hans Tausen atter genoptaget, men kirkeordinansen sluttelig forbudt. Enkelte af disse skikke holdt sig dog længe efter i mere afsides egne, således f. eks. i Stavanger Stift.¹⁹²

Ifølge Hans Tausens „døbebog“ skulle præsten allerede førend neddykningen i vand *smøre barnet med olie* på brystet og skuldrene, sigende: „Da smør jeg dig med olie til et saligheds tegn, at Gud vil være dig mild og blid i vor herres Jesu Kristi navn.“

Efter dåben skal præsten „gøre kors i nakken på barnet med olie, sigende: Den almægtigste Gud, vor herre Jesu evige fader, som dig nu haver anden tid igenfødt formedelst vand og den hellige ånd og haver forladt dig alle dine synder, han smøre dig med sin hellige olie til evig tid! – fadderne: amen!“

„Siden skal præsten sætte barnet en *hvid hue* på, sigende: annam dette hvide og ubesmittede klædebon på dig, og bær din dåb så ubesmittet frem for Jesu Kristi domstol, på det at du må få det evige liv! – fadderne: amen!“

„Siden skal præsten *give barnet et lys i hånden*, sigende: annam dette tændte lys og bevar din dåb ustraffelig, på det, at når Herren kommer og farer heden til sit bryllup, du da må være redebon at gå hannem imod med alle hans engle og leve siden evindeligt med hannem! Guds fred være med dig! – fadderne: amen!“¹⁹³

Af disse skikke gik salvningen og lysbæringen temmelig hurtigt i glemme, efter at de var forbudt; i det 17. århundrede omtales de, så vidt vides, ikke mere. Derimod ligger en dunkel erindring om den hellige, hvide hue vistnok – som vi tidligere har set – til grund for den hårdnakkethed, hvormed brugen af hue på dåbsdagen endnu holder sig i Norden.

Under alt dette havde *gudmoderen* udfoldet en meget travl virksomhed. Den indskrænkede sig ikke blot til hurtigst muligt at afklæde og påklæde barnet, nævne dets navn og i rette tid svare „ja“ til præstens spørgsmål. En dygtig gudmoder måtte kunne bestride langt mere. Hun måtte for det første bære barnet højt og frit og med en glad mine. Undlod hun dette, blev følgen den samme, som hvis hun på vejen til kirke havde ladet nogen gå eller ride foran sig: barnet blev fortrykt og fik trællesind. Fremfor alt måtte hun vogte sig for at tabe noget af barnets eller sit eget tøj. I så fald blev den lille kluntet, ja farlige sygdomme som epilepsi kunne blive følgen. Græd barnet, eller blev det uroligt, skulle hun lade som intet,

thi sligt betød ikke andet end, at det ville få en smuk og kraftig røst og forstå at bruge sine lemmer. Men visse hun for det for at få det stille, ville hendes urolige bevægelse forplante sig til barnets hele liv, og ingen kunne så vide, hvorledes *det* ville ende. Det var ligeledes en egen sag med hendes svar til præsten. Hun skulle naturligvis passe at besvare hans spørgsmål med „ja“. Men kom hun til at sige et eneste „ja“ for meget, eller stemte hun blot i med, når fadderne svarede „amen“, så afsatte dette blivende spor i barnets svækkede åndsevner. Derimod var hun i stand til at gøre det letnemt ved uafbrudt stille for sig selv at gentage hvert et ord, præsten læste over det. Endnu i vore dage er det i flere egne skik, at gudmoderen under dåbshandlingen mumler præstens ord efter.¹⁹⁴

Når formaningen til fadderne var oplæst, gik disse en for en op til alteret for at *ofre til præsten*. Under denne ofring skulle gudmoderen stå oprejst ved udgangen af sin stol med barnet på armen. At glemme dette var meget farligt. Endnu ved midten af det 19. århundrede hedder det fra Slaglille ved Sorø om en vogterdreng, der var lidt forstyrret og til sidst blev syg og døde: „Gamle Karen mener, at der var nok sket en forseelse ved barnets dåb, enten at konen, som bar det, for ofte har sagt ja til præstens spørgsmål, eller hun har måske sat sig ned med barnet, medens fadderne var oppe at ofre. Nogen forseelse må der være sket, for ellers kunne troldfolk ingen magt have fået over barnet.“¹⁹⁵

Når fadderne vendte tilbage fra ofringen ved alteret, gik de hver især hen til barnet og lagde en guld- eller sølvskilling på dets bryst. Gudmoderen måtte nøje mærke sig, hvad enhver lagde, for senere at kunne gøre forældrene rede herfor. Stundom var der på barnets dragt anbragt en lomme, så at den spæde selv kunne gemme sine penge. Blandt de i „Dansk Folkemuseum“ bevarede „kristentøjjer“ findes et med endog to lommer, en stor og en lille, rimeligvis til store og små mønter.

Denne ofring af *faddergaverne i kirken* fandt i det 16. århundredes første halvdel endnu sted hos alle, høje og lave.

Da således i året 1557 Christian III afsendte Peder Oxen til Mecklenburg for på hans vegne at stå fadder til hertug Ulriks og Elisabeths datter Sofie, den senere dronning af Danmark, gav kongen ham udtrykkelig befaling til at aflevere faddergaven til barnet i kirken samt at ledsage den med nogle velvalgte ord. Peder Oxen blev

imidlertid forhindret i at lystre denne befaling, da dåben ikke foregik i kirken, men i hjemmet, og ingen af de andre holdt nogen tale, idet de afleverede deres gaver. Han gjorde da som disse, idet han oppe i salen, hvor dåben foregik, tavst lagde sin foræring – ikke på barnets bryst, dertil var der uden tvivl for mange gaver – „men var sat et håndbækken på skiven [bordet] af sølv, dér ginge hver til og lagde udi, hvad frøkenen blev foræret med“.¹⁹⁶

Første gang den gamle skik vides at være blevet brudt i Danmark, var underligt nok ved Christian IV's dåb, da altså 20 år efter den samme lille „frøken Sofie“ havde sin ældste søn i kirke, og hendes moder, den danske prinsesse Elisabeth bar ham. Måske har man ved denne lejlighed fundet det anstødeligt, at hertuginde med kongesønnen på armen skulle stå og nikke tak til enhver i hele den lange række af faddere; eller man har vel snarere frygtet for, at denne ceremoni, korrekt udført med lange taler fra og til hver af giverne, ville trække den alt i forvejen meget lange kirkelige handling ud i det uendelige. Vist er det, at da mester Katholm havde endt sin prædiken over dagens evangelium, og orgelet spillede til offer, nøjedes man med alle – hertuginde med den lille, fyrsterne, rigsråderne og de andre adelige faddere – en for en at gå op til alteret og ofre til præsten og derpå at begive sig tilbage til sin plads.¹⁹⁷

Sådan afvigelse fra gammel skik smittede. I nutiden har ofring af faddergaver i kirken kun holdt sig enkelte steder hos landbefolkningen, således f. eks. i visse egne af Fyn, Halland og Blekinge.¹⁹⁸

Efter ofringen gik *toget hjemad* i strygende fart, gudmoderen og barnet naturligvis i spidsen. At ile fra kirken med den nydøbte er skik og brug endnu i Norden. I Odsherred på Sjælland hedder det endvidere: man må vel vogte sig for, at der bliver nogen „slippe“ i vognrækken, eller at en enkelt vogn kommer bagefter, thi da får barnet lange hæle, tegnet på trællesind og tyvagtighed.¹⁹⁹

Ved hjemkomsten *modtoges skaren af faderen*, til hvem gudmoderen højtideligt overrakte den lille, idet hun lydigt sagde: „Jeg har modtaget en hedning og bringer en kristen.“ Når barnet, som ved Christian IV's dåb, selv havde fået navnet „Christian“, var der dobbelt betydning i ordene: „Jeg bringer en Christianus“ (et ordspil, som Erasmus Lætus i sin latinske beretning om dåben naturligvis ikke glemmer at fremhæve).²⁰⁰ I Skåne lød det endnu i begyn-

delsen af det 19. århundrede stadig: „Se här får jag glädjen att i Jesu namn lämna dig en christen i stället för en hedning.“ At skikken også dér er ved at ophøre kan sluttes af, at disse ord, der i århundredets begyndelse sagdes lydeligt, ved dets midte kun hviskedes sagte.²⁰¹

Faderen takkede gudmoderen og fadderne i en lille tale, omskrivning af det bekendte: „hvilket igen at forskyldte udi slig og andre måder jeg altid skal findes redebon“.²⁰² Derpå bragtes den nydøbte til ro. Det var en hovedregel, som synes at være fulgt hele Norden over, at den lille ikke måtte omklædes, men skulle sove sin første søvn i kristentøj, for at dåbens virkninger ret kunne gøre sig gældende. Nogle listede sig endda til i smug at klippe en lille stump af dragten, der senere gemtes på barnet som værn mod alt ondt.²⁰³

Førend fadderne fik noget at leve af, forefaldt der først et ejendommeligt optrin, idet de alle førtes ind til moderen, hvor de lykønskende, én for én gik forbi hende og lagde deres gave til hende på sengen. Den tidligere foræring i kirken havde været til barnet og kaldtes stundom: *på brystet*; denne faddergave var alene til moderen og kaldtes: *udi sengen*. Den anvendtes hos høje og lave. I den kongelige befaling angående Peder Oxes sendefærd som fadder år 1557 stod således nøjagtig oplysning om, hvad han havde at sige og gøre, når han før bordet førtes frem til hertuginde seng. Og Peder Oxes indberetning oplyser, hvad der virkelig foregik: efter dåben og ofringen til barnet er alle fyrsterne og fyrstinder og sendebud „opgået udi hertuginde kammer for hendes nådes seng, og dér er overantvordet hertuginde, hvad faddergave hver havde fremsendt med tilbørlig lykønskning ... Hver, som haver fra sig antvordet sin og herres foræring, er hver straks sket besynderlig taksigelse“, hvilke taler Peder Oxe ved sin hjemkomst nærmere skal gengive.²⁰⁴

Da Frederik II år 1581 befalede Absalon Gøye og Breide Rantzau at møde på kongens vegne ved en barnedåb hos hertug Hans, skrev han til dem, at han nok forinden skulle sende dem både „vor faddergave og hvad vi vor kære broders gemal ville have foræret „udi sengen“, som det kaldes“.²⁰⁵ – „Torsdag var jeg udi Notmark til barsel og gav på sengen 1 krone“ hedder det år 1653 fra Als.²⁰⁶

Christian IV's dåb foregik efter storartede forberedelser i Køben-

havn, lang tid efter hans fødsel på Frederiksborg, så at moderen, dronning Sofie, ved dåben for længst havde været oppe. Som en følge heraf kunne gaverne „udi sengen“ ikke godt afgives på behørig vis. Dog er det et spørgsmål, om den gamle beretning ikke sigter til en art hvile på noget, der skulle efterligne en seng, når den siger, at „dronningen blev stillet til sæde midt i salen“. I øvrigt gik alt på sædvanlig vis. Fadderne kom fra kirken først op i salen til hende for at overrække deres gaver. Dronningens hofmester, rigsråd Peder Bille, stod ved hendes side, modtog gaverne og besvarede hver tale med en passende taksigelse, og først da hele dette optrin var til ende, gik man til bords.²⁰⁷

Der var da altså *fire arter af gaver* ved en fuldstændig fadderstads: til præsten, til barnet, til moderen og, undertiden i det mindste, til ammen,²⁰⁸ *på alteret, på brystet, udi sengen og på vuggen*, som de kaldtes. Disse gaver havde både haft og bevarede fremdeles en betydelig indflydelse på dåbsskikkene og den hele fests stilling i det almindelige omdømme.

Der kan næppe være nogen tvivl om, at disse gaver oprindelig har haft en religiøs betydning og været ofre eller beskyttelsesmidler for de pågældende. De to af dem, til præsten og til barnet, kaldtes jo endnu ofre og ydedes i kirken. Og alle havde de det til fælles at skulle gives i form af ædelt metal, der jo ansås for et sikringsmiddel mod troldtøj og alt ondt. Særlig gaven til barnet lader sig vistnok forfølge et par skridt tilbage, for så vidt gudmoderen, efter skik i enkelte egne at slutte, tidligere uden tvivl overalt har givet barnet sin gave allerede om morgenen, for at værne den spæde mod ondt undervejs. I Varend i Sverige lægger endnu gudmoderen „en hvid penning“ på barnets bryst, når hun på dåbsdagens morgen henter det til kirke.²⁰⁹ I Vestjylland lægger man ligeledes om morgenen en sølvskilling på barnets bryst. I Ringstedegnen gemmes den dertil brugte mønt som barnets lykkeskilling. I Kalundborgkanten tror man, at barnet vil blive lærenemt, når dets første bog bliver købt for denne skilling.²¹⁰

I det 16. århundrede var man hos de højest stillede vistnok i reglen ude over den ligefremme overtro på gavernes beskærmende værd. Man betragtede dem som lykønskingsudtryk og vederlag for haft ulejlighed. Dog fulgte man nøje gammel skik, at de altid skulle bestå af ædelt metal. Til barnet valgtes som oftest guld- eller sølv-

mønster, om muligt forældede. Moderen foretrak man gerne at give et sølvbæger, en kande, et saltkar eller lignende stykke bohøve, sjældent eller aldrig derimod et smykke.

Følgen var, at man kunne komme i forlegenhed, når man i sidste øjeblik, måske halvt uventet, blev indbudt som fadder. Mange af datidens breve giver os et indblik i denne art vanskeligheder og den pudsige måde, hvorpå man klarede sig, ved at tage et af husets brugte bægre eller saltkar, ridse andet navn og våbenmærke i og afgive det som nyt. Man stolede trygt på, at modtagerinden ikke tog hensyn til den slidte kant, men blot vejede sig til dets metalværdi, og måske selv ved lejlighed lod det gå videre. Et og samme bæger kunne således som faddergave rejse landet rundt.

... „Kære Birgitte og kære søster! Som du skriver mig til, i hvilke du er begærendes, at jeg ville vel gøre og låne dig en stob [et bæger], som du ville give til faddergave, så sender jeg dig nu en stob, som vejer 122 lod, og dersom du ikke havde været min ven så god, havde du ikke bekommet den, og begærer jeg ikke pendinge derfor, men lige sådan en stob igen og så god, som den er“²¹¹

Selv faddergaverne til dronning Sofie ved Christian IV's dåb var ikke alle nye. Vi er endnu i stand til at kigge Christoffer Gøye i kortene:

... „Kære Mogens!“ skriver han, da han skal til festen, „har jeg nu bekommet den stob, som du sendte mig, og takker dig gerne, fordi du vil unde mig den. Så har jeg nu ladet veje samme stob i København, da vejede den 205 lod, som jeg lod godtfolk se på. Og vil jeg give dig så meget sølv igen, som samme stob vejede, desligeste så meget guld, som der skal til at forgyldte sådan en stob med, og hvad lod arbejds løn kan koste. Om du vil unde mig den derfor, da skal jeg fornøje dig derfor, når Gud vil jeg kommer til København, og vil gerne forskyldte det igen, i hvad måde jeg kan“ osv. ...²¹²

Som eksempel på en faddergave, der alt havde været omkring og fremdeles skulle videre, kan anføres følgende:

... „Kære farbroder! haver jeg bekommet eders skrivelse, hvorudi I er begærendes, at jeg vil låne eder den stob, som min moder fru Beate gav Mette. Kære farbroder! så kan jeg eder venligen ikke forholde, at samme stob haver været mer end otte dage i Odense at lade sætte andet våben på, thi jeg er selv beden til fadder på samme tid. Men dersom jeg havde vidst det noget tilforn, da skulle I,

I Gunderslev Kirke i Sydsjælland findes to skulpturer forestillende Christoffer Gøye – død 1584 – og hans hustru Birgitte Bølle. Det er rester af et stærkt ødelagt epitafium. Christoffer Gøye til Gunderslevholm og Orebygård hørte absolut ikke til de mest fremtrædende adelsmænd. Han deltog i Den nordiske Syvårskrig uden at udmærke sig på nogen måde; men han skrev hyppigt breve til sin kone, refererede lidt af krigens gang, spurgte til sine godser og bad hende sende nyt tøj. Når ægteparret huskes, skyldes det, at deres private korrespondance er bevaret – både de breve, de sendte til hinanden, og de breve, de modtog fra andre. Korrespondancen, der nu findes i Rigsarkivet, var vistnok med til at vække Troels-Lunds interesse for det 16. århundrede; i hvert fald har han øst flittigt af brevenes mange private oplysninger.

så sandt hjælpe mig Gud! gerne have bekommet den, i hvad råd jeg havde selv fået. Men jeg sender eder en kande, som min moder fru Ida gav mig. Dersom eder dér var tjent med, da under jeg eder denne rettelig gerne. Dersom eder synes, hun var for ringe, da kan I vel lægge noget guld deri, så I lige vel kan bestå dermed“ osv.²¹³

Som eksempel endelig på håbløs forvirring kan anføres følgende skrivelse fra fru Kirsten Bølle på Basnæs, der, indbudt til fadder, har været så uheldig ikke blot at glemme dåbsdagen, men tillige er uvidende om, hvorvidt gården, hvor barslen står, ligger i Jylland eller i Fyn:

... „Jeg kan ikke klage, så jeg har forset mig, at jeg ikke haver sendt min faddergave over til Hans Johansens barn. Jeg forså mig i dag, jeg mente, at det skulle have været på søndag otte dage, men i dag så jeg i brevet, at det skal være på søndag. Og vil jeg skrive Margrethe til og sende hende min faddergave. Men det kan nu ikke komme frem før efter barselen; nu ved jeg aldrig, heller „Fabuslett“ [gården Fobislet i nærheden af Kolding] ligger i Jylland heller i Fyn“ osv. ...²¹⁴

Hos almuen, især landbefolkningen, havde troen på faddergavernes signende og beskærmende kraft endnu langt fra tabt sig. Men samtidig var den opfattelse stærkt i fremvækst, at de var en art vederlag for haft ulejlighed. Den lutherske gejstlighed fremmede denne opfattelse, og Peder Palladius gik på sin djærve vis endnu videre og erklærede faddergaverne for en kristelig opmuntringspræmie for talrigt afkom: „Fadderpenge, de gives ud for en anden sags skyld, som er, at fader og moder skulle ikke falde udi mishåb, for Gud giver dennem flere børn, han vil også give dennem mere at føde dem med, derfor giver man barnet penge, ligesom man giver også brud og brudgom penge og boskab at behjælpe dennem frem med udi deres ægteskab.“²¹⁵

Datidens forældre faldt ikke så let i „mishåb“ på et område som dette, og Peder Palladius' forklaring åbnede derhos de lyseste ud-sigter. Den udvej lå nemlig så nær, at man for at styrke sit håb indbød flere og flere faddere.

I den katolske tid havde læren om fadderskabets beslægtende kraft sat en naturlig stopper for tilbøjeligheden til at *indbyde mange faddere*. Nu fik derimod denne lyst frit løb. Allerede år 1549, kun en halv snes år efter reformationens indførelse, var man i Danmark nået så vidt, at kongen måtte udstede følgende brev til landets samtlige biskopper:

„Os er til vidende vorden den store uskikkelighed, som sig almindelig begiver i alle sognekirker, at når nogen lader døbe deres børn,

så indbyder de så mange faddere, at disse næppeligen kunne fange rum hos fonten. Og det sker mere af gerrighed end til Guds ære, og sognepræsterne sligt til stede for en ringe fordels skyld, de deraf kunne fange formedelst et føje offer. Thi forbyde vi at indbyde flere faddere end tre eller fire i det allermeste, på det at slig uskikkelighed må igen afkomme og plat nedlægges.“²¹⁶

Sligt var imidlertid lettere sagt end gjort. Begge parter, forældre og præst, så jo deres fordel ved, at fadderne var mange. Det var da de færreste præster, der stillede sig mod strømmen og som f. eks. hr. Christen i Kværndrup på Fyn endog vovede at nægte et barn dåb til sædvanlig tid under gudstjenesten, fordi fadderne var for talrige. Menigheden anklagede ham da også ganske roligt for bispen, idet de påstod, at han ved at døbe barnet efter prædiken og sammen med et slegfredsbarn havde erklæret det for uægte.²¹⁷ Mange faddere og så selv præst, til hvem der skulle ofres, gav dobbelt indtægt. Det var da let forståeligt, at f. eks. præsten Christian Nielsen Juel havde 14 faddere til sin første søns dåb, 13 til sin andens og 19 til den tredjes;²¹⁸ eller at præsten Christian Brun i Nyborg havde 20 faddere til sit ene barn og 21 til et andet;²¹⁹ eller at hin ovenomtalte præst, der anvendte ikke blot piber og trommer, men også strengeleg, anbragte denne musik i spidsen for 24 faddere;²²⁰ eller at præsten Niels Poulsen i Lading mødte med 44 faddere ved sin søns dåb, osv.²²¹

Den samme tilbøjelighed til at have mange faddere gjorde sig ligeledes gældende hos adelen, om end hensynet til indtægten ved faddergaverne her ikke behøvede at være enerådende. Så vidt man kan skønne, synes det at have været betragtet som udtryk for anselighed og pragt at møde med mange faddere, hvilket derfor især anvendtes ved første barns eller første søns fødsel. I øvrigt toges dog mange andre hensyn, til moderens tilstand f. eks., slægt og venners nærhed osv., så at man i samme ægteskab kunne træffe et barn med 42 og det næste med ikkun 5 faddere.²²² Et højdepunkt som 51 faddere – hvad en vindskibelig familie i Roskilde år 1549 havde drevet det til²²³ – nåedes dog vistnok sjældent eller aldrig blandt adelen.

Endnu ind i det følgende århundrede holdt disse forhold sig uforandrede. År 1625 lyder således den gamle klage fra en af Københavns præster til kansler Christian Friis: „Dåbsens sakramente misbruges slemmelig; man gør et kræmmeri heraf.“²²⁴ De gamle for-

bud måtte bestandigt gentages både i Sverige, Danmark og Holsten;²²⁵ og med føje kunne Peder Syv optegne blandt danske ord-sprog: penge vil der til, sagde manden, han bad til fadder.²²⁶

De midler, hvorved man søgte at råde bod på ondet, var, foruden almindelige forbud, pålæg og straffe af forskellig art. I Ribe befale-des det således år 1561, at ingen måtte give mere end 1 dalers vær-di i fadde-gave.²²⁷ I Stralsund 1649 var man så snedig at tilføje, at samme daler skulle overrækkes åbenlyst og ikke indsvøbt i papir.²²⁸ I Ålborg satte man år 1569 en bøde af 3 mark til rådet og 8 skilling til bytjenerne for hver fadder, der var indbudt mere end fire.²²⁹ I Helsingør straffede man ikke blot med bøder, men hensatte uden barmhjertighed i „kælderen“ enhver, der søgte ulovlig fadder-for-tjeneste.²³⁰

Hvad hjalp det imidlertid alt sammen? Tilstanden på landet er ypperligt malet i følgende meddelelse fra Fyn år 1667: „Den 16. februar var jeg i Odense i et fornemme hus, hvor jeg ofte kom; og der indfandt sig en bondemand at betale sin husbond, som boede sammesteds, sin landskyld med rede penge, hvilke han sagde sig nylig at have bekommet til fadde-gave, da hans barn var i kirke, såsom de fleste bønder på landet havde nu den skik at byde *moxen alle deres sognefolk til fadder*, når deres børn skulle kristnes. Nogen latter fik vi ellers af den samme bonde, da han med alvorlighed beklagede, at en pige iblandt fadderne havde ikkun offereret et sam-menlagt stykke tomt papir med en knappenål for, og dog (sagde han) var der ingen iblandt gæsterne, der åd så uforskammet til barslen som hun.“²³¹

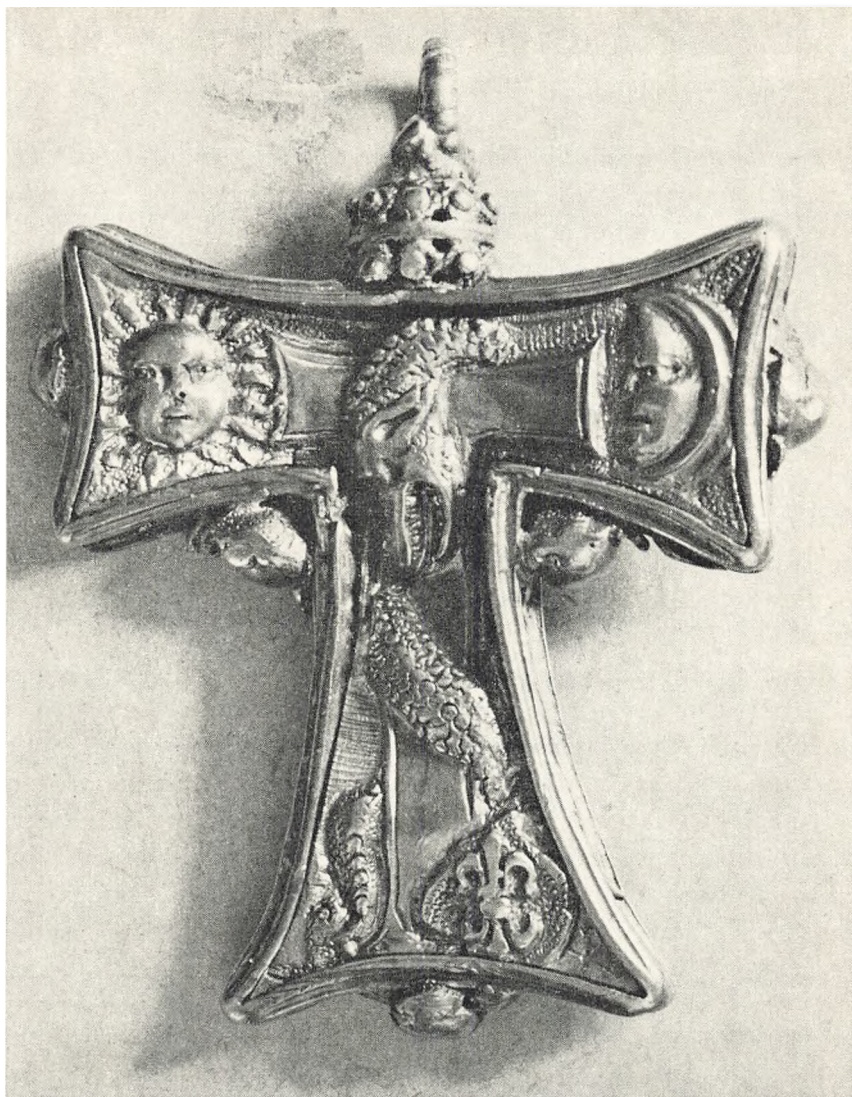
I byerne kunne man vel lettere komme efter overtræderne; dog nyttede dette kun lidt, når det var selve dem, der skulle sørge for lovens overholdelse, der brød den. I Ribe mødte således en af by-tjenerne – eller stadsbudene, som de nu kaldtes – i året 1663 med 23 faddere; år 1670 en anden stadstjener med 21 faddere,²³² osv. Men hertil kom, at man tidlig havde fundet på en udvej. I stedet for mange jævninge indbød man få, men gode betalere, der ifølge deres stilling ikke let kunne undslå sig. Således opstod den skik, hvis spor alt lader sig påvise i det 16. århundrede, men som stærkt bredte sig i det 17.: alene for indtægtens skyld at indbyde fornemme og velstående folk til at stå fadder. Lige så lidt som deres forgænge-re, de indbudte afdøde ved de katolske dåbsfester, behøvede disse

personlig at give møde, men derimod stillede man det krav til dem, at de lod høre fra sig ved en klækkelig gave. I Christian IV's dagbøger findes ikke få optegnelser om slige indbydelser til fadder, hvorved der gerne faldt en dukat, en rosenobel eller to af til vedkommende. „6. september 1618 gav jeg en skipper i Kolding, som mig bad til fadder, en dukat.“ „Var jeg fadder til Erhard Trompeters datter og gav til fadderpenge 2 rosenobler, de fattige 2 dalere,“²³³ osv.

I byerne var det især borgmestre og rådmænd, der var udsat. Borgmester Hans Friis i Ribe f. eks. stod således i årene 1624–26 fadder til femten børn. Især udmærkede byens laveste betjening, bødlen og mestermanden, sig ved denne art påtrængende høflighed. „Hans Skarpretter“ i Ribe havde år 1652 tre rådmænd, en borgmesters kone og en rådmands datter til faddere for sit barn. Gotfred Mestermand sammesteds mødte nogle år efter med 14 faddere, hvoriblandt flere rådmænd og rådmandskoner. Også her var der imidlertid et lavmål, under hvilket man ikke kunne gå. Til en rådmands uægte barn var det en umulighed at skaffe faddere. Der er noget eget ynkeligt og håbløst forladt i kirkebogens tørre beskrivelse af et sådant tilfælde: „Faddere: ingen; og bar han den selv til dåben.“²³⁴

Det gik med de talrige faddere som med alle beregninger af denne art: jo almindeligere de blev, des mere ophævedes virkningerne. Som ved et spilleregnskab i nutiden udlignede i et længere tidsrum set indtægter og udgifter vistnok som oftest hinanden.²³⁵ I øvrigt havde faddergaverne den fordel, at de gerne modtoges, medens familien var ung og indtægterne knappe, og først atter skulle udgives i større mål, når velstanden var vokset. Beregninger i så henseende var dog i hin tid langtfra til at lide på. Selv den ældste borgmester, der hvad faddergaver angik for længst var kommet på udgiftssiden, kunne, når han blev ledig, gifte sig på ny og så år ud og år ind kræve ind igen, hvad han forud havde måttet bøde til andre.

I nær forbindelse med de talrige faddere stod den skik, at *opsætte dåben i længere tid* efter fødslen. Herved opnåedes der, at man kunne indbyde faddere også langvejs fra, hvilket, som vi tidligere har set, omtrent fra århundredets midte gav anledning til de skriftlige fadderindbydelser. Men også anstalterne til barselgildet kun-

I haven til Højrupgård på Fyn har man fundet dette guldsmykke med symbolerne på dagen og natten, korset og slangen. Dobbeltliljen forneden er familien Juuls våben, og smykket må da have tilhørt Anne Juul, der i en alder af 63 år ægtede ejeren Hartvig Kås. Man kan formode, at smykket har været en faddergave skænket hende ved fødslen 1547. (Nationalmuseet).

ne på denne måde træffes i fyldigere grad, så at det kunne blive, hvad det burde være, en storartet fest, og moderen kunne, hvad hun naturligtvis helst ønskede, være ganske helbredt og selv ordne festen.

Følgen blev, at man ud fra disse hensyn begyndte at udsætte barnets dåb og barselgildet stundom endogså lige til moderens kirkegang, altså seks uger efter fødslen.

Eksemplet hertil gaves tydeligt nok fra oven. Med Christian IV's dåb tøvede man således ikke blot til dronningens kirkegang, men endog en ugestid efter. Med Christian IV's datter Elisabeths dåb år 1606 ventedes der endog over to måneder.²³⁶ Og hvad der således fik lovlighedens og fornemhedens stempel fra oven, efterlignedes snart også nedefter.

Men herved gaves der et eksempel af den allerfarligste art. Hine rige familier havde nogenlunde let ved uger og måneder igennem at våge over barnet, nat og dag værne det mod djævelen. Men for mindre vel stillede var dette umuligt. Ikke desto mindre begyndte man at efterligne uskikken til største skade for den spæde.

Hvad århundreder igennem havde holdt stand: nødvendigheden af snarlig dåb, begyndte altså mod det 16. århundredes slutning så småt at vige, ikke for en dybere religiøs opfattelse, men blot for bevæggrunde, der, sædeligt set, kun havde grumme ringe værd. Man udsatte dåben, ikke fordi djævlerygten var ophørt, men trods det, at man endnu nærrede den.

Regeringen var sig faren ved dette omslag bevidst. Men den var vanskeligt stillet, for så vidt den på én gang selv nærrede den gamle tro og samtidig selv var den, der gav det slette eksempel. Man klarede sig da ved nedefter at forbyde uskikken eller ved forsøg på at udrydde dens anledning, de store barselgilder.

Fra slutningen af det 16. århundrede fremkom der da en række af kongelige *befalinger om snarlig dåb*, der på én gang viste den gamle skik, som man søgte at underbygge og bevare, og det frafald derfra, som tydeligt nok var begyndt. Medens gammel skik, som ovenfor omtalt, krævede dåben en dags tid eller to efter fødslen, veg Christian IV's forordning for hertugdømmerne af år 1636 allerede til fire dage,²³⁷ og forordningen for kongeriget af 1646 til otte dage efter fødslen.²³⁸

For gejstlige var fristelsen, men tillige også brøden ved at opsætte

dåben, størst. Allerede tidligt lød derfor på landemoderne advarsler herimod. Det var ikke uden brod, når den nye skik betegnedes som hofskik, og det f. eks. forbødes „efter den nye hove-sædvane, at forhale sine børns dåb for skændig pral og profits skyld“. Allerede år 1578 måtte præsterne på Sjælland trues med offentlig anklage, såfremt de afholdt deres børn mere end otte dage fra dåben. Bispem på Fyn afkrævede i dette tilfælde sine præster en bøde på 4 daler.²³⁹

Regeringens andet middel var forbud mod *barselgilder*, Christian IV gik i så henseende videst, idet han år 1624 udstedte et almindeligt forbud herimod: „Barselkost skal aldeles være afskaffet, så at intet måltid eller gæstebud fadderne eller andre må gives.“²⁴⁰ Tre år forinden havde konsistorium ved Københavns Universitet udstedt et lignende forbud, og under en mulkt af 20 daler afskaffet „al barselkost blandt os og alle vores.“²⁴¹ En ældgammel skik som denne lod sig imidlertid ikke således bortvejre ved et flygtigt kongebud. Fra oldtiden af havde det i Norden hørt med næsten til menneskerettighederne at få livets de tre hovedbegivenheder: ankomsten til verden, valget af ægtefælle og bortgangen fra verden, fejret med fest. Disse tre gilder hædredes endnu fremdeles med den gamle festbetegnelse: „øl“ – barsel (barnsøl), fæstensøl og gravøl – og det fulgte af sig selv, at man nu så lidt som forhen var villig til at opgive dem. Det blev da kongebudet og ikke skikken, der måtte give efter.

Såvel før som efter forbudet fejredes barselgilderne altså med vant pragt. Som eksempel på slige festers anselighed i det 16. århundrede kan anføres Holger Rosenkrantz' barselgilde den 2. september 1572, hvor han havde til gæst foruden kongen selv 66 herremænd, 66 fruer og enkefruer samt 7 jomfruer, i alt 140 gæster foruden disses følge.²⁴²

Efter gammel skik skulle et ægte „barnsøl“ vare mindst tre dage i træk. At dette også var tilfældet, bemærkes udtrykkelig ved de to barselgilder, som Erik Rosenkrantz, lensmand på Bergenhus, gav i årene 1561 og 1562, der begge fejredes med største pragt og varede hvert i tre dage.²⁴³ År 1586 blev det forbudt præsterne på Fyn at holde barselgilde flere dage i rad.²⁴⁴ At det også er gået livligt til ved bøndernes barsler, kan ses af de mange bøder, som disse gav anledning til. Kvinderne synes at have været særlig oppe ved denne

art fest. I Hälsingborgs lensregnskab for året 1579 omtales således en barsel, hvor en kvinde blev såret, men rimeligvis efter tapper modstand, „bierredrengene i Vinslöv“ måtte i hvert fald bøde 6 daller for deres „oprør“ ved denne lejlighed.²⁴⁵ Det er ret betegnende for sådanne gilder, at man for alvor kunne erklære vidnesbyrd i en sag for ugyldige, fordi de var „tagne af barsellag, efter løse, letfærdige og drukne folks munde“.²⁴⁶

En opfattelse synes man at have været enig om Norden over, det var, at det særlig ved barselgilder burde gå overflødigt til. Dette stod vistnok i forbindelse med, at tidligere havde kosten ved dette gilde for en stor del bestået af „barselgrød“, altså af retter, som gæsterne selv havde medbragt, hvorfor det da blev disses skam, om maden ikke slog til. Var der for knapt med barselkost, antoges dette at ville få skadelig indflydelse på barnet. „Ved barselgildet må grøden ikke spises rent af fadet, thi da bliver barnet fattigt,“ hedder det endnu i Vestsjælland.²⁴⁷ Det får i så fald „lange hæle“, siges der i Fyn.²⁴⁸ Et spøgefuldt kraftudtryk for knap barselkost har endnu holdt sig i mundheldet: „At slå til som ved skrædderens barsel, hvor de åd barnet med.“

4

Når på gammeldags vis dåben og barselgildet havde fundet sted et par dages tid efter fødslen, forestod der lige ovenpå endnu et gilde. Barselen var jo til ære for barnet, og den senere kirkegangsfest til ære for moderen. Men foruden disse to hovedpersoner var der endnu en part, hvem tak og hæder tilkom, det var alle de kvinder, der under fødslen så troligt havde stået moderen bi.

Til ære for disse og som en slags afskedsfest for dem holdtes der da dengang ligesom endnu i mange egne et gilde, så snart moderens tilstand tillod hende selv at overtage styret, altså i reglen to til otte dage efter fødslen. Denne fest kaldes med forskellige navne *kvindegilde*, *konebarsel*, *kvindebarsel* osv. og udmærker sig den dag i dag ved sin usædvanlige livlighed.

Skikkens ælde kan man slutte sig til fra dens udbredelse, idet den endnu har holdt sig ikke blot i det nuværende Skandinavien, særlig

i Danmark, men også i tidligere nordiske lande som f. eks. øerne ved Rigabugten.²⁴⁹ Vanskeligere er det derimod, når talen er om det 16. århundrede, at holde denne fest bestemt ude fra fødselsbeværtningen og barselgildet, idet disse tre ganske naturligt for en udenforstående måtte – sammentrængt som de var på nogle få dage – glide over i hinanden. Hvad der ikke lidet bidrager til denne billedets utydelighed er, at de fleste endnu bevarede meddelelser fra hin tid er forfattet af mænd, men disse var netop udelukket fra „kvindegildet“. Denne skik overholdes fremdeles temmelig strengt både på de danske øer, i Nørre- og Sønderjylland.²⁵⁰ Selv på Runø ved Rigabugten, hvor reglerne er slappede, må kun indlades foruden husstanden „en eller anden olding af familien og præsten“.²⁵¹

Gæsterne var i mange tilfælde alt til stede i forvejen. Hvor de måtte indbydes på ny, skete dette vistnok, således som endnu er brug i enkelte egne på Sjælland, ved en pige, der går fra gård til gård med en stok i hånden. Hvor hun kommer hen og melder sit ærinde, søger hun hemmelig at få stillet stokken til side i en krog. Men konerne, der indbydes, passer omhyggeligt på, at hun får den med; thi den, hos hvem stokken bliver stående, skal være den næste til at gøre „kvindegilde“.²⁵²

Beværtningen synes fortrinsvis at have bestået i stærke drikke, der temmelig hurtigt bragte samtlige gæster på et højdepunkt af munter stemning. Selv i en langt senere tid, hvor kaffen delvis har afløst de stærke drikke, var selskabet gerne overmåde lystigt. Et „kvindegilde“ i Sønderjylland i det 19. århundrede beskrives således: „Så snart det tilstrækkelige antal kopper kaffe er drukket – to kopper er taksten, så længe man sin ske på tværs over den omvendte kop, og drikker først de næste tre, efterhånden som man nødes – går det løs på at „drikke passer“. En „pas“ er et lille glas koldt brændevin. Ingen kone må da længer nævne nogen af familien ved deres rette navn, de skulle kaldes efter deres forhold til barnet „bajmor“ (dvs. jordemoder), barselmor, barselfar, oldemor, oldefar osv. Er koner til stede, der ellers kaldes efter deres mænds bestilling, f. eks. smedekonen, krokonen osv., skal de nævnes ved deres fornavne, og gør nogen fejl heri, må hun straks have „en pas“. Desuden drikkes der skåler, alle sammen i „passer“, for barselmor og barselfar, for barnet, for oldefar og oldemor, for søskende og slægt, så længe der er nogen tilbage ... De, som endnu kan stå på benene efter alle de

mange „sundheder“, samles uden for huset, og der er en syngen, hurraråben og hallo, så man kan høre det over hele byen.“²⁵³

Noget lignende foregik vistnok i reglen i det 16. århundrede. Når man her havde drukket og danset længe nok i selve barselstuen,²⁵⁴ forlagde man sikkert også ofte forestillingen til det fri, til ikke ringe lise for moderen og den spæde. Hermed var imidlertid festen ingenlunde til ende. Det var tværtimod blot den mere offentlige del af den, der nu begyndte, den hvortil mænd også kunne være vidne.

Det er ikke uden grund, at denne festens sidste halvdel så ofte er blevet slået sammen og forvekslet med de hjælpende kvinders vilde tog lige efter barnets fødsel og moderens første måltid. I virkeligheden afveg den ikke derfra. Den samme ubændige kådhed, den samme yderliggående vildskab prægede disse to enestående lejligheder, ved hvilke kvinder havde hævd på at optræde berusede i flok. Med rette anså mænd det for rådeligst at holde sig på afstand fra disse furier, hvis raseri det var livsfarligt at udsætte sig for. Og man forstår ved synet af sådanne udskjelser, at en tid, der ellers ikke kunne kaldes snerpet, for alvor kunne falde på, for at undgå sligt, helt at forbyde alt, hvad der hed barselfestligheder.

Hvad der foregik i det 16. århundrede ved „kvindegilderne“, kan man slutte sig til af det, der har kunnet holde sig ned til det 19. århundrede, trods mildnede sæder og forbud på forbud udstedt i mellemtiden. Vælger vi blot en enkelt landsdel, Sønderjylland, der langtfra kan siges at have ligget særlig fjernt eller ugunstigt for kulturens påvirkninger, og sammenstiller vi forskellige beretninger herfra, vil billedet, de danner, være af den natur, at det vil forekomme os som en alt for overdreven beskrivelse selv af det 16. århundredes forhold.

„Når konerne ved „kvindebarselen“ har drukket tilstrækkeligt inde i stuen,“ fortæller en meddeler, „går toget byen rundt. Det er en vild jagt, de bryder ind i husene, tager med sig, hvad de kan få fat i, kød, æg og brød. Syngende og dansende går det videre. En mand, som de møder, river de straks hatten af, og han må danse en polsk med „æ bajmor“ (jordmoderen) midt på gaden. En mand kommer kørende med en tom vogn, hele sværmen stimler straks om ham, hatten må af, og så sætter de sig op at køre, så mange som kan rummes på vognen; det er et leben. Nu kommer de forbi smedjen, dér

vil de ind og holde sig lystige med smeden, men han griber en gløende jernstang, som han slår fra sig med, og holder sig således flokken fra livet.“

Fra en anden egn hedder det: „Dér gik det da muntert til, og konerne drak sig en rus. Derpå gjorde de besøg i byen, og hvor de traf et mandfolk, måtte han, om han ville beholde klæderne på kroppen, danse med dem. Den dag gjorde de al den fortræd, de kunne, og ingen af de nærmeste gårde blev forskånet for en eller anden ødelæggelse. Man har således fortællinger om, at barselkonerne (således kaldtes de) har kastet vogne ned i brønden og båret et eller andet, såsom korn eller halm, langt uden for byen, ja i Haverslund flyttede de endog engang et helt læs favntræ med vogn og alt op på husmønningen. Hele dagen blev tilbragt på denne måde, og konerne var ret en skræk for alle naboerne, thi endogså gamle, adstadige koner måtte være og var også på denne dag som ellevilde“.

En anden melder: „Konerne løb omkring i byen, rev huerne af alle de kvindfolk, de mødte, og ligeledes hattene af mandfolkene, som de da ødelagde eller fyldte med skarn, og så dansede de som besatte, med hvem de fik fat på. Stod der en vogn ude, så blev den stykkevis adskilt og kastet omkring. Kom der en kørende, blev vognen standset, hestene fraspændt og alle slags gale streger udøvet. I Tinglev Sogn, Slogs Herred, kom således en mand kørende, da konerne løb gale, en hel flok sådanne kvinder standsede ham med hujen og skrigen og befalede ham at køre en tur med dem. Det var forgæves, at han satte sig til modværge, alle myldrede de op på vognen, rev pisen fra ham og ville selv køre. Dette fik han dog forhindret ved gode ord og kørte så lystigt af sted med de ubudne gæster. I nærheden var der et stort og vandrigt kær, det kørte han midt ud i, gjorde så i en fart hestene løs fra vognen, sprang op på en af dem og jog af sted. Nu kom raden til konerne at give gode ord, men manden red sin vej og hele det pæne selskab måtte vade i land“.

„Dette skete i meddelerindens moders tid i sidste halvdel af det 18. århundrede. I Dagebøl, ude i marsken, var det endnu i 1820 ikke meget anderledes end forhen i Tinglev. Meddelerinden har dér selv været vidne til lignende optøjer.“

En anden beretning: „Jeg kom kørende gennem Læk med mit herskab og havde fire heste for. Som jeg drejer ind ad byen, kom-

mer ikke dér hele sværmen farende! Der var en syngen og en råben, og de stimlede straks om vognen, ville op at køre og gjorde meget „tombet kram“. Jeg varede dem ad, at de skulle tage sig i agt; men de råbte bestandig mere og ville op på vognen og rive hatten af mig. Så slog jeg et skrald med pisken, så alle fire heste stejlede og for af sted i galop, og vognstjærten greb fat i skørtet på en af dem og slæbte hende et langt stykke med, men hun kom dog godt fra det og slap med angsten. – Wen de kvindfolk få noget i hovedet, så er de også alt for tombede.“

Endnu en beretning: „Da jeg var dreng, stormede de engang ind i skolen op på borde og bænke. En tog skolemesteren og dansede rundt med ham, de andre greb os drenge, og det blev en dans, som jeg aldrig har set den hverken før eller siden.“

En sidste: „Det var en søndag eftermiddag kort før krigen [1848]. Vi sad omme i kroen og spillede solo; vi havde pengene liggende på bordet og hver et glas grog stående foran os. Der var kvindebarsel hos en af naboerne, men hvem tænkte på det. Jeg havde just en solo kulør på hånden, da vi hørte spektaklet: døren flyver op, og i et øjeblik var stuen fuld af fruentimmer. De drak vor grog, sparkede til bordet, så det væltede og pengene røg om i stuen, kortene smed de ud ad vinduet, og da Jes Nielsen, han ville have gjort mig bét, ikke straks slap sine kort, kradsede de ham ansigtet til blods. Sådan endte den solo.“²⁵⁵

En ganske egen skik findes endnu i det vestlige Nørrejylland, idet de indbudte kvinder her afhenter hverandre og overalt, hvor de kommer frem, trakterer med vafler. Det hedder herom: „Tredje eller fjerde dagen efter nedkomsten samles, efter forudgående indbydelse, nabokonerne, for i sluttet trop at begive sig til den såkaldte „konebarsel“. På hvert sted, hvor de kommer ind, giver de vafler til husets folk, og da en kone let kan have 6–7 steder, hvor hun skal ind for at afhente en veninde, og da barselkone naturligvis skal have broderparten af vaflerne, så kan det blive en temmelig stor udskrivning.“

I øvrigt beskrives konebarselen her omtrent som i Sønderjylland: „Tidligere – og i den nordvestlige del af Ribe Amt kan det vel hænde endnu – tog konerne som oftest mere end nødvendigt til sig af drikkevarerne. Ligesom det var klogest for husets mandspersoner at opholde sig i udhusene, medens gildet varede, således var

det farligt for et mandfolk at møde konerne, når de vendte hjem; de ville nemlig trække klæderne og navnlig benklæderne af ham, en skæbne, der er blevet flere til del.“²⁵⁶

– „Kvindegildet“ dannede slutstenen for de „hjælpende kvinders“ virksomhed og ophold i barselstuen. Når det var omme, spredtes de atter fra det hjem, hvor de for en stund havde slået sig ned og ført eneherrerømmet. Faderen og moderen overtog nu igen selv styret.

5

Ældgammel skik og brug krævede, at moderen i de første seks uger efter fødslen skulle indtage en meget tilbagetrukket stilling. Denne opfattelse skrev sig fra bestemmelsen i Mose lov om, at moderen i så lang tid skulle anses for uren, en regel, som den katolske tid havde bragt i anvendelse overalt, hvor den var trængt frem. Ifølge middelalderlig opfattelse i Norden svarede da til de 40 uger før fødslen, i hvilke svangerskabet havde været –

40 uger, det er vist,
så længe gik Marie med Jesum Christ –

40 dage efter fødslen, i hvilke moderen endnu var uren og djævelen undergiven. Først når denne tid var omme, rensedes hun og toges atter til nåde, idet hun af præsten blev højtidelig indledet i kirken og på ny optaget i dens skød. I disse seks uger var moderen altså ligesom barnet før dets dåb *en hedning*,²⁵⁷ og simpel forsigtighed over for djævelen, skamfølelse over for mennesker bød hende at forblive i sengen.

Den gængse betegnelse for denne hendes tilstand var, at hun lå *uden kirken*. I brev af år 1528 fra hr. Vincents Lunge til ærkebispem i Norge hedder det således: „Er min hustru lagt uden kirken fredagen i påske efter en ung datter.“ I et andet af 1526: „Værdes eders nåde at vide, at min hustru lagdes uden kirken efter en ung datter“²⁵⁸ osv. Endnu længe efter reformationens indførelse vedblev man at bruge dette udtryk. I et eksemplar af Niels Hemmingsens huspostil, der udkom år 1576, står der ved prædiken på Mariæ renselsesfest, hvor den jødiske skik omtales, tilskrevet på blad-

randen: „Herfor sige vi nu om barselkvinder, at de er uden kirken.“²⁵⁹

Luther og de øvrige reformatorer var meget vanskeligt stillet over for denne skik. På den ene side nærrede de afsky for den katolske forklaring, at barnefødsel skulle kunne gøre en kvinde uren. Netop den gifte stand var jo efter deres påstand den Gud velbehagelige, og just ved at føde børn „tækkedes hustruen allermost Gud“.²⁶⁰ På den anden side stod jo ordene om kvindens urenhed, og udelukkelse fra templet så længe, nu engang i Det gamle Testamente.

Hertil kom, at det var en mislig sag på dette område uden videre at optræde mod gammel skik. Moderen befandt sig jo dog i denne tid bevislig i en svaghedstilstand, så at hun hårdt kunne trænge til al den ro og frihed, gammel skik undte hende. På denne overgangstids gunstige forløb beroede måske netop det næste barns komme og førlighed. Og under forhold som datidens, hvor gejstligheden mistede så meget både i indtægt og indflydelse, var det også en egen sag at afskaffe den gamle skik, at moderen efter endt svaghedstilstand atter skulle fremstille sig i kirken og takke Gud for sin frugt. Skikken var jo i og for sig smuk, og offeret ved denne lejlighed en af præsternes få, tiloversblevne indtægter. Men beholdt man, som tilfældet blev i Norden, både de 40 dages hvile og indledningen i kirke, så var det på den anden side for meget forlangt af menigheden, at den skulle forstå forskellen fra tidligere. Nu som før måtte det da synes at have sin rigtighed, at moderen var en hedning fra fødslen, indtil hun atter optoges i kirken.

Det gik altså på dette område ganske som på det tilsvarende med hensyn til barnets djævlbesættelse. Reformatorernes optræden var for menigmand vanskelig at blive klar på. De tog sig ud, som om de på samme tid bekæmpede og dog bekræftede sandheden af den katolske lære.

Disse hensyn til forskellige sider lader sig påvise allerede i Luthers egne udtalelser. Snart ivrer han mod Moselovens bud og påstår, at hverken Moses eller paven længer kunne påbyde sligt. Thi barselkvindens urenhed er ikke en naturlig, men af loven påbudt, der har tabt sin betydning for dem, der ikke længer er under loven, men under evangelium.²⁶¹ Snart ynkes han ved rygtet om, at hans tilhængere har prædiket imod den gamle skik og derved foranlediget kvinder til, trods deres svaghed, at begynde på arbejde, hvorved fle-

re har fået deres helsot. Han lægger da sine tilhængere på sinde, at om end loven er ophævet, er de stykker, som ikke blot loven, men naturen selv lærer os, derfor ikke ophævet.²⁶²

Sit tilsvarende udtryk fik denne opfattelse i den danske kirkeordinans' ord: „Endelig de er nu fri for Mose lov, at de ej tør holde sig derefter og ej behøver at lade sig af tjeneren indlede, når de efter deres børnefødsel vil gå i kirke, må de dog holde sig hjemme, som sæd er. Om det end ikke sker af skrøbelighed, gøre de det alligevel for en høviskheds og ærligheds skyld, på det de ingen skulle være til forargelse og ondt eksempel og dermed måske råde ilde for deres børn.“²⁶³

Dette synspunkt blev da det stående i de følgende to århundreder. Kvinderne skulle følge gammel skik uden derfor at dele fortids overtro. „De skulle holde sig hjemme i huset og ikke løbe straks ud, otte eller fjorten dage efter deres barnefødsel,“ siger Niels Hemmingsen.²⁶⁴ Peder Palladius, der som sædvanlig er den tydeligste, forklarer det på sine visitatsrejser således for de sjællandske bønder: „Hvorfor er nu en dannekvinde inde forinden sin kirkegang udi seks eller syv ugers tid, efter hendes barn er født, efterdi hun haver ikke djævelen med at fare udi sin barselseng?“

„Alle mænd vide det vel, og alle kvinder føle det vel, og alle naturlige mestere og læger sige det også, at ingen kvinde kan rettelig vel komme til sin førlighed igen efter hendes barnefødsel før seks eller syv ugers tid ...“

„At en dannemand skal vide at have sin seng for sig selv så længe og lade sin fattige, syge hustru ligge med sit barn, om det er levende, eller for sig selv, om det er dødt. Og når hun kommer oven senge, at hun må liste sig ud og ind i huset og i gården og gøre, hvad hun kan, at hun da ikke nødes eller tvinges hen til bading eller arbejde, til høst, til bryllup, til barsel, at forsprænge eller fordanse sig, at forgøre og forarbejde sig så, at hun forspilder sin mælk, forkaster sit liv eller sit barns liv, eller så fordærver sig, at hun aldrig føder barn derefter, så længe som hun lever på jorden. Der må sålidet ved komme, og besynderlig på den tid, hun er et skrøbeligt kar, som Petrus siger, og da allermest. Når hun er da fordærvet, så haver du selv gjort det, selv må du og have det. Mand haver det mand gør sig selv. Forsømmelse tager ikke mere, end hun kan få.

Derfor er nu en dannekvinde inde inden kirkegang, at hun skal

Peder Palladius (1503–1560) var en almuedreng fra Ribegnen, der gennem skolegang og universitetsophold arbejdede sig frem mod en gejstlig karriere. Han sluttede sig tidligt til reformationen, men fik størst betydning efter dens gennemførelse. Som Sjællands første lutheranske biskop påtog han sig det næsten overmenneskelige arbejde at gennemtrumfe reformationens krav i praksis. Han udsendte bog efter bog – bl. a. oversættelser af tyske reformationsskrifter til vejledning for præsterne, og han gennemrejste ustandselig sit stift for at kunne overvåge alt. Hans mærkeligste værk er „en visitatsbog“, skrevet ud af erfaringerne fra hans rejser. (Maleri på Frederiksborg, Bengtsson fot.).

skåne sig selv på så lang tid. Og min kære kvinde! dersom du varst end så stærk, at du kunne end gå ud, førend din kirkegangs tid kom, da skulle din egen naturlige høviskhed holde dig inde så længe, ... på det at en anden fattig, skrøbelig dannekvinde, der haver en skalk af en mand inden døre at drages med, ikke skal nyde dig ondt af, og han skal rive sin hustru dig i næsen og sige: alt gik hun ud, hvi måtte ikke du gå ud? Så skal mangan fattig, skrøbelig kvinde nyde en hovmodig, stolt og stærk stympet ondt af. Derfor er det bedst, at den ene bliver inde med den anden, indtil deres kirkegangs tid kommer.“²⁶⁵

Hvor stærkt hele denne tankegang trængte igennem, kan bedst ses af, at over hundrede år efter kom der i Danske Lov til at stå et pålæg til barselkvinder om at holde sig inde i fem eller seks uger efter fødslen.²⁶⁶

I den katolske tid havde det hos alle blot nogenlunde velstående været skik, at *moderen* i disse 40 dage holdt sengen. Gennem præsten skaffede man hende vievand til at stænke med, viede urter og røgelse til at sikre stuen med, samt viede lys til natten, alt for at holde djævelen borte, så længe hun var „heden-kvinde“.²⁶⁷ Om end de hjælpende kvinder, der havde stået hende bi ved fødslen, var taget hjem efter barselen eller kvindegildet, så lodes hun dog aldrig alene. Om natten var stuen jo befolket nok og derhos nu oplyst. Om dagen skiftedes veninder, slægt og naboer til at sidde hos hende, passiare og gå hende til hånde med barnet; og i vide kredse lavede man mad og skikkede til hende, for at hun i denne tid kunne være fri for husholdningens byrder.

Allerede under katolicismen var disse oprindeligt naturlige og smukke skikke vistnok begyndt at udarte; men værre blev det, da efter reformationens indførelse præsterne angreb deres religiøse forudsætning, at moderen var en hedning, som trængte til værn. Berøvet religiøst indhold, men udvortes godkendt fremdeles, bredte sig nu et meningsløst ceremoniel, der som en mare væltede sig ind over moderen, så snart hun tænkte på at røre sig på egen hånd. Uskikken synes at have nået sit højdepunkt i Danmark henimod år 1700, men da var også hjælpen nær i den befriende latter, som selve overdrivelsens urimelighed og ikke mindst Holbergs „Barselstuen“ fremkaldte.

Det var en selvfølge, at moderen skulle forblive de 40 dage i sengen. „Udi de seks uger efter barnefødslen, den stund de er i deres barselseng,“ hedder det fra det 16. århundrede.²⁶⁸ I Moths utrykte, danske ordbog forklares derfor også ordet „barselseng“ således: „Den seng, som barselkonen ligger i seks uger, efter at hun har gjort barsel.“

Henimod år 1700 slappedes denne skik hist og her. Biskop Bircheroed meddelte således, at når moderen var rask nok til det, fik hun lov til „at sidde på en taburet ved fødderne af sengen“. Sligt tålted dog ikke i de afgørende kredse. I Holbergs „Barselstuen“, således som den i vor tid opføres, fremstilles vel moderen siddende i en lænestol; men på Holbergs tid blev ikke blot „barselsengen præsenteret“, men moderen synes selv at have ligget i den.²⁶⁹ Dette stemte med københavnsk skik og brug. I mere afsides egne har skikken længe holdt sig i sin strengeste form. Om forholdene på Ærø år 1834 hedder det således: „Der lever endnu mange koner, som efter en barselseng have, for at følge skikken, måttet holde sig inde i fulde seks uger og i den tid modtage alle besøg i sengen. Var hun oppe, måtte hun gå hen og lægge sig, når der kom gratulanter. Manden måtte også være til stede, og moden havde fastsat en bestemt påklædning for ham: en kallemanke kasseking, hvid papirshue på hovedet, røde tøfler på benene og en lang kridtpibe i munden.“²⁷⁰

Barselsengen var, som vi oftere har set, forskellig fra familiens store himmelseng. Oprindeligt havde man af hensigtsmæssighedsgrunde ladet den være lav og fritstående, bekvemmelighedshensynene måtte imidlertid vige, den brugtes end ikke synderligt til selve fødslen, men gik over til at blive et blot pragtstykke til brug i de følgende seks uger.

At „rede til barsel“ i denne forstand lagde beslag på alt, hvad huset formåede af kostbart sengetilbehør. Det blev nemlig snart skik at udstyre sengen på det prægtigste med fløjls-, gyldenstykker eller vævede og baldyrede tæpper, kniplingsbesatte puder, lagener osv. Moderen selv pyntedes ligeledes på det bedste – i slutningen af det 18. århundrede beskrives en holstensk barselkvinde af middelstanden således: „Hun sad oprejst i sengen, forsynet med en stor hovedpynt, i den ene hånd holdt hun en vifte, i den anden en buket rosmarin.“²⁷¹ – Også den øvrige stue måtte være i sine

kisteklæder, bænken var betrukket, bænkehynderne bredt, bordet pyntet med sit bedste tæppe, og herpå eller på skænken stod opstillet alt husets sølvtoj, hvortil de nys modtagne faddergaver dannede en velkommen foranledning. Det hele udgjorde en storartet udstilling, og ret træffende havde man i Danmark ved år 1700 herom udtrykket: barselkonen „lå som forgyldt i sengen“.²⁷²

Skikken var næppe af nordisk oprindelse. I sin tid, da nedkomsten og moderens første ophold endnu på gammeldags vis fandt sted i „stenstuen“, kendtes den vistnok ikke i Norden. Stenstuen egnede sig sikkert ikke til slig festlig udstyrelse, og kæmpeviserne melder heller intet herom. Derimod blomstrede skikken på samme tid i Frankrig og synes herfra over Tyskland at være trængt ind i Norden. Allerede i det 15. århundrede var den i Frankrig nået til et højdepunkt²⁷³ og holdt sig endnu flere århundreder både her, i Schweiz²⁷⁴ og flere andre sydlige lande.

Men skikken slog ypperligt an i Norden, da den først havde fået indpas. Omkring år 1600 og senere måtte der både i Danmark og i Sverige udstedes forbud på forbud mod den overdrevne udstyrelse af barselsenge. Selve forbudenes udtryk: „yppig pragt ud over ens stand“, „større pral end standen anstår“ osv., indeholdt imidlertid selv en hemmelig opfordring, ligesom deres almindelighed, om end nok så mange former for udstaffering opregnedes, betegnede det håbløse i ved lovbud at ville ramme sligt.²⁷⁵

De, for hvis skyld den hele udstilling gjordes, svigtede ikke. Fra morgen til aften var der et bestandigt rykind af besøgende, kvindelige slægtninge, venner og bekendte, der trolig slog kreds om barselsengen, for, efter gammeldags opfattelse, at holde fanden borte. Hertil synes de i særlig grad at have benyttet sig af deres tungefærdighed, i hvert fald dannede der sig i alle europæiske lande, hvor „barselstuer“ blev almindelige, tidligt en egen betegnelse for denne fortrolige og dog skarpe kvindetale. På fransk var der ikke mindre end tre betegnelser (*caquet de l'accouchée*, *caquet de commères* og *comméragé*), på tysk kaldtes det „Gevatterschnack“, på dansk: „faddersnak“ eller „faddersladder“. Hvor hurtigt begrebet er blevet kendt hos os, kan ses af, at Peder Palladius allerede bruger betegnelsen, ikke i ligefrem, men endog i overført betydning, idet han taler om, at menigheden, når den samles på kirkegården før gudstjenestens begyndelse, „plejer at gå og holde faddersnak og

svalder [skvalder] med hinanden“.²⁷⁶ Peder Syv kender selvfølgelig udtrykkets oprindelse: „at holde faddersnak (som fadderne og kvinder i barselhuse)“,²⁷⁷ og digteren Helt i det 18. århundrede giver endnu betegnelsen rette adresse i følgende linjer:

Gak i en *barselstue*
og hør dér engang til, hvor mangen sladderfrue
der tungen bruge kan til løgn og *faddersnak*,
så den fraværende véd hende liden tak.²⁷⁸

I vor tid, hvor barselstuerne er glemt, har ligeledes betegnelsen ændret betydning og tabt sin egentlige brod, „faddersnak“ og „faddersladder“ betyder nu nærmest en fortrolig passiar.

Anderledes som sagt i det 16. århundrede. Når en forfatter her under afsnittet: „bagtalelse“ skal udtrykke, hvor nyheder af denne klasse har deres hjemsted, siger han: „Slige nye tidender høres mest i barts-kærehus, smedjer, møller, kro, færgegarde, og besynderlig bliver sligt ikke forgjæt, hvor der er seks ugers senge.“²⁷⁹

Mænd havde mange steder at mødes, kvinder kun dette ene. Des mere blev det benyttet. På dansk savnede man et særskilt ord for denne art kvindestævne. På tysk kaldtes det ret malende for *Kindertreck*. Oprindeligt betegnede dette ord faddernes tog med barnet til kirke,²⁸⁰ men gik senere over til at betyde kvindernes strømmen til barselstuer. År 1618 måtte man i Hamborg forbyde al „Kindertreck“ om søndagen.²⁸¹ At disse også i Danmark på Holbergs tid var anselige og kunne tage sig ud som eller give anledning til opløb, kan ses af „Barselstuens“ 1. akt, hvor Claus ønsker at få vek-slet en toskilling i to eneste-skillinger, for fra Rundetårn at spej-de efter grunden til den store alarm i Åbenrå, hvilken viser sig ikke at være andet end „en lumpen barselstue hos mådelige stands-folk“.²⁸²

Det er sikkert også et træk, grebet ud af livet i det 17. århundrede, når i „Grevens og friherrens comedie“ den nybagte grevinde er ked over ikke at have kunnet gøre sin nye rang gældende og „gå over nogen af de andre“; hvorpå friherreinden giver hende anvisning på blot at gå i en barselstue: „Dersom søster grevinden vil, da ved jeg, hvor der er en skøn hob af alle de ældste og fornemste i en barselstue; dér kan vi lade se vor herlighed.“ Optrinnet i barselstuen

beskrives senere således: „Det første vi kom derind, sad der en hob fruier om sengen. De rejste dennem op imod os. Vi tog straks, som I kan tænke, de øverste pladser. De andre blev stående, dermed bad barselkonen dem sætte sig. „Tak søster lille!“ sagde den ene, „vi har sat så længe.“²⁸³

Et bevis for den betydelige rolle, som besøgene i barselstuerne spillede i det 16. århundrede i det mindste i Tyskland, kan hentes fra, at der i en af datidens bøger – en blanding af en kulturhistorie og en modetidende – findes afbildet endog en egen dragt for dem, der besøger barselstue.²⁸⁴

Oprindelig besøgte barselstuerne kun af kvinder. I det 17. århundrede blev det skik, at også mænd mødte for at lykønske faderen, men disse holdt sig dog vistnok i reglen, således som i Holbergs „Barselstuen“, i et værelse for sig selv og kom ikke ind til moderen og kvinderne af frygt for, ifølge „barselstueretten“ at miste hatten. Hvis man tør tro en senere udeladt samtale hos Holberg, var mændenes besøg og traktement i tilbagegang allerede på hans tid:

1. officer: Det er jo uforkammet, monfrère! at traktere folk med øl i en barselstue.

2. officer: Gid han få en ulykke, den sulten hund!

1. officer: Det er forunderligt, hvordan alle gode moder ta'r af. Når man kom og besøgte folk i gamle dage ved sådan occasion, blev man så trakteret, at man måtte lade sig bære hjem.²⁸⁵

Kvindernes besøg var derimod for byernes vedkommende vistnok i stadig tiltagende. Holberg vender oftere tilbage til denne uskik og opkaster blandt andet i sine satirer det spørgsmål, om disse kvinder, der

Til barselstuer sig i æsker lader slæbe,
for barselkvinden med opvartninger at dræbe,

ikke gør større forstyrrelse i huset og bereder hende en større plage, end selve den begivenhed, som de lykønsker hende til at have overstået.²⁸⁶ Ligesom ingen enkeltmand i Norden har så stor en for-tjeneste af skikkens ophør som Holberg ved sit skuespil, således blev også han den, der gav anvisning på det simple middel imod den: at ophøre med at sende bud til de mange uvedkommende, der jo ved sådan meddelelse anså sig for forpligtede til at møde og gøre

forespørgsel.²⁸⁷ Medens skikken ad denne vej har fået dødsstødet i Danmark, er den i nabolandene vejet for et tilsyneladende modsat, men i virkeligheden tilsvarende middel: at sende bud, ikke til enkelte, men til alle, gennem meddelelse i avis.

6

Den første søndag efter de 40 dages forløb holdt moderen sin *kirkegang*. I den katolske tid var hun, ledsaget af et talrigt kvindefølge til beskærmelse på vejen, blevet ført til kirken, hvor hun modtoges af præsten uden for kirkedøren. Knælende bad hun om optagelse i kirkens skød på ny, hvorefter han bestænkede hende med vievand og rakte hende et lys, tændt, hvis barnet var levende, slukket, hvis det var dødt. Derpå løftede han hende op og ledte hende ind i kirken med de ord: „Gak ind i Herrens tempel, på det at du med Kristus må have det evige liv! amen.“ Og idet hun fra våbenhuset trådte ind i selve kirken, tilføjede han: „Herren bevare din indgang og din udgang fra nu af og til evig tid!“²⁸⁸ Efter at hun dernæst med alle de kvinder, der ledsagede hende, havde ofret ved alteret, var handlingen forbi og hun atter at betragte som enhver anden af menigheden.

Det måtte synes naturligt, om reformatorerne havde afskaffet hele denne kirkeskik. På dette punkt skilte imidlertid den danske kirke sig fra den lutherske. Medens den sachsiske visitationsbog kun i almindelighed anførte ordene i Mose lov, og Melanchthon aldeles ikke talte om indledning eller kirkegang,²⁸⁹ tillod den danske kirkeordinans – om end lidt utydeligt – disse skikkes fortsatte beståen: „Endog barselkvinder nu er fri for Mose lov, og ej *behøver* at lade sig af tjeneren indlede, når de efter deres børnefødsel vil gå i kirke, må de dog holde sig hjemme som sæd er“ osv.²⁹⁰ Og meget hurtig fastsloges det, at alle fremdeles burde overholde den gamle skik. Allerede i november 1539, som kirkeordinansen var givet i juni, udstedtes der en skarp kongelig befaling til borgere og bønder på Sjælland, hvori det blandt andet hed, at kvinderne, „når de ligger i barselseng, da gå de i kirken, når som dem selv tykkes, og ikke lader sig indlede af præsten efter gammel sædvane. Hvilke misbrug vi ikke længere lide ville. Thi beder vi eder alle og hver særdeles strengelig byde ... at når nogen kvinde ligger i barselseng,

hun da skal holde sig i sit hus i seks uger og siden *lade sig indlede i kirken af præsten* efter gammel sædvane“.²⁹¹ I det 16. århundredes slutning og langt ind i det 17. var der næppe nogen kvinde i Norden, lige fra dronningerne, som f. eks. Sofie og Anne Kathrine, om hvilke vi ved det med vished, og ned til de fattigste, der ikke holdt deres kirkegang lige så nøjagtigt, som om landet endnu havde være katolsk.

Hvad der bidrog væsentligt hertil var dels skikkens ælde, dels en ny form for tiltrækning, som den havde vundet. For præsterne blev den en kærkommen lejlighed til „hædersoffer“, for menigheden stillede det sig som en ære at holde kirkegang, beviset for at moderen var en ret dannekvinde, thi alle kvinder, der fødte børn uden for ægteskab, var udelukket herfra. Denne bestemmelse havde vel også været gældende i den katolske tid, men blev nu yderligere skærpet og strengt overholdt. Da således bispen i Oslo og Hamar Stift år 1580 spurgte sig for hos Sjællands bisp om, hvorledes „man skulle handle med de skøger, som begære at ville ledes i kirke efter deres barnefødsel“, svarede denne ham: „Skøger og løse kvinder skal man ikke lede i kirke, for at der kan være forskel imellem dannekvinder og uærlige kvinder, hvilket altid har været overholdt.“²⁹² År 1554 fornyedes bestemmelserne herom for Sjællands, år 1579 for Fyns vedkommende, år 1589 for Bergens.²⁹³ I Peder Palladius' kraftige sprog udtryktes det således: „En dannekvinde taler jeg om, fordi at skøger og skarns folk skal en sognepræst ikke lede udi kirken; djævelen må lede dem i kirken, indtil de rette og bedre dem.“²⁹⁴ Om en kvinde på Als, der år 1624 var blevet forlokket af en adelsmand, meddeles det som en særlig begunstiging, at hun, efter at begge havde stået åbenbar skrifte, fik, mod en højere afgift end sædvanlig, lov til at blive indledet i kirken, men på en fredag og uden noget følge.²⁹⁵ År 1632 blev en præst på Fyn stævnet af bispen, fordi han havde ladet en gift kone holde kirkegang, uagtet der kun var forløbet 25 uger efter brylluppet.²⁹⁶

Allerede tidligt på morgenen begyndte festen. Barnets faddersker og en talrig skare af veninder, mest gifte kvinder, samledes hos moderen for at følge hende til kirke. I de forskellige bylove havde der tidligere været bestemmelser om, hvor mange der måtte møde. I Kiel år 1417 var det således bestemt, at der måtte indbydes syv kvinder til at ledsage til kirke.²⁹⁷ Ifølge Visby standsret måtte

en kvinde, „når hun havde ligget sin tid efter barnet, bede 24 koner til at følge sig fra sin bolig og til sin bolig og ikke flere“.²⁹⁸ I hertug Eriks tillæg til Flensborgs stadsret af 1321 hed det: „End dér kone går i kirke efter barn, da må husbond byde ti diske med mad og ej mere.“²⁹⁹

En sjælden gang hører man om, at disse gamle bestemmelser også senere hen er blevet overholdt. År 1604 findes der f. eks. anført blandt bøder, erlagt af adelsmænd i det eiderstedtske i Sønderjylland: 3 daler betalt af Cornelius Ovmanns hustru, fordi hun „tho vele frowen tho eren karkgange gehatt (har haft for mange kvinder til sin kirkegang).³⁰⁰ Men i reglen så man vist igennem fingre hermed og lod møde så mange, der ville. Under almindelige forhold svarede dette da vel til, at når det var en bekendt mands hustru, gav de fleste af byens kvinder møde. Om forholdene i Odense i det 17. århundrede hedder det: „Når en fornemme kone i forrige tider blev introduceret [indledet i kirken], så var hele byens kvinder med til offers.“ „Den 16. maj 1660 holdt min moder sin kirkegang; da så jeg vor spisestue med kvindfolk opfyldt efter den skik, som her på stedet af arilds tid har været brugelig, og blev ikke førend en snes år eller noget mere efter denne tid abrogeret og aflagt, nemlig at en stor skare af de fleste byens kvinder skulle ikke alene gøre barnet på sin dåbsdag, men og moderen på hendes såkaldte introduktionsdag både til og fra kirken gelejde.“³⁰¹

At skikken på landet i så henseende har holdt sig kan ses af, at det i det 19. århundrede fra et af Fyns landsogne hedder: „Ved konens kirkegang følges hun af alle byens eller lagets koner, som, hvis de ikke selv møde, sende en tjenestepige eller i al fald et barn i sit sted.“³⁰² Eller fra Ærø: „I Ærøskøbing går nu konen alene ... Men på landet er de store følger endnu i fuld kraft. Jeg har nylig set en kone på landet holde sin kirkegang med et følge af 27 koner.“³⁰³

Det var klart, at disse kvinder måtte have noget at leve af, førend toget satte sig i bevægelse til kirke. Og at dette også har fundet sted, og i meget rigelig grad, kan ses af forbudene, som sligt fremkaldte, år 1575 forbødes det således i Fyn at holde gilde ved denne lejlighed, førend når gudstjenesten var omme.³⁰⁴ Christian IV forbød år 1624 enhver slags „måltid eller frembæren af kost, drik, konfekt eller noget sådant, hverken før eller efter kirkegangen.“³⁰⁵ Tydeligere lød bestemmelsen i Jylland 1623, hvor det forbødes, i

det mindste før prædiken, at „skænke drik og opbære nogen mad eller konfekt“, men derimod pålagdes følget straks i rette tid at „gå *ædru* til kirke“.306 Et sådant enkelt ord er meget talende. Her som ellers lod imidlertid gammel skik sig ikke i en håndvending afskaffe. Endnu år 1697 klagedes der i Ærøskøbing over, at konerne før kirkegangen trakteredes med mjød, brændevin eller sligt, hvorfor de enten kom for silde eller mødte „ikke alt for nøgterne“. I det 19. århundrede var det endnu skik på Ærø, at de ledsagende koner, før man gik til kirke, fik risengrød og stokfisk og „blev herligt trakteret samt fik hver seks kommenskringler med i lommen“.307 I Sønderjyllands hedeegne får hver af de indbudte efter måltidet „et butterstykke“ med, „for at de ikke skulle hungre i kirken“; og er der nogle, der først møde i våbenhuset, har barselkone „butterstykker“ med til dem også.308 Ganske lignende forhold omtales i Sverige. I Småland f. eks. holdtes der endnu i slutningen af det 18. århundrede, „kirkegangsgøl“ ved selve kirken, idet både kirkegangskonen og hendes veninder havde „matsäcker“ med, ved hjælp af hvilke der anrettedes en livlig frokost med brændevin, smørrebrød og vafler uden for kirken.309

Når alle var tilfredsstillet, *satte toget sig i bevægelse*. I den katolske tid havde det uden tvivl været skik, at kirkegangskonen var iført en bodfærdigs dragt. Efter reformationen synes man at have være uvillig stemt mod denne rest af papistisk overtro og søgt at komme den til livs ved at forbyde brugen af lånte klædningsstykker ved denne lejlighed. *Bodskåben*, der udlåntes hertil, var så vidt man kan skønne, underlig nok af forskellig farve, grønlig, grå eller sort. I Ribe befaledes det således år 1561, at kirkegangskonen skulle gå i egne klæder, „uden hun er så fattig, at hun skal låne kåbe eller kjortel; men den grønne kåbe slet at være aflagt ved 10 dalers bøde.“310 Ikke desto mindre forekom dog spor af den grønne kåbe i Danmark endnu henimod år 1700.311 I Vossevangen i Norge brugtes i det 18. århundrede fremdeles vistnok en art bodsdragt: „Når barselkone går til kirke efter de seks ugers forløb,“ hedder det i en gammel beskrivelse, „har hun på hovedet en hat i skikkelse som en stor og vid hattepuld uden skygge; uden på den øvrige dragt en stor, sort klædes-kåbe, lagt udi folder, som kaldes på deres mål en „kirkegangskåbe“.“ Om kvinder i Nordhordelen, når de ledes til kirke, hedder det i samme beskrivelse, at „de er iført en

Forestillingen om, at kvinden blev „uren“ ved fødslen og at hun skulle holde sig borte fra kirken en vis tid, stammer fra Moseloven og blev iagttaget af den katolske kirke. Efter reformationen afsvækkede man denne skik; men den levede videre på landet til det 19. århundrede. På Christian Dalsgaards maleri fra 1860 ser man en „kirkegangskone“, der ledsaget af andre kvinder har indfundet sig i våbenhuset. Præsten pålægger hende at vise taknemmelighed mod Gud, hvorefter han fører hende ind til hendes sædvanlige plads i kirken. (Randers Museum).

stor, grå vadmel-skofte og har på hovedet en ny og fuldkommen hattepuld uden ringeste skygge“.³¹²

Der kan ikke være tvivl om, at det er rester af lignende skik, når det endnu i vor tid gælder om kirkegangskoner i Vestjylland: „I

kirken skulle de have kåbe på og kun en kappe på hovedet, hvad enten det så er varmt eller koldt.“³¹³

Følget ordnedes efter slægtskabsgraden til hovedpersonen. På Fyn i det 17. århundrede udtryktes det således: „Ligesom de kunne være hende udi slægt eller svogerskab nær pårørende, så skulle de og fremmerlig parres.“³¹⁴

Blandt andet skæmt, der dreves på vejen, meddeles det fra det 16. århundrede, at kirkegangskonerne brugte under almindelig fnisen at omdele små, løbske mønter, de såkaldte „blafferter“ til følget. Spøgen må være drevet temmelig vidt og fortsat ind i kirken, siden man på landemodet i Roskilde år 1574 kunne falde på af hensyn til gudstjenestens værdighed at forbyde denne omdelen „af onde blafferter“ og befale den henlagt til hjemmet, hvis den endelig var nødvendig.³¹⁵

Foran våbenhusets dør standsede toget, og præsten kom det i møde for at *indlede* eller *kirketage* barselkvinden. I den katolske tid havde, som ovenfor omtalt, præsten her stænket hende med vievand samt givet hende et lys i hånden, og dette var efter gammeldags begreber det egentlige hovedindhold af den hele fest. End ikke kvinder, der var døde i barselseng, glemte man, når de på båret bragtes til kirke, her at give et slukket lys i hånden.³¹⁶ Thi lyset betegnede, at djævelen var bortveget og kvinden atter hørte lysets rige til.

Med den største iver bekæmpede reformatorerne denne skik. Brugen af lys forbødes på det strengeste både i almindelige forbud og af de enkelte bisper på de forskellige landemoder. Peder Palladius lærte således f. eks.: „Hvilken kvinde, der ville nu længer have vand og lys, hun giver selv til kende, at hun haver en djævel med at fare, hun vil lyse og stænke fra sig efter munkelære. Eller haver hun nu sådant intet behov, Gud være lovet! Ej heller lader djævelen sig uddrive med stridsøkse og spydblad, hvor han er til stede, end sige med lys og vand. Det hedder ikkun at spotte Gud. Der må helt andre våben til at bestride heller bortdrive ham.“³¹⁷

Men kun yderst nødigt gav befolkningen afkald på dette „kirkegangens“ hovedpunkt. I det sydlige Norge var det endnu år 1580 ikke bedre, end at bispen måtte tilstå: „Sommesteds leder man dennem ind med lius, og sommesteds anderledes.“³¹⁸ Ja i Stavanger stift havde det kort tilforn endog været brug, at kirkegangsko-

nen, når hun kom ind i kirken, ikke satte sig i en stol, men gik med sit lys hen og plantede det foran jomfru Marias eller et andet „afgudisk“ alter.³¹⁹ Hvor fast den hele tro på, at der ved indledningen foregår en udfrielse fra djævelens vold, har holdt sig indtil vore dage, kan blandt andet ses af, at man endnu i Vestjylland kalder det, der foregår i våbenhuset, for „indløsningen“, en folkelig forklaring af det alt for fattige „indlæsning“.³²⁰

I modsætning til den katolske skik var det kun lidet, hvad de lutherske præster havde at byde. Når barselkvinden kom ind i våbenhuset, skulle præsten ifølge den nye lære opfordre hende til at takke Gud for vel overstanden barnefødsel, og derpå lede hende, uden dog at tage hende ved hånden, ind i kirken med følgende ord: „Kom ind i denne kristne menighed i Jesu navn!“³²¹ Opfordringen til tak kunne naturligvis, når den fremførtes i varme ord,³²² gøre indtryk; men selve indledningen i kirken var jo betydningsløs eller rettere i ligefrem strid med den nye lære og måtte opfordre til gammeldags misforståelse. – Denne lå dobbelt nær, når præsterne, hvad i enkelte egne var skik og f. eks. i Blekinge har holdt sig indtil vore dage,³²³ krævede, at barselkvinden skulle knæle i kirkedøren og således ligesom bede om tilladelse til at komme ind.³²⁴ I enkelte kirker i Norge var det endnu i mands minde skik, at barselkvinden ikke straks, når hun var indledt i kirken, måtte sætte sig i sin rette stol, men først skulle forblive i et særskilt tilgittret rum, der kaldtes „konestolen“ eller „funten“. Denne sidste benævnelse skriver sig fra, at i mangel af særlig „konestol“ benyttede man til opholdsrum for barselkvinden det tilgittede rum ved kirkens indgang, hvori døbefonten stod bag sit „fontelukke“. I enkelte norske kirker fandtes både „konestol“ og lukket dåbsrum ved siden af hinanden.

Ikke førend barselkvinden under den næste salme havde gået en gang omkring alteret, fik hun lov til at indtage sin rette plads.³²⁵ Alt sligt bidrog kun til at befæste den gamle katolske opfattelse. Men selv hvor det lykkedes at bekæmpe gammel overtro, vakttes ofte blot ny og endnu tommere. I Danmark blev det således almindelig overtro, at barselkvinden måtte vel vogte sig for at røre enten ved præsten eller ved kirkedøren, idet hun ledtes ind, thi i så fald ville barnet få lige så mange bylder, som der var knapper og ophøjninger på præstedragten eller sømhoveder på døren.³²⁶

Når hele følget var kommet ind i kirken, stedtes det til *offer*. Denne skik havde været fuldstændig naturlig i den katolske tid, hvor kirken jo virkelig åndeligt havde ydet kvinden, der indledtes, det bedste, den ejede, ved atter at optage hende i sit skød, og også rent udvortes havde forsynet hende med lys. Og der var intet stødende for præsten i at modtage takkegaven, thi den tilfaldt jo ikke ham personlig, men kirken. Fra gammel tid havdes der da også bestemmelser om offerets størrelse. I skånske gejstlige lov hed det således: „Vil kvinde i kirke gange efter barn, bonde give præst for indledning to ørtug penninge“ . . . „og præsten skal fange [give] hende lys“.³²⁷ År 1359 bestemte biskoppen i Odense, at på Lolland skulle offeret for en kirkegangskone være „1 mark [= et halvt pund] voks og to skilling sterling“.³²⁸

Men efter reformationens indførelse stillede forholdet sig anderledes. Kirken erklærede jo selv, at den ikke ydede kvinden det mindste ved denne lejlighed; før som efter kirkegangen stod hun i et og samme forhold til den. Udgiften til lys var jo ligeledes nu bortfaldet. Og det blev netop pålagt præsterne at gøre deres menighed denne forskel mellem før og nu ret indlysende.

Så meget des ejendommeligere var det, at den nye kirkestyrelse ikke blot bibeholdt indledningen, men endog pålagde betaling derfor og lod dette offer være en hovedpost i de nye præsters kummerlige indtægter. Kun på få punkter fremtræder omordningens hensynsløshed i så klart et lys som her. Medens den verdslige øvrighed, der nu var kirkens hoved, inddrog til verdsligt brug uhyre summer af kirkelige midler, var den ubarmhjertig nok til – i stedet for at stille sine tjenere blot nogenlunde uafhængigt – at befale dem at lære ét og finde deres løn ved, at menigheden fremdeles troede det modsatte.

Det offer for kirkegang, som nu ved lov bestemtes, var nemlig langtfra ringe. I Skåne fastsattes det således, at kirkegangskvinden skulle i det mindste for sit første barn ofre til præsten 4 skilling, hvilket i metalværdi svarer til 33 øre i nutidspenge, og 1 skilling (= 8 øre) til degen.³²⁹ For Hallands vedkommende var taksten noget ringere, kun 25 øre til præsten. Men vil man have det rette begreb om disse summer, lægge man mærke til, hvad der svarede til dem i naturalværdi. Hvis man ikke havde rede penge, tillodes det, i stedet for de 25 øre, at ofre en „altermad“, hvilket betød et sigtebrød

og en halv gås eller et fårelår.³³⁰ Med slig forklaring og når det erindres, at ikke blot kirkegangskonen, men alle de ledsagende dannekvinder ofrede, vil det forstås, at en rigtig fuldtallig „kirkegang“ var noget, der kunne slå til for lange tider i en fattig præsts husholdning.

Men derfor gør det et lige ynkeligt indtryk at se: det 16. århundredes gejstlighed ad denne vej måtte tilkæmpe sig føden. End ikke Peder Palladius' hjertelige og troskyldige tone slår til – selv om man nok så meget husker på, at han jo var biskop, og altså ikke talte sin egen sag, men blot sine fattige undergivnes – til ganske at dække hulheden og det markskrigeragtige i en opfordring som denne til at yde „hædersoffer“: „Nu går den dannekvinde op at ofre, og de andre dannekvinder med hende, som følge hende udi kirken og gøre hende den hæder og ære, som hun kan gøre dem igen, når deres tid kommer. Og jo des fattigere en dannekvinde er, des hellere gak med hende! Dine øjne sidde højt oppe i dit hoved; er der en blegn nede på din fod, da ser du med både dine øjne, at det skal ikke blive værre. Est du rig og evnende, så send også ind til den fattige dannekvinde, forsmå hende ikke, for hun er fattig! Du vedst ikke end, hvad dig selv kan overgå, inden du dør af verden; alt plejer man gerne at tage ind med den skæppe, man måler ud med.“³³¹

Enhver mærker, at der er noget kunstlet i denne tankegang, noget unaturligt og ikke følt i denne omhu for den fattige dannekvinde. Hun skulle jo slet ikke have ofret; det var præsten, hvem det tilfaldt, og det var ene ham, hvis sag Peder Palladius i forblommede udtryk talte.

„Kirkegangen“ holdt sig som fælles skik i Danmark indtil omkring år 1660. Så afskaffedes den af kongefamilien og adelen, og en snes år efter var skikken også „abrogeret og aflagt“ hos den velstående bybefolkning.³³² Forgæves nedlagde enkelte præster kraftig indsigelse herimod og fik endog den verdslige øvrighed til at påbyde skikken indført på ny. I Århus indgik således år 1686 to præster ved domkirken med en ansøgning til kongen, hvori de meddelte, at den skik, at „indlede“ barselkvinder, havde bestandig været overholdt, lige indtil „for få år siden nogle særsindede undslog sig herfor“. De ansøgte derfor om, at det måtte pålægges øvrigheden at våge over, at den fremdeles overholdtes. „Hans Ma-

jestæt ville herved ikke blot vise sin store nåde mod os fattige Guds ords tjenere, men og mod menigheden, hvis enighed og rolighed endog heri konserveres, da den rige måtte tilholdes at bruge herudi samme skikke som den fattige.“³³³

Denne ansøgning blev virkelig bevilget år 1687 og befalingen om barselkvinders „indledning“ på ny udstedt år 1709, da der atter var klaget over forsømmelse. Men den begyndte bevægelse lod sig ikke standse. I de første årtier af det 18. århundrede var, som biskop Bircherod udtrykker det, forholdet således: „nu om stunder er det ganske aflagt i købstæderne at lade sig introducere efter sin barsel-seng; det hjælper intet, at mange præster skænde derfor.“³³⁴

Hos Nordens landbefolkning derimod har „indledningen“ i mange egne holdt sig lige til vore dage. I Rø Kirke på Bornholm sås endnu i det 18. århundrede det skab med hylder, hvorpå kirkegangskonerne havde lagt deres „altermad“ til præsten.³³⁵ Ofringen, der i sin tid var et afgørende punkt, har nu tabt sin betydning, idet de gamle lovbestemmelers udtryk „3 skilling“, „2 skilling“ osv. omsat i nutids mønt ikke længer svarer til nogen sum af betydning. Det er vistnok gået i flere egne som i Vestjylland, hvorom det hedder: „Egentlig skulle efter barselkvinden hele menigheden ofre; men i de senere år har præster og degne de fleste steder fået denne skik aflagt. Der ofredes i almindelighed 2 skilling til præsten og 1 til degnen.“³³⁶

Hvor dybt den hele skik har bundet i folkets bevidsthed, kan måles ikke blot af dens sejhed, men også af den evne, som den lige til den nyere tid har bevaret til at gøre indtryk på dem, der var opfødt med den. I digtet „Glæde over Danmark“, der som bekendt er skrevet af Poul Møller på sørejsen til Kina, blander følgende lovtale over „kirkegangen“ sig ind med i præstesønnens længselshilsen til hjemmet:

Moder har ej danske barn alene;
men hvo anden på den vide jord
bringer over altrets brede stene
Gud sit barn, som hun, den blonde, rene?
Ingen anden på den vide jord.

Den skik, at *barnet medbragtes* i kirken ved denne lejlighed, var i øvrigt i det 16. århundrede så lidt som senere noget fælles vedtaget

i Norden. Det var en selvfølge, at moder og barn fulgtes i de tilfælde, hvor barnets dåb og moderens kirkegang holdtes på samme dag; og det kunne også falde ganske naturligt, når „kirkegangen“ forklaredes som moderens takkegang til kirke, at hun da medbragte det, hvorfor hun takkede; men dette synes langt fra overalt at have været anset for nødvendigt.

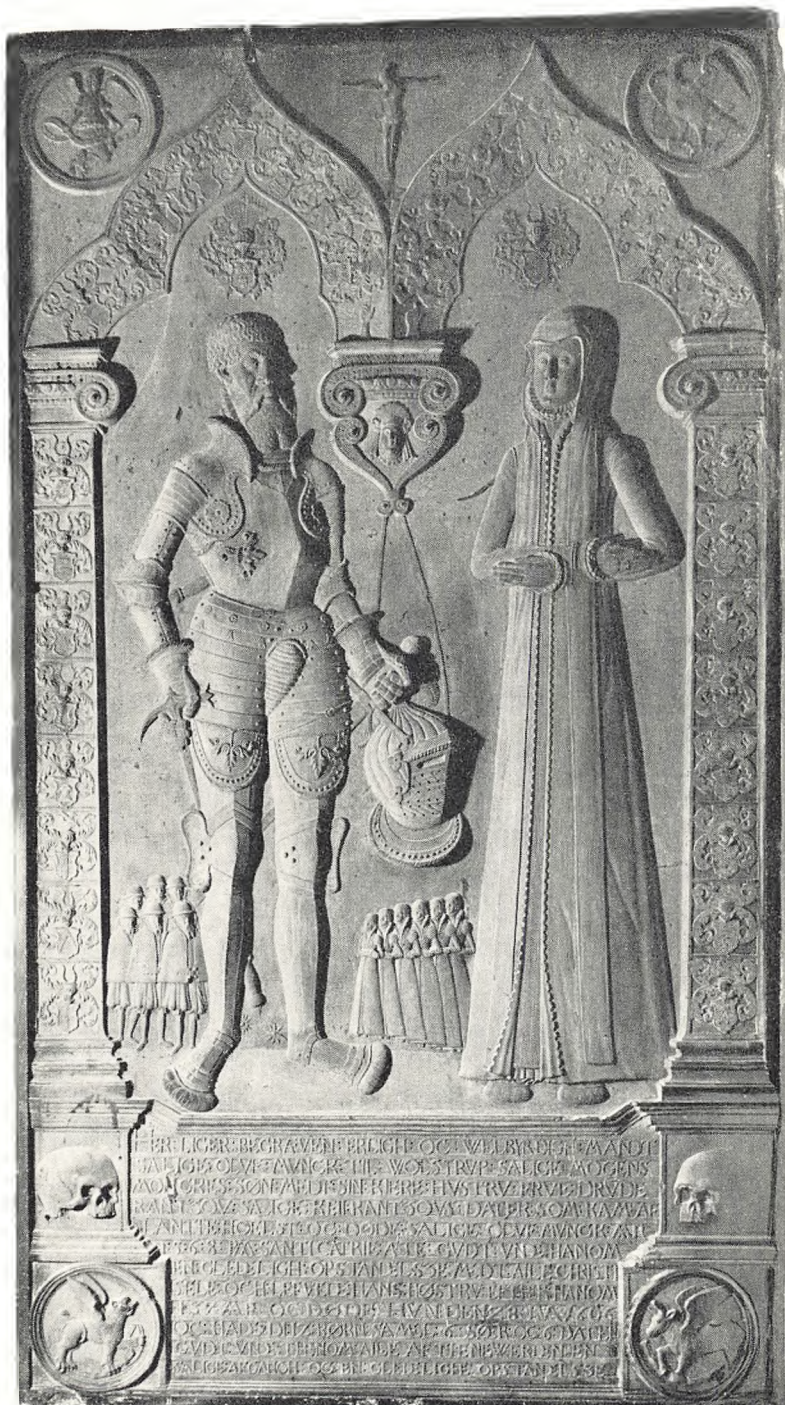
En herhen hørende skik, der herskede i Sønderjylland i det 16. århundrede, bestod i, at gudmoderen eller en af kvindefadderne forærede den spæde en skindpels til „kirkegangen“. Især hvis flere havde samme tanke, kunne et hus således blive forsynet med et antal dukkeskindpelse, som det siden kunne falde svært nok at finde anvendelse for. Det er derfor vel forståeligt, at Christian IV år 1600 forbød den hele skik som unyttig pengespild.³³⁷

Efter „kirkegangen“ faldt hjemmet endelig helt i de gamle folder. Sammenholder vi alle de forstyrrelser, som den lilles komme havde givet anledning til, må det indrømmes, at disse langt oversteg, hvad en senere tid har fundet nødvendigt. Dette undrer des mere, som *begivenheden* i det 16. århundrede gennemsnitlig vistnok *gik hyppigere for sig end nu til dags*. Vi har tidligere omtalt den dalevende slægts frugtbarhed, der stod i forbindelse med flere både udvortes og åndelige forhold i det 16. århundrede. Her blot nogle eksempler til prøve:

Holder vi os først til *adelsstanden*, så havde f. eks. Henrik Rantzau 12 børn, Niels Friis til Hesselager 13 børn, Henrik Friis til Ørlunde 13 børn, Eske Bille ligeså, Jens Klausen Bille havde „16 dejlige børn“, Axel Juel ligeledes 16, Sivert Grubbe 17, Jakob Ul-

Oluf Munk var den sidste katolske „stedfortrædende biskop“ – coadjutor – for onkelen Ivar Munk, biskop i Ribe. Medens Ivars ligsten i Ribe viser billedet af en katolsk prælat i fuldt skrud, finder man i Hjerm en ligsten over Oluf af en ganske anden karakter. Oluf er gengivet som ridder og ægtemand sammen med hustruen Drude Rantzau. Han forlod nemlig den gejstlige stand og giftede sig på kongens bud. Således hindret i at efterleve kyskhedens krav, bøjede han sig i stedet for Herrens ord om at mangfoldiggøre slægten. Stenen gengiver en i forhold til forældrene lilleput-agtigt gengivet børneflok på tolv – ligeligt fordelt over drenge og piger. (Nationalmuseet fot.).

feldt 17, Peder Skram „18 smukke børn“, Hans Blome ligeså, Mogens Gyldenstjerne 23 børn osv., osv. Ingen i Norden nåede dog op på side med den tyske adelsmand Babo von Abensberg. Han skal have haft 32 sønner.

Samme frugtbarhed var til stede hos den *gejstlige stand* og *købstadbefolkningen*. Af de to bekendte borgere i Odense, Oluf Bager og Knud Seebled, havde den første 12, den anden 16 børn. Borgmester Jakob Davidsen i Skælskør havde 14 børn. Anders Sørensen Vedel havde 9 børn, hans svigerfader Hans Svaning havde haft 15, og Vedels ene datter fik 10, den anden datter Maren 15 børn. Bisperne Hans Tausen, Jakob Madsen og Peder Vinstrup havde hver især 13 børn. Præsten Jens Poulsen Sloervad havde i første ægteskab 17 børn; hvor mange han fik i det andet, vides ikke. Unge Klaus Berg havde 20 børn. Præsten Nielsen Christensen i Hvidberg fik 23 børn³³⁸ osv.

Dette talrige afkom skrev sig vel for en del fra, at mændene straks indlod sig i nyt ægteskab og i reglen med en ung kvinde, så snart deres hustruer var døde. Men følgerne heraf ville under almindelige forhold vistnok til dels være blevet udlignet ved, at enkerne gjorde det samme, så at altså mange unge mænd ægtede ældre kvinder uden udsigt til afkom. Kvindernes part i hin store frugtbarhed var ikke ringe. Samme hustru fødte hyppigt et efter nutids forhold meget betydeligt antal børn. Christine v. Halle, gift med Henrik Rantzau, fødte således 12 børn, Vibeke Gyldenstjerne 13, Hans Blomes anden hustru 15, Birgitte Brockenhuus 17, Elsebeth Krabbe 18 børn osv. Maren fra Odense, Poul Overskærers søster, ægtede først præsten Klaus Juel og fik med ham 6 børn; derpå gik hun i arv til eftermanden i kaldet, hr. Rasmus Pedersen, med hvem hun fik 10 børn.³³⁹ Fru Birthe Henrik Gyldenstjerne fødte én gang tvillinger, en anden gang trillinger. I Ribe var endnu i det 17. århundrede antallet af tvillingfødsler langt hyppigere end nu til dags.³⁴⁰ Disse og lignende eksempler, hvor mange der så end opregnes, betyder enkeltvis kun lidet eller intet; men summen af dem synes at have betydning og gav i hvert fald tiden sit præg.

Man forstår da vel, når det i et af datidens mest bekendte geografiske værker, Mercators Atlas, om Danmark hedder: „Jyderne har mange børn.“³⁴¹ Og det var sikkert talt ud af datidens hjerte, når det i et af tidens opbyggelsesskrifter „gejstlig husråd“, siges om

„Ingen smerte er større end dødens vold,“ står der på latin over Ølgodpræsten Søren Jensens epitafium. Han burde vide det. Hr. Søren er afbildet mellem sin første og sin anden hustru. Til venstre knæler syv børn af det ene ægteskab; de er hvidklædt, for de er alle døde som små. Til højre knæler ni hvidklædte, døde børn af det andet ægteskab. Kun drengen bagved yderst til højre har overlevet faderen. (Nationalmuseet fot.).

børn: „Dette er de allerkønneste majblomster og tapetzerie, dér en stue eller bord kan strøs, smykkes og zires med.“³⁴²

For hjemmenes vedkommende medførte dette talrige afkom at alle de ovenomtalte afbrydelser i den vante orden: fødsel, barsel, kvindegilde, kirkegang og hvad de alle hed, blev stående, årlig tilbagevendende begivenheder i mangt et hjem. For børnenes eget vedkommende medførte det andre følger.

Når et ægteskab hvert år blev velsignet med nye skud, kunne moderen, hvor kraftig hun så end var, ikke selv amme dem alle. Dette var så meget mere umuligt, som man dengang brugte at *give børnene die* indtil langt ind i deres tredje år, så at moderen altså ville have fået to til tre kuld at amme på én gang. Denne skik, at lade børnene så længe få die, fulgtes af alle i Danmark. Da således f. eks. kurfyrstinde Anna af Sachsen sendte sin lille søn Christian til Danmark for at opfostres hos bedstemoderen, enkedronning Dorothea, blev han først vænt fra, da han i sommeren 1563, henad tre år gammel, skulle sendes hjem til Sachsen igen.³⁴³ Som bekendt har skikken holdt sig hos landbefolkningen i Danmark indtil vore dage. I Vestsjælland hedder det endnu: Kun den dreng bliver rigtig stærk, „der får lov at die sin moder i tre torsmåned.“³⁴⁴

Da det således var umuligt helt at opfylde moderpligterne mod de små, gik mange mødre til den modsatte yderlighed og opgav ganske selv at opamme dem. Dette må have været temmelig almindeligt, især blandt adelen.³⁴⁵ Christiern Pedersen ivrede allerede herimod i sin huspostille i prædiken på juledag: „Vor Herre var fattig i sin mad, som vi sjunge i dag i den hellige kirke: *Parvoque lacte pastus est*, dvs.: han er opfødt med ganske føje mælk, som jomfru Maria gav hannem at die. Dermed gav hun alle gode kvinder godt eksempel og efterligning, at de selv skulle give deres børn at die og opføde dem, og ej holde ammer til dem, om de selv have die, som der og skrives i kirkeloven: kvinder skulle selv give deres børn at die og ikke holde der ammer til.“³⁴⁶

Hyppest var det dog uden tvivl, at der ikke holdtes amme, men at den lille fik lov til – når det var hans tur – at die moderen og ellers at søge erstatning på anden vis.

Hertil benyttedes dengang som nu især ko- og gedemælk. Men børnene flaskedes ikke op, man kendte jo knapt glasflasker, end sige guttaperkatutter. Som flaske benyttedes et kohorn, gennem hvis spidse ende der var boret hul og uden om bundet skind. Sligt kaldtes et *dæggehorn* og barnet, der opammedes dermed, et *dæggebarn*. Samme opfostringsvis anvendtes ofte ved lam: „at dægge lammene“, hvoraf benævnelsen „dæggelam“. Selve ordet at „dægge“ var uden tvivl nærbeslægtet med at „die“ og betød oprindeligt at „give die“. Det hed derfor: „Den dæggende amme, idet hun tager sit fosterbarn i favn, så dægger hun det med sine bryst, men det lille barn dier

selv.³⁴⁷ Nu for tiden har som bekendt udtrykket „at die“ fortrængt hint og bruges i begge betydninger: en diende moder, et diende barn. Såvel at „dægge“ som de deraf dannede betegnelser „dæggehorn“ osv. er nu ved at gå i glemme eller anvendes mest i overført betydning som i udtrykkene: „dæggebarn“ og „kæledægge“.

En anden følge af børneflokkenes talrighed blev af mere betænkelig art for de spæde. Til et velordnet hus hørte kun én vugge. Selv tvillinger måtte kunne rummes i en sådan, og her fandt de for et år en, om end snæver, så dog sikker og dækket plads. Men når året var omme, og det nye kuld mødte for at afløse dem, var der ikke andet for, de måtte plantes ud i det store familiebed, himmelsengen. Dette var en drøj overgang, især hvor antallet af de ældre søskende var talrigt. Kampen for tilværelsen førtes deroppe med hensynsløs vildhed, og for de mindste børn gik det på livet løs.

Vi har allerede tidligere i en anden forbindelse omtalt datidens skødesynd: at *ligge børn ihjel*.³⁴⁸ Vi skal her atter minde om denne nødvendige følge af at ligge mange, store og bitte små, i en og samme seng, hovedpersonerne stundom i beruset tilstand.

Alt i kirkeordinansen var der, i overensstemmelse med gamle kirkelove, taget bestemmelser om dette forhold. Men sagens videre udvikling, således som vi glimtvis kan følge den, synes at tyde på en stadig voksen af ondet. I kirkeordinansen befaledes det præsterne „flittelig i deres prædiken at formane“ kvinderne til at tage sig i agt for at ligge deres børn ihjel. Indtraf sligt alligevel, skulle sognepræsten føre den skyldige for bispem, der skulle idømme hende en lempelig bøde samt give hende afløsning fra hendes skyld.³⁴⁹ Men allerede ved århundredets midte viste tilfældene sig at være så talrige, at denne forretningsgang ikke længer lod sig anvende. Arbejdet med at give de skyldige afløsning måtte lettes fra bispem og fordeles til de mange provster, i hvilken anledning der gaves disse en anvisning på, hvorledes slige sager skulle behandles.

Denne anvisning, der endnu er bevaret, er i flere henseender god at få forstand af. For det første tog den hensyn til det tilfælde, som kirkeordinansen slet ikke havde forudsat, at det kunne være manden og ikke konen, der havde trykket barnet ihjel. Dernæst pålagdes det præsten så vidt muligt at få vished for, om en af forældrene eller begge havde været berusede, da ulykken skete. I man-

gel heraf skulle han se at få oplyst, om det var foregået før eller efter middag. Hensigten med denne sidste oplysning bliver klarere, når det sluttelig pålægges provsten at lade det hele forhør og afløsningen finde sted helst om formiddagen, da man efter middag ikke havde nogen borgen for, at de pågældende var ædru, og i modsat fald kunne meget ondt let blive følgen.³⁵⁰

År 1568 var man i Danmark nået så vidt, at der på Roskilde landemode måtte forhandles om, hvorledes man skulle bære sig ad med dem, der overbevistes om *anden gang* at have ligget et barn ihjel. Bispens rådende provsterne til, første gang at give vedkommende afløsning uden videre, men i gentagelsestilfælde ikke at give afløsning uden først at melde det skete til den verdslige øvrighed. At slige forhandlinger ikke førtes om tænkte tilfælde, men at virkeligheden svarede hertil, kan ses af, at året efter kunne provsten i Løve Herred melde om en kvinde i hans provsti, der havde ligget det tredje barn ihjel. På begæring af den verdslige øvrighed fik også hun afløsning.³⁵¹

År 1606 gjorde Christian IV forsøg på ved hårde midler at ændre forholdene. Dødsstraf fastsattes for *anden gang* begået forseelse. Sligt virkede dog næppe synderlig. Grunden til ondet lå ikke i forældrenes uagtsomhed alene, men i familiens talrigheid, hang til drik og brug af en og samme seng. Endnu i det 17. århundredes midte blev alene i Århus Stift gennemsnitlig 38 børn ligget ihjel om året.³⁵²

Med sligt for øje vil det forstås, hvor gunstigt stillede fyrstelige og adelige børn var. Ifølge gammel og meget udbredt skik *overledes* disse nemlig meget ofte straks efter moderens kirkegang til bedstemoderens, særlig *mormoderens pleje*. Stundom var jo fødslen foregået i dennes hjem, så at moderen, når hun drog bort, blot behøvede at lade den spæde blive tilbage. Hyppigere havde mormoderen været hidkaldt, virket som „hjælpende kvinde“, bagefter optrådt som gudmoder og borttog sluttelig ved sin hjemrejse barnebarnet med sig. Således førtes Christian IV syv uger gammel af bedstemoderen til Mecklenburg, hans søskende gik det ligervis; den lille sachsiske prins Christian har vi set blev opfødt hos mormoderen, dronning Dorothea i Danmark. Hos adelen var sligt så almindeligt, at der endog i ligprædikener gøres en slags undskyldning for, når det ikke fandt sted: „efterdi han eller hun var eneste barn,“

„efterdi han eller hun var svag fra barnsben af,“ eller „efterdi faderen døde og moderen blev enke.“³⁵³

Denne skik havde mange og dybe rødder i fortids forhold i tanke-sæt. Og vist var det, at de små gjorde intet dårligt bytte. Måtte de end savne moderermælken, så nød de under bedsteforældrenes tilsyn sikkert en omhyggeligere pleje, end moderen selv med den bedste vilje, optaget som hun var af allehånde pligter, havde kunnet give dem. Og havnede de atter tre år gamle, i forældrenes himmelseng, så havde dog albuerne opnået nogen kraft til at spænde imod, og røsten var udviklet nok til at råbe om hjælp.

I folkets brede lag derimod var overgangstiden fra spædt til krybende og til løbende barn den gang vanskeligere både for barnet selv og dets omgivelser end nu til dags. Vi har omtalt farerne ved at blive ligget ihjel om natten. Men dagens besvær var heller ikke ringe. Man kendte jo endnu knap stol og vogn, endsige da barne-stol og barnevogn. Når moderen ikke kunne eller ville bestandig tøjre barnet i vuggen, var hun nødt til at hænge det fra sig eller selv bære det. Efter en senere tids forhold på landet i Danmark at dømme var det vistnok skik her at holde barnet i vugge længere end nu til dags. Der berettes ikke sjældent om børn på 2–3 år, der taler med fra vuggen. Skulle barnet optages og anbringes, synes man dengang ligesom længe efter ofte at have brugt at ophænge det fastbundet i en lille gyng under en bjælke i stuen. Dette lå jo så nær, hvor man havde hængevugge, og passede ligesom denne godt til stuegulvets alt for talrige, firbenede befolkning. Denne måde at anbringe små børn på har holdt sig indtil vore dage i Sverige.

Hvor moderen endelig skulle bort fra huset og ikke turde lade barnet være ene, var der ikke andet for end at bære det med sig. Den sædvanlige måde at bære et barn på i det 16. århundrede var endnu vistnok at have det fastbundet i en pose eller kurv på ryggen. Selv i by anvendtes denne befordringsmåde sikkert ofte, thi gadernes brolægning, føre og firbenede befolkning gjorde det nødvendigt at kunne se, hvor man satte foden og helst have hænderne fri. På land, i skov, på fjeldgrund lod et barn sig bære langvejs kun på denne vis. Endnu ned til vore dage var dette den sædvanlige barnebefordring hos landbostanden i Norden. På Jyllands hede bar man endog stundom vuggen på ryggen, når det gjaldt langtur; især i „bindeegne“ var en sådan ransel på gænger og med vadmels-kaleche

En gangstol fra nyere tid. Man satte barnet ned i hullet i midten, og han kunne således tage sine første skridt uden at falde. (Nordiska Museet, Stockholm).

et ypperligt gemme for barn og uldtøj eller for begge i forening. I Dalarne var ned til vore dage et barn på ryggen det sædvanlige konetilbehør.

I disse forhold skete den første forandring hos den jævnt velstående befolkning, da i det 17. århundrede stole var blevet almindelig siddeplads for voksne. Det lå da nær at indføre lignende for små. Tidligere havde vel skamlen været barnets ven, så snart det kunne krybe. Men de gav ingen sikkerhed. De nye barnestole, man nu fandt på, var på én gang siddeplads og fængsel, hvor den lille, behørigt spændt fast kunne lege med sine sager på det klapbord, der tjente til at spærre det inde. Når legetøjet var faldet på gulvet og de voksne borte, kunne morskaben imidlertid blive så som så. Det næste fremskridt, man fandt på, var at gøre den lilles fængsel flytteligt, så at barnet selv kunne bevæge det. Når det var lavet som et stritteskørt af spanskrør eller stive vidjer, hvori de små sad fast under armene som håndtaget i en osteklokke, kunne selv den værste sprællebasse her mase og vride og tumle sig så meget det skulle være. Faldskærmen gjorde, at han ikke faldt. Og alt imens de bitte

fødder spændte mod jorden, begyndte det hele til hans jubel at bevæge sig. Uformærkt lærte han at gå, endog førend han ret kunne krybe. Sådanne gangkurve blev almindelige i Tyskland i slutningen af det 16. århundrede og gjorde stor lykke i Norden i det 17. århundrede. De forbedredes yderligere ved, at der anbragtes rullehjul under, formen gjordes firkantet som en stol, og åbningen foredes med bløde puder.

Skønt man her havde sat hjul på stol, varede det dog endnu over hundrede år, førend man fandt på at lave barnevogne. Dette skete først omkring år 1800. Deres udvikling gennemløb de store vognes. De begyndte som lave pindevogne, en kurv på triller. Så vovede de sig frem til karioler og endte sluttelig som små fjedervogne på fire høje hjul.

7

Gennemløber vi i tankerne alle hine ovenomtalte fødsels- og dåbs-skikke, vil det stå klart, at den grundopfattelse, hvorpå de hvilede, var, at barnet når det fødtes, var ikke blot et hjælpeløst, men til lige et urent væsen, der endog formåede at smitte moderen. Sit katolske udtryk havde denne opfattelse fundet i, at barnet indtil dåben var en hedning og altså djævelen undergIVEN, og at moderen ved sit svangerskab ligeledes blev til en hedning, der altså efter fødslen på ny måtte optages i kirkens skød.

Denne hele tankegang var imidlertid ikke blot katolsk, men, så vidt vi af opfattelsens udbredelse og ælde kan slutte, en *urgammel* og næsten *almenmenneskelig overtro*.³⁵⁴ Under de mest forskellige og dog ensartede former møder overalt den samme opfattelse os: Det nyfødte barn er urent og hjælpeløst, det renses kun ved at bringes i forhold til et eller flere af elementerne: vand, ild, jord eller luft; det får først menneskelig kraft og bliver til en person ved at få navn.

Hertil svarer de over hele jorden udbredte skikke: samtidig med navngivningen at dykke det nyfødte barn i vand, række det over ild – således endnu i det skotske højland³⁵⁵ – putte det gennem hullet på et græstørv – endnu overtroisk lægemiddel i Norden – eller lægge det nøgent i solskinnet – således hos mange negerfolk.

Den styrke, hvormed i det 16. århundrede overtroens katolske form, troen på *barnets djævlebesættelse* indtil dets dåb, gjorde sig gældende, hentede da sin kraft ikke blot fra den katolske tid, men tillige fra årtusinder forud. Dette må billig tages med i betragtning, når vi ser den sejhed, hvormed den optrådte. Thi den veg ikke for reformatorerne opfattelse, men hæftede sig dristigt til denne. Den formåede at sætte sindene i oprør og afsætte bølgegang vidt ud over det daglige livs snævre vande. Det er dette, der giver spørgsmålet sin egentlige interesse og stadig må haves i erindring, når vi i det følgende skal se striden om djævlebesværgelsen ved dåben i det 16. århundrede, en af de ejendommeligste kirkelige kampe i Norden, et begrænset, men skarpt udtryk for brydningen mellem det gamle og det nye.

Allerede som blot katolsk skik skulle man tro, at djævlebesværgelsen havde måttet være selvskreven til at afskaffes af reformatorerne. De afskaffede jo dog så meget, hvis værste brøde var at minde om katolicismens dage. Men her var mere end dette, thi djævlebesværgelser kunne langt fra betegnes som en uskyldig skik. Luthersk set, indeholdt den det andet og store overgreb fra romerkirkens side. Om nadveren lærte denne jo, at præsten ved at indvie brød og vin virkelig forvandlede disse til Kristi legeme og blod, så at altså hver enkelt præst var i stand til at gentage og mangfoldiggøre Kristi offerdød med alle dens afgørende følger. En ganske tilsvarende forveksling af præsten og Gud lå til grund for djævlebesværgelsen. Var djævelen virkelig i barnet, og var præsten i stand til ved blot at blæse derpå og sige: „Far ud, du urene ånd!“ at jage denne bort og skaffe rum for den hellige ånd, så opvejede jo denne præstens handling den egentlige dåb og nedsatte denne til en halvt ligegyldig slutningsceremoni. Fra reformatorerne synspunkt set måtte da altså djævlebesværgelsen i lige så høj grad som messen være fuldt moden til at afskaffes.

Ikke desto mindre møder vi det særsyn i Danmark, at Hans Tausen, den betydeligste af forkæmperne for det nye, så langt fra at afskaffe den gamle djævlebesværgelse, endogså skærpede og udformede den til en trefoldig bortmaning og uddrivelse af „den ledige djævel“. Og dette var ikke en tilfældig besynderlighed af Hans Tausen. Han var på dette punkt i fuld overensstemmelse med sin lærer, Luther; og da kirkeforholdene endelig ordnedes i Danmark ved

kirkeordinansen, blev djævlbesværgelsen også ganske rigtigt bibeholdt.

Sagen var, at frygten for det katolske misbrug her mødtes med et endnu stærkere hensyn hos Luther og hans meningsfæller: frygten for djævelens magt. Under almindelige forhold var Luther ikke bange for at slå paven og djævelen sammen og erklære dem for ét. Men her var de jo beviseligt modsatte; det var jo netop den katolske kirke, der holdt på, at man ved dåben skulle begynde med at uddrive djævelen af barnet.

Følgen blev en spaltning inden for reformatorerne lejr. Medens Calvin følgerigtigt *afskaffede djævlbesværgelsen* som katolsk misbrug, *bibeholdt Luther* den af frygt for et større onde.

Folkemeningen i Norden var ubetinget paa Luthers side. Gennem århundreder havde man jo indrettet sig på den tro, at moderen og den lille var hedninger og altså djævelens eje, indtil de var blevet rensed ved kirkegang og dåb. Hele fremgangsmåden ved barnefødslen og dåbsskikkene var ordnet herefter. Vanskeligere blev det imidlertid for dem, som tænkte dybere over sagen, især for gejstlige, der jo i embeds medfør stærkt opfordredes hertil, at forene denne tankegang med den nye lære om ægteskabet som den Gud velbehagelige stand. Det lød smukt nok at henvise til Pauli ord: „En kvinde bliver salig ved sin barnefødsel,“ eller med Peder Palladius at sige: „Dør du bort udi din barselseng, da bliver du en martyrinde for Gud i himlen og får større løn af Guds miskundhed og nåde udi himlen, end om du ellers døde.“ Men forbindelsen mellem læren om barselsengen som den saliggørende og som den djævlbefængte, var dog ikke så ganske let at finde.

Det var åbenbart ikke nok her med Sjællands bisp at sige en spas om, at en munk ved et bryllup befandt sig lige så utilpas som en hund i en badstue, eller at den katolske skik, at sikre den kvinde, der døde i barselseng, ved at jorde hende i en munkekutte, lignede „et fastelavnsløb, hvor man ledte en gråmunk i kirke efter hans første barn“. Og det var i virkeligheden en usandhed, når samme biskop påstod, at vanskeligheden alene var til stede i katolicismen: „Mangen dannekvinde har beklaget sig, at hun aldrig var ræddere for djævelen, end når hun lå i sin barselseng; *det kom alt sammen af munkelære*, at der skulle blive fuldt af munke og nonner og få ægtefolk, at djævelen kunne bruge sin svig og sit spil imod Guds

ordning og skik.“ Nej, heller ikke lutherdommen med dens lovprisning af ægteskabet befriede for denne frygt. Hvad hjalp det at trøste således: „Min kære dannekvinde: Du est ikke en hedensk kvinde udi din barselseng osv., og du, som reder til barsel, haver et helt kapitel udi kongens ordinans, hvorudaf du kan lære en dejlig bøn, at skænke og give Vor Herre Jesus det foster, som du est med.“³⁵⁶ Om hun så havde haft fire kapitler i ordinansen, så omstødtes de alle den dag, barnet bragtes til kirke og viste sig at være djævelbesat og djævelens eje, så at denne først måtte uddrives af det, før end der kunne være tale om dets dåb.

Denne *indre modsigelse i det lutherske grundsyn* på livet kunne ikke i længden forblive upåagtet. Så længe Luther og hans samtidige endnu levede, holdtes spørgsmålet nede, dels af frygt for djævelen, dels af ulyst til at efterligne Calvin, der jo allerede havde afskaffet djævlbesværgelsen ved dåben. Den ypperste repræsentant for denne retning i Danmark var Peder Palladius, der både oversatte et tysk skrift til forsvar for djævluddrivelsen af de spæde³⁵⁷ og samtidig trøstede de bekymrede mødre efter bedste evne.

Men for den næste slægt måtte modsigelsen stå klart, og dens ypperste talsmand, Niels Hemmingsen, nævnede da også i et af sine skrifter djævlbesværgelsen som et tiloversblevet katolsk misbrug, der burde afskaffes. Det blev dog imidlertid ikke Niels Hemmingsen, fra hvem striden kom til at udgå. Spørgsmålet rejstes først ret, da en præst på Møn, Iver Bartholin eller Iver Bertelsen, som han kaldtes på dansk, uden videre på egen hånd udelod djævlbesværgelsen ved dåbshandlingen.³⁵⁸

Præsten Iver Bertelsens dristige skridt, egenmægtigt at *udelade djævlbesværgelsen ved dåbshandlinger*, kunne selvfølgelig ikke gå upåtalte hen, og han stævnedes til at møde for Københavns Universitets domstol. Iver Bertelsen var ikke ukendt med forholdene ved denne; i sit på omskiftelser rige liv havde han, endog to gange, været ansat som universitetslærer. Født i Middelfart af fattige fiskerfolk var han, uden at vi ved hvorledes, kommet til at studere og derpå i en temmelig ung alder som præst truffet sammen med Christian III på Koldinghus. Han må have gjort et godt indtryk på kongen, thi rigeligt udstyret med kongelig rejseunderstøttelse drog han kort efter til Wittenberg og hørte Melanchthons forelæsninger.

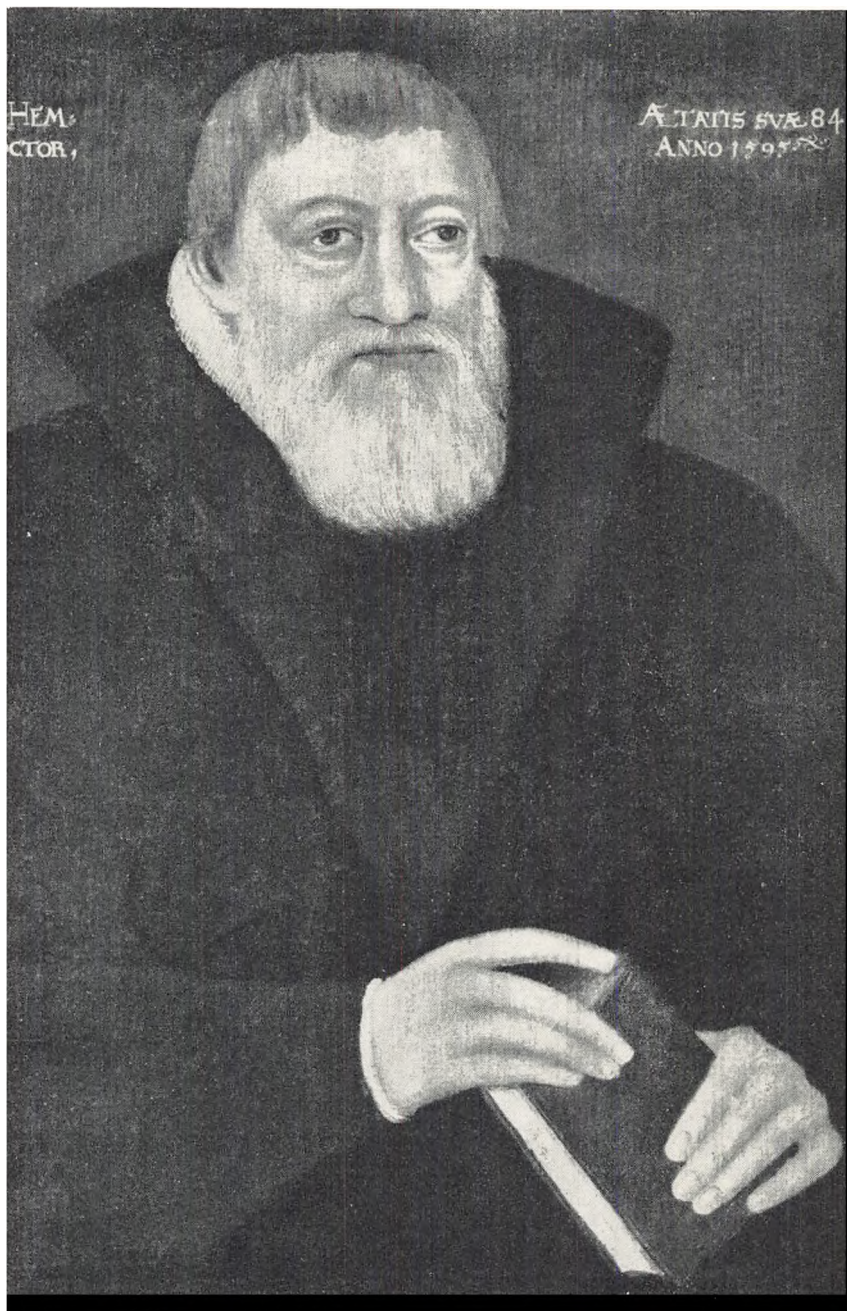
Ved sin hjemkomst modtoges han med velvilje af Niels Hemmingsen, i hvis hus han blev optaget, og efter ganske kort tids forløb fik han år 1559 ansættelse som professor ved Københavns Universitet.

I denne stilling blev han imidlertid snart, uden at vi nu kan udrede enkelthederne eller opdage grundene, genstand for stærke angreb, og hans medlærere søgte at fortrænge ham fra højskolen. Længe holdt Iver Bertelsen ud, men da han i stedet for at rykke op stadig kun trykkes dybere ned, lod han sig en gang, da en ny post var blevet ham nægtet, forlede til et ubesindigt ord. Han bemærkede noget om, at enkelte professorer, især visse medlemmer af konsistorium, var ivrige nok til at gøre opslag om forelæsninger, men glemte at holde dem.

Denne udtalelse gjorde Iver Bertelsen til en umulighed ved universitetet; han måtte skyndsomst fortrække. Atter drog han da i udlandighed til Wittenberg, og atter viste han sin mærkelige evne til at gøre sig gældende, idet han, trods alt, hvad der var gået forud, virkelig efter nogen tids forløb opnåede for anden gang at blive kaldet til lærer ved Københavns Universitet. Hans ansættelse denne gang blev dog ikke af lang varighed. Et fjerdingår efter blev han på Frederik II's anbefaling udnævnt til præst i Stege. Det var i denne sin stilling, at han indlod sig på det vovelige skridt: på egen hånd at udelade djævlebesværgelsen ved dåben.

De vilkår, under hvilke Iver Bertelsen mødte for sine dommere, var ikke gunstige.³⁵⁹ Han havde været meget vanskeligt stillet i sin menighed og var her kommet i strid med indflydelsesrige personer. Grunden hertil var, at formandens enke, der havde været gift med de to foregående præster, ønskede også at ægte nr. tre, hvilket syntes at skulle kunne lykkes, da Iver Bertelsen var ugift. Denne ville imidlertid ikke have hende til ægte, og i sin forbitrelse truede hun da med at få en anden ansat som præst samt ophidsede fogden på Stegehus, med hvem hun stod i forbindelse, imod Iver Bertelsen. Under almindelige forhold kunne denne fjende være ubehagelig nok, men forholdene var værre end sædvanligt. Landet var i krig, Stegehus og hele Møn var pantsat til en pommersk adelsmand, og dennes foged blev herved til en magt, hvis myndighed i visse henseender rakte videre end kongens.

Fogden forfulgte Iver Bertelsen af et godt hjerte. Han håned ham ved at lade ham afmale i borgestuen og billedet bruge til skive

ved våbenøvelser; senere kom han med den tvivlsomme undskyldning, at det var et portræt ikke af præsten, men af Fanden. Det var uden tvivl også fogden, der på præsteenkens anstiftelse fik Iver Bertelsen anklaget både for udeladelsen af djævlebesværgelsen ved dåben og for et andet forhold, der muligt har været anvendt som påskud for dennes afslag på hendes frieri, nemlig Iver Bertelsens trolovelse med en pige fra Ribe, hvilken trolovelse senere på lovlig vis skulle være hævet. Endelig var det fogden, der, da præsten ville drage til Roskilde for at forsvare sig i disse sager, undsagde ham på livet, så at den ulykkelige præst ikke kunne komme af sted, før end fogden til sidst gav ham en art lejde til at drage bort.

Iver Bertelsen var ligeledes ilde faren med hensyn til sine dommere. Det var alle hans tidligere medlærere ved universitetet, af hvilke flere vistnok endnu kunne huske „de forelæsninger, hvorom opslag var sket, men som ikke var blevet holdt“. Og det havde næp-

Niels Hemmingsen (1513–1600) var ved siden af Tycho Brahe ubestridt det 16. århundredes største danske videnskabsmand. Han var en bonde-
søn fra Lolland, der efter at have modtaget undervisning i flere danske skoler i 1537 blev optaget ved universitetet i Wittenberg. Her – i Luthers by – søgte mange uddannelse, og Niels Hemmingsen havde blandt sine studiekammerater adelsmændene Jørgen Rosenkrantz (se bind 2 side 25) og Henrik Rantzau (se bind 2 side 446). Især fulgte han Filip Melanchtons undervisning. I 1540'erne blev Niels Hemmingsen professor ved Københavns Universitet. Han gik ind for en bred humanistisk dannelse baseret på de klassiske græske og latinske forfattere; men derudover havde alle emner inden for teologien hans interesse. Han var en rationalist snarere end en mystiker, og den påvirkning, han havde modtaget fra Melanchton, medvirkede til, at han kom til at tvivle om logikken i Luthers nadverlære. I mange år var Niels Hemmingsen universitetets førende mand; han blev af regeringen udnævnt til dets vicekansler, og hans studenter beundrede ham. Under de voldsomme teologiske opgør om nadverlæren, erkendte han, at han havde nærmet sig Calvins opfattelse og blev afsat i 1579. Han levede herefter i Roskilde, hvor han havde et kannikeembede ved domkirken. Hans økonomiske forhold var gode, og han fik flere beviser på, at han ikke var glemt. Således modtog han årlige hilsener i form af vin fra gamle elever. Dette måtte være ham en trøst i en alderdom, der ellers hjemstøgte ham med blindhed og familiemæssige bekymringer. (Frederiksborg).

pe stemt dem mildere imod ham, at han i mellemtiden just for nylig havde vovet at udeblive, skønt han var stævnet for en domstol som deres. De havde da også tilrådet lensmanden at „lade ham hente, som man plejer at hente andre, som ikke vil lyde Kongelig Majestæts og eders bud og stævning“.

Endelig mødte da Iver Bertelsen for retten den 20. januar 1567.

Det var ikke mindre end tre sager, der skulle pådømmes, en for hver af de tre beskyldninger: *udeblivelse fra retten, udeladelse af djævlebesværgelsen og ophævelse af troløvelsen*.

Allerede i den første sag viste det sig, hvor lidet Iver Bertelsen havde at håbe af disse dommere. Skønt han angav som hovedgrund til sin udeblivelse, at han ikke havde turdet drage af sted for fogden, der havde undsagt ham på livet, hvilket han med vidner beviste at være sandt, ligesom også fogden for retten måtte indrømme det, og skønt dette yderligere bestyrkedes ved, at Iver Bertelsen jo nu, så snart han havde fået fogdens tilsagn om uhindret rejse, virkelig var mødt for retten, så dømtes han dog enstemmigt for ulydighed mod øvrigheden. Hermed var den første dags retshandling forbi.

To dage efter, den 22. januar 1567, samledes retten på ny, denne gang forstærket med tre københavnske sognepræster. Det var nu den farligste af de tre sager, der skulle for, den ulovlige udeladelse af djævlebesværgelsen ved dåbshandlinger.

Den kongelige anklager, stiftets lensmand Bjørn Andersen, forelagde først dommerne det spørgsmål: „Må nogen vige fra Kongelig Majestæts ordinans for sin person og gøre noget, som er imod ordinansen?“ Iver Bertelsens forsvar tog sig unægtelig noget tyndt ud, når han herimod undskyldte sig med, at det blot var de få ord: „Far her ud, du urene ånd!“ som han havde udeladt. Thi få eller mange, var ordene lige afgørende, og udeladelsen var jo foretaget med velberåd hu. Langt bedre lykkedes det ham derimod at forklare, hvorfor han havde udeladt ordene: Han havde ikke kunnet udholde i det ene øjeblik at trøste frugtsommelige kvinder i sin menighed med, at de og deres foster hørte Gud til, og i næste øjeblik ved dåben at erklære barnet for besat af djævelen.

Sjællands bisp tog derefter til orde og spurgte den anklagede, hvor han havde turdet vove egenmægtig at forandre, hvad der ene tilkom øvrigheden at gøre forandringer i. Iver Bertelsen svarede,

at han kun havde handlet så, fordi han mente at være i overensstemmelse med Guds ord. Desuden havde også Niels Hemmingsen udtalt som sin mening, at besværgelsesordene burde udelades. Ved denne bemærkning tog Niels Hemmingsen til genmæle og sagde, at han aldrig havde bedt Iver Bertelsen forandre ordinansens ord, hvortil den anklagede svarede, at sligt havde han heller ikke beskyldt ham for.

Hermed var det egentlige forhør omme. Et efterspil, som under andre forhold kunne have draget betydelige følger efter sig, sank nemlig forunderlig virkningsløst hen. Det lader til, at lensmand Bjørn Andersen aftenen forud havde holdt en art forhør over den anklagedes meninger, og ved denne lejlighed var blevet opmærksom på andre kætterske opfattelser hos ham. Uden tvivl efter lensmandens opfordring forelagde da bispemanden nu Iver Bertelsen det spørgsmål, om han havde sagt, at fremsigelsen af indstiftelsesordene ved nadveren ikke var fornøden. Hertil svarede magister Iver: „Det har jeg aldrig sagt. Men Bjørn og jeg kom i aftes i tale om sådant, da sagde jeg, at sakramentet ikke får sin kraft af disse ords fremsigelse, thi de er kun en historisk oplysning og fremsiges for derved at minde nadvergæsterne om Herrens lidelse og død og om de velgerninger, som Kristus forjætter alle ved dette sakrament.“

Med denne kun lidet lutherske forklaring lod man sig nøje. Lensmanden savnede rimeligvis teologisk lærdom nok til i denne kreds at turde forfølge sagen videre. Og dommerne følte uden tvivl en naturlig ulyst til gennem et fortsat ordskifte i øvrighedens nærværelse selv at blive følt på tænderne, hvorved mere end én afvigelse fra Luthers rene lære muligt kunne komme for en dag. Alle tav derfor stille.

Man skred da til stemmeafgivning i sagen om djævlebesværgelsen. Rettens medlemmer var her vanskeligt stillet. De færreste af dem havde vel noget tilovers for den anklagede selv, men i en vis forstand var dog hans sag deres egen, for så vidt de vistnok alle delte mening med ham og af hjertet ønskede, at hans optræden måtte kunne give stødet til, at djævlebesværgelsen blev afskaffet. Øjeblikket hertil syntes gunstigt, da man just nu var begyndt at afskaffe den i flere af Tysklands evangeliske landskirker. Det gjaldt da om, samtidig med at man formelt misbilligede Iver Bertelsens optræden, at gøre hans egentlige brøde så ringe som mulig, og på

en måde udviske den ved at anbefale ham til kongelig benådning.

Først fik Niels Hemmingsen ordet. Han udtalte, at den anklagede havde forset sig og burde straffes. „Dog,“ tilføjede han, „håber jeg, at Kongelig Majestæt vel nådeligen handler med ham.“ Biskoppen sluttede sig i et og alt til, hvad Niels Hemmingsen havde sagt.

Dernæst fik professor Rasmus Glad ordet. Han begyndte sin tale med en fin bemærkning om, at det „er en underlig handel med denne forandring i dåben; men så længe det er nyt, kan man lettelig hugge det op, så det ikke gør mere bulder.“ Ligeftrem taget sigtede disse ord naturligvis til Iver Bertelsens foretagne forandring, men de lod sig også anvende på selve kirkeordinansens bestemmelser om dåben, der ligeledes var af temmelig ny dato og, for så vidt de måtte vise sig at være mindre heldige, endnu lod sig „hugge op uden synderlig bulder“. Derpå gik Rasmus Glad over til at tale om Iver Bertelsen selv og sagde, at han ikke kunne dømme magister Iver til at handle mod sin samvittighed, men naturligvis burde han dog først have spurgt bispem. Heri ligger hans uret, „dog tykkes mig, at man kan ikke plat fordømme ham“.

De følgende talere søgte hver især i en kort sætning at balancere mellem de forskellige hensyn og betjente sig herved af det latinske sprog som det bøjeligste. Medens de fleste af dem erklærede, at han havde handlet „*male*“ (ilde), mildnede professor Katholm dette udtryk til et „*non recte*“ (uret), ja professor Hammer endog til et „*minus bene*“ (mindre godt).

Sluttelig samlede rektor alle udtalelserne i følgende ord til lensmanden: „Kære Bjørn! Disse dannemænd dømmer alle sammen, at ingen ærlig person må noget forandre af sin egen myndighed, og derfor tykkes dem magister Iver at have ilde gjort.“ Såvel bispem som Niels Hemmingsen tog dog straks efter ordet for at anbefale den anklagede til kongens nåde.

Endnu stod den sidste sag tilbage, *anklagen* mod Iver Bertelsen for at have hævet sin trolovelse. Hvad der forelå var, at magister Iver havde været troløvet med en borgerdatter fra Ribe, men da man fra hendes slægts side ikke havde opfyldt et ham givet løfte, havde han ikke villet indlade sig i ægteskab med hende, men betalt hende en erstatningssum og afgivet, samt også af hendes slægt modtaget, skriftligt bevis for, at troløvelsen var hævet.

Biskoppen begyndte med at spørge: „Magister Iver! Hvilken bestemmelse har I taget i ægteskabssagen med eders fæstemø i Ribe?“ Hertil svarede Iver Bertelsen: „Da man ikke har holdt det, mig var lovet, og vi nu er forligte, så at de ikke klager på mig, og de har mit brev og jeg har deres, så vil jeg ikke have mere med dem at skaffe, men lade det blive som det er.“

Niels Hemmingsen faldt derpå ind med spørgsmålet: „Var der ægteskab mellem eder og den pige?“ – „Nej, var der ej!“ svarede magister Iver, „det ved jeg vel, at de, som er ægtefolk, må ikke købe sig fra hverandre med penge.“ – Niels Hemmingsen lod sig imidlertid ikke så let afvise: „Det har altid været holdt her i riget,“ sagde han, „at de folk, som hinanden har trolovet og har vidnesbyrd og bevisning herom og har givet hinanden fæstegave, de folk er ægtefolk for Gud og verden. Nu har bevisligt alt dette været tilfældet med eder og denne pige. Thi er I ægtefolk.“

Efter denne kendelse, der lød datiden mindre besynderlig end den lyder for os, gik man over til afstemning om Iver Bertelsens straf. Biskoppen tog først til orde og bemærkede meget rigtigt: „Dette siger jeg, at i denne sag har den lige saa stor skyld, der penge har taget, som den, der dem har udgivet.“ Ikke desto mindre kom han dog ikke til den slutning, at begge parter burde undgælde for, hvad sket var, men sluttede blot som så: „Efterdi mr. Iver ulovligt har forskudt sin ægte fæstemø og hende ingenlunde have vil, bør han ikke at gifte sig, saa længe hun levende er.“

Dernæst kom Niels Hemmingsen. Han erklærede: „Dette siger jeg, at hvo som helst sin ægte fæstemø uden lovlig årsag forsager, som magister Iver har gjort, og ikke vil holde sit løfte og sin ære, han er værd en møgit stor straf, og dertilmed sig aldrig gifte må, så længe den person lever, som han først havde lovet tro og ægteskab.“

De øvrige dommere nøjedes alle med kun at holde på, at Iver Bertelsen skulle forblive ugift, så længe hans fæstemø levede. Lensmanden Bjørn Andersen – der var enkemand, men kort efter giftede sig på ny – afsluttede endelig stemmegivningen med at tilføje sin mening, der kort og simpelt udtrykte datidens tænkemåde: „Mig synes dette, at han haver begyndt ret [ved at trolove sig], men ikke ret har forfulgt det“ [idet han ikke giftede sig]. I øvrigt fandt heller ikke han, at der kunne være tale om at idømme den anklagede nogen anden straf end ugift stand, så længe hun levede.

Hermed var hele den vidtløftige retssag til ende. Flygtigt set havde den fået et ganske heldigt udfald for Iver Bertelsen. Når han på forhånd havde målt fremtidens muligheder, var det uden tvivl det dristige brud på kirkeordinansen, der havde stillet sig for ham som det farligste punkt. Men i denne sag var han jo blevet behandlet yderst skånsomt, og dommerne havde indstillet ham til benådning. Ganske vist havde de så dømt ham des strengere for ikke straks at være mødt i retten og havde foreløbig forbudt ham giftermål, men dette var dog kun småting imod, hvad hovedsagen kunne være endt med.

Nærmere set havde dog udfaldet sine mislige sider. Vel var det ikke at vente, at straffen for de få dages udeblivelse ville blive hård, især når biomstændighederne toges med i betragtning, men hvadborgede for den kongelige benådning? Var ikke dommernes mening egentlig den: Vi ønsker nådigst at forskånes for djævlebesværgelsen, men Iver Bertelsen må gerne blive straffet hårdt. Og det var disse dommers forbøn, hvorpå han skulle bygge! Og sæt, at man i bestemmelsen af straffen slet ikke gik den vej at sondre mellem de enkelte domme, men slog dem alle tre sammen i det fælles: „Den anklagede bør straffes for ulydighed mod gejstlige og verdslige love og øvrighed!“

Disse og lignende tanker har uden tvivl sysselsat Iver Bertelsen, medens han fængslet ventede sin skæbne. Men hvilken end hans frygt monne have været, er den dog sikkert blevet overtruffet, da det meddeltes ham, at *straffen var bestemt til dødsstraf*.³⁶⁰

Denne overordentlig hårde dom blev dog kort efter formildet til fængsel på livstid og fortabelse af gods.

Desværre ved vi ikke noget om, hvad der i disse dage er foregået i kongens nærhed, og vi er ude af stand til at kunne iagttage de skridt af forskellige personer, der har svaret til de første, skiftende afgørelser i sagen. Når Iver Bertelsen selv senere gættede på, „at Niels Hemmingsen eller andre uden tvivl har indgivet kongen at bestemme straffen til død eller livsvarigt fængsel,“ så var han vistnok på vildspor. Langt sandsynligere er det, at kongen – forbitret over bruddet på enhed i kirkelæren og måske yderligere ophidset ved Bjørn Andersens meddelelse om andre mulige kætterier hos de højlærde – har villet give disse en alvorlig advarsel én gang for alle ved at dømme en af deres midte så hårdt. Dette stemmer vel med

Niels Hemmingsens senere rædsel for at blive påduttet blot den mindste delagtighed i Iver Bertelsens kætteri, og det svarer meget godt til det skridt, som de højlærde straks bestemte sig til.

Vi ved nemlig, at disse, så snart den kongelige dom var fældet, begav sig til kongen for at gå i forbøn for den domfældte. Den form for benådning, som de endelig opnåede, stemmer også med kongens formodede sindelag. Han gik vel ind på, at Iver Bertelsen måtte slippe for livsvarigt fængsel, men kun mod, at den fangne afgav en meget hård og bindende erklæring. Først skulle han tilstå, at han havde fortjent evigt fængsel, fordi han så storlig havde fortørnet Gud og Kongelig Majestæt. Dernæst skulle han under livs og evig saligheds fortabelse love aldrig mere at ville tale, skrive eller handle noget i denne sag eller overhovedet foretage sig noget, der kunne udlægges som sigtende mod kongens udtalte vilje og universitetets dom. Han skulle hensidde som fange i Sorø Kloster på ubestemt tid. Gjorde han forsøg på at rømme, skulle han straffes med døden. Endelig skulle han love aldeles at afholde sig fra al mundtlig og skriftlig udtalelse om noget, der var den almindelige kirketjeneste i nogen part anrørende.³⁶¹

Forpligtelsen var hård nok, men den var uden tvivl det højeste, der var at opnå hos kongen. Det var kongens ufravigelige fordring, at der blev tiet i hans kirke. Og dette aktstykke var jo en slags mundplaster, ikke blot for den domfældte, men for hele den højlærde stand. Tilbage stod da kun det sidste, at få synderens underskrift. Her stødte man imidlertid på uventet modstand. Iver Bertelsen nægtede at afgive den forlangte, åbne tilståelse af sin brøde. Gode råd var her dyre. De højlærde vidste imidlertid at klare sig. Professor Rasmus Glad og hofpræst Niels Kolding mødte i fængslet hos den ved trusler om død og livsvarigt fængsel fortumlede mand. Rasmus Glad dikterede, fangen skrev; det var hans „håndskrift“. Derpå tog hofpræsten den fangnes signet og aftrykkede det under brevet. Dermed var håndskriften „med hans signete stadfæstet.“ At det gik således til, påstod Iver Bertelsen senere fra sit fængsel i Sorø højt og helligt til Sjællands biskop, og han nedlagde indsigelse imod – hvad han og tilbød at gøre offentligt for rigens råd – at han havde godkendt, godkendte eller ville godkende blot et eneste ord af, hvad der stod i hin forpligtelse.³⁶²

Den genstridige var således frelst ved sine standsfællers snarrådig-

hed. Før end han indesluttedes i klosterfængslet, skulle imidlertid hans standhaftighed stilles på en ny prøve. Forpligtelsen var dateret den 13. februar 1567. Dagen efter måtte han endnu en gang møde for universitetsprofessorerne, der var samlede i bispens hus. Hvad her foregik, forstås kun ret, når man husker tidens tro på ægteskabets gudvelbehagelige værd. Hvis han i dette sidste øjeblik havde villet antage sin fæstemø, ville et sådant skridt sikkert være blevet opfattet som tegn på, at hans forstokkede sind var ved at vige, og yderligere benådning kunne muligt være blevet følgen. Men selv dette fraset, måtte udsigten til selskab i fængslet være lokkende, for ikke at tale om, at han nu, da alt hans gods var ham fradømt, nok kunne komme til at trænge til hjælp af en hustrus velstående slægt. Thi i fængslet ville der kun blive ydet ham ly og føde, men ikke så meget som et klædningsstykke, når hvad han gik og stod i en gang var oplidt.

Det var da en fristelse af mangfoldig art, der stilledes for ham, da biskoppen ledte hans tidligere trolovede, Kirsten Sørensdatter fra Ribe, ind og i de mange lærde vidners nærværelse for sidste gang spurgte: „Magister Iver! hvorledes vil I have det med denne pige, eders fæstemø?“ Men magister Iver bestod fristelsen og svarede: „Jeg begærer at være for mig og hun for sig.“³⁶³ Mod en slig forhærdelse var der intet mere at stille op. Af sted gik det da med den fangne ad Sorø til.

Klosterfængslet i Sorø var en ganske egen art af forvaringssted. Det benyttedes til strafophold for gejstlige, der havde forset sig i højere grad, såsom bedrevet trolddom, hor eller lignende. Og fængslet som klostret selv mindede stærkt om de katolske tider. Klostret med alt dets jordegods var vel inddraget under kronen, men det styredes ikke som de andre inddragne klostre af en adelig lensmand, men af en lærd mand, der under den gamle titel „abbed“ havde tilsynet med jordegodset såvel som med fangerne. Når hertil kom, at præsterne i de til klostret hørende sogne ikke havde bolig hver i sin præstegård, men alle sammen boede i klostret, „hvor de havde deres værelse og underholdning“,³⁶⁴ så vil det forstås, at dette endnu var en tiloversbleven rest fra gamle dage. Nu som fordem måtte abbeden være en alsidig dannet mand, der kunne bestyre godset, holde sine præster, de løse som de fangne, i ave, og optræde som

Iver Bertelsens foresatte i klosteret i Sorø abbed Morten Pedersen var åbenbart stærkt optaget af Sorø's store fortid. I kirken lod han male et kalkmaleri, der nu er gået til grunde, men kendes fra en tegning i Nationalmuseet. Foran står Absalon og Esbern Snare – den sidste iført en rustning fra det 16. århundrede. Således som klosteret er gengivet, må det have set ud ved 1570 – altså under Iver Bertelsens ophold. Foran ligger den endnu bevarede klosterport; kirken dækker for de egentlige klosterbygninger. Til højre ligger forskellige økonomibygninger – bl. a. en vandmølle.

beleven vært, når kongen eller rigsråder på rejser overnattede hos ham.

Den mand, der i året 1567 var abbed i Sorø, var magister Morten Pedersen. Han synes at have behandlet sin nye fange ret hensynsfuldt. Lade ham gå frit omkring og måske smitte alle klosterets sognepræster med sit kætteri kunne han naturligvis ikke. Men én ting kunne uden fare tilstedes ham, at benytte klosterets bogsamling. Pen, blæk og lidt papir kunne man også gerne overlade ham uden

at se så nøje på, at han ikke havde en skilling at betale det med. Studier blev da den fangnes trøst. Livet i den lille celle gik hen med videnskabelige sysler og fortsat bødning på den ene og samme klædedragt. Thi, hvor meget han end sparede på dette sit sidste øje, så krævedes der dog bestandig ny og større opfindsomhed for at give de luvslidte rester et fortsat udseende af menneskeligt klædebon.³⁶⁵

Hvad var genstanden for hans studier? Selvfølgelig det, der havde ført ham hid, og hvorom hans tanker endnu stadig kredsede: *djævlebesværgelsen ved dåben*. Han granskede kirkefædrenes meninger, han efterlæste nyere teologers udtalelser herom, og mere og mere modnedes hans egen opfattelse til en alsidig grundfæstet overbevisning.

Over ét år var gledet hen på denne stille vis – omverdenen lod ham god ro ved hans studier – da overraskedes den fangne en skønne dag ved et brev³⁶⁶ fra en af sine tidligere dommere, hovedpersonen blandt disse, professor Niels Hemmingsen. Allerede udskriften lød besynderlig: „Til magister Iver Bartholin, der er på spil (*agenti*) i Sorø Kloster“, og indholdet var ikke mindre besynderligt.

For ikke at fælde for hård en dom over denne mærkelige skrivelse og dens afsender må man vide, hvad imidlertid var foregået uden for fængslet. En ven og slægtning af Iver Bertelsen havde gjort, hvad han formåede, for at skaffe ham fri, og i denne anledning indgivet et bønsskrift i hans navn til kongen. Heri havde han til undskyldning for den fangne anført, at dennes brøde jo dog blot bestod i ved dåben at have udeladt djævlebesværgelsen, en ceremoni, om hvilken *også den lærde dr. Niels Hemmingsen udtrykkelig lærer og skriver, at den er en plet på den hellige dåbshandling* og rettelig burde afskaffes.

Bønsskriftet var blevet overleveret til den kongelige sekretær Hans Skovgård, men i stedet for at forelægge kongen det, synes denne først at have tilstillet Niels Hemmingsen det til erklæring. Læsningen satte Niels Hemmingsen i den heftigste bevægelse. En gang tidligere var hans udtalelser om djævlebesværgelsen blevet ham forekastet. Det var, da Iver Bertelsen for retten havde henvist til dem som en af grundene til, at han havde vovet at udelade den hele ceremoni. Den gang havde Niels Hemmingsen heldigt afvendt faren ved at spørge, om han da nogen sinde havde opfordret den ankla-

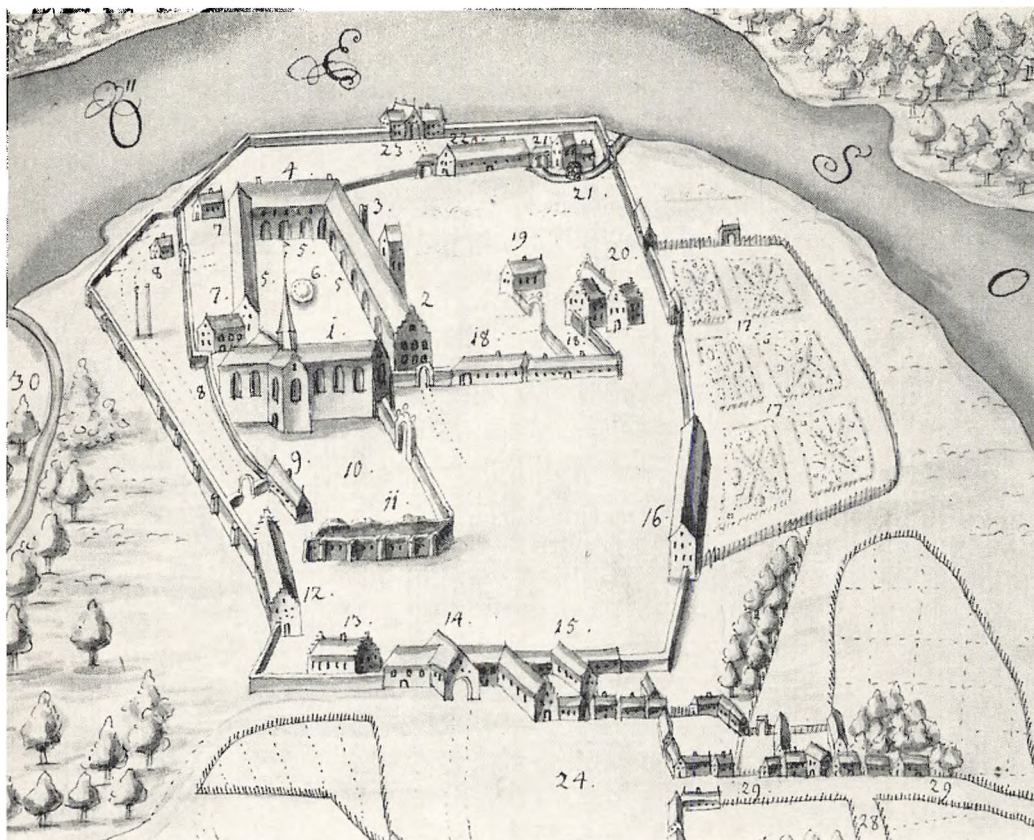
gede til egenmægtigt at forandre dåbsskikkene, hvilket denne havde måttet benægte. Men nu kom de usalige ord igen. Og denne gang ikke i en snæver kreds af embedsbrødre, men de forebragtes for selve kongen. Kongen var ilsindet og tålte ingen ufred i sin kirke. Hvad om han ikke ville lade sig nøje med den undskyldning, at disse ord var skrevet før den tid, da der var fare ved at udtale dem! Sæt han kort og godt lod Niels Hemmingsen gribe som den, der på ny vakte splid, og til skræk og advarsel idømte ham den livsstraf, der havde svævet over Iver Bertelsens hoved!

I sin angst skrev Niels Hemmingsen følgende brev:

„Det ligner dig rigtig, du, der er vant til aldrig at handle rent og ret, at du i dit bønsskrift til vor nådigste konge omtaler mig som medskyldig i dit kætteri. I mit lille skrift „Pastor“ lærer jeg dog, at det ikke tilkommer den enkelte præst egenmægtigt at ændre kirkeskikkene ... Ikke desto mindre udslynger du slange! som jeg så længe har næret ved min barm, al denne edder listig imod mig, for at gøre dig selv ren, du, der har vist foragt mod konge og biskop og dristet dig til overmodig og ondsindet at ændre dåbsskikkene. Og hvorfor? ene og alene for at mængden skal hilse dig som en ny kirkens reformator, thi det er mængdens bifald, du altid har søgt. Du påberåber dig din samvittighed, øjenskalk! Du forlod svigagtig din fæstemø, *det* siger din samvittighed dig. Der var en anden af adelig byrd, som du på usømmelig vis indlod dig med, i håb om, at der herved skulle falde lidt adelsglans over dig. Mange kunne bevidne dette, og mange har du herved grovelig forarget. Hvor var den gang din samvittighed henne?

Du skriver, at du er blevet afsat fra dit embede, fordi du har ændret dåbsskikkene. Heri gør du uret mod kongen og dine dommere, thi skønt du ganske vist havde fortjent en slig straf for din hensynsløse dristighed, så foreligger der ikke andet, end at de på grund af den megen forargelse, du vakte, ikke har kunnet finde sig i, at du blev, hvor du var, og nu giver vor nådigste konge dig frit underhold på et hæderligt sted hos en from og lærd mand, indtil han måtte spore tegn hos dig på sand fortrydelse.

Du siger: „Hemmingsen dadler de urimelige, papistiske skikke, og han anfører blandt disse djævlebesværgelsen,“ – som om deraf fulgte, at Hemmingsen også fordømmer djævlebesværgelsen, således som den bruges i vore kirker ... papisterne tror, at børnene virkelig

I 1850'erne blev Sorø Kloster omdannet til en kostskole, hvor bl. a. den lille Christian IV en kort tid blev „optugtet“. Her på billedet i Resens Atlas er latinskolens plads markeret med nr. 4. Det er en fløj i det gamle klosterkompleks. Nr. 7 er skolegården. I 1623 oprettede man i Sorø et „ridderligt akademi“, der også fik lokaler i klostret. Akademiet skulle være en slags højskole for adelens sønner, der her skulle erhverve sig de nødvendige færdigheder af såvel teoretisk som praktisk art. Til glæde for de adelige drenge anlagde man ridebanen med de to ringridningssøjler – nr. 8. I øvrigt stod bygningerne nogenlunde urørt af alle omskiftelser. Nr. 1 er kirken, nr. 14 klosterporten, nr. 15 og 16 er staldbygninger og nr. 17 er klosterhaven. Bagtil ses vandmøllen, der var anlagt ved en kanal, som blev gravet i det 13. århundrede. Med numrene 5 og 6 er markeret den gamle fratergård, der nu er forsvundet, og brønden, der stadig eksisterer. I bygningen til venstre for porten – nr. 13 – spillede man bold. (Det kgl. Bibliotek).

er besat af djævelen, vi derimod, der skelner mellem natur og nåde, anvender den blot som et tegn på, at de døbte ved dåben er unddraget ethvert Satans retskrav. Vi forstår, ligesom Augustinus, ved „den urene ånd“ ikke djævelen selv, men djævelens fjendske magt, der er virksom mod alle mennesker, også dem, der ikke er ligefrem besat af ham. – Gå nu hen du utaknemmelige! og beråb dig på Niels Hemmingsen, ham, der efter alle deres vidnesbyrd, der kender ham, netop er en elsker af orden og fred og har den største afsky for alle unødvendige forandringer i kirkesager. Han har været dig en god støtte og engang frelst dig, da du var i den største nød, men dog viser du ham ingen ære. Du søger tværtimod at trampe ham ned, ligesom det unge muldyr, der, når det har mættet sig hos sin moder, hoppen, giver den æselsspark. Gud bedre dit sind!”

Brevet var henvend tre uger gammelt, da det nåede til Iver Bertelsen, hvad enten det nu har henligget nogen tid hos afsenderen og ventet på lejlighed til Sorø, eller det måske ikke straks, da det kom hertil, er blevet afleveret til fangen. Som naturligt var, gjorde det et overordentlig stærkt indtryk på denne. En så skånselsløs og voldsom tiltale fra én, der i mange henseender havde krav på hans agtelse, måtte virke rystende, dobbelt på den ensomme, hvis olieblad fra omverdenen en skrivelse var.

Efter nogle dages betænkningstid skrev Iver Bertelsen sit svar.

Han begyndte med at bebrejde Niels Hemmingsen tonen i hans skrivelse, der ikke sømmede sig en gammel teolog, end ikke en mand, men kun var passende for en hidsig og arrig kvinde. Selv en hæderlig hedning ville have undset sig ved således at overfuse en ulykkelig fange. Iver Bertelsen agtede imidlertid ikke at lade sig behandle på denne måde, men anså det for sin pligt at give svar på tiltale. Niels Hemmingsen fik så tilskrive sig selv skylden, hvis svaret måtte forekomme ham hensynsløst.

Dernæst gik han over til at omtale bønsskriftet til kongen, om hvilket han synes ikke at have vidst besked, da det afsendtes, men for hvis indhold han dog nu fuldt ud ville påtage sig ansvaret.

Det lange brevs øvrige indhold var naturligvis dels en redegørelse for, at Iver Bertelsen var blevet dømt for sin ændring af dåbskikkene og ikke af andre grunde, dels en påvisning af, at Niels Hemmingsen med sin dadel virkelig havde sigtet også til djævle-

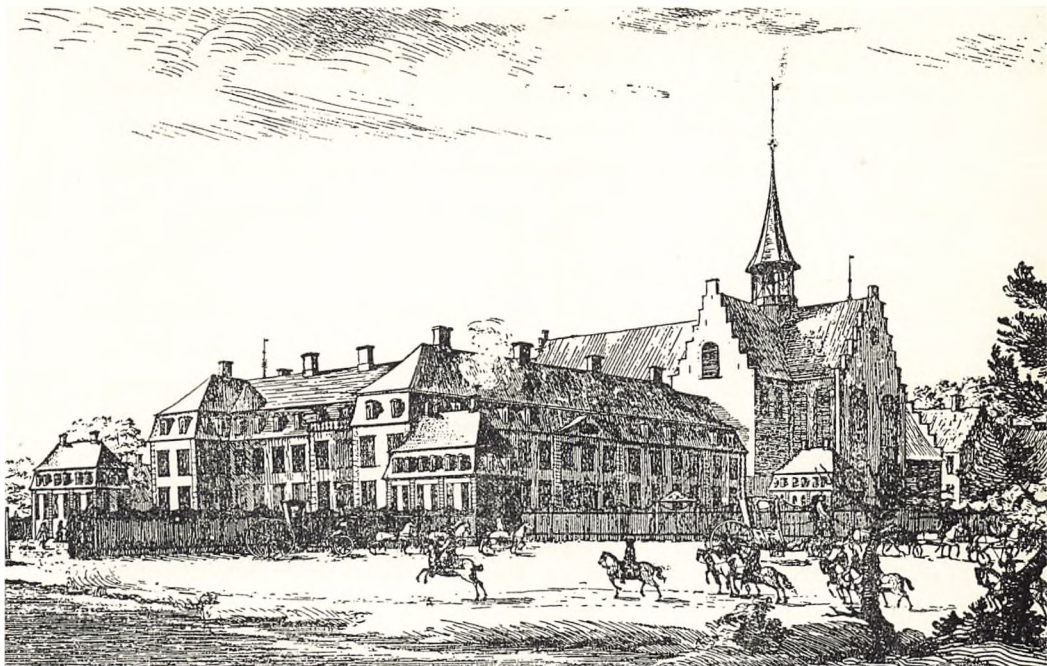
besværgelsen, som den brugtes i den danske kirke, hvilket mange præster kunne bevidne at have hørt af ham selv offentligt udtale. Hans senest givne henvisning til Augustinus beviste intet, thi Augustinus gik netop ud fra, at de udøbte børn virkelig var djævlebesat.

Medens disse tilbagevisninger meget ofte var iklædt en skarp form, nåede denne dog sit højdepunkt, hvor Iver Bertelsen gik over til at omtale sin trolovede og beskyldningen for at have stået i utiladeligt forhold til en adelig kvinde. I varme ord erklærede han sig for uskyldig i så henseende og slyngede sluttelig med bidende hån sin angriber beskyldningen tilbage. Niels Hemmingsen var nemlig blevet skilt fra sin første hustru på grund af hendes ukyskhed, og rygtet påstod, at han selv ved sin rå behandling af hende bar nogen del i hendes senere brøde: „Da du, som det endnu vedblivende fortælles om dig, slog hende i ansigtet, spyttede på hende, drukken overgød hende, trak hende i håret, sparkede hende, kradse hende og stundom tvang hende til at kysse dine drikkebrødre, „hvor var dengang din samvittighed henne?“ Og da du ved alt dette sluttelig havde drevet hende over i ukyskhed, „faldt der så måske lidt adelsglans over dig og dit hus“, når hun vendte hjem fra sine adelsmænds favntag? Hvis du var lige så ren i dit forhold til forskellige kvinder, som jeg i forhold til hin adelskvinde, så har rygtet løjet om dig, ligesom du nu lyver om mig. Gid du havde levet lige så kysk i din gifte stand som jeg i min ugifte! Nærmere skal jeg ikke gå ind på denne sag.“

Til slutning tilbød Iver Bertelsen at ville tilbagekalde sin vildfarelse med hensyn til djævlebesværgelsen, dersom uvildige dommere efter at have hørt hans grunde måtte skønne, at skikken ikke var i strid med Guds ord.

I anledning af Niels Hemmingsens udtryk om en „slange, han havde næret ved sin barm“ og det „unge muldyr, der havde næret sig af hoppens mælk og derpå givet den æselsspark“, udbad han sig til sidst Niels Hemmingsens regning på, hvad afslag i kostpenge han havde nydt, dengang han var i hans hus, pengene skulle da med det første blive Niels Hemmingsen tilsendt. Med ønsket om et andet sind sluttede brevet.

Man bedømme dette som man vil – fuldt ud med nutids målestok tør vel intet af brevene måles – en ting stod dog vistnok klart: at dette ikke var vejen for Iver Bertelsen til frigivelse. Idet han

O. 1740 blev akademiet i Sorø grundigt saneret – først og fremmest ved en konsolidering af skolens økonomi, men også ved en ombygning under ledelse af Laurits de Thura. Da Frederik V i 1749 på en rejse gennem Danmark besøgte akademiet, så det ud som vist her. Thuras ombygning var meget lempelig; han havde ladet sig nøje med at regulere tag og facader på den gamle klosterbygning og tilføjede nogle små fritliggende pavilloner – nu kendt som „Ingemanns hus“ og „Molbechs hus“. Kirken var urørt. Da akademiet brændte i 1813 forsvandt et af de ældste og mest interessante klostre i Danmark. (P. I. Grønvold: Frederik den Femtes rejse 1749).

vovede så dristigt at tiltale sin mest formående dommer og modstander, måtte han forstå, at slig frihed kun kunne købes med forlænget fængselstid. Efter udtryk i hans eget brev at dømme antog han jo endog, at det var overladt til Niels Hemmingsens skøn at afgøre, når den fangne kunne siges at „vise tegn på fortrydelse“. Som et sådant kunne hans svar næppe tydes.

Da fængslet atter lukkede sig tættere om den fangne, hengav han sig på ny til sine forrige studier. Vi er ikke i stand til bestemt at kunne påvise gangen i disse, men meget synes at tyde på, at magister

Iver omtrent på dette tidspunkt, måske med den af ham forlangte nye rettergang for øje, har nedskrevet sine betragtninger over djævllebesværgelsen og således givet sine undersøgelser afsluttet form. Der findes endnu to latinske skrifter af ham, begge forfattet i fængslet og først udgivet i trykken et par hundrede år efter.³⁶⁷ De handler naturligvis begge om djævllebesværgelsens ugudelighed, og meget såvel i tone som i indhold synes at røbe, at de er skrevet efter det skriftlige sammenstød med Niels Hemmingsen. Det er uden tvivl denne, der sigtes til, når fangen forlanger sin sag undersøgt på ny efter Guds ord og af lærde, gudfrygtige dommere, „der ikke selv er mistænkte“ (*suspecti*). Og det er vistnok ligeledes denne „elsker af orden og fred“, der haves for øje, når det hedder: „*De* begå en forfærdelig brøde, der for ro og freds skyld finder sig i en sådan gudsbespottelse.“ Mod selve skikken anføres i øvrigt en mængde indvendinger, hentet fra Biblen og kirkefædrene. Om forfatterens eget usvækkede mod og uforandrede overbevisning vidner en udtalelse som denne: „Hver ordets tjener bør ikke blot misbillige denne ugudelige skik, men selv give eksemplet ved at udelade den, om han så udsætter sig for at miste ære, liv og alt sit velfærd. Thi Guds befaling står over alt menneskeligt, og forbandet den, der adlyder skabningen mere end Gud!“³⁶⁸

Iver Bertelsen kunne længe nok larme i sin celle og kræve en retfærdig dømstol nedsat; ingen gad høre på ham. Forgæves skrev han til kongens hofpræst og bad ham anråbe kongen om, at hans sag på ny måtte prøves. Forgæves fik han enkelte rigsråder i tale om samme sag, når de på gennemrejse opholdt sig i Sorø Kloster. Forgæves skrev han til Sjællands nye biskop, hans fordums ven, og bad om bistand. Der var kun én betingelse, på hvilken han kunne hjælpes, det var, hvis han ville tilbagekalde sit kætteri og bede om nåde. Biskoppen opfordrede ham hertil, men den fangne svarede: „Aldrig så længe jeg lever, indlader jeg mig på at bede om nåde, før end min sag er lovlig pådømt. Lad dem bede om nåde, som ulovligt have dømt mig, jeg forlanger kun retfærdighed. Hermed står og falder jeg. Thi jeg kan ikke tilbagekalde noget, før end det er afgjort, hvad der er det rette. Men skammeligt og ugudeligt handler de, der ved trussel om evigt fængsel søge at aftvinge mig en tilbagekaldelse.“³⁶⁹

Tre år sneg sig således hen. Ynkkelig så fangen til sidst ud i sin

selvlavede dragt. Kjortelen var efterhånden omsyet til trøje, hoserne stærkt forkortede. De luvslidte pjalter ydede ham ikke længere værn mod kulden og formåede ikke at skjule hans nøgenhed. Men lige fast holdt han ved ikke at lade sig tvinge til at svigte sin overbevisning.

Just som han således var drevet til det yderste, stundede dog forløsningen til. Den kom under en form, som han havde fortjent, men i en langt fyldigere og rigere måde, end han nogen sinde havde kunnet drømme om. Det er et træk, som er værd at lægge mærke til, at den fangne aldrig under al sin modgang har ladet falde nogen bitter bemærkning om kongen. Skønt denne jo havde idømt ham straffen, omtalte Iver Bertelsen i alle de breve vi kender, bestandig kongen ikke blot med største ærbødighed, men næsten med hengivenhed, i tillid til, at fra ham kunne og måtte hjælpen komme. Og fra ham kom den.

Engang i året 1570 *overnattede Frederik II selv i Sorø*. Nu om ellers nogen sinde var der gunstig lejlighed for den fangne. Men det gjaldt om at få kongen i tale, og hertil hørte formående velyndere, der i belejligt øjeblik kunne lægge et godt ord ind for ham.

Hvo disse har været, vides ikke med sikkerhed. Muligt har Sjællands bisp, Poul Madsen, der jo var en tidligere ven af Iver Bertelsen, men kort tilforn havde fået så skarpt et afslag, da han opfordrede ham til at bede om nåde, dog fundet en vej, ad hvilken kongen kunne påvirkes. Sammen med hint brev til bispen var nemlig fulgt en stamtavle over ærkebiskop Absalon og hans slægt, fremstillet på gammeldags måde i form af et træ med udskydende grene, og udført af Iver Bertelsen rimeligvis efter indskrifterne på ligstenene i Sorø Kirke. Bispen havde bedt ham herom.³⁷⁰ Interessen herfor var dengang på moden. Just i samme år havde en tysk lærd ved navn Lossius begæret oplysninger om gravminder i Danmark og Norge, da han agtede at udgive et skrift herom. Biskop Poul Madsen havde redbon ydet ham hjælp ved indsamlingen,³⁷¹ og stamtavlen fra Sorø var uden tvivl bestemt til at sendes videre til den tyske lærde.

Her var et neutralt tilknytningspunkt, hvis man i Sorø ville for kongen bringe Iver Bertelsens navn på bane. Thi også Frederik II interesserede sig for landets gamle minder. Og heri mødtes han med sine omgivelser, først og fremmest med kansleren, Johan Friis. Da

denne ganske kort efter døde, skrev Iver Bertelsen et smukt digt over ham.³⁷² Mon det var i taknemmelig ihukommelse af, hvad han på hin dag i Sorø havde udvirket for ham hos kongen? Vi véd det ikke. Men hvad enten det nu har været bispen eller kansleren eller en anden formående velynder, der har talt hans sag og bragt ham i erindring – og ved slig lejlighed kunne det jo heller ikke skade at minde om, at også Iver Bertelsen i sin tid havde udgivet en ligtale over Christian III,³⁷³ – vist er det, kongens interesse for ham blev vakt, og han tillod, at fangen fremstilledes for ham.

En bedrøvelig skikkelse var det, der trådte ind for at hilse på sin herre. Men trods pjalterne og kættermærket var der noget ved ham, der tiltalte kongen, og han vidste derhos at føje sine ord så vel, at samtalen endte med, at *Frederik II skænkede ham* ikke blot en ny klædning, men – *friheden* tillige.³⁷⁴ Dette var den hæderligste afslutning på Iver Bertelsens genvordigheder, som tænkes kunne. Uden at have strøget flaget, uden at have tilbagekaldt imod sin overbevisning, stod han atter dér som fri mand.

Men det blev ikke derved. Kongen havde øjensynlig fattet ganske særlig velvilje for ham, og en af de første dage i det nye år (1571) overraskedes man ved efterretningen om, at abbeden i Ringsted Kloster havde fået sin afsked, og til hans eftermand var beskikket ingen anden end – magister Iver Bertelsen. Slag i slag gik det nu med kongelige nådesbevisninger. I april befaledes det alle kongelige embedsmænd at være Iver Bertelsen behjælpelige med at få resten af sine tidligere beslaglagte ejendele tilbage, og kort efter forlenede Frederik II ham med kongetienden af Magleby Sogn. I maj måned 1572 fik han kongetienden af Storeheddinge Sogn, dog mod en årlig afgift; den 14. oktober forlenedes han med et kannikedømme i Århus, uden forpligtelse til at bo der, og endelig den 30. oktober beskikkedes han til – Abbed i Sorø Kloster.³⁷⁵ Lykkens hjul havde drejet sig fuldstændig rundt. Han var nu endt som abbed og befalingsmand på samme sted, hvor han selv kort forinden havde siddet som en ussel fange i klostercellen.

Der er et ikke ganske opklaret punkt i alt dette, det er Iver Bertelsens forhold til det tidligere stridsspørgsmål om djævlebesværgelsen. Efter alt at slutte har han måttet love kongen fremtidig at forholde sig tavs i denne sag for ikke at vække splid i kirken. Og det var uden tvivl for heller ikke at lede ham i fristelse i så hense-

ende, at kongen ikke mere gav ham nogen gejstlig ansættelse, men betroede ham stillinger, der nærmest svarede til at være lensmand. Det tidligere forhold, at omegnens præster boede i Ringsted og Sorø Klostre, hævdedes også omtrent samtidig med, at Iver Bertelsen blev abbed.³⁷⁶ Dog synes det, som om Frederik II kun har påbudt ham tavshed over for andre, men i erkendelse af den overbevisningens fasthed og klarhed, han i prøvens tid havde lagt for dagen, selv oftere er tyet til ham for at høre hans mening i religiøse spørgsmål. I hvert fald er den ytring blevet tillagt Frederik II, at han i stats-sager ingen hellere hørte end sin kansler, men i tros- og samvittig-hedssager satte mest pris på magister Iver Bertelsen.³⁷⁷

Hvad der uden tvivl har gjort det lettere for Iver Bertelsen at forholde sig tavs om en sag, der engang i fængslets ensomhed så helt havde fyldt ham, var den forandring i åndeligt syn, der tydeligt nok samtidigt var foregået med ham. Medens han tidligere blot var teolog, havde opholdet i det mindere Sorø påvirket ham og vakt hans sans for fædrelandets historie. Da han stod som fri mand, tog denne nye interesse i den grad overhånd hos ham, at til den knytter sig så godt som alt, hvad han siden har virket ud over sin egentlige embedsgerning.

Efter tolv lykkelige år, tilbragt som forstander skiftevis for Ringsted, Sorø og atter for Ringsted Kloster, døde Iver Bertelsen år 1583. Han bevarede sin konges nåde til det sidste. Endnu minder de vel vedligeholdte kongegrave i Ringsted, som han fik Frederik II til med store bekostninger at redde fra undergang, om lykkelig samvirken mellem konge og lensmand. Samtiden så i ham mest digteren, historikeren og den belevne vært og glemte snart hans genvordigheder over hans senere held. I eftertidens billede af manden trænger uvilkårlig de to teologiske småskrifter sig frem, som han forfattede i fængslet, men som først blev udgivet et par hundrede år efter. Selv om deres videnskabelige værd ikke er betydeligt, lyser de dog mellem lærdere skrifter med en egen skarp glans, thi de minder om, at han blev sin overbevisning tro midt i den dybeste fornedrelse.

Iver Bertelsens skæbne skulle ikke, hvor heldigt han så end var endt, give nogen mod på at forny striden om djævlebesværgelsen ved dåben. Frederik II's bekendte strengthed på rettroenhedens område holdt alle meningstilkendegivelser nede.

26 30

IHS
IN NOMINE DOMINI
PLENE STEFFEN
HABET HILGOMERRE KOM
SILIA TIGER

Hagman, P.
Scul. 1690

Sven Bertelsen

24 12 12 6 9

Risegilde

Først da kongen var død i april 1588, og landets styrelse under Christian IV's mindreårighed gledet over til rigsrådet, vovede en enkelt sig atter frem. Da præsten ved Helligåndskirken i København, Jøn Jakobsen *Venusin*, den 19. juni 1588 forrettede barne-dåb i sin kirke, *dristede han sig til på egen hånd at udelade djævolebesværgelsen*.³⁷⁸

Den mand, der således trådte i forgrunden, mindede i meget om sin forgænger. Født på Hven – deraf navnet *Venusinus*: fra Hven – hvor hans fader var præst, havde han ligesom Iver Bertelsen med kongelig understøttelse udvidet sit blik ved rejser i udlandet. *Venusins* udenlandsfærd strakte sig videst, han nåede ikke blot til Wittenberg, men også til Ungarn, Schweiz og Italien. Værdifulde bekendtskaber stiftedes undervejs med unge danske adelsmænd, især Sivert Grubbe. Efter hjemkomsten forøgedes disse med Arild Huitfeldt, Sten Brahe og Tycho Brahe, med hvis svigersøn, dr. *Gellius*, *Venusin* nogen tid efter blev besvogret. Intet under da, at han med sådanne velyndere kunne kort efter sin hjemkomst både få et af de største land-præstekald på Sjælland og, da han blev ked heraf, blive kaldet til sognepræst i København.

Såfremt imidlertid *Venusin*, ægget af alt dette held, havde drømt om, at han nu under adelsherredømmet kunne tillade sig, hvad han ville og omdanne kirken efter ønske, tog han storligen fejl. Allerede tre uger efter hans lovstridige dåbshandling udstedte regeringsråderne i den unge konges navn et skarpt forbud mod „at opvække unyttige disputatser“ eller egenrådigt forandre kirkeskikkene. Hvo, der understod sig til sligt, skulle „nu ikke mindre end i vore kære salig hr. faders tid uden nåde blive straffet“.³⁷⁹

Denne kolde stråle var en meget ubehagelig overraskelse og virkede stærkt afkølede på *Venusin*. Det omtales ikke, at han ved nogen senere dåbshandling har udeladt djævolebesværgelsen. Spørgsmålet var nu blot, om han ville blive angivet for regeringen i an-

Den omstridte teolog Iver Bertelsen var søn af en fisker i Middelfart. Alle hans livs storme til trods, må det kaldes et avancement, at han i 1583 kunne dø som forstander for det gamle skt. Bendts Kloster i Ringsted. Skønt han længe var ungkarl, nåede han på sine ældre dage at blive gift med *Else Mule*. Ægteparrets stærkt ødelagte ligsten i skt. Bendts Kirke er tegnet af Magnus Petersen. (Nationalmuseet).

ledning af den uregelmæssige barnedåb den 19. juni, og hvorvidt han i så fald ville med held kunne skyde sig ind under, at dengang var forbudt endnu ikke udstedt.

Angivelsen udeblev ikke; den 13 oktober mødte fire mænd hos Venusin for i regeringens navn at forbyde ham at bestige prædikestolen. Han slap dog langt bedre fra den hele sag, end han havde kunnet vente. Hvad enten nu regeringsråderne har været ham venligt stemt og taget undskyldningen med hensyn til forbudets senere udstedelse for god, eller de blot simpelt hen som gamle, erfarne mænd har indset, at et tilfælde som dette hellere burde tages ved tyssende at klappe på skulderen end ved straffende at skabe en martyr, – vist er det, at Venusin blev behandlet særdeles mildt. Kort tid efter stod han atter på sin prædikestol uden så meget som at have måttet gøre en offentlig afbigt; man nøjedes med hans løfte om, at sligt ikke skulle ske tiere.³⁸⁰

Nogle år gled nu hen i stilhed for Venusin, i hvilke han oversatte Thomas a Kempis': „Om Kristi efterfølgelse“. Stilheden i hjemmet blev kun afbrudt, når hans muntre husfælde, Sivert Grubbe, stundom gjorde sig en glad dag i sit herberge – i en lidt senere tid kunne den unge Christian IV ses med ved slige lejligheder,³⁸¹ – eller når Venusin fik hædrende besøg af lærde udlændinge, som da den skotske gesandt Petrus Junius år 1594 søgte ham.³⁸² Men også bitre timer kom der; hans hustru døde, og en hård skuffelse var det, da universitetet nægtede ham tilladelse til at udgive et større filosofisk skrift, i hvilken anledning Venusin højligt beklagede sig over professorernes snævre syn og forældede målestok.³⁸³

Så kom det store år 1596, da Christian IV endelig blev myndig. Regeringsforandringen medførte afgørende følger for Venusins nærmeste kreds. Allerede noget forinden var Sivert Grubbe blevet øverste sekretær i det danske kancelli, lidt senere forlenedes han også med dekanatet i Roskilde domkapitel og blev herved en af universitetets konservatorer.³⁸⁴ Han voksede således fra at være en god ven til at blive en indflydelsesrig beskytter af Venusin.

Venusin selv hilste kongens regeringsovertagelse med et dansk digt, betitlet „Vive le roi!“,³⁸⁵ hvilket vistnok lagde grunden til den velvilje, som Christian IV siden bestandig nærede for ham. Foreløbig kunne han imidlertid intet opnå, men måtte være glad til, om han kunne holde sig fast og ikke rives med i faldet. Thi

en anden af hans mægtige venner styrtedes, og det på en måde, der drog Venusins forhold ubehageligt frem for lyset. Med Christian IV's overtagelse af regeringen begyndte den række af angreb på Tycho Brahe, hvis følge blev, at denne måtte forlade Danmark. I foråret 1597 drog han fra Hven, og straks efter afsendtes en kongelig kommission til øen for at undersøge bøndernes klagepunkter mod ham. Det mest brugbare af disse synes at have været hans forhold til præsten på Hven, i hvert fald blev denne straks efter stævnet til at møde for retten.³⁸⁶

Tycho Brahe påstod senere, at den rettergang, der nu begyndte, fuldt så meget gik ud på at ramme ham som præsten. Allerede anklagen kunne tyde herpå. Den bestod nemlig for det første i, at præsten havde forbrudt sig ved ikke „at straffe og påminde Tycho Brahe, der i 18 år ikke har været til alters og med en bislopperske ligget i ondt levnet“. Denne „bislopperske“ var sikkert Tycho Brahes uadelige hustru. Hvad enten nu beskyldningen var fuldstændig løs og kun møntet på at håne Tycho Brahe for hans ustandsmæssige giftermål, eller den måske virkelig var berettiget, men Tycho Brahe i sidste øjeblik har berøvet den sin brod ved på dette tidspunkt at ægte sin tidligere frille³⁸⁷ – så meget synes at fremgå af de kortfattede beretninger, at man foretrak at føre det afgørende angreb fra en anden kant.

Præsten anklagedes nemlig tillige for *efter Tycho Brahes ønske at have udeladt djæulebesværgelsen ved dåben*. Her var et punkt, hvor han lovlig kunne rammes. Og han dømtes da også til af denne grund³⁸⁸ at have sit embede forbrudt, eller som det i en anden beretning hedder: „han blev forvist med kongens ugunst“.³⁸⁹

Denne dom, der selvfølgelig var værst for den, hvem den ramte, kunne heller ikke være videre behagelig for Venusin. Det er meget sandsynligt, at han for så vidt var part i sagen, som han vistnok oftere for Tycho Brahe havde udtalt sin misfornøjelse med den hele skik. Enhver måtte derhos ved denne lejlighed komme til at tænke på ham, der for ikke længe siden havde begået samme brøde. Og endelig gav Sjællands bisp, Peder Vinstrup, det hele spørgsmål en kedsommelig offentlighed ved på Roskilde landemode at omtale det, og – rimeligvis for at forsvare den hårde dom, han havde været med at fælde – at slå på, at der var andre præster, der nok havde noget lignende for, men hvis de ikke lystrede, skulle de

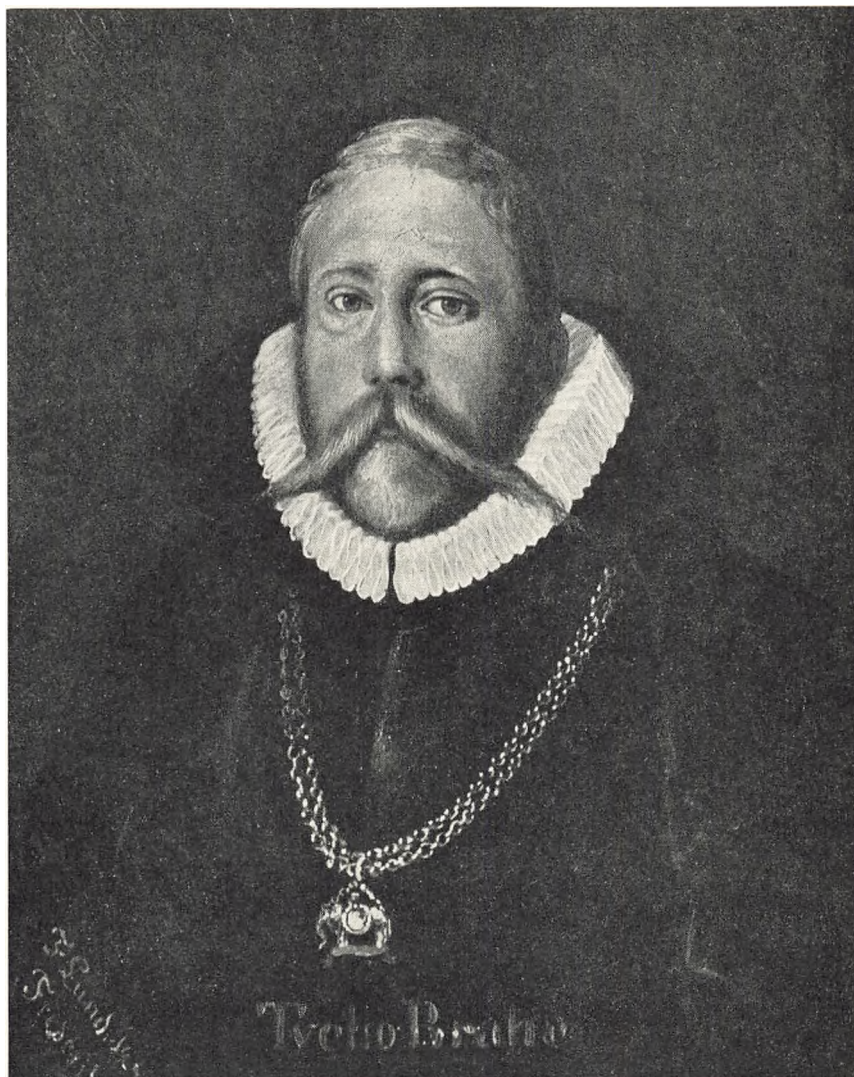
ligeledes få deres afsked. Ejendommeligt nok blev for øvrigt, som vi senere skal se, biskop Peder Vinstrup selv den første, der gjorde sig skyldig i samme forseelse.

Under slige forhold var der ikke andet for Venusin at gøre end at dukke sig og forholde sig tavs. Et par år efter, da alt var drevet over, vovede han sig atter frem, idet han udgav sin oversættelse af Thomas a Kempis. Ingen ville kunne misforstå, om han tilegnede den til sin fordums ven og husfælle, nu så formående velynder, Sivert Grubbe. Ganske vist nærrede Venusin først nogen betænkelighed herved: „jeg var stadig i den mening ikke at tilegne den til nogen, helst fordi den ikke er min egen, og på det jeg ikke skulle synes dermed at attrå nogen foræring.“ Men, som det stundom hender ved slige lejligheder, blev han endnu i rette øjeblik omstemt: „Jeg haver dog omsider ladet mig sige af dem, hvis råd jeg ikke må undslå, og haver fattet mig det udi sinde, at skænke den nogen af dem, der have været og er mig med synderlig gunst bevågen.“ Han tilegnede den da til Sivert Grubbe og dennes fæstemø der var hof-dame hos dronningen.

Tilegnelsen gjorde ikke Venusin nogen skade. Bogen udkom i efteråret 1599, og allerede nytårsdag 1600 erholdt han til forøgelse af sine indtægter et vikariat i Århus. Men hvad mere var, Sivert Grubbe og hans fæstemø fik sat igennem, at, da i samme sommer lærerposten i fysik ved Københavns Universitet skulle besættes, gav alle professorerne „ifølge kongens befaling og kanslerens råd“ Venusin deres stemme. Han kom således til at ombytte sin præstelige med en blot videnskabelig virksomhed.

Dette bytte stemte fuldt ud med Venusins evner og længe nærrede ønske. At det ikke blev en tilbagegang i indtægter, var der sørget for. Og at den nyansatte ikke var en almindelig docent, der nu skulle til møjsommeligt og langsomt at kravle op ad professoraternes snoede trinfølge, det fremgik noksom af, at han straks fik den nye smukke professorbolig i studiegården med tilhørende stor have, der var bestemt til botanisk have, og det lige for næsen af selve universitetets rektor, den ældre og fortjente professor i medicin, dr. Anders Christensen, som selv meget havde ønsket at få den. Et spørgsmål, om professorerne også ret skønnede på den nye kollega, som kansleren havde „rådet“ dem til at vælge.³⁹⁰

Den nye professor optrådte dristigt nok på det videnskabelige om

Tycho Brahe (1546–1601) var en mand, der i enhver henseende ville sit eget og så stort på, hvad andre tænkte og mente. Han blev videnskabsmand, hvilket lå et godt stykke væk fra adelens dannelsesidealer i øvrigt; han giftede sig med en borgerlig kvinde under sin stand, hvad man fandt upassende. Han fik Hven i forlening og udmattede øens bønder med sine krav, der alene tjente hans største mål i livet – astronomien. Hans hidsig-hed var lige så berygtet, som hans videnskabelige opdagelser var berømte. Han måtte selvfølgelig også være kontroversiel, når han tog stilling til teologiske spørgsmål. (Maleri på Frederiksborg, Bengtsson fot.).

råde. Nu kunne universitetet ikke mere stoppe munden på ham som for fem år siden, da man simpelt hen forbød ham at udgive sin videnskabelige afhandling. Alle mulige kætterier summede nu om ørene på det gamles forsvarere, og, som det ofte går: under bifald fra den unge slægt. Han lærte således med Kopernikus, at jorden bevæger sig om solen, og han vovede at påstå, at man engang ville le lige så meget ad dem, der nægtede dette, som man nu lo ad dem, der mente, at jorden var en flad skive, der svømmede på vandet. Han gav en ny forklaring af magneten og dens virksomhed. Han lærte, at Platon var langt dybsindigere og bedre at få forstand af end den forgudede Aristoteles. Han spottede over Saxos fremstilling af Danmarks ældste historie. Han søgte at gennemføre en ny form for retskrivning af det danske sprog. Kort sagt, han optrådte med største dristighed på alle områder, farlig ved sin lærdom og skarpsindighed, farlig ved sin vindende personlighed, men farligst ved den støtte, han øjensynlig havde fra oven.

Thi det kunne ikke nytte at nægte det, han var uangribelig ved sin indflydelse hos Christian IV. Hans Majestæt, der jo var en ung mand, fandt tydeligt nok behag i ham og morede sig ved at lade ham have sin frispas. Og denne kongelige yndest var i stadig stigen. Ikke nok med, at Christian IV besøgte ham i hans hjem, eller forelagde ham opgaver, som han udførte til allerhøjeste tilfredshed. Også han måtte således i lag med versene på Kronborgs historiske tapeter – de var forfattet på dansk af Iver Bertelsen, oversat på tysk af en anden, og blev nu af Venusin oversat på latin, i hvilken oversættelse de sammen med kongebillederne anbragtes på de kanoner, som Christian IV just da lod støbe. Et par af disse kanoner, der fik navnet „de danske konger“, findes endnu på Københavns Tøjhus.

Men Venusin fik endnu fyldigere beviser på kongens nåde. To år efter at han var blevet professor, udnævntes han ved den „kongelige historieskriver“ Niels Krags død til tillige at beklæde dette embede. I denne anledning fik han ikke blot det indbringende dekanat ved Ribe domkapitel, der havde udgjort hans forgængeres lønning, men også deres betydelige samling af bøger og håndskrifter udleveret.

Det var, således sikret i den kongelige gunst, at Venusin endelig skred til en ny kamp mod djævlbesværgelsen ved dåben. Der kan

ikke være nogen tvivl om, at han i sit hjerte stadig havde næret den samme opfattelse af denne skik. Begivenheden 1588 havde nødet ham til at holde inde, dommen 1596 føjet en krænkelse til. Men nu åbnede der sig ny udsigt for ham til at komme den forhadte skik til livs. Og han benyttede den.

I samtaler med den unge konge begyndte Venusin at omtale det forargelige i denne katolske levning, djævlebesværgelsen ved dåben. Christian IV lyttede opmærksomt til, og det varede ikke længe, førend den unge konge ganske var vundet. Venusin glædede sig af hjertet. Thi efter al menneskelig beregning måtte den mine, som han her havde fået anlagt, blive af aldeles afgørende virkning. Hvad var en præst på Møn, i København eller på Hven mod den, der nu agtede at tage sagen i sin hånd! Hvo skulle kunne sige nej, når nu kongen selv befalede skikken afskaffet?

Det første skridt hertil skete på herredagen i København i foråret 1606. En dag, da rigsråderne var samlet til frokost hos *Christian IV*, tog denne ordet, og i en vel overvejet tale *angreb han djævlebesværgelsen ved dåben*, hvilken han betegnede som en gudsbespottelig kirkeskik. Forskellige opfattelser kom derefter til orde. Nogle holdt på, at man ikke ubesindigt burde afskaffe den gamle skik, andre at det i nærværende tilfælde godt lod sig gøre, atter andre, at man dog først burde indhente teologernes betænkning. Kongen lod da foretage en afstemning, og ved denne viste det sig, at der ikke var uvillighed til at gå ind på afskaffelsen.³⁹¹

Straks efter herredagens slutning udgik da den 6. april en kongelig skrivelse til professorerne ved Københavns Universitet og rigets samtlige biskopper. Kongen meddelte dem, at han af „nogle lærde mænds idelige konversation“ havde fornummet, at djævlebesværgelsen ved dåben „er ganske unødigt“, „uden sønderlig grund i den hellige skrift“ og „kun en levning af pavedømmet“. På den nys afholdte herredag havde rigsrådet afgivet den betænkning, at samme djævlebesværgelse „kunne uden nogen forargelse aldeles afskaffes“. Det var kongens agt at afskaffe den, men forinden ønskede han dog at høre sine teologers betænkning om sagen og befalede dem derfor snarest herom at indsende deres udførlige erklæring.³⁹²

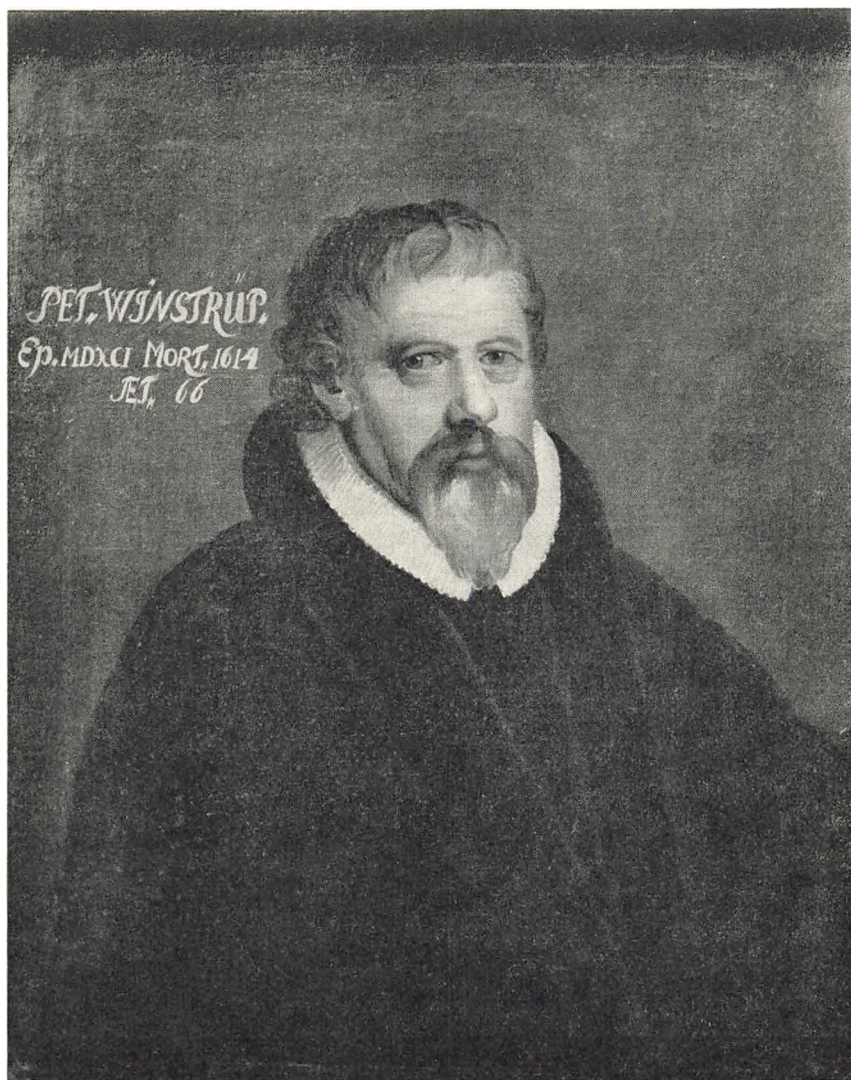
Medens de øverste teologer nu hver i sit studerekammer landet over var sysselsat med på latin at fremsætte deres mening om djæv-

lebesværgelsen, indtraf der imidlertid en begivenhed, hvorved knuden, førend den var løst, brat blev overhugget. Dronning Anne Katherine var nedkommet med en datter, hvis dåb skulle foretages. Fornuftigvis kunne og burde denne kun foregå på gammel-dags vis, altså med anvendelse af djævlbesværgelsen, der jo endnu var lovbefalet. Men Christian IV var ivrig og utålmodig. Han befalede Sjællands biskop, Peder Vinstrup, at forrette dåben med udeladelse af djævlbesværgelsen. Denne befaling var højst ubehagelig for Peder Vinstrup. Sidste gang, han havde haft med den hele sag at gøre, var, da han dømte præsten på Hven til at have sit embede forbrudt, fordi denne efter sin øvrigheds ønske havde udeladt djævlbesværgelsen. Men var han nu ikke selv i et lignende tilfælde? Og hvorledes skulle han slippe ud af det? Lystrede han kirkens øverste, forbrød han sig mod kirkeloven; og rettede han sig efter ordinansen, blev han sin øvrighed ulydig. Det var ikke til at finde rede i.

Biskoppen valgte at lystre kongen, hvad der vistnok faldt ham så meget lettere, som han selv i sit hjerte var imod djævlbesværgelsen. På den anden side nærrede han betænkelighed ved dens bratte afskaffelse selv under lovlig form, og var derhos under et stærkt tryk af de teologiske professorer, der ønskede den bibeholdt.³⁹³ Man tør da ikke tvivle om, at han har gjort, hvad han formåede, for at bevæge kongen til at frafalde sin beslutning. Christian IV var imidlertid ubøjelig. Den 11. maj 1606 *døbtes prinsesse Elisabeth i Frue Kirke i København, uden at djævelen først var blevet uddrevet af hende*. Begivenheden vakte, som begribeligt var, den største opsigt. Mange var veltilfredse dermed; „andre havde meget derimod og udtalte deres lydelige mishag“.³⁹⁴

Hermed skulle man tro sagens skæbne afgjort. Det måtte nu kun være nogle dage om at gøre, førend den nye ordning, der jo alt var bragt ud i livet, fik lovskraft. I overensstemmelse hermed blev også i det udkast til en ny kirkeordinans for Norge, som just da var under forhandling, djævlbesværgelsen udeladt.³⁹⁵

Under disse omstændigheder indkom de, nu tilsyneladende temmelig ligegyldige, erklæringer fra teologerne. To af dem havde dog, både hvad form og indhold angik, særlig interesse. Den ene var Venusins. Som professor skulle han afgive sin betænkning, men som kongens rådgiver var han jo allerede blevet afhørt længe forinden, og hans råd var taget til følge. Der gik derfor en egen sikker

Peder Jensen Vinstrup (1549–1614) arbejdede sig ved et støt og sikkert avancement frem til stillingen som Sjællands biskop. I denne egenskab kronede han Christian IV i 1596. Han var en lærd mand, men ikke nogen stærk personlighed. I sin teologi hældede han mod Niels Hemmingsen, og han holdt ligtalen over denne i 1600. Da han i 1606 lod sig overtale af Christian IV til at udelade djævleuddrivelses-formularen ved en prinsessedåb, mistede han gejstlighedens tillid og måtte i sine senere år tåle mange hårde angreb – bl. a. for gerrighed. (A. Brandt fot. Maleri i Roskilde Domkirke).

tone gennem hans erklæring, der mere lignede en domskendelse end en betænkning, og for at være almenforståelig heller ikke var skrevet på latin, men, imod lærd skik og brug, på dansk.

Allerede erklæringens første ord var betegnende for tonen. Den begyndte nemlig med følgende forklaring på, hvad djævlbesværgelsen er: „Exorcismen er en papistisk ceremoni, med hvilken dåben krænkes og vanhelliges, og udi hvilken en præst understår sig at gøre mirakel, det er, at uddrive urene ånder af menneskene.“

Dernæst gik han over til at undersøge selve den påståede besættelses art. Barnet måtte være enten legemlig eller åndelig besat af djævelen. Men var djævelen *legemlig* i barnet, så var de kristne børn jo endnu ugunstigere stillet end de jødiske. Thi i den gamle pagts tid var børn en stor velsignelse fra Gud, jo flere børn, des større nåde agtedes det at være. Altså var børnene dengang ikke besat, thi det var ingen nåde at føde mange djævlbesatte børn. Blev ikke også „Jeremias alt i moders liv kejt og salvet til profet?“ Og Samuel! „Jeg mener, at da han blev født, da var Fanden langt borte.“

Hvi skulle da nu i den nye pagts tid børnene være besat, da de dog er delagtige i en større nåde og velsignelse? Lad paven lære, at barnet er hedensk og djævlbesat, indtil det bliver døbt, og moderen det samme, indtil hun atter bliver kirkeviet. Vi lærer, at dåben kun er en stadfæstelse og besegling af givne løfter. Barnet har alt i moders liv været delagtig i nåden og får dette bekræftet i dåben. På hvilket tidspunkt skulle det da være besat af djævelen?

Men er barnet dog ikke inden *dåben* åndelig besat af djævelen? – Hvorfor skulle det være dette? Det barn, som kristelige forældre daglig i deres bønner har ofret til Gud, medens det end var i moders liv, hvorfor skulle det være åndelig besat? Det sanser og gør jo ikke andet end „andre nyfødte, umælende bæster“, som vi dog ikke vil påstå er vanartede. Dets arvesynd forlader Gud det for Kristi skyld og besegler denne nåde i dåben.

„Men lad nu så være, at børnene er åndeligen besat; da vil jeg spørge ad, om sådan besættelse kan med nogen troldemaning afskaffes? Jeg mener nej.“ Thi i så fald havde man i denne maning et simpelt middel, hvormed man kunne helbrede også alle voksne ugudelige: gnierne, drankere, løgnere, tyve osv. Man gjorde da kun kort proces og sagde: „Far her ud!“ osv. item: „Jeg besværges dig, du urene ånd!“ osv. Men vi ved, der hører andre midler til.

Men Luther har jo dog lært, at børnene er legemlig besat! – „Luthers navn fremdrager vi for den sags skyld, at mesten de, som med denne selvgjorte blindhed beladne er, respekterer Luthers lære mere end Guds egne ord. Det kan dog af Luthers egne skrifter bevises at gudfrygtiges børn ikke er Satans bolig.“ Men forlader vi overhovedet først Guds ord og holder os til menneskers meninger, så er det tilfældigt, hvor vi standser. Så kan vi med samme ret påstå, at Guds kraft meddeler sig til selve dåbsvandet, så at man hermed kan gøre „stor mirakel på køer og stude.“

Nej, Luther bør heri følges, som han i levende live blev fulgt af Johan Brenz, der var hans rådgiver og højre hånd. Han afskaffede lige for Luthers øjne troldemaningen ved dåben i alt Schwaben- og Würtemberg-land. Og er ingen tvivl om, at Luther jo selv ville have afskaffet denne gruelige misbrug, „dersom én ting ikke havde forhindret ham deri, den jeg ikke vil nævne; men hvo den ikke skønne kan, han er seende blind“.

Det er ikke ganske klart, hvad Venusin har sigtet til med disse sidste ord. Men vist er det, at hans udtalelse om Luther var i høj grad dristig for hans tid. Endnu mere fri og næsten kåd i tonen var dog den beskrivelse af djævlebesværgelsen, hvormed han sluttede sin erklæring.

„Nu vil vi agte den aktion, som præsten tager sig for i dåben, hvor sindrig den er. Først siger han: „Far her ud, du urene ånd! og giv den Helligånd rum!“ Dette anløb mod djævelen drager ikke; han viger ikke for det første stød, endog præsten har den Helligånd, som han vil have i stedet for den onde. Her drages to stærke helte, Gud og Satan, og Gud har præsten til hjælp. Jeg mente, Gud er stærkere end Satan, og hvor han vil bo, derfra får Satan at rømme. Men her gælder det ikke; derfor må han læse en hob og give sig så til hannem på ny med disse ord: „Jeg besværges dig“ osv. Se nu må han rømme, den forræder. Det undrer mig, at han ikke end engang griber ham an, efterdi alle gode ting skal være tre. End er dette mærkeligt, at der siges i maningen: „at du udfarer og viger fra denne Jesu Kristi tjener“. „Jeg måtte gerne vide, hvorledes den er Jesu Kristi tjener, som er Satans egen og af hannem besat. Jeg mente, at ingen kunne kalde Kristum en herre uden ved den Helligånd.“³⁹⁶

I skarpeste modsætning til denne udtalelse stod den *erklæring*, der afgaves af teologisk professor, senere Sjællands biskop, *Hans Poulsen Resen*. Hans betænkning var skrevet på latin i et tungt, ubehjælpefuldt sprog, spækket med lærde henvisninger, og indeholdt et varmt forsvar for djævlbesværgelsen. Tankegangen i den var omtrent følgende:

Den djævlbesættelse, der finder sted hos de udøbte spæde, er en *åndelig*. Denne er imidlertid langt fra ringere eller mindre farlig end den legemlige. Tværtimod, den er blot mere omfattende. På Kristi tid og overhovedet i den ældste kirke, da der var langt flere besatte end nu til dags, havde man ofte lejlighed til at erfare dette. Cyprian bevidner således, at djævelen flere gange kunne manes ud af besatte, men atter kom igen og først fuldt blev fordrevet, når vedkommende blev døbt. Den åndelige besættelse er da mere omfattende end den legemlige. Thi når djævelen åndelig uddrives, som sker i dåben, da ophører også den legemlige besættelse, men ikke omvendt.

I klar erkendelse af, at den uigenfødte er Vredens barn og Satans træl, og at den åndelige besættelse er langt farligere end den legemlige, har den ældste kirke, hvad kirkefædre bevidner, bibeholdt ved dåben enkelte af djævlbesværgelsens ord. På samme vis må den kirkeskik forstås, der bevisligt har været i brug trindt om i kirkerne siden år 1350, og fremdeles er blevet bevaret i den danske kirkeordinans.

Når det da ved dåben hedder: „Far her ud, du urene ånd!“ så lader dette med fuldere føje sig anvende her end ved den blot legemlige besættelse; thi det betyder det samme, som om der sagdes til den, der skal døbes: „Du skal helt vorde udfriet af mørkets rige og djævelens magt, når du formedelst Guds uudgrundelige nåde, hvorom dåbens vand er et synligt vidnesbyrd, helt vorder befriet for den åndelige besættelse, som du efter din syndige natur er undergivet, og dette vil sandeligen ske, når du ret vorder døbt til Jesum Kristum. Hertil kommer, at ikke blot den er at kalde en uren ånd, der udenfra antaster sind og tanker men Augustinus har ret, når han siger, at så må kaldes enhver uren sjæl, besmittet med laster og vildfarelser, og for en sådan er ene befrielse mulig gennem dåbens nåde.“

At besværgelsen gentages, og det anden gang hedder: „Jeg be-

sværger dig, du urene ånd i navnet Faderens, Sønnens og Den hellige Ånds," det betyder, at de gamle djævle-uddriveres besværgelsesformular var ikke så kraftig til at uddrive djævelen af de legemligt besatte, som vor dåb i Faderens, Sønnens og Den hellige Ånds navn, thi for denne viger ikke blot den legemlige besættelse, men hvad mere er, den åndelige.

Dette er da djævlebesværgelsens betydning: at give os på engang vort dybe fald og fornedrelse til kende og samtidig den sikre befrielse derfra, som sker i Kristus ved dåben. Herom har alle vidnet fra kirkefædrenes tid indtil Luthers og Melanchthons dage.³⁹⁷

Denne professor Resens erklæring synes at have gjort et meget stærkt indtryk på Christian IV. Den samme kækhed i anskuelser, som havde tiltalt ham hos Venusin, gav sig også til kende i denne udtalelse, der vovede sig frem trods konge og rigsråd. Og Resen forsvarede ikke djævlebesværgelsen som bisperne gjorde det, af blot ydre grunde, fordi den nu engang stod i kirkeordinansen og menigheden havde vænnet sig dertil.³⁹⁸ Nej, han erklærede den for en af kristentroens grundpiller, ved hvis borttagelse ikke alene en forbindelse med oldkirken ville bryde, men også menighedens syn for kristendommens kerne tage væsentlig skade. Hvis han virkelig havde ret! Hvis kongen i dette øjeblik, hvor han just havde forjaget jesuiternes udsending, „Klosterlasse“, fra sine riger, selv stod i begreb med ved en overilet beslutning at skade sit folks rettroenhed lige så meget, som jesuitterne kunne have gjort det! Kongen blev mere og mere betænkelig.

Det første, tydelige udtryk for Christian IV's ændrede stemning var, at han på sin rejse til England i sommeren 1606 medtog ikke blot sin nye historiograf, Venusin, der skulle være hans „taler“ undervejs, men også professor Resen. En lærd og from mand som denne, der ikke var bange for at udtale sin mening mod konge og rigsråd, passede just til at være med, hvor det gjaldt om ikke at lade sig gå på, fordi man stod over for en flok lærde englændere.

Venusin og Resen blev således de to repræsentanter for dansk videnskabelighed. Valget var godt truffet. At Venusin ville svare til sin konges forventninger var ikke mere, end man på forhånd kunne slutte fra hans sprudlende liv og kvikke slagfærdighed. Han gjorde også lykke ikke blot blandt almindelige lærde i England,³⁹⁹ men ligeledes hos landets lærde konge, Jakob I, der til tak for et la-

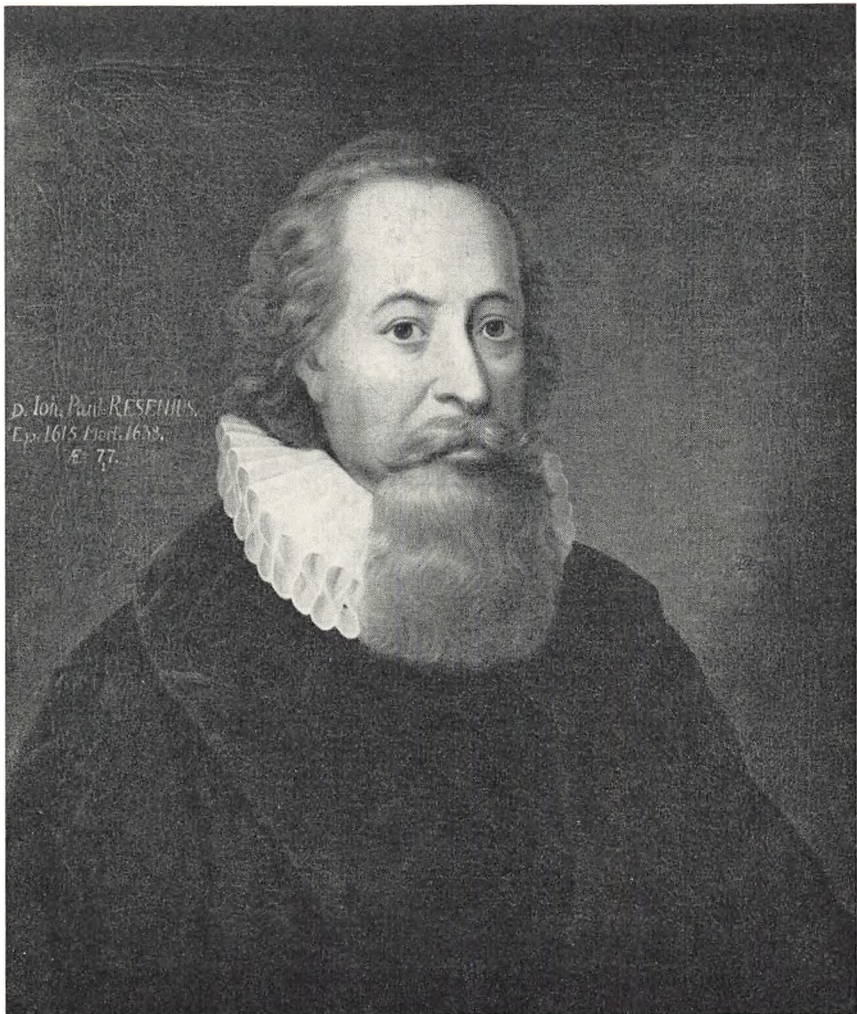
tinsk æresdigt tilbød at adle ham.⁴⁰⁰ Men også Resen må have optrådt på en måde, der tiltalte Christian IV, han synes i hvert fald på rejsen at være vokset i kongens gunst.

Hvorledes forholdet mellem de to professorer indbyrdes har været, er ikke vanskeligt at bestemme. De var jo begge repræsentanter for to stik modsatte anskuelser om et af dagens brændende spørgsmål, og den enes spillende vid, den andens tunge voldsomhed måtte uafbrudt hidse dem sammen. I land kunne de muligt undgå hinanden. Men søturen kom til at vare overmåde længe, 30 dage fra Helsingør til Gravesend.⁴⁰¹ Det er ikke usandsynligt, at kongen og rigsråderne stundom har søgt adspredelse om bord, på en gang til belæring og tidkort, ved at pudse de to lærde kamphaner sammen.

Hvor dybt uviljen mellem de to bundede, er i det mindste sindbilledligt udtrykt ved, at det er Resens sønnesøn, hvem vi skylder en højst mærkelig efterretning om Venusin. Ifølge hans meddelelse skrev al Venusins lykke sig fra en fortryllet ring, djævelens værk. Han havde erhvervet den i sin ungdom, og ved hjælp af den opnåede han lærdom, anseelse og gunst hos alle. Men det ængstede ham, at han ikke atter kunne blive af med ringen eller fri for dens ånd, der, når han var ene, plagede ham med sit selskab. Forgæves kastede han den bort, på møddingen, på ilden, i havet; bestandig sad den igen på hans finger. I sin fortvivlelse styrtede han da tilsidst sig selv med ringen i en brønd i Sorø og døde således.⁴⁰²

Ringens ånd viste sig dog afmægtig, hvad sagen om djævlbesværgelsen angik, alt fra den stund denne havde fundet sin talsmand i Resen. Thi forunderlig let tabte nu fortryllesen sig. Kongen, der før englandsrejsen endog havde indladt sig på det ejendommelige skridt selv at bryde loven til gunst for sin nye opfattelse, var efter hjemkomsten mærkelig omstemt. Der var nu ikke længer tale om at afskaffe djævlbesværgelsen. Tværtimod, alt faldt igen i sit gamle leje, den norske kirkeordinans udkom uden den påtænkte forandring, og hvert forsøg på at få bevægelsen rejst på ny stødte på afgjort modstand. Det hele afsluttedes med, at Sjællands biskop, Peder Vinstrup, der den 11. maj 1606 havde udeladt djævlbesværgelsen ved barnedåben i Frue Kirke, året efter måtte frem på ny for at indprente stiftets præster, at alle udøbte spæde var åndelig besat, og at ingen gejstlig måtte understå sig på egen hånd at udelade djævlbesværgelsen.⁴⁰³

Hans Poulsen Resen (1561–1638) var søn af en sognepræst og dermed forudbestemt til præstegerningen. Han studerede bl. a. i Wittenberg og blev professor ved Københavns Universitet. Han var en fanatisk lutheraner, grundlærd, men uklar i sin udtryksform. Under de voldsomme teologiske stridigheder i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede rykkede han stadig frem som den ortodokse lutheranimes forkæmper, medens han skånselsløst fældede sine modstandere på kryptokalvinistiske standpunkter. I 1615 opnåede han at blive Sjællands biskop, og to år senere kunne han i anledning af reformationens hundred-års jubilæum udsende skriftet „Luther triumfans“ – den sejrende Luther. (Maleri i Roskilde Domkirke).

Hovedpersonerne gik det på meget forskellig vis. Venusin modtog vel efter sin hjemkomst en ny kongelig gunstbevisning, idet Christian IV løste ham fra hans stilling ved universitetet og gjorde ham til lensmand i Sorø. Men i virkeligheden fjernedes han jo her ved fra kongens personlige omgang og dermed fra lejligheden til at påvirke denne. Og opholdet i Sorø kom ikke til at svare til de store forventninger, som han og hans samtid havde knyttet dertil. Før året var omme, døde Venusin pludseligt, hvad enten han nu bortkaldtes ved sygdom, eller omkom, som sagnet melder. Den lille prinsesse, der var blevet døbt til prøve, uden forudgående djævluddrivelse, døde som spæd. Peder Vinstrup ramtes, ikke længe efter sit sidste, besværlige tilbagetog, af et slagtilfælde. Da han døde, stod Resen som sejrherre ene tilbage. Han arvede Peder Vinstrups bispestol, hans enke og seks børn.⁴⁰⁴

Således endte for lange tider denne mærkelige strid mellem det nye og det gamle. Skønt trangen til forandring var til stede, skønt enkelte af tidens dygtigste mænd og til sidst kongen selv gik i spidsen for bevægelsen, så hævdede dog den ældgamle opfattelse endnu en gang sin plads. At dette for en stor del skyldtes den dygtighed, hvormed Resen optrådte som dens forkæmper, bliver endnu tydeligere, når man betragter udviklingen i nabolandene. I Sverige blev det alt år 1593 påbudt at ombytte ordene: „Far her ud, du urene ånd!“ med de langt almindeligere: „Vig Satan fra denne hellige handling!“ I Holsten blev det år 1613 tilladt at udelade djævllebesværgelsen, hvor den ikke ønskedes.⁴⁰⁵ Men i Danmark og Norge stod Resens værk fast i over halvandet hundrede år. Først i året 1783, da den gamle kirkeskik i mange egne endog havde tabt sit holdepunkt i befolkningens overtro, blev djævllebesværgelsen endelig afskaffet ved forordningen af 7. maj.

Endnu ned til vore dage har dog en lille, overset rest af den gamle skik holdt sig i det danske kirkeritual. Når hjemmedøbte børn fremstilles i kirken, hedder det endnu, at den en gang udførte handling ikke bør gentages, „at vi ikke skulle bespotte og forhåne Den hellige Ånd“. Disse ord stammer fra den tid, da man ved at gentage dåben måtte komme til at tiltale Den hellige Ånd med ordene: „Far her ud, du urene ånd!“⁴⁰⁶

8

Hos alle folkeslag har den til dåben svarende indvielse været ledsaget af *navngivning*. Først ved denne hærdes den spæde til et bestemt enkeltvæsen, bliver til en person.

En nærmere betragtning af de former for tro og overtro, der knytter sig til al menneskelig navngivning, viser os, at disse deler sig i to tankeretninger: *et navn er nødvendigt* for ethvert menneske, for at dette overhovedet kan *blive til et selvstændigt enkeltvæsen*. Men just på grund af denne navnets ligesom hellige kraft, bør dette ikke misbruges, men *bør i daglig tale helst afløses* af en anden betegnelse, *et tilnavn*, der som en sliddragt kan værne om det egentlige.⁴⁰⁷

Denne dobbelte tankegang var fuldt ud til stede i Norden i det 16. århundrede. Og det har sin særlige interesse at iagttage den, fordi dens udslag viser os den bevægelse, der har fundet sted hos alle de nyere europæiske folk, men senest og derfor tydeligst i Norden: *Overgangen fra enkeltnavn til tilnavn og derfra til familienavn*.

Det navn, som faderen sagte hviskede til gudmoderen, når han i hjemmet overrakte hende barnet, og som hun atter lydeligt udtalte i kirken ved dets dåb, var på en gang nyt og dog en gammel bekendt. Valget deraf havde været genstand for ægteparrets grundige overvejelse forinden, og med rette, thi meget afgang heraf. Som hovedregel gjaldt, at barnet burde opkaldes efter en afdød slægtning, hvem man ønskede, at det skulle ligne. Det var nemlig en gammel erfaring, at barnet arvede sin navnes væsen og egenskaber. Som en følge heraf gik det ikke an at opkalde en endnu levende, da en sådan opkaldelse ville medføre, at han svandt hen og tabte kraften i samme grad, som den lille trivedes.⁴⁰⁸ Denne regel var så almindelig fulgt af den danske adel i det 16. århundrede, at man den dag i dag med den som ledestjerne søger rede i datidens personalhistorie: en mand må antages for død fra det øjeblik, hans navn kan påvises hos en yngre af slægten.⁴⁰⁹

Den samme opfattelse lå til grund for det 16. århundredes overtro, at man ved at døbe et voksbarn med en endnu levendes navn kunne berøve denne sin lykke. Endnu i det 19. århundrede hedder det om landbefolkningen i Nordsjælland: „Den gamle bedstefader

ville anse det som et tegn på, at sønnen vil slå ham ihjel eller i det ringeste ønsker hans død, i fald han opkaldte ham i hans børn, så længe han endnu var i live.⁴¹⁰

Blandt de egenskaber, der kunne arves, var naturligvis også den, kun at leve kort. Derfor skyede man at opkalde personer, med hvem sligt havde været tilfældet, f. eks. forudgangne søskende, der var døde som små, eller lignende. Ganske naturligt ledtes man til at *opkalde slægtens ældste og ypperste mænd*.

Men når således det at *opkaldes var en hædersbevisning*, kunne man let tænke sig, at de afdøde vrededes, når de mente sig forbigået. Denne tro er endnu almindelig i Varend i Småland. Man antager her, at de afdødes vrede vender sig mod barnet, som de uafbrudt plager ved at forstyrre dets søvn. Hvor sligt er tilfældet, er der ikke andet for end at lade en klog mand udfinde, hvilken afdød slægtning det er, der mener sig forbigået. Dette udfindes bedst ved „at støbe over barnet“. Det smeltede bly, som man over barnets bryst lader falde i en skål med vand, vil gengive vedkommendes forbogstav eller ansigtstræk. Når man således har fået rede på, hvilken afdød det er, går forældrene enten til dennes grav og beder om tilgivelse, eller tiltaler ham, når han igen plager barnet, og lover ham, at hvis han vil vente, til der næste gang indtræffer en fødsel i familien, skal han sikkerlig vorde ihukommet og opkaldt.⁴¹¹

Et eget, farligt forsøg var at opkalde faderen og moderen, medens de endnu var i live. Skønt man måtte nære frygt for følgerne, gjorde man det dog ikke sjældent, aldrig dog vistnok med det første barn. I en senere tid antog man, at følgen af sådan opkaldelse ikke ville blive den ene af de to navnefællers død, men blot at der herved sloges knude på slægten, så at fortsættelsen udeblev. Forældre, der ikke ønskede flere børn, anvendte derfor dette middel. Et lignende bindemiddel søgte en degn i det 18. århundrede at bringe i anvendelse, idet han gav sit fjortende barn navnet „Punktum“.⁴¹²

Disse forskellige hensyn måtte i reglen føre til, at *det var barnets bedsteforældre, der opkaldtes*, farfaderen først, hvis han var død, ellers morfaderen.⁴¹³ Dette fandt også almindeligst sted i det 16. århundrede. Sporene af denne skik lader sig endnu påvise lige fra den danske kongerækkes regelmæssigt vekslende navn og ned til de fleste bønderslægters stamtavle lige til nutiden, i hvilke hvert andet led bestandig bærer samme navn. Medens ensartetheden her er ble-

vet ufravigelig, giver de ældre danske kongerækker os en prøve på, hvorledes, selv under regelmæssigheden, afveksling kunne opstå. Ganske vist kom her i begyndelsen navnene Harald, Svend og Knud hyppigt igen og senere Valdemar og Erik både i Danmark og Sønderjylland, ligesom Gerhardt og Henrik i Holsten. Men ofte gav dog morfadernavne og afbrud ved dødsfald navnerækkens strøm en helt ny retning. Således kom de to nye navne Erik og Valdemar ind ved giftermål fra Sverige og Rusland. Navnene Harald, Knud og Valdemar afbrødes ved dødsfald og barnløshed eller tabte sig i sideskud. Selv den oldenborgske kongerække med al dens regelmæssighed bærer i sin uregelrette talfølge et minde om, at den ifølge slægtens fire første led var anlagt til at blive en kæde af navnene Christian og Hans.

Hvad der i det 16. århundrede ofte bidrog til at afbryde navnerækkens regelmæssighed var de indviklede giftermålsforhold. Hver enkelt, både mand og kvinde, giftede sig i reglen et par gange. Og det var en ikke usædvanlig måde at hædre sin forgænger på: at opkalde det barn, der fødtes først i det nye ægteskab, med den bortgangnes navn, skønt der jo egentlig slet intet slægtskab var mellem de to. Herved kunne der opstå et i høj grad indviklet navnefletværk.⁴¹⁴

En regel, som man strengt overholdt i det 16. århundrede var, at *enhver måtte kun have ét navn*. Ville man yderligere betegne vedkommende, kunne man tilføje faderens navn med *-søn* eller *-datter* efter: Hans Pedersøn, Ane Klausdatter osv., men dette var blot en oplysning, egentlig havde enhver kun det ene navn. Heraf fulgte, hvad der lød datiden naturligt, men nu klinger underlig familiært, at man tiltalte selv den fornemste med dette hans enkeltnavn. Rigens hofmester, Peder Oxe og Sjællands biskop, Peder Palladius, hed begge blot Peder. Hvo der vidste lidt bedre besked, føjede i disse tilfælde et „hr.“ til. Men i og for sig var der intet i formen usædvanligt, når f. eks. en djævlbesat almuesmand tiltalte Sjællands bisp sålunde: „Peder! det kriller og mylrer i mine ben og lår, som om der var tusinde spurve i dem.“⁴¹⁵

Undertiden kunne heraf følge en forskel i tiltalen, der på uindviede måtte gøre indtrykket af, at forholdene var de stik modsatte af, hvad de virkelig var. Som ovenfor berørt brugte man at føje „hr.“ til navnet på enhver, der enten var ridder eller præst. Altså

kunne f. eks. en lensmand, der ikke var ridder, i samtale med en af sine præster, nødes til at tiltale denne med „hr.“, medens præsten kun kaldte ham slet og ret ved fornavn. Følgende samtale mellem en præst på Langeland, Jakob Jørgensen, og lensmanden på Tranekær, den berømte Frans Brockenhuus, afgiver et betegnende eksempel.

Præsten kom ængstelig for at bede sin høje foresatte om en forøgelse af kaldets indtægter. Han beskriver selv deres møde således: „Om onsdag morgen tidlig gik jeg til slottet. Jeg bad Gud inderlig om trøst, hjælp, styrke og bistand. Som jeg kom mod slottets smedje, kom Frans Brockenhuus ned med Jens Skriver, ginge ud i stalden, og der Frans derfra udkom, stod jeg neden broen. Siden kom Frans til mig og sagde: „God morgen, *hr. Jakob!*“ og rakte sin hånd mod mig. Jeg med ydmyghed tog hans hånd, takkede ham for gode velgerninger, mig og mine bevest. Frans sagde: „Ville I mig noget? *hr. Jakob!*“ Jeg svarede: „*Kære Frans!* Dersom I var ledig, havde jeg at handle med eder.“ Frans sagde: „Jeg forstår meningen. I vil have alting. Det er præstevane. Men lad mig se de breve, I har.“

Lensmanden tog derpå hans ansøgning med bilag og gik op i skriverstuen for at læse dem igennem. Præsten fulgte efter og blev ærbødig stående udenfor i forstuen, så at lensmanden selv måtte byde ham indenfor. „Kom ind, dannemand!“ Og der jeg indkom, tog han mig om hånden sigende: „Sidder der på bænken!“ – Samtalen fortsattes derpå, men bestandig var tiltalen den samme bagvendte: „Hr. Jakob-“ og „Kære Frans!“⁴¹⁶

Som bekendt har den gamle skik, at betragte fornavnet som det egentlige navn og kun at anvende dette i tiltale, holdt sig til den dag i dag hos hele den nordiske almue.

En af de første i Danmark, der gjorde brud på den gamle regel, at enhver kun skulle have ét navn, var Christian IV. Den udenlandske skik, at bære flere navne, havde allerede fået en slags hævde i Danmark gennem hans dronning, Anne Kathrine. Men den bragtes yderligere i anvendelse, da Christian IV gav ikke mindre end otte af sine ti børn med Kirsten Munk hver to navne. Kun da der år 1626 kom tvillinger, fik de hver nøjes med ét. Sine uægte sønner udstyrede han på samme, rigelige vis, idet han kaldte dem: Christian Ulrik, Hans Ulrik og Ulrik Christian. Fællesnavnet Ulrik, som disse således fik, skrev sig fra Christian IV's morfader hertug Ulrik

af Mecklenburg, efter hvem også Christian IV's yngre broder Ulrik var opkaldt. Æren, der herved vistes disse tidligere bortgangne, var tvivlsom. I tre slægtled anvendtes nu navnet Ulrik, i forbindelse snart med Frederik, snart med Christian, til betegelse af familiens uægte børn.

Noget ganske lignende foregik i Sverige. Også her ægtede omkring år 1600 en af kongehuset en tysk eller dog gottorpsk prinsesse og ledtes rimeligvis ad denne vej til at give sine børn *dobbeltnavne*. Da der i dette ægteskab år 1594 fødtes en søn, opkaldtes denne vel på gammel vis efter sin afdøde farfader Gustav, men fik i tilgift morfaderens navn Adolf. Det næste barn kaldtes Maria Elisabeth, det næste Karl Filip. Og fra nu af blev i begge kongehuse, det dansk-norske og det svenske, dobbeltnavne almindelige. I Danmark bar næsten alle dronninger og prinsesser i det 17. århundrede dobbeltnavne.

Eksemplet, der således gaves fra oven, efterlignedes lidt efter lidt i alle tre nordiske lande. Noget efter midten af det 17. århundrede nåede skikken ned til købstadbefolkningen i Danmark. Før 1660 forekom der f. eks. i Ribe kun ganske enkeltvis et barn døbt med mere end ét navn, og det var da altid af udenlandsk herkomst. Efter den tid blev det almindeligere, især opkaldtes soldaterbørn oftere på den nye vis enten især efter de tyske officerer eller efter disses hustruer. Blandt byens faste, indfødte befolkning blev det først skik at give pigerne, langt senere drengene dobbelte navne, hvad der er forståeligt nok, når det erindres, ad hvilken vej skikken var indført. I de fjorten år 1670–83 døbttes der således af Ribes faste befolkning atten pigebørn med dobbeltnavne, men kun en eneste dreng, hvilken opkaldtes efter stiftsbefalingsmanden grev Otto Diderik Schack.⁴¹⁷ Hvor sent skikken er nået til landbefolkningen kan skønnes af, at forholdet her endnu i året 1878 kunne udtrykkes således: „Det er på nogle steder blevet en skik at give børnene to navne og til dels også flere.“⁴¹⁸

Det var naturligt, at denne nye opkaldelsesmåde måtte kunne bringe også andre gammeldags begreber til at vakle. En tilsvarende forandring og uden tvivl til dels en følge af hin var det, at fødselsdagen lidt efter lidt kom til at spille en større rolle, medens navnedagens betydning tabte sig.

I hele den katolske tid og endnu længe efter havde man *kun lagt liden vægt på fødselsdagen*. Dels var nemlig kirken ikke tilbøjelig til at fremhæve denne dag, der i betydning jo stod langt under dåbsdagen eller dødsdagen, hvilke betegnede indgangen til det sande liv. Dels lagde almanakken uoverstigelige hindringer i vejen. Man betegnede ikke dengang som nu de enkelte dage ved deres plads i månedens talrække, men ved deres plads i ugen i forhold til den nærmeste bekendte helgendag. Man talte ikke om den 16. august, den 17. september osv., men om tirsdagen efter Mariæ himmelfart, fredagen efter korsmisse, eller hvad de nu hed. Men hvad der var onsdag i det ene år blev torsdag i det næste, og selv om denne viden ikke trykkede de fleste, så var dog en betegnelse som f. eks. „flæske lørdag“, „onsdagen efter pinse“ osv. i den grad ubestemt, når den overførtes fra år til år, at der jo kunne være flere ugers forskel.

Trangen til at knytte den enkeltes liv til en bestemt mærkedag i året var imidlertid ligefuldt til stede. Kirken imødekom da denne trang på en lige så simpel som værdig måde, ved at anvise enhver sin bestemte *navnedag*. Herved forstodes den dag i året, der *bar det helgennavn, hvormed hver enkelt var opkaldt*. Ved denne løsning opfyldtes begge art krav. Navnedagen kom år ud og år ind tilbage nøjagtig på samme tid. Dorthesdag indtraf hvert år på, hvad vi kalder den 6. februar, Christiansdag den 14. maj, Eriks den 18. maj, Frans' den 4. oktober, Karens den 25. november, Klaus' den 6. december osv. Og ved denne indfæstning i årets navnekreds droges sindet i religiøs retning. Uvilkårlig følte man sig knyttet nær til sin hellige navne, der var ens nærmeste forbeder i himlen, og hvis overskydende fortjeneste først og fremmest kom de jordiske navnefæller til gode. For de sydlige landes vedkommende, hvorfra skikken var indført, kom hertil endnu det forhold, som dog ikke synes at have vundet overhånd i Norden, at navnedagen hyppigt tillige var den enkeltes dåbsdag, idet børnene gerne opkaldtes efter den helgen, på hvis dag de blev døbt.

Navnedagen fejredes på en til anledningen svarende måde. Det var en religiøs mindefest. Det gjaldt da om på denne dag ved særlig vanskelige prøver eller i mangel deraf ved bodsgaver til kirken at vise sig sin hellige navne nogenlunde værdig. Sit verdslige, spøgefulde udtryk fik dette i, at man på sin navnedag modtog fra slægt

og venner de såkaldte *bindebrev*. Disse indeholdt fastbundne knuder af silketråd, hestehår eller lignende. Kunne modtageren ikke løse dem, skulle han bøde med en gave til afsenderen. Da skrivekunsten blev almindeligere, ledsagedes knuderne med vers.

De betingelser, der havde fremkaldt „navnedagen“ og dens højtideligholdelse, begyndte imidlertid år 1600 stærkt at ændres. Om trent fra år 1550 blev det mere og mere skik at betegne årets dage på nymodens vis ved deres plads i månedens talrække. Følgen blev, at de gamle helgendages navne efterhånden gik i glemme. Og dette var ikke en tilfældig almanakforbedring med dens følger, men hånd i hånd hermed var jo gået reformationens indførelse, der medførte, at kirken nu så skævt til alt, hvad der mindede om den katolske helgendyrkelse.

Indførelsen af dobbeltnavne var åbenbart et yderligere udslag af denne nye retning. Herved opstod betydelig vanskelighed med hensyn til navnedagene. Anes dag var én, Maries dag en anden, men hvilken navnedag skulle nu den have, der bar navnet Ane Marie? Eller Sofie Amalie, eller Karen Margrethe og hvad alle de nye sammensætninger hed.

Længe kæmpedes der imod. Man søgte at lempe sig, så godt man kunne, betegnede et af navnene som hovednavnet eller henlagde de nye ligesom tidligere dem, der ikke fandtes i almanakken, til en af årets fire tamperdage.⁴¹⁹ Men fra midten af det 18. århundrede var navnedagene dog i synlig tilbagegang i Danmark og afløstes her hos de mere velstillede af *geburtsdagen*. Langt sejere modstand ydedes der i Sverige, hvor navnedagens betydning endnu ikke helt har tabt sig. Som selve navnet „geburtsdag“ antydede, kom også denne nye skik til Danmark fra Tyskland. En stund endnu synes man at have anvendt „bindebrev“ også til fødselsdagen, nu dog blot som lykønskingsdigte.⁴²⁰ Men snart tabte sig også denne urigtige betegnelse for digtene, og det, at fødselsdagsbarnet ikke længere selv gav, men nu modtog gaver, viste noksom, at navnedagens gamle, religiøse betydning var gået i glemme.

Det 17. århundrede var altså det sidste, hvor navnedagen endnu fejredes af alle i Norden, høje som lave. Vil man have et par prøver på datidens „bindebrev“, læse man følgende, der er skrevet år 1603 af professor Venusin i hans hustru Karens navn til hans fælle, professor Konrad Aslaksen:

Nu er den sjette og tyvende dag
 i slagtemåned hin kolde,
 nu holdes der mangt et pølseslag,
 nu monne man svinene skolde.
 Sankt Konrads og Sankt Karens navn
 der hos hinanden mon stande
 udi vor rimstok os til gavn,
 om det må komme til lande.
 Så binde vi mester Konrads hand
 med silke af det bedste!
 Han ved, hvor han sig løse kan
 fra sådanne sælsomme gæste.

Karen Dankvardsdatter
 med alle hendes piger.⁴²¹

Et andet, ret mærkeligt bindebrev fra hin tid er skrevet med Christian IV's egen hånd og vel rimeligvis også forfattet af ham. Den „Karen“, til hvem det er stilet, var vistnok hans frille, Karen Andersdatter, med hvem han havde et par døtre og sønnen Hans Ulrik, men som han senere skilte sig ved for at ægte Kirsten Munk. Brevet lyder således:

Kære Karen!
 Vi haver erfaren,
 hvis dag i dag det er.
 Derfor vi binder
 eder og vinder
 en løsning. Den må være
 med noget smukt,
 sukker eller frugt,
 kosteligt vi intet begære.⁴²²

At bindebrevne endnu mod århundredets slutning var brugelige ved hoffet i Danmark kan ses af, at Griffenfeld, eller rettere dengang endnu kun Peder Schumacher, skrev „et allerunderdanigst ønskende bindedig“ til Christian V.⁴²³ År 1671 søgte Leonora Christine Ulfeldts to yngste døtre at få deres moder ud af fængslet ved at tilstille Christian V et bindebrev. Det var skrevet på et alenlangt,

lyseblåt silkebånd og blev spillet ham i hænde, idet det som tilfældig var henlagt i hans vindue. Det indeholdt vel ingen bundne knuder, men kun en bønlig opfordring til „at løse den hårde knude, hvori deres fangne moder var bunden“. Kongen lod sig imidlertid ikke heraf bevæge til at give hende fri.⁴²⁴

Det var en selvfølge, at bindebreve på vers var et yndet emne for det 17. århundredes digtere. Anders Bording f. eks. har forfattet ikke få sådanne.⁴²⁵ Den sidste og største samling „bindebreve“ er mærkelig nok udkommet i det 19. århundrede, idet en skolelærer Jesper Fjord år 1822 i Odense udgav: „Materialier til bindebreve for bønder og andre“. Ser man imidlertid denne samling efter, viser det sig, at „bindebreve“ her er taget i meget udvidet betydning, idet der herved tillige forstås, hvad vi ville kalde gåder på vers. At dog sansen for de gammeldags bindebreve på navnedage og i behørig form med hestehårsknuder osv. ikke helt har tabt sig i Danmark, kan ses af, at det ikke blot år 1839 med rette kunne siges: „Den gamle skik iagttages endnu mangansteds og giver anledning til megen morskab.“⁴²⁶ Bindebreve med knuder og gækkevers udgjorde fremdeles omkring år 1900 en yndet spøg hos landbefolkningen i Danmark.⁴²⁷

Den kreds af *navne*,⁴²⁸ der forekom i Norden i det 16. århundrede, var forholdsvis snæver. Hensynet til kirken og til navnedagen havde sin del med af skylden heri. Århundreder igennem havde man nemlig følt en naturlig sky for at vove sig synderlig uden for almanakkens helgennavne, og mange gammelnordiske var således efterhånden gået i glemme. Omvendt holdt man sig blandt helgennavnene til visse bestemte, der nu engang havde fået hævd, medens en mængde med alt for sydlandsk klang lå golde hen. Navne som: Anastasius, Bibiana, Caprasius, Cyrillus, Damasus, Efrogdisius, Onufrius, osv., kunne fra nordisk synspunkt set lige så gerne helt have manglet i årets navnerække.

Men herved opstod der en stærk trængsel på enkelte punkter. Ganske vist havde man inddraget mangt et navn, der flygtigt set tog sig fremmed nok ud, – Athala var blevet til Edele, Angelica til Engelke, Hildegardis til Øllegård, Mechtildis til Mette osv. – men riften om visse navne var dog ligefuldt så stor, at man formelig sønderled dem fra begge sider. Johannes blev således dels til Johan,

Jon og Jens, dels til Hans; Nicolaus blev dels til Nikolaj og Niels, dels til Klaus osv. At navne som Peder, Hans og Jørgen måtte blive almindelige, var forståeligt nok, når hensyn toges til den kraftige forbøn, som den opkaldte herved kunne gøre regning på hos sin helgen. Navnet Jon var i det 14. århundrede „usædvanlig meget brugt i Norge“.⁴²⁹ I Danmark vandt navnet Hans vistnok yderligere udbredelse ved den overtro, der var herskende både her og i Tyskland, at lynet ikke slog ned i huse, hvor en person af dette navn opholdt sig.⁴³⁰ Blandt kvindenavne var næppe noget så udbredt som Maren (Marie), der jo var gudmoders eget.

Denne mangel på afveksling i navne måtte medføre mange ulemper. Føleligst måtte disse være for den stand, der færdedes mest omkring, adelen. Allerede tidligt begyndte der da inden for denne stand at gøre sig en trang til tydeligere betegnelser gældende. Det første udtryk for denne trang og dens afhjælpning var *skjoldemærkerne*. Med en ulv, en murtinde eller en stjerne afbildet på skjoldet, på hjelmen, på brystet og på hestedækket var en Jens Pedersen kendelig fra alle andre af samme navn. Og der behøvedes ingen skriftkundskab for at kunne læse den navneplade, han bar på sig. I begyndelsen havde disse skjoldemærker været blot personlige. Men ganske naturligt var de efterhånden gledet over til at blive arvelige. Og således var et fællesmærke givet for en og samme slægt, ikke blot nedefter, men også i dens forgreninger til siderne.

At dette er den vej, ad hvilken de adelige *slægtsnavne* i reglen er fremkommet, gennem synet til talen – ligesom ved byernes husnavne, hvor man først så skiltet (schild = skjold) så længe, indtil man kaldte huset efter billedet – derom vidner endnu mange småtræk. Flere adelsnavne, der beror på et misforhold mellem våbenmærket og det navn, som deraf opstod, bliver først på denne måde forståelige. Det er således lidet sandsynligt, at nogen adelsmand skulle selv have valgt sig navnet „Svinhufvud“, som jo en bekendt slægt i Sverige bar. Derimod er det let forklarligt, både at en ridder kan have antaget hovedet af et vildsvin til skjoldmærke, og at tilskuerne har kaldt dette mærke „Svinhufvud“. Navne som Rosenvinge, Rosenhane osv. er meningsløse som betegnelser for tænkte skabninger og derefter dannede navne, men let forståelige som korte betegnelser for et våbenskjold, i hvis ene felt stod en rose, i det anden en vinge, osv. Sådanne sammensatte navne havde na-

turligvis vanskeligere ved at trænge igennem end de let læselige. Medens f. eks. historieskriveren Erik Jørgensen, hvis fader af Gustav Vasa var blevet adlet med tre teglsten i våbnet, straks fik slægtsnavnet Tegel, fik Rosenvingerne, der var adlet år 1505, først halvandet hundrede år efter det til våbnet svarende slægtsnavn.⁴³¹

I det 16. århundrede var denne efternavn-dannende bevægelse selvfølgelig langt fremskreden i Norden, men dog mærkelig nok endnu ikke så bestemt gennemført, som man efter senere tids brug og skikkens egen hensigtsmæssighed skulle tro. I Sverige, hvor udviklingen var et halvt hundrede år længere tilbage end i Danmark, var man ved århundredets slutning endnu ikke nået til, at slægtsnavnet hørte med til den retslige betegnelse af en person. Af de 232 adelsmænd, der år 1593 satte deres navne under Uppsalamødets beslutninger, har således ikke mere end 93 fundet det nødvendigt at tilføje slægtsnavnet. Af de 1556 præster har i alt kun tre betegnet sig hermed.⁴³² I Danmark var vel de adelige slægtsnavne retsligt anerkendte og udelodes sjældent i juridiske aktstykker, men kun de allerfærreste af dem var virkelig trængt ud i den daglige tale. I tiltale var det endnu fremdeles hele århundredet ud skik og brug kun at nævne enkeltnavnet, aldrig slægtsnavnet med. Og hvad omtalen angår, så var brugen af slægtsnavne i det mindste langt sjældnere, end man ved første øjekast skulle tro.

Man fristes her så let til den fejlslutning, at fordi hine mænd altid omtales i de brevskeber, som nu hyppigst falder os i hænde, nemlig retslige dokumenter, med deres slægtsnavn, har brugen heraf også i daglig omtale været almindelig. Med samme ret ville man om nutiden kunne slutte, at det nu er skik at kalde enhver ved alle hans fornavne, fordi disse opregnes i de retslige betegnelser af vedkommende. Går man derimod til det 16. århundredes private breve og andre udtryk for den daglige omtale, så viser der sig her en påfaldende sparsomhed i brugen af slægtsnavne. Oluf Nielsen, Otto Holgersen, Knud Persen osv., er langt ned i århundredet sædvanlige betegnelser for Rosenkrantz og Gyldenstjerner. Og dette er vel at mærke hverken skødesløs eller familiær omtale; de betegnes øjensynligt så til daglig. Selv i kongebreve helt ned mod århundredets slutning træffes spor af denne skik. Man kan således læse mange kongelige skrivelser til den fynske lensmand, Hans Johansen, før end man opdager, at hans slægtsnavn var Lindenov.

Denne gammeldanske betegnelsesmåde mødtes imidlertid af en sidestrøm, der trods al modstand endte med at rive den med sig. Ikke uden grund lød brugen af *slægtsnavn* længe fremmed, den var jo netop også kun en *betegnelse for udlændinge*. Men disse blev til sidst de toneangivende. Som bekendt foregik der under Christian III og Frederik II en stærk indvandring i Danmark af holstensk og tysk adel. På hvilken måde skulle man nu betegne slige udlændinge? At meddele på dansk vis, at vedkommende var en søn af Hans eller Peter eller Jochum, var en aldeles ligegyldig oplysning, da faderen rimeligvis var hans nye landsmænd lige så ubekendt som han selv. Der var da ikke andet for end at kalde ham, således som skik var i hans hjemstavn, med hans enkeltnavn tillige med hans slægtnavn. Men blev denne art benævnelse først nogenlunde hyppig, så nødtes den gamle danske adel til sidst til også selv at følge med. Thi det ville dog være for galt, om disse fremmede skulle slutte, at deres danske standsfæller, fordi de ligesom borgerne og bønderne kun kaldte sig med deres faders navn og et -søn eller -datter føjet efter, ikke også havde et slægtsnavn og var af god, gammel adel!

Således blev brugen af slægtsnavn ved fremmed påvirkning efterhånden tvunget igennem i Danmark. Dog var mod århundredets slutning den hele skik endnu ikke ret trængt ned i den lavere adel, ligesom enkelte af tidens bekendte mænd, som Hans Johansen af slægten Lindenov, Sten Maltesen af slægten Sehested og flere, endnu fremdeles kaldte sig og kaldtes på gammeldags vis. Der var da endnu ikke noget pudsigt i klangen, når Christian IV på sin Nordkapstur sejlede under navn af Christian Frederiksen. Først i det følgende århundrede trængte brugen af adelige slægtsnavne helt igennem i Danmark.

Ved denne udviklingsgang afbrødes ganske en anden, der, hvis Danmark havde fået lov til at leve sit eget liv, muligt kunne have fået betydning. Det var brugen af *navne på gårde som en slags familienavne*. Hvor dybt rodfæstet denne var i Norden, kan ses af, at i mange egne af Danmark har den holdt sig blandt bønderne lige ned til vore dage. I Norge, især det vestenfjeldske, er det samme tilfældet, man behøver blot at mindes et navn som Synnøve Solbakken.⁴³³ På øen Gotland kaldes ligeledes manden efter gården, Lars Andersson Larsarfve f. eks. I Dalarne gælder samme skik, om end

de to nævnes i omvendt orden, gårdens navn først, mandens bag- efter. Alt i det 16. århundrede brugte man så. „Tomte Larses hu- stru“ f. eks. er bekendt fra Gustav Vasas historie.⁴³⁴

I Frankrig havde denne art betegnelse sejret, og gårdens eller slottets navn med et „de“ foran var i de fleste tilfælde gledet over til at blive den adelige slægts navn. Det er uden tvivl samme tanke, der ligger til grund for det tyske adelsmærke „von“. I Danmark var den tilsvarende brug stærkt oppe i det 16. århundrede, og det var fast skik efter en adelsmands navn altid at føje „til“ den og den gård: Niels Kås til Tårupgård, Peder Munk til Estvadgård, Chri- stoffer Valkendorf til Glorup osv. Hvor stærk trangen til denne til- føjelse var, kan bedst ses af, at man stundom ved salg af gården for- beholdt sig ret til fremdeles at kalde sig „til“ den. Da således Tycho Brahe år 1594 solgte sin halvpart af fædrengården Knudstrup, for- beholdt han sig ret til for sig og sine arvinger fremdeles at skrive sig og kaldes „til Knudstrup“.⁴³⁵

Også denne skik fik sit stød ved den tyske indvandring. I Dan- mark ejede disse udlændinge jo endnu ingen gårde; og havde de haft nogen i hjemmet, var de vel ikke rejst fra dem. Ikke desto min- dre blev dog mange af de fremmede til betydelige mænd. Den gamle odels-målestok for adelig formåen og formue, viste sig da altså i disse tilfælde usikker. Skønt skikken ganske vist holdt sig langt ned i det følgende århundrede, var det dog øjensynligt, at den havde tabt sin egentlige betydning. Allerede i det 16. århundredes sidste halvdel trådte det også tydeligt frem, hvor styrken var størst, i gård- eller personnavnene. Det var disse, der tog de andre med på slæb i de nye opkaldelser. Betegnende nok begyndte man først at op- kalde efter enkeltnavnet: Herluf Trolle omdøbte Skovkloster til Herlufsholm, Palle Juel kaldte sin gård Pallesbjerg osv., men snart blev slægtsnavnet det almindelige: Juelerne fik Juellingsholm, Trol- lerne Trollholm, Krabberne Krabbesholm, Vifferterne Vifferts- holm, Bjørnerne Bjørnsholm⁴³⁶ osv., osv.

Den samme trang, der hos adelen havde fremkaldt slægtsnavnene, måtte også kunne være til stede hos *borgerstanden* og den efter re- formationen skabte *nye gejstlige stand*. Mangen borger flakkede som købmand vide om og kunne blandt udlændinge nok have lyst til ligesom de at have et efternavn, så at han ikke som slet og ret

matrosdreng skulle kaldes ved fornavn. Den lærde stand havde det for så vidt bedre, som et „magister“ foran enkeltnavnet altid stemplede vedkommende som en studeret person. Men da nu slægtsnavne brugtes overalt i udlandet, og enhver altså forudsattes at besidde et sådant, kunne det dog lyde lidt kummerligt, når man var flere danske eller svenske i følge, og alle kun mødte med det ene efternavn: Danus eller Svecus. Kom så hertil, at besiddelsen af slægtsnavn jo i hjemmet dog i det mindste mindede om adel, så er det let forståeligt, at manges købstadfamilie langt fra at sætte sig derimod, tværtimod gjorde sit til, at et fællesnavn voksede fast til slægten.

Udviklingen var for Danmarks vedkommende i reglen en og samme. En mand kaldtes efter sin bestilling: Peder Bager, Hans Møller, Jens Smed, Jørgen Skomager, Niels Tømmermand, Poul Skytte, Hans Teglmænd osv. Hans hustru kaldtes efter ham Ane Per Bagers, Dorthe Hans Møllers, Mette Per Smeds osv. Børnene kaldtes ligeledes efter faderen, i det mindste så længe de var små. Der behøvedes da kun et lille tryk til – at faderen f. eks. var temmelig bekendt eller blot levede længe – for at dette *bestillingsnavn*, der alt hæftede ved fader, moder og børn, kunne gå over til at *blive et slægtsnavn*. Var det først ret fastgroet, kunne så atter bagefter en tilbøjelighed vågne til at pynte lidt på det, gøre Bager til Bagger, Smed til Schmidt, Skomager til Schumacher, Tømmermand til Zimmermann, Skytte til Schytte eller Schütz osv., osv.

At denne bevægelse inden for borgerstanden ikke opstod først med det 16. århundrede, men alt noget forinden havde været til stede, kan ses af, at vi straks ved århundredets begyndelse træffer bestillingsnavne, der allerede da var gået over til at blive slægtsnavne. Bogbinder, Kok, Mynter, Sadolin (sadelmager) kan nævnes som eksempler på sådanne. Århundredet igennem fortsattes dannelsen, og så vidt man kan skønne, med tiltagende styrke. Efter århundredets midte synes det at have været det almindeligste, at herredsfogeder på landet og borgmestre, rådmænd og byfogeder i byerne havde sig et slægtsnavn, der ligesom de adelige aldrig brugtes i tiltale, kun en gang imellem i mundtlig omtale, men i reglen i skriftlig, retslig betegnelse af vedkommende.

Tydeligst lader dannelsen af slægtsnavne sig iagttage for *den lærde stands* vedkommende, der meget hyppigt jo udgik fra befolkningens

lavere lag, købstad- og landalmuen, hvor den hele form for navneluksus endnu var ubekendt. Trangen til efternavn gjorde sig her allerede gældende, når de unge mænd samledes ved universitetet, og endnu mere, hvis de siden drog udenlands. Forholdsvist få synes at have antaget navnet på faderens bestilling som efternavn, især ikke under dens danske benævnelse. De to af navnet „Skomager“: professor ved Københavns Universitet Hans Rasmussen Skomager, og dr. juris Jørgen Skomager i det tyske kancelli dannede i så henseende en undtagelse. Heller ikke under den latinske form trængte denne navnedannelse ret igennem, f. eks. når faderen var smed at kalde sig Faber eller Fabricius osv. Endnu sjældnere forekom dog det, der synes os så naturligt, men i virkeligheden jo var en urigtig betegnelse: blot at gentage faderens navn. Et af de få eksempler herpå var de to professorer Hemmingsen. Faderen, den bekendte teolog Niels Hemmingsen, bar sit navn med rette, idet han var en søn af bonden Hemming Nielsen. Men Niels Hemmingsens søn, Hans, der ligeledes blev professor og ordentligvis burde have heddet Hans Nielsen, bar mod skik og brug ligeledes navnet Hemmingsen, formodentlig fordi dette havde fået en god klang, som han dog gjorde sit til at berøve det.

Ubetinget almindeligst blandt de unge studerende var det at antage *navnet på deres fødested som efternavn*. En betydelig mængde danske stednavne gik ad denne vej i det 16. århundrede over til at blive person- og familienavne. Gennemløber vi blot rækken af københavnske professorer, er det et ikke ringe antal nye, nu velkendte slægtsnavne, som de på denne måde indførte: Åstrup, Dybvad, Kolding, Katholm, Lemvig, Morsing, Resen, Riber, Samsing, Scavinius (Skagbo), Schiellerup, Sinding, Svaning osv.

Interessant er det at lægge mærke til den forskellige lethed, hvormed slige navne trængte igennem. Indskrænker vi os atter blot til navne på professorer, så har alle hine holdt sig enten gennem ligefrem forplantning eller gennem senere genoptagelse. Andre derimod synes slet ikke at være slået an og er enten uddøde eller måske på ny opgivet og ombyttet med nye. Hertil hører sådanne, der som København, Malmö og Køge vistnok måtte forekomme da tiden alt for almindelige, eller som Slangendorpius (Slangstrup) og Roscheldensis (Roskilde) var alt for besværlige at udtale.

Fælles for dem alle var, at de, som det sig sømmede for navne på

lærde mænd, var *oversat på latin*. Herved fremkom der ofte en smuk, men meget fremmedartet klang. Ikke enhver ville således falde på, at professor Hans Jensen Alanus hed så, fordi han var født i landsbyen Ala i Halland, eller Venusinus, fordi han var født på Hven. I høj grad betegnende for de nordiske folks forskellige karakter var imidlertid den måde, hvorpå denne ejendommelige klang virkede på øret. I Danmark fulgte man tydeligt nok kun med, fordi det var mode i Tyskland. Skønt Melanchthon selv havde givet eksemplet og oversat sit navn (Schwarzerd?) på det endnu finere græsk, så var der dog kun meget få i Danmark, der efterlignede dette. En af de få var Ole Gyldenmund, der oversatte sit navn til Chrysostomus. Og selv de, der kun havde antaget et latinsk navn, synes i hjemmet at have haft en lidt trykket fornemmelse derved. I det mindste var det ikke usædvanligt, at de atter enten oversatte det igen tilbage til dansk eller gav det en danskliggende klang. Som eksempel kan anføres historikeren, hofpræsten Anders Sørensen, der efter sin fødeby Vejle havde antaget navnet Vellejus, men bagefter omdannet det til Vedel.

Og hvad vedkommende ikke selv gjorde, det besørgede datiden og eftertiden for dem. Kun ganske få af det 16. århundredes latiniserede navne er nået i behold til nutiden. Selv navnet Palladius, som dog ikke blev forplantet, har man ment at burde forandre til Plade. Og af alle hine lidt senere oversættelser: Laccoppidanus (Søby), Pontoppidanus (Broby), Calundanus (Kalundborg), Paludanus (Kjær) osv., har eftertiden omhyggeligt brudt den latinske endelse.

Ganske anderledes var udviklingen i Sverige. Den fremmede klang tiltalte åbenbart øret, og læg som lærd var lige villige til at gentage disse nye tonefald. Hver præstegård blev således midtpunktet for en lille latinsk udstråling. Med ærefrygt lyttede bønderne til disse kirkeviede navne, og i slægten selv kunne sene led lære begyndelsesgrundene i latin med slægtens eget navn som eksempel.

Den *sans for vellyd*, som således var til stede i *Sverige*, gav sig alt til kende i selve navnedannelsen. De svenske navne var i reglen bedre lavet end de danske. Medens mange af disse faldt besværlige at udtale, som f. eks. Arhusiensis, Randrusienis, Slangendorpius, Roscheldensis, havde de svenske som oftest en ypperlig klang. Der var kun få, der som Bergius, Brunius, Lundius, Sundius, Pop-

pius, Ringius fristede til at kaste den latinske endelse bort, eller som Blackstadius, Lastadius, Tingstadius, Tollstadius osv. røbede for tydeligt deres nordiske herkomst. I reglen var denne godt skjult og navnene dannedes som i et levende sprog, tilsyneladende frit og dog regelbundet. Heraf deres indbyrdes forskellighed og dog ensartethed. Et par navnerækker kan anskueliggøre dette. Der var f. eks. Choræus, Fagræus, Lenæus, Nyblæus, Stobæus osv., eller Ar-rhenius, Arsenius, Fallenius, Forsenius, Rosenius, Tedenius osv.; eller Borelius, Montelius, Sommeliu, Stagnelius osv.; eller med det blødere fald: Afzelius, Benzeliu, Berzelius, Wivallius osv., osv. Der var ingen mulighed for ved disse navne, som ved de danske, at afstryge dem deres fremmede form, så at det svenske navn stod tilbage. Hvo kunne ane, at f. eks. Benzeliu kom af Bentseby, Berzelius af Bergsäter, Gezelius af Gesala, Nezelius af Näs, Rhyzelius af Rysby, Stigzelius af Stigsjö, Cavallius af Håldal⁴³⁷ osv.

Også græskdannede navne trængte ind i Sverige. Ganske særlig lykke gjorde endelsen: -ander. Ved hjælp af den slap enkelte, virkelig græske navne ind, og endnu flere gamle nordiske pyntedes dermed. Som eksempel på sådanne slægtsnavne kan anføres: Alander, Bolander, Dryander, Kjellander, Lysander, Mosander, Nicander, Thomander osv.

Denne latinske og græske navnedannelse, der vedblev at foregå i Sverige i det 16. og 17. århundrede og ikke helt skal være ophørt endnu, mødte senere en modstrøm, da fransk smag begyndte at gøre sig gældende. Ikke få familienavne, der tidligere havde endt på -æus, -enius eller -erus, blev nu tilstudset på fransk med de kortere endelser -é, -én eller -ér. I hele det 18. århundrede ansås det for upassende for en adelsmand at bære et navn med endelsen -us. Da Linnæus adledes, måtte han forandre sit navn til Linné, Celsius måtte kalde sig Celse osv., og i Karl XII's hære var, som man sagde, kongens navn, Carolus, det eneste, der havde latinsk endelse.

Hos den jævne borgerstand og hos bondebefolkningen i Norden i det 16. århundrede var slægtsnavne endnu noget ganske ubekendt. Enhver person besad kun sit ene navn og betegnedes som led i rækken ved faderens enkeltnavn med tilføjet endelse -søn eller -datter. Som bekendt har for Danmarks vedkommende denne tilbøjelighed holdt sig hos landbefolkningen. Lovgivningsforsøg på at hæmme den deraf følgende forvirring fremkaldte kun en urime-

lig mængde efternavne med endelsen -sen. Først for nylig er der gjort et nyt og kraftigt forsøg på at bekæmpe ulempen ved at ægge og retlede trangen til tydelig navnedannelse.

Det kunne ved første øjekast synes uforståeligt, hvorledes man i en tid som det 16. århundrede, hvor ingen havde mere end ét fornavn og de allerfærreste noget slægtsnavn, egentlig bar sig ad med til daglig brug at betegne de enkelte. Vanskeligheden vokser kun, når det samtidig oplyses, at det var sjældent, uden for den ligefremme tiltale til overordnede, at bruge enkeltnavnet. I omtale brugtes det kun lidet.

Sagen var, at man gik naturfolkene vej, idet man enten til dette enkeltnavn føjede et *tilnavn*, der trak hovedopmærksomheden til sig, eller man udelod det ganske og erstattede det med et *øgenavn*, der lidt efter lidt gled over til at blive personens hverdagsnavn.

Vi står her over for det andet og mest umiddelbare udslag af den navnedannende trang. Thi som ovenfor omtalt, to grundtanke viser sig overalt hos de europæiske folk at have været og til dels endnu at være de fælles: *et navn* er nødvendigt, da det ejer en hemmelighedsfuld kraft til af det nyfødte barn at skabe en person. Men netop derfor er det for helligt til at misbruges og *bør i daglig tale enten overtrækkes med et tilnavn eller helt erstattes af et andet*.⁴³⁸ Ubevidst gentages denne tankebevægelse den dag i dag lige over for små børn, der jo sjældent eller aldrig af deres nærmeste benævnes med det rette navn. Derimod slappes denne tilbøjelighed lige over for voksne eller holdes i hvert fald i tømme hos et folk, når det er nået til et vist punkt af civilisation.

De nordiske folk i det 16. århundrede var kun nået lidet frem ad denne civilisationens vej. Det hele fremskridt fra fortiden bestod i, at man var kommet til at indse det upassende i at anvende slige tilnavne på konger. Der havde nemlig været en tid – ikke blot i Nordens, men i alle europæiske landes historie, – hvor heller ikke kongerne var gået ram forbi, navne som Harald Blåtand, Oluf Hunger, Erik Plovpenning, Erik Glipping, eller de norske: Erik Blodøkse, Magnus Barfod, Erik Præstehader osv., vidnede ligesom de tilsvarende udenlandske: Karl den Enfoldige, Ludvig den Dovne, Frederik Rødsøkæg (Barbarossa), Johan uden Land osv. om, at man ikke var bange for at give slige tilnavne en endog meget skarp brod.

Den sidste danske konge, der bar tilnavn, var Valdemar Atterdag. Eftertiden har rettet lidt derpå og udlagt det om hans kongegerning. Samtiden sigtede ved sit tilnavn vistnok kun til et stående, tysk forundringsudbrud hos ham.⁴³⁹ Men i hvert fald betegner Valdemar Atterdag grænsen for den skik i Danmark at give kongerne tilnavn. Hans efterfølgere forenede de tre nordiske kroner på deres hoved, hvorved det straks blev vanskeligere at blive enige i alle tre lande om en fælles betegnelse, ligesom kongerne fjernedes noget fra den stadige omgang med en og samme flok, der afføder et tilnavn. Da forbindelsen mellem de tre nordiske riger i det 16. århundrede brast, synes udviklingen så vidt fremskreden i Norden, at det for den almindelige bevidsthed stod som noget upassende at give konger tilnavn. Den svenske betegnelse for Christian II: „Christian Tyran“, var ikke et tilnavn i gammeldags forstand, men et bevidst hånsord om en fjende. I Tyskland derimod med dets mange, jævnbyrdige fyrster holdt skikken sig endnu i længere tid; dog var det i reglen kun rosende tilnavne, der trængte igennem.

Men hos den nordiske befolkning indbyrdes var den gamle skik i det 16. århundrede endnu fremdeles i fuldt flor, nødvendigere og derfor også i frodigere vækst, jo dybere samfundslag man steg ned til. Lige fra den bekendte admiral „Danmarks Riges Vovehals“ og ned til den usleste stodder i en afkrog af landet var der næppe mange, der ganske undgik denne fornødne tilføjelse til, hvad navn han i dåben havde fået. Hvor lidet forholdene hos Nordens landalmue har forandret sig siden det 16. århundrede, kan ses af følgende udtalelse fra Sønderjyllands hedeegne år 1863: „Næsten enhver mand har et eller andet øgenavn, hvorover slægtsnavnet tit rent går i glemme, og man kan leve år sammen med folk uden at vide, at det navn, de daglig nævnes med, er et øgenavn; ja selv ved de undertiden ikke, hvad de hedder.“⁴⁴⁰

Det har sin egen interesse at undersøge disse *navnedannelsens vilde skud*, dels fordi de i sin tid har givet det daglige liv sit præg, om end de kun undtagelsesvis har sat mærke i skriftsproget, dels fordi de angiver den vej, ad hvilken i mangt et tilfælde de senere efternavne er blevet til. Idet vi da altså i det følgende skal søge at danne os et overblik over de forskellige arter, vil vi få lejlighed til – ikke blot som tidligere at betragte den bevidste tilegnelse af slægtsnavne – men i et endnu dybere lag at iagttage selve den ubevidste

navnedannelse i virksomhed, led af den udvikling, der har frembragt både enkeltnavn og slægtsnavn.

Den simpleste form for sådanne tilnavne var tilføjelsen af vedkommendes *bestilling*. Hvor naturlig denne udtryksmåde faldt, kan bedst ses af, at enhver i nutiden under givne forhold uvilkårligt anvender den samme. Det ligger tungen langt nemmere i stedet for „vægter Hans Nielsen“, „røgter Jens Persen“ osv. at sige „Hans Vægter“, „Jens Røgter“ osv. Datiden brugte overordentlig meget denne art betegnelse. I lensregnskaber, byregnskaber og officielle fortegnelser, bestemt for en overordnet, der hyppigt næppe kendte dem, om hvem der taltes, ja selv i åbne kongebreve træffer vi overalt de samme, tilsyneladende blot hverdagsbetegnelser: Hans Smed, Jørgen Fisker, Morten Redesvend, Maren Mælkedeje, Niels Svine-mand, Klaus Rakker osv. Som regel kan man opstille, at datiden næsten altid, når bestillingen nævnedes, satte denne efter mandens navn. Kun magister og et par andre dannede i så henseende en undtagelse. Hvor let dette bestillingsnavn under slige forhold måtte kunne gå over til at blive efternavn og herved slægtsnavn, har vi allerede før omtalt.

Den næste form for tilnavn, der lå lige ved hånden, var angivel-sen af vedkommendes *bopæl*. I byer faldt ganske vist denne beteg-nelse ikke så naturlig som det at anføre vedkommendes virksom-hed. Få er derfor også de senere slægtnavne, der ender på -gade eller -stræde. Men på landet, hvor de fleste var lidt af alt, lå det så nær at kalde dem efter deres bolig, altså enten deres by, gård, hus, eller hvis intet andet navn havdes, så efter den nærmeste natur-ejendommelighed, hvorunder de levede. Idet disse tilnavne ofte senere har fæstnet sig som efternavne, er alle hine danske familie-navne opstået med de bekendte endelser: -rup, -toft, -by, -lev, -bøl, -gård, -sted, -berg, -høj, -dal, -lund, -ris, -skov, -mark, -ager, -strand, -sø, -vig, -dam, -bæk, -kilde, -vad, -bro osv.

En tredje form for tilnavne var de rent personlige. Disse angav enten et iøjnefaldende *ydre kendemærke* på vedkommende, f. eks. noget ejendommeligt i hans udtale, hans farve, hans bygning, væ-sen og lignende, eller de meddelte en *hovedbegivenhed i vedkom-mendes liv*. Den dom, tilnavnet indeholdt, behøvede ikke at udtales ligefrem, den udtryktes ofte gennem en sammenligning især med dyr; ligeledes blev den historiske begivenhed heller ikke altid tyde-

ligt nævnt, men ofte kun antydnet. At en havde stjålet kunne f. eks. udtrykkes dels ved at føje tyveknægt, galgenfugl, tyvebrændt osv. til hans navn, dels også ved blot at tilføje navnet på den stjalne genstand.

Denne art tilnavne var overordentlig meget brugt. Mangen der i forvejen havde et bestillings- eller bopælstilnavn, ja mangen, der allerede lykkelig var nået frem til et slægtsnavn, blev ved given lejlighed et offer for denne folketilbøjelighed og slap siden aldrig mere af med sit øgenavn.

Selvfulgelig har der kun været ringe lyst til at lade disse øgenavne bundfælde som slægtsnavne. Enhver søgte tværtimod efter evne at ryste dem af sig. Det er derfor også kun få af dem, der ad denne vej er nået til nutiden; hvad der foreligger er i reglen kun i filtret form, hvor det særlig ubehagelige, plumpe og uhøviske er udskilt.

Det har dog sin interesse at betragte denne tiloversblevne finere rest, dels fordi alle arterne her, om end i pyntelig form, er til stede, dels fordi selve det bevarede ofte belyser, hvad der er udskilt.

Ser vi således på de nu gængse slægtsnavne, der i sin tid som blot tilnavne nærmest har betegnet vedkommendes udtale – altså ikke angivet hans fødeby eller lignende, men kun hvad landsmand han var – så er forholdstallet blandt disse i høj grad forrykket siden det 16. århundrede. Talrigt bevarede hele Norden over er de, der angiver tysk herkomst: Friis (dvs. friser), Holst, Holstein, Hannover, Sachs, Sass, Beyer, Preuss, Frank, Francke, Schwab, Böhm osv. Både som for- og efternavn har holdt sig Flemming (af flamsk herkomst). Derimod er det tilnavn af denne art, der ubetinget var det hyppigst forekommende i Norden i det 16. århundrede, nemlig Jude eller Jute, nu næsten ganske forsvundet som efternavn. Hermed betegnedes enhver dansk i Norge og Sverige, og tallet af danske, især i Norge, var meget stort. Men lige så sikkert som uviljen vidste at pille enhver sådan fremmed ud og give ham tilnavn, lige så omhyggeligt har efterkommerne sørget for, når deres mål ikke længere røbede dem, at smutte under og blive det forhadte tilnavn kvit.

Blandt de tilnavne, der angiver *farve*, har Hviid, Grå, Svart, Schwartz, Rød, Roed, Rothe, Bruun, Grøn holdt sig som slægtsnavne, men underligt nok næsten slet ikke Blå eller Gul, end ikke i Sverige, hvor de dog er nationalfarver.

Af tilnavnene, der angav ejendommeligheder i *legemsformen*, er kun få bevaret: Lang, Lange, Kort, Kurz, Dichmann osv., medens så godt som alle hine angivelser af de enkelte legemsdeles form og farve, ofte utroligt frie betegnelser, hvorpå det 16. århundrede var så rigt, er udskilt.

På samme måde er det gået med *egenskaber* og almenbetegnelser, kun de allerpæneste som From, Schmock, Schön osv. er bevaret.

I *dyrebetegnelserne* er endelig vistnok den største forandring foregået. Tilbøjeligheden til at opkalde efter dyr – der havde været så stærk tidligere, og hvoraf så stor en part af de adelige slægtsnavne var fremgået – har siden det 16. århundrede for Danmarks vedkommende været i stadig tilbagegang. Ikke blot synes intet af datidens øgenavne at være gået over til familienavn, men selve tallet på anerkendte dyrenavne er siden da stadig ved uddøen blevet formindsket, uden at nogen væsentlig tilgang har fundet sted. Oxe, Då, Ræv, Gris, Galt, Kat, Gås, Hejre, Svale, Ørn er nu så godt som helt forsvundet. Noget lignende viser sig med hensyn til fisk og krybdyr. Orm, Reje, Flynder, Torsk, der i det 16. århundrede forekom, i hvert fald som tilnavne, måske allerede som slægtsnavne, er siden da enten helt forsvundet eller har meget forstukket sig; Torsk er f. eks. blevet til Dorschæus. Samtidig med denne dyreverdens tilbagegang har plantelivet været i fremvækst. Den tilbøjelighed, som alt tydeligt kan spores hos det 16. århundredes borgerstand, til at anlægge nemme små *plantenavne* som familienavn, har siden yderligere bredt sig. Navne som Bøgh, Birch, Pil, Lind, Busk, Bull, Stub, Green, Qvist, Blad osv. har alle slået ypperligt an.

Vender vi os fra disse nutids familienavne atter til deres forgængere, *tilnavnene eller øgenavnene i det 16. århundrede*, så er artens senere tilbagegang i marv og kraft tydelig nok. Ganske vist kender vi ikke en tusindedel af hine tilnavne; men de, der er os bekendte, er tilstrækkelige til at bestemme deres ejendommelighed.

En stor del af dem er umulige at gentage i nutiden, dels på grund af deres overvættes råhed, dels på grund af den naive åbenhed, hvormed de – ligesom ofte f. eks. stednavne i nutiden brugelige mellem fiskere indbyrdes – henter billeder fra en idékreds, der er på en gang for snæver og for fri. Mange af dem er ret malende,

som når en Gabriel Smed kaldes „Gabriel Svingfy“,⁴⁴¹ eller en Jon Skrædder kaldtes „Jon Springfy“. De fleste af dem sigter imidlertid til forhold, som vi ikke kender, så at deres egentlige brod går tabt. Vi aner ikke grunden til, at f. eks. Johanne Sørensdatter i Helsingør stadig kaldes „den ferske Groppenbrad“ (oksesteg), Karen Hansdatter for „Hønsekød“ eller Agnete Winholdsdatter for „Pavinden“. Navne som „Jakob Flynder“, „Anne Rødspætte“ og „Maren Skrubbe“ har muligt slet ikke betegnet vedkommende som handlende med fisk. Men i de få tilfælde, hvor vi kan forstå tilnavnet, er dette ofte ret vittigt. „Karen Hudløs“ kaldtes f. eks. så, fordi hun engang var blevet straffet med pisk; Karen Hans Bødkers, der levede i Helsingør mod århundredets slutning og var berygtet for at huse alle slags landstrygere, gik stadig under navnet „Stodderæskén“, Ane Sørensdatter, der påstodes at stå i et intimt forhold til mestermanden, kaldtes „Rakkerbalje“ osv.

Hvad der mest forundrer er den ugenerthed, hvormed disse tilnavne anvendes både *om* vedkommende, *til* vedkommende, ja undertiden også *af* vedkommende selv. Der kan f. eks. ikke være tvivl om, at betegnelsen „Rasmus Kåbeløs“ må oprindeligt have været et ubehageligt øgenavn for en retsbetjent. Ikke desto mindre omtales han af en præst, hvem han tilmed hjalp til rette, således: „Om tirsdagen fulgte „Kåbeløs“ mig til Nyborg.“ Og slotsskriveren her siger til dem begge: „Frans (dvs. hans overordnede, lensmanden Frans Brockenhuus) er på Eskebjerg. Kommer han herind i aften, så kom i morgen herop! og I, „Kåbeløs“ med! Jeg vil hjælpe på sagen, hvad jeg kan.“ Ja, tilnavnet synes i den grad at have slået an, at det truer med at blive et slægtsnavn. Et yngre familiemedlem, der synes opkaldt efter hin, kaldte sig i hvert fald dermed, da han år 1575 betrådte forfatterbanen og udgav: „Om had og avind, på danske rim af Rasmus Jørgensen Fynbo Kåbeløs.“⁴⁴²

Helsingørs tingbøger, der på dette område giver os de fyldigste oplysninger, vrimler af sådanne tilnavne. Efterhånden som man læser, glemmer man de virkelige navne, Karen Henrik Skrædders, Maren Bødkers, Ane Sørensdatter osv. over disse, der ganske anderledes let fæstner sig i hukommelsen. Og det er tydelig nok gået skriveren på samme måde. Også han opgiver, efterhånden som samme person kommer igen, at nævne det ligegyldige døbe- eller fødenavn. De afløses af det øgenavn, hvorunder vedkommende

øjensynlig altid har gået, og som han derfor alene husker. Følgen er en ganske egen art billedsprog. Man hører om, at i dag er „den hvide Høne“ igen for retten, „Sommerfuglen“ må rømme af byen for ukysk levned, „Pinken“ har i nat atter været på spil, „Flækesilden“ er for tredje gang benådet, „Maren put i lomme“ bliver for uskikkeligt levned forvist byen, kommer hun igen, skal hun ligesom „Rakkerbalje“ blive udledt af mestermanden⁴⁴³ osv., osv.

Hvor vidt denne tilbøjelighed er gået, kan ses af, at stundom har øgenavnene ved en fejltagelse trængt sig ind endog i de tørreste retslige dokumenter. Det undrer således, selv om man er nok så bevandret i datids forhold, at træffe en juridisk betegnelse som denne: „Erik Vandgrøds hus, liggende vesten for Nørregade“⁴⁴⁴ osv.

At deslige forhold hverken har været ejendommelige for blot en enkelt by eller for Danmark alene, men fælles for datiden, får man et tydeligt indtryk af ved at se ganske de samme komme igen i England. Gennemlæser man f. eks. personlisten i Shakespeares Henrik IV, synes det gamle bekendte, man møder, når to dommere stadig kun går under navnene: „Dompap“ og „Tys“, to bytjenere kaldes „Klo“ og „Snare“, en værtinde „Madam Rask“ og en løs kvinde „Dorthe Lagensplitter“.

Det lå imidlertid i sagens natur, at øgenavnene, selv om man nok så meget vænnede sig til dem, dog som regel taget umuligt kunne være behagelige for vedkommende. Gode venner var desuden så let tilbøjelige til at lægge endnu mere i dem, end der måske oprindelig lå. Under slige forhold kunne det, da jo øgenavnet nu engang ikke lod sig fjerne, dog have betydning for den pågældende i det mindste at få slået fast, hvorfra det skrev sig, og hvad og hvor meget der lå deri. Et af de ældste og mærkeligste eksempler herpå er et tingsvidne, som en ridder, hr. Peder Nielsen Ulfeldt, år 1462 lod optage på Fyn. Han gik under navnet „Stegefisk“, og dette må sikkert være blevet underlagt en for ham uhæderlig bibetydning, siden han skred til den usædvanlige forholdsregel i denne anledning at lade sammenkalde herredsting. Den forsamlede almue begyndte med at erklære, at hr. Peder havde levet alle sine dage som en retvis, god, kristen dannemand. Han ville imidlertid ikke lade sig nøje hermed og fik da så et i alle måder nøjagtigt og lovformeligt vidnesbyrd om, hvorledes det forholdt sig med hans til-

navn. Dette skrev sig fra, at engang, da han havde fået i sin tjeneste en ny svend ved navn Anker, der tidligere havde tjent hos marsken, var hr. Peder med alle sine folk ude at drage vod i Gudme Sø. De andre svende tog flinkt fat, men Anker holdt sig for god til at hale med og svøbte blot hænderne i sin kåbe. Hr. Peder opfordrede ham da til at hjælpe med at drage fiskene i land, han ville jo dog nok selv være med at æde dem, når de først var stegt. Men Anker svarede nej. Da greb hr. Peder et stykke træ, gav Anker et slag over ryggen og bød ham at trække med til sit eget gavn. Det var dette optrin og intet andet, der havde givet anledning til, at nogle i deres „ufornumstighed“ kaldte hr. Peder for „Stegefisk“, og hvis nogen udlagde dette navn på anden vis, da var det med urette.⁴⁴⁵

Medens man til daglig både selv brugte og fandt sig i øgenavne, kunne man ofte pludselig vise en mærkelig ømtålighed over for den hele skik. Datidens retsprotokoller melder om en mængde heraf opståede sager. I reglen får man ikke stort andet at vide af dem, end at den ene part har givet den anden ukvemsord og øgenavn og derfor måttet gøre en undskyldning, hvorefter forlig er blevet sluttet. En sag blandt de mange, der tilfældigt er lidt fyldigere gengivet, får tjene til eksempel på denne art trætter. Hans Rostocker lå i juni 1576 ved Helsingør og lossede rostocker-øl. Ved stranden gik nogle borgermænd og spadserede, men efter skipperens udsagn holdt de øje med skuden og talte, hvor mange tønder der kom i land. Hans Rostocker opfattede dette som en beskyldning for toldsvig, og da han kendte dem alle ved navn, begyndte han en livlig opremsning af deres øgenavne: „Jon røget Brød!“ „Hans Hoselapper!“ osv. Sluttelig gav han dem et fælles, glat lag, idet han råbte, at deres „egne broge var nok tilsølet, de havde intet i hans at gøre“. Forbitrelsen i land steg, vel især fordi man ikke kunne komme ham til livs. De havde da ingen anden udvej end at stævne ham. Hans Rostocker mødte i retten og gjorde mange undskyldninger. Men de fornærmedes vrede synes ikke endnu at have lagt sig, thi det hedder, at først efter lang forhandling blev de på nogle borgeres forbøn forligt, og den anklagede måtte forpligte sig til, at i gentagelsestilfælde skulle også denne sag stå åben. Et ganske lille, men højst betegnende træk er det, at tingskriveren ikke har kunnet føre denne sag til protokols uden selv at give efter for tidens trang til malende tilføjelser. I stedet for tørt at nævne par-

ternes navne har han ikke kunnet dy sig for til Hans Rostockers navn at tilføje: „den bøvede [bugede], røds-kæggede tyskølsfører“.⁴⁴⁶

En ganske egen art navne var *soldaternavnene*. Det synes at have været almindelig skik både i Norden og andet steds, at de menige ikke som nu til dags kaldtes blot ved nummer, men med et eget krigsnavn, der, så længe de var under fanerne, afløste deres virkelige. Dunkle minder om denne gamle skik, der jo betegnede krigerstanden som lige så betydningsfuld som den gejstlige, hvor man også skiftede navn ved optagelsen, har holdt sig i de forskellige sprog. I Frankrig bruges således endnu udtrykket *nom de guerre* om end i overført betydning. Talemåden „at få ildlåben“ har måske også oprindeligt indeholdt en hentydning til skikken.

De ny navne var enten selvlavede og i så fald vel efter ønske – i reglen udmærkede f. eks. de hvervede landsknægte sig ved yderst drabelige navne, – eller også gaves de rekrutterne af befalingsmændene, og i dette tilfælde turde de ofte på en ubehagelig måde have sigtet til iøjnefaldende kendemærker. Shakespeare lader de rekrutter, der forestilles for Falstaff, møde med navnene: Muggen, Skygge, Vorte, Skakmat, Tyrekalv.

Efter endt krigstjeneste aflagdes vistnok som oftest atter disse navne. I og for sig var der dog næppe noget til hinder for, at krigsnavnene senere både kunne bevares af den enkelte og endog kunne gå over til at blive familienavn, når der var et eller andet af dem, som gjorde særlig lykke. Vi ved således om forholdene i Skåne i begyndelsen af det 18. århundrede, at mange af bønderne her vedblev efter endt krig at bære de navne, som Magnus Stenbock havde givet dem, da han rejste befolkningen til landets forsvar.⁴⁴⁷ Umuligt er det ikke, at enkelte af nutidens familienavne i Danmark som Flink, Kvik, Sej, Glavind, Bøsse, Flindt, Bue, Drabelig osv. oprindeligt kunne skrive sig fra soldaterherkomst.

Medens de herhen hørende danske forhold kun er lidet opklaret, lader udviklingen i Sverige sig tydeligt forfølge i dens ejendommelige løb. Modsat alle andre lande har den gamle skik med krigsnavne holdt sig her ned til vore dage og var gået over til at udgøre et fast led med i hærens forhold. For at forstå udviklingen må det erindres, at Sverige fra år 1563 til 1720 førte så godt som uafbrudt krig. Ligeledes må det erindres, at den svenske landalmue besad en naturlig takt for dannelsen af gode tilnavne, så at vistnok

de fleste udskrevne er mødt med det navn på rede hånd, som de ønskede til soldaternavn. Da nu imidlertid det område, hvorfra disse benævnelser hentedes, ifølge sagens natur var begrænset, kunne gentagelser ikke undgås. Selv om man gennemgik alle husdyrene: kat, buk, ged, hane, høne, kylling osv., alle krigssager og egen-skaber: klinge, stage, kanon, ild, fyr, bulder, lystig, drukken, rask værre, hurtig, traver osv., så måtte man dog snart komme til ende hermed og flere møde med samme navn, især da smagen jo i reglen var en og samme.

Men denne navnelighed måtte være utålelig på en tid, da man ikke kaldte folkene med nummer, men med navn, dobbelt utålelig under krigsforhold, hvor man knap havde lært at huske mandens navn, førend han var skudt og afløst af en anden. Ganske naturligt ledtes man da ind på den vej, der var lige nem for hukommelsen og navnelisterne, at lade navnene være arvelige i regimentet, så at altid til samme plads i geledet svarede et og samme navn.

Når denne skik er opkommet, lader sig næppe med sikkerhed afgøre. Rimeligst er det, at den lidt efter lidt har vundet hævd. Af 200 tilnavne, som vi ved har været brugt af bønder i Varend i det sydøstlige Småland i tidsrummet 1600–32,⁴⁴⁸ kommer ikke mindre end 50, som Kat, Kylling, Kæmpe, Værre, Brand, Bulder osv., senere igen som soldaternavne i västmanlandske ruller.⁴⁴⁹ Intet er til hinder for, at hine 200 ældste navne selv kan have været soldaternavne, og for en del kun gengangere af tidligere. Nogenlunde fuldstændigt gennemført synes navnefæstningen først at have været henimod det 17. århundredes slutning.

Ved således at gøre navnene arvelige inden for hvert enkelt regiment, stiftedes der en slags menig soldateradel, der ikke blev uden betydning for ånden i hæren. Det var nu en endnu brattere overgang end tidligere at blive soldat, slippe et måske forhadet øgenavn i hjemmet og i stedet for erholde et gammelt, bekendt krigernavn. Heri lå der noget attråelsesværdigt, der gjorde det vel skikket til at anvendes som hædersbevisning. At det også er blevet anvendt således og det lige ned til den nyeste tid, mindes vi om ved Runebergs smukke digt fra den finske krig 1808–09: „Nummer 15 Stolt“. Den tapre frivillige giver her, da han spørges om sit navn, et svar, der genkalder os de forhold, vi nys har berørt:

Hvad namn i världen jag fåt af prest
har ingen sig fästadt vid;
men „fåhund“ har man mig kallat mest
i hela min lefnads tid.

General Döbeln giver ham da til belønning arv efter den tapreste blandt de faldne: „Nummer 15 Stolt“, hvis plads i geleddet, våben og navn han overtager.

Medens krigsforhold således gjorde de svenske soldaternavne arvelige i regimentet, har de senere lange fredstider tillige gjort dem arvelige inden for familien. Indtil for kort siden var forholdet så, at det i reglen var en søn, der, når faderen blev gammel, afløste denne og arvede hans plads i geleddet, hans nummer, hans soldaternavn og hans torp. Ansigterne vekslede altså med slægterne, men nummer og navn var fremdeles de samme som i fordums dage. Træffende har man om disse forhold sagt, at hvis Karl XII stod op af graven, og atter ville mønstre sin hær, kunne han benytte de gamle ruller. På hvert et nummer og navn, der råbtes op, ville ligesom fordum en soldat rette sig og svare: Gud bevara konungen!⁴⁵⁰

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER

Forkortelser:

CCD – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660 udg. ved V. A. Secher. II-IV. Kbh. 1889–97.

G. K. S. – Gammel Kongelig Samling. Store Kongelige Bibliotek i København.

KB – Kancelliets Brevbøger 1551–1602, udg. ved C. F. Bricka og L. Laursen. Kbh. 1885–1913.

KD IV – Kjøbenhavns Diplomatarium IV udg. af O. Nielsen. Kbh. 1879.

N. K. S. – Ny Kongelig Samling, København.

N. R. A. – Norske Rigsarkiv i Oslo.

R. A. – Rigsarkivet i København.

S. K. A. – Svenske Kammerarkiv i Stockholm.

S. R. A. – Svenske Rigsarkiv i Stockholm.

Syvende bog

ARLIGE FESTER

(s. 9–256)

1. Preller: Römische Mythologie. I. (3te Auflage. Berlin 1881). s. 158.
2. Om årets begyndelse og den gregorianske kalender se Brinckmeier: Handbuch der historischen Chronologie. 2te Auflage. Berlin 1882. s. 15–96. De deri indeholdte oplysninger om Danmark er dog meget upålidelige og vil for en del blive imødegået i det følgende.
3. KB 1556–60, 1561–65 og 1566–70. Det mærkelige Spring fra 25. December 1564 til 27. December 1565 findes i KB 1561–65, s. 541.
4. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 14.
5. H. Feilberg: Jul I-II. Kbhvn. 1904.
6. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte danske Viser fra Middelalderen II 227.
7. Joan. Bircherod: Palæstra antiqværia (Hafniæ 1688). p. 138 og 198.
8. L. Daae: Norske Bygdesagn II 128. „Thormåneds-ø1“: Danske Samlinger I 196.
9. L. Daae: Norske Bygdesagn II 128–32. Norsk Historisk Tidsskrift IV 135–36.
10. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. Hafniæ 1736. p. 67. Nyerup: Almindelig Morskabslæsning s. 200.
11. Claes Lundin og August Strindberg: Gamle Stockholm. (Sthlm. 1882). s. 36–37, 312–14.
12. Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. s. 127.
13. Norske Samlinger. I. 169.
14. Kongeligt fredbrev af 28. april 1569 for Baltzer Thorbjørnsen, der har dræbt Loden Engebretsen. Hans bøder (tegn og fredkøb) skal fordob-

- les, fordi han havde brudt julefreden. Orig. på pergament. Yngre Diplomsamling N. R. A.
15. Norske Magazin II 228.
  16. Norske Magazin I 209.
  17. Se f. eks. Danske Magazin V 338 og mange andre steder.
  18. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 101 o.s.v. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2te Ausg. s. 67.
  19. Bircherod: Palæstra antiqvaria (Hafniæ 1688). p. 91. Jørgen Sorterup: Prodrum Calend. (1722). s. 57. Thottske Samling no. 1466, 4to. Blicher: Topografi over Vium Præstekald. (Viborg 1795). s. 209–21.
  20. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 101 o.s.v. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I. (Kbhvn. 1861.) s. 9.
  21. Jørgen Sorterup: Prodrum Calend. (1722.) s. 57. Thottske Samling no. 1466, 4to. Thiele: Danmarks Folkesagn III 48. Werlauff: Hist. Antegnelse til Ludv. Holbergs atten Lystspil. Kbhvn. 1858. s. 399.
  22. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 100 no. 23–25.
  23. Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. s. 129–30.
  24. Budstikken 2. årgang 1820–21. s. 732–33.
  25. Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge II (1688) s. 27. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705.) 6.
  26. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 183.
  27. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II Tillæg s. LIII.
  28. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 108 no. 36 og 37.
  29. Julehalmen i Sverige: C. Linnæi Skånska resa. (Sthlm. 1751.) s. 38.
  - C. Linnæi: Öländska och Gotl. resa. (Sthlm. 1741.) 27. Mai og 5. August. Ihre: de superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis. (Sthlm. 1750.) s. 31. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sinnelag. (Sthlm. 1774.) s. 5. S. Ödmann: Hågkomster från hembygden och scholan. (Örebro 1861.) s. 20. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) 175. II (Sthlm. 1868) Tillæg LIII-LIV. Herman Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868.) s. 204. Johannes Sundblad: Gammaldags bruk. Göteborg 1881. s. 131. Om Bornholm, se Panum: Beskrivelse over Bornholm. (Slesvig 1830.) Tillæg s. 44.
  30. C. Ruszwurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) 95–96.
  31. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I (Kbhvn. 1861). 9 Folkevennen (Kristiania 1859). s. 384–85. 466. Norsk historisk Tidsskrift, 2. Række III 184.
  32. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 110 no. 55 og 59.
  33. Omsorg for kvæg og fugle: Schütze: Holsteinisches Idiotikon I 9. Wilsø: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. (Chr. 1779.) s. 431. Hjorthøy: Beskrivelse over Gudbrandsdalens Provstie. (Kbhvn. 1785). I 130. Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegjæld. (Kbhvn. 1786). s. 263. Sixt. Aspach: De variis superstitionibus. (Hafniæ 1697), 4to, s. 1. Budstikken 1820–21. s. 743. O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) s. 24–25. Folkevennen VIII (Kristiania 1859). s. 385. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I. (Kbhvn. 1861.) s. 9. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868). s. 204. Thiele: Danmarks

- Folkesagn III 27. Vilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen. (Berlin 1864.) s. 27-28.
34. Schütze: Holstein. Idiotikon I 10. Smlgn.: Thieles: Danmarks Folkesagn III 67-68.
35. L. Daae: Norske Bygdesagn II 130. Norsk historisk Tidsskrift IV 136.
36. Norsk historisk Tidsskrift IV 135-36.
37. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774.) s. 21.
38. Norsk hist. Tidsskrift 2. Række III 183-84. Hans Hildebrand: Om Julens firande (Julqvällen. Sthlm. 1881. s. 2).
39. Ny kirkehistoriske Samlinger II 462. A. Afzelius: Ur de nordiska folkens lif I (Sthlm. 1882.) s. 11.
40. Joan. Bircherod: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) p. 195. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Charakter o.s.v. Kbhvn. 1844. s. 228.
41. Nærværende skrift 1, s. 490-501.
42. Wilsø: Beskrivelse over Spydeberg Præstegæld. (Christiania 1779) s. 431. Wille: Beskrivelse over Sillejords Præstegæld. (Kbhvn. 1786.) s. 263. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 183. O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) s. 25.
43. Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Seder (Sthlm. 1774.) s. 6. S. Ödmann: Hågkomster från hembygden och scholan. 4. uppl. Örebro 1861. s. 19.
44. Ruzswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 95.
45. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 184.
46. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 183.
47. Hans Hildebrand: Om julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. s. 2).
48. Frans Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sannelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 6. S. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) s. 20.
49. John Brand: Observations on popular antiquities of Great Britain I. (London 1819.) 467-74. Sandy: Christmastide. p. 113. Tidsskr. f. nord. Oldkyndighed II (1829.) s. 275. anm. J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. s. 116-17. Hans Hildebrand: Om julens firande (Julqvällen. Sthlm. 1881. s. 2). Grimm: Deutsche Mythol. 4. Ausg. I 522. III 476. 485-86.
50. M. I. Medelfar: Ligprædiken over Fru Anne Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4to, s. 96.
51. Norske Magazin I 191.
52. Geheimearchivets Aarsberetninger III 49-50.
53. 29. December 1576. KB 1576-79. s. 125.
54. B. Whitelockes Dagbok. 1653-54. Öfuers. ifrån Engl. (Uppsala 1777.) s. 240.
55. Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil. Udg. af Birket Smith. Kbhvn. 1876-77. s. 246.
56. John Brand: Observations on popular antiquities. (London 1810.) s. 180. J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. s. 116-17.
57. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1844. s. 231-32. Smlgn. også E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 99 fgg.
58. Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Fol. Blad 59. Sandy: Christmastide. s. 165-66.

59. Norske Magazin I 239.
60. Rigens Regnskaber 1592 og 1593. R. A.
61. Helsingørs Kæmnerregnskab 1602 –16. R. A. En del heraf er trykt i Danske Magazin, 3. Række II 198.
62. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 432.
63. „Julefad“. Se Moth's utrykte ord-bog, no. 774 u. fol. G. K. S. Om skikken se også Schütze: Holstein. Idiotikon IV 65.
64. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Kbhvn. 1705.) s. 15.
65. Christian IV's dansk-latinske stile-bog. Brev 86 og brev 276.
66. K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. s. 190.
67. Eilert Sundt: Harham. Folkevennen. Kristiania 1858. s. 406.
68. Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. Örebro 1861. s. 20.
69. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 98 no. 295 og 297. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) s. 72.
70. J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. (Kbhvn. 1851.) s. 116–17. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I (London 1849.) 484.
71. A. Afzelius: Ur de nordiska folkens lif I 8–11.
72. Ihre: De superstitionibus hodiernis ex gentilismo residuis. Sthlm. 1750. s. 51. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Seder. Sthlm. 1774.) s. 6. Finn Magnussen: Bidrag til den nordiske Archæologi. s. 153.
73. Hervarar Sagn. Kap. 12. Se Heiðreks saga. Hervarar saga ok Heiðreks konungs. Udg. ved Ión Heigason. Kbhvn. 1924. Henry Petersen: Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetrol. s. 64.
74. A. Afzelius: Svenska Folkets Sago-Häfder I. (Sthlm. 1839.) 3.
75. Ruzswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 97.
76. Rudbeck: Atlantica II. Upsalæ 1689. 231.
77. Skrivelse af 10. december 1562. Danske Selskabs Papirer. R. A. Tryk i Aarsberetninger fra Gehejmearkivet III 49.
78. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Kbhvn. 1705.) s. 17.
79. Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. (Christiania 1779.) s. 431.
80. Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge I (1688). s. 537.
81. „Godt Aar. Evert!“ L. Daae: En Episode af den nordiske Syvårskrig. Lund 1867. s. 9. C. G. Gjørwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. s. 81. Fr. Arnkiel: Cimbrische Heyden Religion. Hamburg 1703. I 162. K. Nyrop: Sprogets vilde Skud. s. 63.
82. Danske Magazin 2. Række II 11.
83. Norske Magazin II 159–60.
84. J. Kamp: Jul og Nytaar for 40 Aar siden i Vestjylland. Nationaltiden 25. december 1887.
85. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 106. no. 12.
86. Eilert Sundt: Bygde-Skikke. Folkevennen. 1858. s. 76.
87. Joan. Bircherod: Palæstra antiqværia. (Hafniæ 1688.) s. 198.
88. Thiele: Danmarks Folkesagn III. s. 163. Folkevennen. (Kristiania 1859.) s. 469.
89. Aarsberetninger fra Geheimearchivet III. Tillæg. s. 49.
90. L. Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 644–45. 651. Samlinger til jydsk Historie og Topografi

- VI 157. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) s. 69.
91. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. 1705. s. 12. Bircherod: Palæstra antiqvaria. s. 176. Budstikken. 2. Aargang. (Christiania 1821.) s. 743. Wilse: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld (Christiania 1779.) s. 431. Norsk historisk Tidsskrift, 2. Række III 183. Folkevennen (Kristiania 1859.) s. 406. Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) s. 18 og 30. Frans Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Sinnelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 6. Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) s. 20. O. Thomsen: Nordens Julefest. (Odense 1855.) s. 23, 25, 28, 48, o.s.v., o.s.v.
92. O. Rudbeck: Atlantica II. (Upsalæ 1689.) 237.
93. A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I. (Leipzig 1879.) s. 309.
94. H. Hildebrand: Om Julens firande. (Julqvällen. Sthlm. 1881. s. 2).
95. Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 16. anm. 2.
96. Schütz: Holstein. Idiotikon I 11-12. 44. 297. Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) s. 30. 49. 55. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (Kbhvn. 1824.) s. 343. Folkevennen. (Kristiania 1862). s. 374-76. Thiele: Danmarks Folkesagn III 147.
97. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis (1705). s. 12. Bircherod: Palæstra antiqvaria. s. 48. (I Universitets-Bibliotekets eksemplar er på s. 65 tilføjet af Bircherod: „Ifølge Idiotikon Prussicum v. Joh. Georg Boch 1759. 8vo. p. 86: skal Bønderne dér kende og benytte samme Skik om Julemærker som i Norge og hos os“). Seb. Franck: Warhaftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Fol. s. 50. Thiele: Danmarks Folkesagn III 12-13. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 372. Samme forfatter: Det jydske Almueliv IV 104 o.s.v. En anden art julemærker findes angivet i Nye Danske Magazin V 236, hvor årets vejrlig bestemmes efter den ugedag, hvorpå jul indtræffer; efter alt at slutte har disse ikke haft den betydning, som de oven anførte.
98. Molbeck: Uddrag af Bircherods dagbøger s. 418.
99. Helsingørs Tingbog 2. januar 1668. R. A.
100. Moths utrykte ordbog. G. K. S. Nyerup: Efterretning om Kong Frederik den Tredje (Kbhvn. 1817.) s. 425-26. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) s. 76.
101. Folkevennen. (Kristiania 1859.) s. 384.
102. Norsk historisk Tidsskrift, 2. Række III 184-85. Thiele: Danmarks Folkesagn II 276-79. Norske Folke og Huldre-Eventyr ved P. Chr. Asbjørnson. (Kbhvn. 1879.) s. 327.
103. Nærværende skrift 1, s. 483.
104. Preller: Römische Mythologie. s. 408 fgg.
105. Frans Westerdahl: Beskrifn. om Svenska Allmogens Sinnelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 21. Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Sthlm. 1750.) s. 30.
106. Folkevennen VII. (Kristinia 1858.) s. 407.
107. Panum: Beskrivelse over Bornholm. (Slesvig 1830.) Tillæg s. 44.

- E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 100. no. 306 og 307.
108. Folkevennen VII. (Kristiania 1858.) s. 406.
109. Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) s. 20. Westerdahl: Beskrifn. om Svenska Allmogens Sinnelag o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 5. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. (Sthlm. 1868.) s. 420. Mundtlige meddelelser.
110. Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike I. (København 1860.) 285.
111. Christiern Pedersen: Danske Skrifter I. (Kbhvn. 1850.) s. 50.
112. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. Ny kirkehistoriske Samlinger IV 367. Landemode bestemmelser i Odense 1579. (Thott. Saml. no. 811 fol.) art. 9: „Ingen præstemand må eller skal holde „kristmesse“, som man kalder det, om julenat 12 slet eller om morgenen 4 slet, som hertildags sket er på herregårde og andetsteds.“
113. Norske Folke- og Huldre-Eventyr, i Udvalg ved P. Chr. Asbjørnsen. (København 1879.) s. 11–14.
114. Sam. Ödmann: Hågkomster från hembygden. (Örebro 1861.) s. 21. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Sinnelag o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 6. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. (Sthlm. 1868.) s. 421–22. Mundtlige meddelelser.
115. Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 1.
116. Samme skrift I 2.
117. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland s. 288.
118. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 491.
119. Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 380.
120. Folkelæsning VII. (Kristiania 1858.) s. 407.
121. Saml. til jydsk Hist. og Topografi II 161. At ofringen i den katolske tid var foregået ved kristmesse, stemmer godt med en udgiftspost som denne i enkedronning Christines regnskabsbog af 1520: 5 mark til biskop Vincentius til offerpenge juleaften. Dronning Christines Hofholdningsregnskab, udg. af William Christensen, Kbhvn. 1904: 406.
122. Norske Magasin I 239.
123. Fr. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Sinnelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 7.
124. Budstikken, 2. Aargang. Christiania 1821. s. 744. Fr. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Sinnelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 7. Nicolovius: Folkflivet i Skytts Härad. (Lund 1847.) s. 72.
125. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 112–13. no. 318. 326 og 333.
126. Norske Magasin I 406–07.
127. N. M. Petersen: Nordisk Mythologi s. 337. Jac. Grimm: Deutsche Mythologie. (2. Auflage) II 622–23.
128. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II 518–24.
129. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) s. 74.
130. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 883.
131. Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus. Lib. I. Cap. 24.
132. Ihre: De superstitionibus hodiernis. s. 31.
133. Olaus Wormius: Fasti Danici. (Hafn. 1633.) Cap. 19. Joach. Hilde-

- brandus: De diebus festis. (Helmstadt 1735.) s. 24.
134. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I (London 1849) p. 532-34.
135. Panzer: Beitrag zur deutschen Mythologie II (München 1855.) s. 283.
136. P. Osbeck: Beskr. öfver Laholms Prosteri 1796. (Hall. Fornm. Fören. Årsskr. 1868.) s. 28. Fr. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Sinnelag, Seder o.s.v. (Sthlm. 1774.) s. 7. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser III 883.
137. Norsk historisk Tidsskrift. 2. Række III 185.
138. Schütze: Holstein. Idiotikon III 200. Schlesw. Holstein. Provinz. Bericht. 2. Jahrg. 1797. I 148.
139. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueiv IV s. 111-15.
140. Norsk hist. Tidsskrift, 2. Række III 185.
141. E. G. Geijer och A. A. Afzelius: Svenska Folkvisor. Utg. af Bergström och Høijer II. (Sthlm. 1880.) s. 350-64. Afzelius: Sagohäfder. 2. utg.) II 44-47. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. Örebro 1868. s. 205 og 263.
142. Skikke og sange meddelte i Sydsvenska-Snällposten no. 354. Søndagen 29. december 1901. Efter E. G.s optegnelser trykt i Nya Dagl. Allehånde. 22.12.1901.
143. „Item 1 skilling som indgivet var i juledag.“ Ditto 1519 o.s.v. A. Larsen: Af en Afskrivers Optegnelser. s. 36.
144. Eilert Sundt i Folkevennen VII. (Kristiania 1858.) s. 408-15. Budstikken, 2. Aargang. (Christiania 1821.) s. 744. For Jyllands og Sveriges vedkommende efter velvillige, mundtlige og skriftlige meddelelser.
145. Folkevennen VII (Kristiania 1858.) s. 413.
146. Budstikken. (Christiania 1821.) s. 744.
147. J. J. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland. (Kbhvn. 1851.) s. 117.
148. Henry Petersen: Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetrol i Hedenold. s. 65. anm.
149. Sagaen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) s. 590.
150. Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil (Kbhvn. 1858.) s. 194.
151. Samme skrift s. 186 anm. og 195.
152. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueiv IV 139.
153. H. Strøm: Beskrivelse over Søndmør I. (Sorø 1762.) s. 538. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) s. 590. Claes Lundin och August Strindberg: Gamla Stockholm. s. 42.
154. Arwidsson: Fornsånger III 525. C. Ruzswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 96.
155. N. Nicolaysen: Norsk Historisk Tidsskrift 3. Række III 211-15.
156. Arwidsson: Fornsånger III 525.
157. Efter velvillig meddelelse i brev af 5. marts 1887 fra hr. boghandler F. Beyer i Bergen.
158. Af min fremstilling vil det ses, at jeg ikke kan dele N. Nicolaysens i Norsk Historisk Tidsskrift (III 3, 215) udtalte mening. Man kan dømmes om de forskellige visers alder, som man vil, de omformes jo gennem tiderne. Men julebukkens nedstamning fra torsdyrkelsen står dog for mig som utvivlsom.
159. „Die blinde Kuh“, „Blind Mans

- Buff" eller „Hoodman Blind“. – Feilberg: Fra Heden. s. 7. Arwidsson: Fornsånger III.
160. Som eksempel på navnet blindebuk i det 16. årh. kan anføres „De lege blindebuk med dig“. Reravius' oversættelse (Kbhvn. 1569) af Casp. Huberini: „Den christelige Ridder“.
161. Jørgen Sorterup: Prodromus Calend. arct. gent. (1722.) s. 51. Thottske Samling no. 1466. 4to. Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse III 328.
162. Sandy: Christmastide. s. 155 og 298.
163. A. A. Afzelius: Svenska Folkets Sago-Häfder I. (Sthlm. 1839.) s. 3.
164. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 130.
165. Machina, quam rustici Quæghors (quasi pecuriam equam) vocarunt. Jørgen Sorterup: Prodromus calend. arct. gent. Thottske Saml. no. 1466. 4to. s. 51–52.
166. A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2. Ausgabe. s. 19. Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen. (Berlin 1864.) s. 63. Weinholdt: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 6.
167. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 492.
168. Museumsdirektør Bernhard Olsen i Tidsskrift for Kunstindustri V (1889) s. 189.
169. Weinholdt: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 6.
170. Jacob Knudsens Schandrup: Curieuse poetiske Skrifter, no. 22 samt registret til samme bog no. 21.
171. Kirkehistoriske Samlinger IV 485.
172. Folkevennen VIII. (Kristiania 1859.) s. 469.
173. Ifølge legenden skænkede skt. Nicolas pengepungen med guldstykker til en fattig mand, der for at skaffe penge ville bortgive sine tre voksne døtre til utugt. Se bl. a. Wilh. Mannhardt: Weihnachtblüthen. Berlin 1864.) s. 99–101. Om skt. Nicolas i England se John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) p. 415–31. Af et sted som J. Lauridsen Wolfs Diarium (Kbhvn. 1848.) s. 240 fg. kunne muligt sluttes, at denne skik at sætte tallerkner ud til skt. Nicolas, også har været kendt i Danmark. K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. s. 190.
174. Om Ruprecht og Nicolaus i Tysklands forskellige egne se Karl Weinholdt: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 8–10.
175. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 2. Ausgabe. I 456, 472.
176. Peder Syv: Alm. Danske Ordspøge. (1688.) II 270.
177. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. II. (Kbhvn. 1857.) s. 304–05.
178. A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III. (Sthlm. 1842.) s. 243–45.
179. Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1769.
180. A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III (Sthlm. 1842.) s. 188–92.
181. Moths utrykte ordbog. G. K. S. no. 774. g. fol. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861.) 176.
182. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 117–20.
183. Molbech: Dansk Dialekt Lexikon. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861.) s. 183.
184. A. I. Arwidsson: Svenska Fornsånger III.
185. Ruzswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 121.

186. A. I. Arwidsson: Svenska Forn-sångor III 250–54.
187. Ruzswurm: Eibofolke II. (Reval 1855.) s. 112.
188. A. I. Arwidsson: Svenska Forn-sångor s. 275–78.
189. Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1769.
190. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (Kbhvn. 1861.) 26–27.
191. A. I. Arwidsson: Svenska Forn-sångor III. 163–382.
192. O. Rudbeck: Atlantica I. Upsalæ 1675.
193. „Drage Handske“ eller „Basilindam ludere“. Moths utrykte ordbog. G. K. S. no. 774. f. folio.
194. Sammesteds.
195. P. Syv: Danske Ordsproge 1688 II 39. Moths ordbog. (G. K. S. 774. k. fol.) beskriver harbo-skrep således: „En juleleg blandt bønder og gemen mand, hvor de dunke hinanden i ryggen eller støde hverandre i rumpen med et knæ.“
196. Moth: Utrykt ordbog. G. K. S. fol. no. 744. c. g. i. og u. P. Syv: Danske Ordsproge II. (1688.) s. 165–66. N. Helvaderus: Calendariographia sacra. (Havniæ 1618.) 4to. Bl. Z. Joan. Bircherod: Palæstra antiqvaria (Hafniæ 1688) p. 38–39. O. Sperling: De nomine et feste Juel. (Havniæ 1711) p. 61–64. Jørgen Sorterup: Prodrom. Calend. (1722). Thottske Samling no. 1466. 4to pag. 53: „Baldur runer“ lusus et oda in memoriam Balderi Runistæ. E. Pontoppidan: Danske Atlas III 603. VI 106. Höpffner: Udvalgte danske Riim (1728) II 104. C. F. Wadskjær: Forandrings Skueplads paa Amalienborgs Lue-Plads. Kbhvn. 1754. Chr. Braunman Tullins samlede Skrifter II 174. Anti-quariske Annaler I (Kbhvn. 1812)
280. Baggenses danske Værker, anden Udgave VIII 15. Rask: Morskabslæsning for den danske Almue. 1839. s. 506. C. F. Wegner: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. (fol.) s. 174. anm. 16. Thiele: Danmarks Folkesagn I. 6–7. Historisk Tidsskrift 3. Række I 335–36 og 4. Række III 55. O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. „Balderone“. Ordet forekommer ikke i Versuch ein Bremisch. nieder-sächs. Wörterbuch herausg. v. d. bremisch. deutsch. Gesellsch. I-V. Bremen 1767–71. Ordet betyder oprindelig netop slag på ryggen og ikke på bagen. Første gang, jeg har truffet det i denne overførte betydning, er i en utrykt sang af Nordrup, der begynder således: God morgen i stuen! er pigerne oppe! Vi skulle lege balderone i bare ru. . . N. K. S. no. 819. d. 4to. pag. 249. Den moderne folkelige etymologi udleder navnet af dets lydlighed med to benævnelser på bagdel.
197. Burman-Becker: Johan Monrads og Rasmus Æreboe's Autobiographier. (Kbhvn. 1862.) s. 14 og 20.
198. Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1769.
199. Danske Lov 6–3–11.
200. Hübertz: Aktstykker vedkommande Aarhus. III 339.
201. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 72. Holbergs Epistel 226. Pontoppidan: Danske Atlas 519. C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors. Aalborg 1811. s. 351. Ol. Olavius: Beskrivelse over Skagen. Kbhvn. 1787. s. 339. I. N. Wilsø: Beskrivelse over Spydeberg Præstegjæld. Christiania 1779. s. 431. M. G. Crælius: Berättelse om Tuna Läns Fögderie. Calmar 1774. s. 430. Joh.

- Akerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat. Lund 1828. s. 14 o.s.v. o.s.v.
202. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 130.
203. Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række V 86.
204. Joan. Bircherod: Palæstra antiqvaria. Hafniæ 1688. s. 194.
205. Samme skrift. s. 139.
206. I Holbergs Julestue. 7. scene, omtaler Hieronymus „de mange jomfrudomme, der gik af stabelen i julestuer“.
207. Christian den Fjerdes Breve ved Molbech II 32.
208. Se f. eks. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne. Örebro 1868. s. 45 anm. og s. 522.
209. Carl af Forssell: Statistik öfver Sverige. (4. Upplagen. Sthlm. 1844): De flesta conceptionerna ske i Julemånaden, de minsta i Oktober; de flesta barn födas i September, det minsta antalet i Juni.
210. L. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705). p. 18.
211. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 230.
212. Olaus Magnus: Gentium septentrionalium hist. Lib. XI. cap. 26.
213. John Brand: Observations on popular antiquities of Great Britain. I (London 1849) s. 21–34. W. Sandy: Christmastide. s. 165 fg.
214. Du Cange: Glossarium. „Stellæ festum“. Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder. (Grasz 1870.) s. 49 fg. Wilh. Mannhardt: Weihnachtsblüthen in Sitte und Sage. Berlin 1864. s. 105–50.
215. N. K. S. no. 769 d. fol.
216. Molbech: Uddrag af Bircherods Dagbøger. s. 65. Edvardsen Friis: Skjelskjør. s. 354–55. Terpager: De sacris veterum Danorum vigiliis. (Hafniæ 1705.) p. 18. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) s. 590–92. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 704. A. I. Arwidsson: Svenska Fornsångor III 514–515. Herm. Hofberg: Nerikes gamla minnen. (Örebro 1868.) s. 206. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) s. 72–73. Schütze: Holstein. Idiotikon II 317 og IV 192. Zeitschrift f. deutsche Mythologie und Sittenkunde, herausg. v. Volf IV 45 o.s.v.
217. Molbech: Uddrag af Bircherods dagbøger. s. 65.
218. Sandy: Christmastide. Weinhold: Weihnacht-Spiele und Lieder.
219. A. I. Arwidsson: Svenska Fornsångor III 515–24. En anden stjerne-sang i Claes Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. s. 36.
220. R. Nyerup: Udvalg af Danske Viser fra Midten af det 16. årh. o.s.v. I 278.
221. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueiv IV 147.
222. Herm. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868.) s. 206.
223. Norske Magasin II 280.
224. Helsingørs Tingbog 1668. R. A.
225. Claes Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. s. 313.
226. Edvardsen Friis. Skjelskjør. s. 354–55.
227. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. (Bergen 1824.) s. 590–92.
228. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1864.) s. 72–73.
229. Cl. Lundin och Aug. Strindberg: Gamla Stockholm. s. 37.
230. H. V. Lund: Julen. (Artikel i det danske „Morgenbladet“ 1882 no. 2).
231. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueiv IV 144–48.

232. Efter velvillig meddelelse af hr. stiftamtmand Stemann.
233. A. I. Arwidsson: Svenska Forn-sångor III (Sthlm. 1842.) 513-14. Weinhold: Weihnach-Spiele und Lieder. (Graz 1870.) s. 127.
234. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 144-48.
235. Kurtz: Lærebog i Kirkehistorien ved Enkebølle. (Kbhvn. 1859.) § 53 og § 86 anm. 5. Guerike: Haandbog i Kirkehistorien, overs. af Sverdrup, I (Kristiania 1842.) s. 94 og 211.
236. A. Wuttke: Der deutsche Volks- aberglaube der Gegenwart. 2. Bearbeitung. (Berlin 1869.) § 79.
237. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. (Hafniæ 1736.) p. 85. I. N. Wilse: Beskr. over Spydeberg Præstegjeld. (Christiania 1779.) s. 431.
238. Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. s. 4.
239. Christiern Pedersens Danske Skrifter. Udg. af Brandt og Fenger I 173.
240. O. Sperling: De nomine et festo Jucl. (Havniæ 1711.) p. 38-55.
241. O. Sperling: De nomine et festo Jucl. (Havniæ 1711.) p. 38-55.
242. Moths utrykte ordbog. G. K. S. no. 774 u. Bircherod: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) p. 193. Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge. (1688.) II 114.
243. Bircherod: Palæstra antiqvaria. (Hafniæ 1688.) p. 208.
244. O. Sperling: De nomine et festo Jucl. (Havniæ 1711.) p. 38-55.
245. O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. „Fastelagen“. Kristofer Nyrop: Sprogets vilde Skud. Kbhvn. 1882. s. 16.
246. Molbech: Nordisk Tidsskrift I 451.
247. Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 2, 194.
248. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 101-03.
249. Niels Hemmingsens Postille, overs. af R. H. Reravius. (Kbhvn. 1576.) I 94 og II 123.
250. Andreas Musculus: En formaning om den leppede oc forkludede hosedieffuel, ved P. Palladius. (Kbhvn. 1556.) E. 4.
251. Danske Magazin V 4, 338.
252. I. P. Schmidt: Fastel-Abends-Samlingen in Teutschland. 4to (Rostock 1742.) s. 45.
253. Olaus Magnus: Historia gentium-septentrionalium XIII 43.
254. Norske Magasin I 399.
255. Danske Magazin, 3. Række I 93.
256. Nye Danske Magazin I 25-26.
257. Moths utrykte ordbog. G. K. S. fol. no. 774 h.
258. Aarsberetninger fra Geheimearchivet I. Tillæg s. 8 og 11.
259. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 14.
260. Samlinger til Fyens Historie og Topographie VIII 244.
261. Schütze: Holst. Idiotikon III 69.
262. Moths utrykte ordbog. G. K. S. fol. 774 h. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I (London 1849.) s. 80-89.
263. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af Brandt og Fenger I 280-81.
264. Seb. Franck: Warhaftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132.
265. Joh. Erik Rydqvist: Nordens äldsta Skådespel. (1836.) s. 62.
266. Moths utrykte ordbog: „Hvede“. G. K. S. 774 k.
267. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) p. 1042.

268. P. H. Tilemann: *Commentatio historico-moralis et juridica de nuditate* (Lipsiæ 1728.) 4to. p. 82.
269. Se bl. a. det utrykte digt af Nordrup med et fastelavnssris. N. K. S. no. 819 d. 4to. s. 249.
270. I. P. Schmidt: *Fastel-Abends Sammlungen in Teutschland*. 4to. (Rostock 1742.) p. 88 fg. og p. 138–40 anm. 99 og 100.
271. Joan Boemi: *Omnium gentium mores*. (Aug. Vindel. 1520) p. 59. Seb. Franck: *Warhaftige Beschreibung aller theil der Welt*. 1567. p. 50. I. P. Schmidt: *Fastel-Abends-Sammlungen in Teutschland*. 4to. (Rostock 1742.) p. 147. anm. 103.
272. Afskrift, i Jacobsens *Collectanea*, af And. Math. Hjørings optegn. 1668. G. K. S. no. 3617.
273. Ericus Pontoppidanus: *Everriculum fermenti veteris* (Hafniæ 1736.) p. 39.
274. C. Linnæi: *Skånska Resa*. (Sthlm. 1751.) s. 235. Arndt: *Reise durch Schweden IV*. (Berlin 1806.) s. 240. Kapløbet omtales endnu af Nicolo-vius (*Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne*. (Lund 1847.) s. 117–18, men kvinderne er her kun uppskørtade til knäna, og legen består i at lade en nøgle hurtigst muligt gå videre.
275. John Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain*. New edition I. (London 1849.) p. 53–62.
276. Molbech: *Dialekt-Lexikon „Gadelam“*. Mundelstrup: *Specimen gentilismi superstitis*. (Hafniæ 1684.) Bl. C. 2. Finn Magnussen: *Veterum borealium mythologiæ lexicon* (Havniæ 1828.) p. 428–29. 805. *Historisk Tidsskrift I* 203. *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed II* 356.
277. Hesiodus *Fordansket oc Vdi Rijn* offversatt af H. Thomæsøn Gerner. (Kbhvn. 1670.) s. 160–61.
278. Ribe Skoleprogram 1844. s. 28 not. 3.
279. Skrivelse fra hr. Otto Krumpen til hr. Mogens Gyldenstjerne, dat. Rostock 22. juni 1564. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, Udg. ved E. Marquard. Bd. II, 1936: 348–50.
280. R. Nyerup: *Udvalg af danske Viser fra Midten af det 16. Aarh. II* 142. Lyngby siger om forholdene nu i Jylland: „Gadelam kaldes i flæng alle de øvrige karle og piger.“ *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed II* 356.
281. Moths utrykte ordbog. G. K. S. fol. no. 774 g.
282. Joh. Laurenberg: *Scherzgedichte*. herausg. v. Lappenberg. (Stuttgart 1861.) s. 31.
283. Schütze: *Holst. Idiotikon*. II 123.
284. E. Tang Kristensen: *Det jyske Almueliv IV* 8–11 no. 12 og 21.
285. John Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain I*. (London 1849.) s. 80–88.
286. *Danske Magazin*, 3. Række I 114.
287. *Kirkehistoriske Samlinger IV* 485.
288. Olaus Magnus: *Gentium septentrionalium historia* Lib. XV. Kap. 8–9.
289. *Danske Magazin*, 3. Række I 107.
290. H. V. Lund: *Fastelavnssforlystelser*. (Trykt i det danske „Morgenbladet“ 1882 no. 52).
291. John Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain I*. (London 1849.) 69–80.
292. A. Wuttke: *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*. (Berlin 1869.) § 97–98 og 673–74.
293. E. Tang Kristensen: *Det jyske Almueliv IV* s. 57–58.

294. Hans Sachs: Ein Gespräch mit der Fasznacht von ihrer Eygenschaft (Skrevet 18. febr. 1540):

Mit allerley feuwerk brennen,
Mit krönlein stechen und scharfrennen
Mit kolben stechen in dem stro,
Schwerdtantz, reyfftantz ist man auch
fro.

H. Sachs: Sämtl. Gedichte I. (Kemp-
ten 1612.) 4to. p. 1074.

295. Seb. Franck: Warhaftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132.

296. Olaus Magnus: Gentium septentrionalium historia Lib. XV. Cap. 23.

297. Kjøbenhavns Diplomatarium II 304.

298. Danske Magazin 3. Række I 107.

299. Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. s. 7-8.

300. Chr. III til hr. Anders Bilde, dat. Kbhvn. Løverdag næst efter Sct. Antonii Dag. 1539. Chr. III til hr. Magnus Gyldenstjerne og til forskellige rigsråder og lensmænd, dat. Kbhvn., Mandag næst efter Sct. Andreae Dag 1555. KB 1551-55. s. 408. Ditto brev af 10. Januar 1556. KB 1556-1560, s. 4.

301. Nærværende skrift 3, s. 401.

302. E. Pontoppidan: Efterretn. om nogle Kolonier, især Amagerne, Vidensk. Selskabs Skrifter III 144-45.

303. Svend Grundtvig: Gamle danske Minder III. (Kbhvn. 1861.) s. 178-79. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV s. 53-58.

304. Olaus Magnus: Historia septentrionalium gentium XV 22. Schütze: Holstein. Idiotikon IV 183. H. V. Lund: Fastelavnsforlystelser. (Danske „Morgenbladet“ 1882 no. 52). N. Jacobsens Collectanea. Store kongelige Bibliotek.

305. Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie II 1 111.

306. Jørg. Sorterup: Prodr. Calend. 1722. Thottske Manusk. Saml. 4to. 1466. p. 67.

307. H. Thomæsøn Gerner: Hesiodus Fordansket Oc Vdi Rijm offversatt. (Kbvffn. 1670.) s. 160:

På Amag katten jages
af mælketønden ud.

308. Moths utrykte ordbog. G. K. S. fol. no. 774 i „Gaasereden“.

309. Norske Magazin II 202.

310. Beretning fra 1771. Trykt i „Dagens Nyheder“, 9. februar 1871 no. 39.

311. Vidensk. Selskabs Skrifter III 144. (Pontoppidan: Efterr. om nogle Kolonier, især Amagerne).

312. Danske Samlinger, 2. Række II 173.

313. Maanedlige Relationer. Febr. 1692. s. 683.

314. Molesworth: An Account of Denmark as it was in the Year 1692. (London 1694.) p. 174.

315. Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. s. 42. Beretning af 10. Februar 1771, trykt i Dagens Nyheder 9. Febr. 1871 no. 39.

316. C. Linnæi: Skånska Resa. (Sthlm. 1751.) s. 235.

317. Erik Pontoppidan: Efterretninger om nogle Kolonier, især Amagerne. Vidensk. Selskabs Skrifter III 145.

318. Skrivelse af 1. marts 1739 fra pastor Schwartzkopf i Kregome til amtmand Gram. Frederiksborg Amtsstue-Arkiv.

319. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV s. 55, no. 126.

320. Miscell. Samling. G. K. S. fol. no. 799. s. 109. Et dårligt plagiat heraf

- findes i Fruentimmer- og Mandfolke-Tidende 1770. no. 9.
321. Cl. Porsz: *Leffnetz Compasz.* (Kbhffn. 1613.) E. 6.
322. Hieron. Justesen Ranch's danske Skuespil, udgivet af Birket Smith. s. 117.
323. Erich Jörenssohn Tegel: *Her Gustaffs Historie I.* (Sthlm. 1622 fol.) 137.
324. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi I* 289.
325. *Danske Magazin VI* 367. Kirkehistoriske Samlinger IV 469. Først efter at teksten var trykt, er jeg blevet opmærksom på, at det i Kirkehistoriske Saml. IV 469 omtalte forbud næppe angår gejstlige, men derimod menighedens medlemmer i almindelighed, da det ender med: „Da skal han straffes af sit eget herskab for ulydighed.“ I så fald bortfalder også de derpå byggede slutninger.
326. Olaus Magnus: *Historia gentium septentrionalium XIII* 42.
327. Tegnelser over alle Lande 7. Februar 1560. R. A. (Trykt i *Kjøbenhavns Diplomatarium IV* 568).
328. *Danske Samlinger 2. Række VI* 175.
329. Niels Pedersen havde et par „børnetialde“ om lårene. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi I* 289.
330. 10. November 1562. Joenn. Persons Vtgifft 1562. Räntekammarböcker 1562. S. K. A. Fortegnelse over Erik XIV's „fastelagskläder“ skal findes i regnskaberne for år 1563. (Ahlqvist: Karin Månsdotter s. 112. anm. 33).
331. Fr. II til Christoffer Valkendorf. 2. Jan. 1580. KB 1580-83. s. 1-2.
332. *Danske Samlinger 2. Række VI* og Skiftet efter Peder Oxe. R. A.
333. Falck: *Staatsbürgerliches Magazin IV* (1824) 214.
334. Abr. Brahes Tide Bok. *Svenska Archivum II* (Sthlm. 1768) 45.
335. „Ein theils bauern, eines theils narren, Darinnen etlich viel zeit verharren“. H. Sachs: *Sämtl. Gedichte I* (Kempten 1612.) 4to. p. 1074.
336. Mejborg: *Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof.* s. 164. anm. 2.
337. *Norske Magazin II* 584
338. O. Nielsen: *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid.* s. 196-97.
339. John Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain I.* (London 1849). 461.
340. Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus XIII* 42.
341. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område.* s. 136. anm. 2.
342. *Der wohlinformirte Bräutigam und die wohl informirte Braut.* (Copenhagen 1729.) 4to. s. 339.
343. *Helsingørs Tingbog* 18. marts 1633. R. A.
344. Seb. Franck: *Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt.* 1567. Bl. 50 og 132.
345. Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus XIII* 42.
346. Seb. Franck: *Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt.* 1567. Bl. 50 og 132.
347. Joh. Ludv. Vives: *Von gebürlichem thun und lassen eines ehemens, von Yungfrauen und Frauen.* Deutsch. d. C. Brunonem. (Frkfrt. 1566.) Bl. XXXIII.
348. *Danske Magazin, 3. Række I* 97.
349. Werlauff: *Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil.* (1838.) s. 216 og 232.

350. Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 132.
351. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 51. Kirkehistoriske Samlinger VII 69.
352. Chr. IV's Forordning om Kirkens Embede og Myndighed, 1629. § 26. CCD IV no. 310. Chr. IV's Polizeiorde-
nung 27. Septbr. 1636 für Schleswig und Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. G. 2. Chr. IV's Reces af 1643. I Bog, 2. Cap. § 26. CCD V no. 143.
353. Norske Magazin II 203.
354. I. Lauridsøns Wolf: Diarium. (Kbhvn. 1648.) s. 43.
355. E. Pontoppidan: Everriculum fer-
menti veteris p. 38. Oversættelse s. 45.
356. Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lyst-
spil. (1858.) 212-39.
357. For hele det følgende afsnits ved-
kommende, om det nordiske skuespil i det 16. århundrede, henvises i al-
mindelighed til følgende skrifter:
Nyerup og Rahbek: Bidrag til den danske Digtekunsts Historie I 132-
41. P. V. Jacobsen: Om Skuespil og Skuespil-Forfattere i Danmark i det 16. Aarhundrede. (Historisk Tids-
skrift V 495-534). Th. Overskou: Den danske Skueplads I. Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. (Kbhvn. 1883). Paludan: Om Dramets Udvikling i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg. (Historisk Tidsskrift 4. Række II 1-84). Johan Erik Ryd-
quist: Nordens äldsta Skådespel. 1836. G. E. Ingelius: Om Medel-
tidens Skådespel. (Helsingfors 1861). G. Ljunggreen: Johan Messenius som dramatisk författare. (Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. Lund).
- G. Ljunggreen: Svenska Dramat in-
till slutet af sjuttonde århundradet. Lund. Köpenhamn 1864).
358. Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. (København 1858).
359. Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. s. 8-9.
360. J. Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. s. 164.
361. Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil udg. af Birket Smith. s. 30.
362. H. Rørdam: Historiske Kilde-
skrifter II 663.
363. P. I. Hegelund: Svsanna (Kiöben-
hafn 1577). Bl. 6.
364. Hier. Justesen Ranch's danske Skuespil. s. 86.
365. Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. s. 21.
366. Hieronymus Justesen Ranchs danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 101. Sammes Studier på det gamle Skuespils Omr. s. 225.
367. Hieronymus Justesen Ranchs danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 20-21.
368. Lvdvs de sancto Kanvto dvce, ved Birket Smith. s. 3.
369. Danske Samlinger I 184.
370. Birket Smith: De tre ældste dan-
ske Skuespil. s. 43. Smlgn. s. 68 og P. Jenssøn Hegelund: Svsanna. (Kbhvn. 1578.) Bl. 3 og 5 o.s.v.
371. Birket Smith: De tre ældste dan-
ske Skuespil s. 45.
372. Danske Magazin VI 367. Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. s. 134. anm.
373. Hieronymus Justesen Ranchs danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 141.
374. Således f. cks. H. J. Ranchs: „Kong Salomons Hylding“ og Hege-
lunds „Svsanna“.

375. *Lvdvs de sancto Kanvto dvce*, ved Birket Smith. s. 4–5.
376. „Kortvending“, trykt i *Danske Samlinger I* 182–288. På en mængde steder er i margenen tilføjet: „taceur“, hvor udeladelsen skal begynde, og „dicetur“, hvor den skal opføre.
377. P. J. Hegelunde: *Svsanna*. (Kjöbenhafn 1578) Bl. 67.
378. Holger Rørdam: *Historiske Kildeskrifter II* 667 og 672.
379. *Rentemester Regnskab 1558*. R. A.
380. *Danske Samlinger I* 210.
381. Jeg går ud fra, at „Skelm“ i *Lvdvs de sancto Kanvto dvce*, s. 14–16 og 25 er en „nar“, og afviger således fra Birket Smiths (*Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 208, linje 3) udtalte mening.
382. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 207 og 220–21.
383. *Sammesteds*.
384. Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 85. (morionis saltationibus).
385. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 192. En scene som denne lærer en bedre at forstå Tegels beretning (*Gustaff den førstes Historia I* 177), at biskop Brask i Linköping for at underholde og behage Gustav Vasa gjorde „sigh sjelf til Fastelagen“. Smlgn. G. Ljunggreens betænkeligheder herved (*G. L.: Svenska Dramat*. s. 129–30).
386. Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udgivet af Birket Smith. s. 262–63. *Danske Samlinger VI* 207. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 77, 86–87 og 99.
387. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 93.
388. Holger Rørdam: *Historiske Kildeskrifter II* 664–66.
389. „Den utro hustru“, hvoraf hidtil kun brudstykker er udgivet, foreligger nu fuldstændig trykt i Birket Smiths: *De tre ældste danske Skuespil*. (Kbhvn. 1874).
390. Stykket er helt aftrykt i *Danske Samlinger I* 182–288.
391. Th. Overskou: *Den danske Skueplads I* 43.
392. Karrig Nidding er trykt i Hieronymus Justesen Ranch's danske Skuespil, udg. af Birket Smith. s. 267–336.
393. *Norske Magasin I* 212, 321, 326, 402, 433, 447. *II* 190, 200, 466. *Norske Samlinger I* 58.
394. G. Ljunggreen: *Svenska Dramat*. s. 157–61.
395. P. J. Hegelund: *Svsanna*. (Kbhvn. 1576). Bl. 66.
396. Hans Christenssön Stehn: *En Ligpredicken offuer Fru Mette Vlfstand*. (Kbhvn. 1602.) 12mo. Bl. C. 6.
397. *Excerpt. e. calend. P. Hegelundii*. Kallske Manuskr. Saml. 4to. no. 492. Store kongelige Bibliotek. Hegelund: *Svsanna*. Bl. 75.
398. C. Paludan-Müller i indbydelsesskrift fra Odense Kathedralskole 1846. s. 4 og 49. E. Pontoppidan: *Annales ecclesiae Danicae I* 663 (under år 1247). Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*. s. 133.
399. Brudstykke af oversættelse af „Henno“ er trykt i Nyerup og Rahbek: *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie I* 155 og Birket Smith: *De tre ældste danske Skuespil*. s. 146.
400. Joh. Svaningius: *Christiernvs*

- secundius. s. 152-60. (Udg. 1658. 12 mo). Kirkehistoriske Samlinger VII 276. 77. Birket Smith: Studier på det gamle danske Skuespils Område. s. 135.
401. Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung III 90. P. I. Hege-
lund: Svsanna (Kbhfn. 1578). Bl. A.
4 og B.
402. Norske Magazin I 212.
403. Den svenske „Tobie Comedia“ er
senest udgivet af grev. L. Mander-
strøm 1849. (Ljunggreen: Svenska
Dramat. s. 163-76). Den danske
„Tobix Komedie“, der sikkert er
noget yngre, er udgivet af S. Birket
Smith. (Kbhvn. 1887).
404. H. Rørdam: Kjøbenhavns Uni-
versitets Hist. II 89. Historisk Tids-
skrift, 3. Række III 127.
405. Nyerup: Historisk-statistisk Skil-
dring af Tilstanden i Danmark og
Norge III I 62.
406. Ny kirkehistoriske Samlinger I
65.
407. Hier. Justesen Ranch's danske
Skuespil, udg. af Birket Smith. s.
18. G. Ljunggreen: Svenska Dra-
mat. (Lund og Köpenhamn 1864.)
s. 163.
408. P. J. Hegelund. Svsanna. (Kbhfn.
1578.) Bl. D. 2.
409. Hier. Justesen Ranch's danske
Skuespil, udg. af Birket Smith. s.
22-23.
410. Samme skrift s. 20.
411. G. K. S. no. 2589. 4to. s. 472-82.
412. P. H. Resen: Kong Frederik den
Andens Krønike. (Kbhvn. 1680.) s.
307.
413. Hier. Justesen Ranch's danske
Skuespil, udg. af Birket Smith. s.
13.
414. Luthers Werke ausgeg. v. Irmi-
scher LXII 336.
415. Acta Consistorii, 2. marts 1636.
N. K. S. no. 755 b. fol.
416. Falck: Staatsbürgerl. Magazin X
599.
417. Kirkehistoriske Samlinger V 763-
64.
418. Norske Magazin II 466 og III
522-23.
419. Molbechs Uddrag af Bircherods
Dagbøger. s. 490.
420. Historisk Tidsskrift. 5. Række II
19-20 og 24. Danske Samlinger, 2.
Række III 285.
421. For Idé og Virkelighed. 1870. I
Bind. s. 75. (Ravn: Engelske Instru-
mentister ved det danske Hof paa
Shakespeares Tid.) Se særlig s. 81-
85.
422. Historisk Tidsskrift V 525.
423. For Idé og Virkelighed. 1870. I
90.
424. E. Pontoppidan: Annales ecclesie
Danicæ III 703. C. F. Wegener: Hi-
storiske Efterretninger om Anders
Sørensen Vedel. (Fol. udg.) s. 214.
425. John Brand: Observations on the
popular antiquities of Great Britain
I. (London 1849.) 127. I Danmark
synes bynker at være blevet brugt
på palmesøndag også efter refor-
mationen. P. I. Colding (Dictiona-
rium Herlovanum. Havniæ 1626)
anfører ved „Bynker“: palmer, man
bærer på palmesøndag.
426. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts
Härad. (Lund 1847.) s. 120.
427. Wuttke: Der deutsche Volksaber-
glaube. 2. Ausg. § 85.
428. Norsk hist. Tidsskrift, 2. Række
III 187.
429. Christiern den Andens geistlige
Lov. Cap. 78. Samling af gamle dan-
ske Love. Udg. ved Kolderup-Ro-
senvinge. Bd. IV: 42-43.
430. Junge: Den nordsjællandske

- Landalmue. (Kjøbenhavn 1844.) s. 239. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad. s. 120. Thiele: Danmarks Folkesagn III. s. 64 og de der anførte steder o.s.v.
431. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 352-54.
432. Thiele: Danmarks Folkesagn III 720. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2. Ausg. § 85.
433. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) 145-46.
434. Historisk Tidsskrift. (Christiania.) 2. Række III 187. L. Daae: Norske Bygdesagn II 129.
435. E. Pontoppidan: Annales ecclesiae Danicae III 703. C. F. Wegener: Anders Sørensen Vedel. (Fol. udg.) s. 214.
436. L. Daae: Norske Bygdesagn II 129.
437. Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse III 213. Westerdahl: Svenska Allmogens Seder. P. Osbeck: Beskr. öfwer Laholms Prosteri 1706. (Hall. Form. Fören. Årsskrift 1868. s. 27). L. Daae: Norske Bygdesagn II 129. Historisk Tidsskrift (Christiania), 2. Række III 187 o.s.v.
438. Ny kirkehistoriske Samlinger II 489-90.
439. For Sveriges vedkommende: Westerdahl: Svenska Allmogens Seder. s. 7.
440. En del henvisninger, der med letthed lader sig forøge, er samlet i Thiele: Danmarks Folkesagn III 26.
441. Historisk Tidsskrift (Christiania), 2. Række III 188.
442. Jørgen Sorterup: Prodrom. Calend. 1722. Thottske Manuskript-Samling. 4to. no. 1466 p. 81, „ova colorata distribuunt et de colliculo devolvunt quod vocant at trante påskeæg“. Nyerup i „Dagen“ 1825 no 21.
443. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849) p. 161-76. Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausgabe. s. 241. 512. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 2. Ausg. § 36 og 80-83. Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II. (Kbhvn. 1829.) s. 110.
444. Augusti: Denkwürdigkeiten aus d. christl. Archäologie X. (Leipzig 1829.) 200.
445. Adelsbreve. Fasc. 36. Krummedige. R. A.
446. H. Strøm: Beskrivelse over Søndmør I (Sorø 1762.) s. 555.
447. Nærværende skrift 1, s. 88.
448. E. Pabst: Die Volksfeste des Margrafen (skrevet i Reval, trykt i Cassel, udkommet i Berlin 1865). s. 27-28.
449. Peder Clausøn Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. s. 28.
450. Max Axelson: Vesterdalarne. (Sthlm. 1855.) s. 14.
451. Finn Magnussen i Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 271-95. Rothe: Druiderne, deres Væsen og Lære. (1828.) S. 70. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie, 4. Ausgabe I 502-11 og III 175 og 403.
452. Blus på stænger, se Moth. Videnskabernes Selskabs Ordbog „Gadeild“. Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 242. anm.
453. Finn Magnussen i Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II 261-63.
454. Lyngby i Nordisk Tidsskr. for Oldkyndighed II (1833) 353-54.
455. Norges Konge-Sagaer, oversat af P. A. Munch I. (Christiania 1881.) s. 69-70.

456. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 109.
457. Frederik Barfod: En Reise i Dalarna. (Kbhvn. 1863) s. 97.
458. Horsens Folkeblad 1. maj 1879.
459. Vordingborg Tingbog 1591–96. R. A.
460. E. Tang Kristensen: Jydske Folkekinder II 63–67. Stedet kaldes for „vågestue“. Da hermed ikke forstås en ligstue og årstiden tydeligt nok angives som sommer, antager jeg, at dette udtryk er blevet valgt som bedre forståeligt fremfor det oprindelige „vågenat“, der allerede i det 17. århundrede synes at være ved at gå af brug i Danmark. I Norge bruges endnu ordet „vågenat“ i gammeldags betydning. (Folkevennen VII. Christiania 1858.) s. 415.
461. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) s. 213.
462. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 68 og 71.
463. Kirkehistoriske Samlinger VI 360. anm. 1.
464. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 68. Kirkehistoriske Samlinger IV 469. anm. 2. 485. VI 360. 380. Suhm: Samlinger til den Danske Historie II, 2 145. Odense Landemode 1568. Mnskr. Kall. 492. 4to.
465. Kirkehistoriske Samlinger III 5, 609–13.
466. Samlinger til Fyens Historie I 117–18.
467. Kirkehistoriske Samlinger VI 372.
468. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 68–69.
469. Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747 4to.) 214.
470. Norske Magasin I 418.
471. Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832.) 654.
472. E. Pabst: Die Volksfeste des Margrafen. 4to. 1865. (Reval og Berlin.) s. 21.
473. Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832.) 655.
474. Kjøbenhavns Diplomatarium II 304.
475. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.
476. Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747 4to.) 207–14. At der i København valgtes to majgrever, synes antydet år 1544, i hvilket universitetet betaler majgrevekost for to. (Danske Mag. 3. Række VI 18.) At der kun var én, synes at fremgå af Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.
477. Norske Magasin I 418. J. Paludan: Beskrivelse over Møen II. (Kbhvn. 1824.) 280–81.
478. E. Pabst: Die Volksfeste des Margrafen. (1865.) 4to. To majgrever omtales s. 46.
479. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. (4. Ausg.) s. 648–49.
480. Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I 665.
481. Norske Magasin I 418.
482. Danske Magasin, 3. Række I 107.
483. Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747. 4to.) 207 fg.
484. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.
485. Sven Bring: Monumenta Scanensia I. (Lund 1747. 4to.) 214. Da. Mag. 3. R. I, s. 102–25. Kbhvn. 1842.
486. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.
487. Da. Mag. 3. R. I. s. 102–25. Kbhvn. 1842.
488. Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832.) s. 654–55.

489. Erich Iörenssohn Tegel: Her Gustaffs Historia. (Sthlm. 1622) fol. s. 119. Svensk Biographiskt Lexicon IX 17.
490. Jens Jørgen Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding. (Kbhvn. 1848.) s. 150.
491. Holberg: Barselstuen, Akt II, Scene 8.
492. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 70.
493. Zeitschr. f. deutsche Mythologie u. Sittenkunde, herausg. v. Wolf I 175.
494. I. M. Thiele: Danmarks Folkesagn I (Kbhvn. 1818. s. 145 fg).
495. At benævnelsen: „ride (eller „føre“) sommer i by“ ikke blot er sjællandsk, kan ses af Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 723. Smlgn. også Jørgen Sorterup Prodromus Cal. 1722. (Thottske Saml. no. 1466 4to.) p. 86 fg. Finn Magnussen: Vesterum borealium Mythologiæ lexicon. (1828) p. 805.
496. Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 654–55. „At ride maj i by“: Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164. „At bære maj i by“, bl. a. den gamle majvise, 6. vers.
497. Abrahamson, Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser I 14.
498. Paul Lacroix: XVIIme siècle, institutions, meurs et costumes. (Paris 1880) p. 411.
499. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie (4. Ausg.) s. 648.
500. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (London 1849.) p. 234–35. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie (4. Ausg.) s. 649.
501. Hofberg: Genom Sveriges Bygder. (Örebro 1872.) s. 124.
502. J. Paludan: Beskrivelse over Møn II. (1824.) 280–81.
503. F. Westerdahl: Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Sthlm. 1774) p. 7.
504. Linné: Skånska Resa. s. 233–35. (Smlgn. Wästgöta Resa. s. 53).
505. M. G. Crælius: Beskr. öfwer Tuna Läns etc. Fögderie uti Calmar Höfdinge Döme (Calmar 1774) p. 430.
506. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 66 og 75.
507. Norske Samlinger I 332.
508. Norske Magasin II 261.
509. Orion, udg. af Tyge Becker II 240–54. Om majvisen se f. eks. Molbeck: Dialekt Lexikon. s. 533. O. D. Lütken: Om den danske Landalmues Forlystelser. Dansk Folkeblad I (Kbhvn. 1836) 39. Pastor Lütken meddeler heri at have hørt visen med omkvædene: „Maj vær velkommen!“ og „Glæde os Gud“ o.s.v. i egnen ved Vallø, hvilket muligt kunne gøre det usandsynligt, at dette er en blot jysk form af visen. Thiele: Danmarks Folkesagn I 145–46. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne. s. 127. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi IV 237 osv.
510. Terpager: Ripæ Cimbricæ. (Flensburg 1736 4to.) p. 723.
511. Jens Matzson Gettorp: Vor Heris Jesu Christi Pinis oc Døds Historie vdi Rijm befatted. (Kbhffn. 1623.) Bl. A. 3.
512. Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krönicke (1652) 192. F. C. Dahmann: Geschichte von Dänemark I 386.
513. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 155–65.
514. Sammesteds.

515. En Ræffue Bog, fordansket af Herman Weigere. (Cöbenhaffn 1555.) Bl. CCXLIIII.
516. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258 fg. Danske Samlinger, 2. Række II 2.
517. Kirkehistoriske Samlinger IV 482. I. C. Bloch: Fyenske Gejstligheds Historie I 48. Ar 1591: Kallske Manuskript Samling no. 492. 4to.
518. Falck: Neues Staatsbürgerliches Magazin I (1832). 655.
519. N. K. S. 4to. no. 1275. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 235-36.
520. Jens Matzøpn Gettorp: Vor Heris Jesu' Christi Pinis oc Døds Historie vdi Rijm befatted. (Kjöbenhaffn 1623.) Bl. A 2 - A 3.
521. Jens Jørgen Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding. (Kbhvn. 1848.) s. 150.
522. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 164.
523. N. K. S. 4to. no. 1353 b. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 236.
524. Kjøbenhavns Diplomatarium II 301-03. Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie II 277.
525. A. A. v. Stiernman: Samling utaf Förordn. ang. Sweriges Commerce etc. III (Sthlm. 1753) 241.
526. Peder Syv: Almindelige Danske Ordsproge II (1688.) 215.
527. Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 238.
528. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 169. „Sommerbrud“, se Moths utrykte ordbog. G. K. S. fol. no. 769.
529. Danske Magazin, 3. Række I 115.
530. N. P. Nielsen: Hellig Trefoldigheds Gilde udi det danske Compagnie. Kbhvn. 1836.
531. Danske Magazin, 3. Række I 95. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 163. Falck: Staatsbürgerliches Magazin I 650.
532. Norske Samlinger I 260. Norske Magazin II 169, 179, 190, 192, 199, 208, 215, 218, 228.
533. Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium. lib. XV. Cap. 6.
534. Jahrbücher des Vereins f. Mecklenburgische Geschichte herausg. v. Lisch. VII. (Schwerin 1842.) s. 179-210.
535. Kjøbenhavns Diplomatarium VI 163.
536. Danske Magazin, 3. Række I 95.
537. Norske Magazin II 199.
538. Norske Samlinger I 260-61.
539. Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearkiv I. Tillæg s. 10. Saml. t. d. norske Folks Hist. og Sprog V 180-85.
540. Bircherods dagbog 12. Juni 1660 (ikke optaget i Molbechs trykte udgave).
541. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. s. LX-LXI og s. 29-30.
542. Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 65-66.
543. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (Kbhvn. 1844.) s. 291.
544. S. Grundtvig: Gamle danske Minder II 244.
545. Folkevennen. (Christiania 1862.) s. 450-51.
546. Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). s. 102. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861) 137-38. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV s. 9 no. 14.
547. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder II 244.
548. Eilert Sundt i Folkevennen 1859. s. 465. Sv. Grundtvig: Gamle danske

- Minder II 244. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 4. Ausgabe 878–86. 902–04.
549. Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium. lib. II. cap. 23 Linné: Öländska och Gothländska resa. s. 128.
550. Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (1858.) s. 394. anm. 63.
551. Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge VI 521. G. Schiöning: Norges gamle Geographie s. 46.
552. I. M. Thiele: Danmarks Folkesagn II. (1843.) s. 100.
553. Danske Magazin, 3. Række III 332–33.
554. Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843.) 102. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861.) s. 137–38.
555. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV s. 9 no. 13.
556. K. Maurer: Die Hölle auf Island. (Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde IV 256–69 og VIII 452–54).
557. Danske Magazin, 3. Række III. 332–33.
558. Nye Danske Magazin I 381.
559. Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843.) 100.
560. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I, 449–50.
561. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 83.
562. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 123.
563. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 37.
564. W. Coyet: Om Liungbygaards Horn og Pibe. Kbhvn. 1774. 4to. Ljunggreen: Svenska Herregårdar IV Bind. Trolle Ljungby. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 1, 120.
565. Thiele: Danmarks Folkesagn I (1843) 139. Danske Samlinger I 327–28.
566. Thiele: Danmarks Folkesagn I (1843). 111–12.
567. P. N. Skougaard: Beskrivelse over Bornholm I. (Kbhvn. 1804.) s. 110. Samme: Bornholms Saga. s. 13.
568. Thiele: Danmarks Folkesagn II (1843). 179–80.
569. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder I (1861). 148.
570. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) s. 181.
571. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869.) § 92–93. Jac. Grimm: Deutsche Mythologie. 4. Ausg. s. 484 fg. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain I. (1849). 298–337. o.s.v.
572. Om Springning gennem sankthansbål se foruden ovenanførte steder tillige Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. 1567. Bl. 51 og 133.
573. Olaus Magnus: Historia gentium septentrionalium. Lib. XV. Cap. 10.
574. Bircherods Dagbog, udg. af Molbech. s. 163. Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil (1858.) s. 313.
575. Danske Samlinger, 2. Række VI 269–78.
576. Suhm: Saml. til den Danske Historie I 1, 119.
577. Erich Hansen: Fontinalia sacra, D. e.: En kort Beretning om Helenæ Kildes Oprindelse, Brug og Misbrug, udi Sieland. (Kbhfn. 1650. 12mo). s. 8 fg. Dr. Joh. Chr. Lange: Lære om de naturlige Vande. Kbhvn. 1756. s. 53.

578. Thomas Bartholin: *Historiarum Anatomicarum Centuria V.* (Hafniæ 1661) p. 27. *De medicina Danorum domestica* (Hafniæ 1666) p. 32. 517. *Acta medica Hafniensia 1671-72.* p. 147. Vol. III p. 80. Olaus Wormius: *Epistolæ I* (Hafniæ) [p. 437, læs:] 537-38.
579. Skåle og bægre flydende i vandet omtales f. eks. i Skåne. (Suhm: *Samlinger til den Danske Historie I* 1, 119.) Kors, krykker osv. omtales en mængde steder.
580. Blicher: *Topographie over Vium Præstekald* (Viborg 1795.) s. 42.
581. Werlauff: *Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil.* (1858.) s. 313.
582. *Danske Samlinger V* 80.
583. N. Hemmingsens *Postille*, oversat af R. H. Reravius. (Kbhvn. 1576.) Fol. II Bl. 208.
584. *Norske Magasin II* 282.
585. E. Pontoppidan: *Annales ecclesiæ Danicæ I* 673.
586. H. Rørdam: *Danmarks hellige Sundhedskilder.* („Fædrelandet“ 1867. no. 143-44). H. F. J. Estrup: *Tygestrup som det var og som det er.* s. 28.
587. Om forholdene i Norge, se L. Daac: *Norske Bygdesagn I* 6-13. 23-24. 160.
588. Mundtlig beretning på stedet.
589. Dalgas: *Geografiske Billeder fra Heden.* 1868. s. 55.
590. Werlauff: *Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil* (1858.) s. 321. anm. 27.
591. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII* 7.
592. *Folkevennen.* (Christiania 1859.) s. 285.
593. *Folkevennen.* (Christiania 1862.) s. 475.
594. Efter velvillig meddelelse af hr. doktor Krohn i Arne, Haus Herred, Nordhordeland.
595. P. J. Colding: *Dictionarium Herlovianum.* (Havn. 1626.) 12mo. „Bynke“. Moth: utrykt ordbog. G. K. S. no. 774 d. Bynke. Jørgen Sorterup: *Prodrom. Calend.* 1722. *Thottske Samlinger no. 1466.* 4to. pag. 97. *Vidensk. Selskabs Ordbog: „Sankt Hansurt“.* Schütze: *Holstein. Idiotikon II* 193. o.s.v. o.s.v.
596. *Folkevennen.* (Christiania 1862.) s. 380.
597. H. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie III* 186.
598. Holger Rørdam: *Danske Kirke love I* 66.
599. Se eksemplerne i O. Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog.* „Mikkel“ o.s.v.
600. Holger Rørdam: *Danske Kirke love I* 66.
601. Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain I.* (London 1849) p. 377-96. *Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed* (1829) II. 128-34.
602. Finn Magnussen: *Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed* (1829) II 126.
603. *Bonde-Practica Eller Veyr-Bog* 1772. s. 17.
604. Molbech: *Nordisk Tidsskrift I* 567.
605. *Brevet dat. 14. Oktober 1560.* KB 1556-60. s. 457.
606. Wuttke: *Der deutsche Volksaberglaube. 2. Bearbeitung* 1869. § 104.
607. Brand: *Observations on the popular antiquities of Great Britain I.* (London 1849.) 367-71.
608. H. H. Skonning: *Anser Martini-ana eller Sankt Mortens Gaas. Prentet Aar 1705.* Bl. A 3 og H 4-7.

609. Tyge Niensens Husholdningskalender 1632. s. 70.
 610. Luxdorph: Fjerde Bind til en Samling af smukke danske Vers. (Kbhvn. 1742.) s. 279–80.

Ottende bog
FØDSEL OG DAB
 (s. 257–472)

1. C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Fol. s. 21–22.
2. Herodot: Historie IV 105. Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse IV 277. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser II 152–55. Sv. Grundtvig: Danmarks Folkeviser i Udvalg. s. 236–39. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Character o.s.v. 2. udg. (Kbhvn. 1844.) s. 269–72. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) s. 184–85. Hyllén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 348–49. II 17 og 21. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn II 106. 279–80. III 192–93. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 102–05. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder III 77. Jens Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 350 og 423. Werlauff: Histor. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (Kbhvn. 1858.) s. 401–03 med anm. A. Faye: Norske Folke-Sagn. s. 78–79. Nærværende skrift 4. s. 15.
3. E. Pontoppidan: Forsøg paa Norges Naturlige Historie II (Kbhvn. 1753.) 24. M. B. Landstad: Norske Folkeviser. (Christiania 1853.) „Liten Lavrand's Unge“. K. Leem: Beskrivelse over Finmarkens Lapper. (Kbhvn. 1767.) Dr. med. A. L. Faye i Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 628.
4. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. (Hafn. 1736.) p. 82.
5. Christiern Pedersens Danske Skrifter. Udg. af Brandt og Fenger. I. 108.
6. Olaus Magnus: Historia septentrionalium gentium. lib. XVIII cap. XI. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. (Hafniæ 1736.) p. 82. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn. III 78–82. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1864) s. 50. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 360–70. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 346–47. Samlinger til jydsk Historie og Topografi 2. Række I 55. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 200–03. Folkevennen 8. årg. (Kristiania 1859). s. 469. Norsk Magazin for Lægevidenskaben. 3. Række 15. Bind. s. 624–25. Svenska Småsaker II (Sthlm. 1871) s. 151–52. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 175–76. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) § 571–72. Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausg. III 459.
7. Velvillige mundtlige meddelelser.
8. Kristoffer Nyrop: „Kludetræet“. Kort Udsigt over det philologisk-historiske Samfunds Virksomhed Oct. 1884–Oct. 1885. (Kbhvn. 1886.)
9. Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse IV 216. 281 fgg. Thiele: Danmarks Folkesagn II 280–87. 190–92. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Character (Kbhvn. 1844.) s. 266 og 268. A. Faye: Norske Sagn (Arendal 1833) s. 85 fg. Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første

- Lystspil. (Kbhvn. 1858.) s. 374-78.
- Westerdahl: Beskrifning om Swenska Allmogens Sedar o.s.v. s. 28.
- Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) 349-51.
10. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig s. 90 og 154-55.
  11. Holger Rørdam: Danske Kirke- love I 88-89.
  12. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 91-92.
  13. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 89.
  14. Tvende mercklige Tractater vdsætte paa danske aff Pet. Palladio. (Kbhvn. 1556.) Bl. B. 6.
  15. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser IV 482.
  16. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser III 39, 190. IV 108-09, 117, 317.
  17. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser. IV 155 og 159.
  18. E. Tang Kristensen: Jyske Folke- minder II 181.
  19. Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser III 155-58.
  20. Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser V 121.
  21. Norsk Magazin for Lægevidenskab. 3. Række XV 703-04.
  22. H. Schwanenflügel: Oldtidens Kul- turhistorie s. 739-40.
  23. Kinchs afhandling i Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 201-05.
  24. M. B. Landstad: Norske Folkeviser (Christiania 1853) Liti Kjersti som stalldreng.
  25. M. Lappenberg: Die Miniaturen zu dem Hamburg. Stadtrechte v. J. 1497. (Hamburg 1845.) Vnge Karlis oc Drengis Speiel vdsat paa Dansk af Rasmus Hansen Reravius. (Kbhvn. 1571.) Bl. Aj.
  26. Danske Magazin 3. Række VI 171. Selve fødslen foregik for øvrigt vistnok ikke i barselsengen, men enten på bænken eller sikkert hyppigst som endnu ofte i Norge, i en knælende eller liggende stilling på gulvet uden for sengen. Norsk Magazin for Lægevidenskab 3. Række XV 693-99.
  27. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 202.
  28. Fr. Panzer: Beitrag zur deutschen Mythologie II (München 1855) 306. Norsk Magazin for Lægevidenska- ben. 3. Række XV 695-97.
  29. P. Edvardsen Friis: Underretn. om Schielschiør Kjøbstad. (Sorø 1759.) s. 354. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III. s. 82.
  30. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II (Sthlm. 1868). Tilläg. s. X.
  31. Bring: Monumenta Scanensia I 100-101.
  32. Jörgen Simensön: Tuende Trac- tater etc. En Tröste Scriffit for Frugt- sammelige Quinder oc Vnderuis- ning for Fostre-Modere. (Kbhvn. 1587.) Bl. E. 7. Niels Hemmingsen: admonitio de superstitionibus. (Hafniæ 1575) Oversat af Rasm. Hansön og på ny udgivet af Nelaus Povlsen. (Kbhvn. 1618.) Erik Fer- now: Beskrifning öfver Wärmeland (Götheborg 1773.) s. 255-56. Hülphers: Beskrifning öfwer Norland. IV (Westerås 1780). s. 308-10. N. H. Siöborg: Blekings Historia I (Lund 1792). s. 143-44. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I Sthlm. 1864) 357. Minerva 1802 IV 39. Olavius: Beskr. over Schagens Kjøbstæd (Kbhvn. 1787.) s. 343. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 82-83. Norsk historisk Tidsskrift 2.

- Række III 201–02. Folkevennen (Kristiania 1859). s. 265 og 468. Om stene, se A. L. Faye i Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 676 og 683–686.
33. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 93 og 96.
34. J. C. Schlyter: Samling af Sweriges Gamla Lagar VIII (Lund 1853) 154.
35. Asm. Bremer. Chron. Kilense. Chronicon Kilense tragicum-curiosum 1432–1717. Die Chronik d. Asmus Bremer, Bürgermeisters v. Kiel. Hrsg. v. M. Stern. Kiel 1901 (Mitteilungen d. Gesellsch. f. Kieler Stadtgesch. 18. Heft.)
36. John Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605.) Bl. Dij.
37. Chr. IV's Polizeiordn. 27. septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 2.
38. Nye Danske Magazin II 273.
39. Arrild Huitfeldt: Danmarks Riges Krönike. Kvartudgaven IV 416.
40. Bircherods håndskrevne dagbog. 8. april 1660 (ikke trykt i Molbechs uddrag.
41. Danske Samlinger V 308 og 321.
42. Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus II 184–85.
43. Dat. Stensgaard Sante Karins Dag 1589. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. Udg. ved G. Bang. Kbhvn. 1898–99. s. 409–12.
44. Skrivelse fra fru Margrethe Basse til fru Birgitte Bølle, dat. Stensgaard 1. December 1588. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. Udg. v. G. Bang 1898–99. s. 398–401.
45. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder I 160 og 183–86.
46. Dat. Malmö Mandag som var Clemensis papæ Aften 1529. Orig. Adelsbreve. Pakke VII. Bille. R. A.
47. Jørgen Simensøn: Tuende Tractater etc. En Tröste-Schrift for Fructsommelige og Underuissning for Fostre-Modere. (Kbhvn. 1587.) Dedikationen og Bl. E. 6.
48. Gamle danske Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig. V 379 og 386.
49. N. K. S. octavo. no. 376. (Degnen Jesper Lauridsens tegnebog). Lignende beretning, dog med andet årstal, i Hans Nansens Kosmografi. (Hist. Tidsskr. 3. Række I 172).
50. Nationaltidende, 10. juni, aften. 1887.
51. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572.) s. 290. Cunrad Aslac: Om den reformerede Religion. (Kbhvn. 1622.) 4to. Tidstavlen 1563.
52. Joh. Mathesii: Erklerung vnd Auslegung Syrachs. (Lpzg. 1586) II 67.
53. Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Byes Hist. III 36.
54. N. K. S. octav. no. 376.
55. Nærværende skrift 2, s. 435.
56. Norske Magazin II 44–45.
57. Nicol. Helvaderi: Prognosticon astrologicon. (Slswg. 1600.) Bl. Ci.
58. Holberg: Barselstuen Akt II Scene 8, og Den Stundesløse Akt I Scene 6.
59. Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit d. Minnesinger I (Lpzg. 1879) 109.
60. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 622.
61. Saml. til Fyens Hist. og Topographie VI 312 og 360.
62. Danske Samlinger V 308.
63. Svenska Småaker II (Sthlm. 1871) s. 135–36.
64. Personalhistorisk Tidsskrift II 173.
65. Folkevennen VIII (Kristiania 1859). s. 382.

66. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 160–61. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 360. Norsk hist. Tidsskr. 2. Række III 202. Joh. Oedman: Bohus-Läns Beskrifning (Sthlm. 1746) s. 75–80. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 175. Fr. Panzer: Beitrag zur Deutschen Mythologie II (München 1855) 295. Jac. Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausg. III 456 no. 634.
67. Danske Magazin II 175.
68. Raumer: Histor. Taschenbuch VI 355–56.
69. Handlingar rörande Skandinaviens historia XI. Ahlqvist: Karin Månsdotter (Sthlm. 1874.) s. 30.
70. Hertug Ulriks og Hertug Hans' Nativiteter. Tychonis Brahe Dani Opera Omnia, edidit I. L. E. Dreyer. Tomus I, Hauniæ 1913: 211–49 og 253–80. Christian IV's Nativitet. Tychonis Brahe Dani Opera Omnia, edidit. I. L. E. Dreyer. Tomus I, Hauniæ 1913: 181–208.
71. Thottske Mskrpt. Saml. no. 287. octav.
72. Alle disse „revolutioner“ og nativiteter findes i N.K.S. no. 297 c. 4to.
73. Sejrskjorte: Skandinavisk Selskabs Skrifter 1817. s. 419–23. M. Saxtorph i Danske Videnskabers Selskabs Skrifter. Nye Samling II (Kbhvn. 1783) 147. Finn Magnussen: Eddalæren og dens Oprindelse IV 35–36. 141, 543. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris p. 81. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 84. J. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 406. Folkevennen (Kristiania 1859) s. 471. Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 757. Jac. Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausg. II 728–29. III 265, 443. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube 2. Ausg. § 182, § 579. Efterbyrden betragtedes i Norden som også andet steds halvvejs som en art broder til barnet og begravedes eller brændtes med en vis højtidelighed. På islandsk hed efterbyrden „Fylgja“, et ord, der, om end det måske som af K. Maurer (Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthum II 680 fg.) påstået, var forskelligt fra „Fylgia“ skytsånd, dog havde lydlighed med dette og medførte, at begge begreber blendedes. Herom nærmere Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 754–56.
74. Jöran Johan Öller: Beskrifning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 209. I Norge nu altid varmt: Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 760–61, 772. I Skåne svøbt koldt: Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 173–75.
75. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris p. 81. Erik Fernow: Beskrifning öfwer Wärmeland (Götheborg 1773) s. 255–56. Jöran Johan Öller: Beskrifning öfwer Jemshögns Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 209. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 173–74. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 267 og 403. Folkevennen (Kristiania 1859). s. 291. Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 769. anm. 3. Svenska Småsaker II (Sthlm. 1871) s. 152. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausg. III 460. no. 735.
76. Ezekiel kap. XVI vers 4.
77. Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 768–70, og de der anførte henvisninger.

78. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 85. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 194. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 174. Erik Fernow: Beskrifning öfwer Wärmeland (Götheborg 1773) s. 255–56. Svenska Småaker II 155. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart (Berlin 1869) § 580.
79. K. Weinhold: Die deutsche Frauen im Mittelalter (1851) s. 48. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 175
80. Hans Tausens Postille, Vinterdelene (Magdeborch 1539.) Bl. 90.
81. Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Sv. Grundtvig V 380. Kopi af Peder Munks og Ludvig Munks indførsel. Adelsbreve. Fasc. 47. Munk. R. A.
82. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti verteris p. 80. Blicher: Topographie over Vium Præstekald (Viborg 1795) s. 214. Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II (1829) s. 247. Junge: Den nordsjællandske Landalmue (Kbhvn. 1844) s. 239. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 87. Frid. Rasch: Barselstuen hos Peder Knudsen Ruus (Aarhus 1806) s. 4. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 393 og 408. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 349. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 201. Folkevennen (Kristiania 1859) s. 266, 381 og 467. Svenska Småaker II (Sthlm. 1871) 152. J. Oedman: Bohus-Läns Beskrifning (Sthlm. 1746) s. 75–80. Jöran Johan Öller: Beskrifning öfver Jemshögs Sochn (Wexiö 1800) s. 209. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2. Bearbeitung. § 581. Jacob Grimm: Deutsche Mythologie. 4. Ausg. III 453. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain II (London 1849) p. 78 o.s.v., o.s.v.
83. Finn Magnussen: Eddalæren IV 537–38.
84. Adelma v. Vay: Eine Reise in's südliche Franchreich. (Ueber Land u. Meer. 1884–85. no. 50).
85. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 93–94. Niels Hemmingsen: Admonitio de superstitionibus, oversat af Rasm. Hansen Reravius. (Kbhvn. 1618) octavo med tillæg af N. Povlsen. Jørgen Simensøn: Tuende Tractater etc. En Tröste Scrifft for Fructsomme lige Quinder. (Kbhvn. 1587). Bl. E. 6. Chr. IV's Reces af 1643, II, 28. CCD. V. no. 143. Danske Lov 6-1-12. Holberg: Barselstuen I. Akt. 7. Scene. For nutidens vedkommende: ovennævnte skrifter samt „Tilskueren“ udg. af Neergaard 1886. s. 294.
86. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 84. Jens Kamp: Danske Folkeminder s. 360. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 381.
87. Anders Sandvig: De Sandvigske Samlinger (1908) s. 170. fig. 323.
88. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 622.
89. Resen: Kong Frederik den Andens Krønike s. 305.
90. O. Sperling: Historia vitæ et carceris. G. K. S. no. 3094. 4to. s. 187 (anno 1631): Da mein Paulus geböhren war und nun mehr in Bündlein gewickelt und alles fertig, dass ich zu meiner liebsten hinein gehen könte und ihr Glück wünschen ... (Smlgn. Birket Smith: Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi. (Kbhvn. 1885) s. 53).

91. A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Lpzg.) 110.
92. Schütze: Holstein. Idiotikon IV 310.
93. Hübertz: Beskr. over Ærø. (Kbhvn. 1844) s. 267.
94. J. Ries: Den danske Spectator (Kbhvn. 1744) s. 53.
95. Barselgrød: Antiquarisk Tidsskrift 1849-51. s. 388. Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter 1807 II 470. Svend Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser IV 375-94. P. Hansen: Illustr. Dansk Litteraturhistorie I (1886) s. 109. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Præstegjeld. (Kbhvn. 1786.) s. 261. Holberg: Barselstuen Akt 1 Scene 7. Frid. Rasch: Barselstuen hos P. Knudsen Ruus (Aarhus 1806) s. 5. Norsk Magazin for Lægevidenskaben 3. Række XV 762-63. H. F. Feilberg: Ordbog over jydsk Almuesmål. „Barselpotte“. Flere barselpotter både af ler og metal findes i „Dansk Folkemuseum“.
96. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 202. H. J. Wille: Beskr. over Sillejords Præstegjeld. (Kbhvn. 1786) s. 261. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 299. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1864) s. 98. I Bleking var i det 18. århundrede moderens første fortæring: En snaps stærk brændevin med peber samt æggemælk med kringler. Sjøborg: Bleking's Historie I (Lund 1792) 143.
97. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 353.
98. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 300.
99. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love V 434. Nye Danske Magazin II 273. Kjøbenhavns Diplomatarium II 475, 541, 587, 634. Forordning af 1. Maj 1624 § 21-23. CCD IV no. 119. Engelstoft: Universitets- og Skole-Annaler (1807) I 209. Chr. IV's Polzeiordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 2. Johan Adolphs Ordning v. Kleidung etc. 1601. (Schlesw. 1605.) Bl. D. 2. Des Raths der Stadt Rostock revidirte Kindtauffs vnd Kindelbiers Ordnung 1605. Bl. A. 2. Ordnung des Raths der Stadt Lübeck 1612. Bl. J. 4. A. A. v. Stiernman: Samling Utaf Kongl. Bref och Förordn. ang. Sweriges Rikes Commerce, Politi och Oeconomie III (Sthlm. 1753) 266, 281, o.s.v.
100. Werlauff: Hist. Ant. til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. (Kbhvn. 1858.) s. 117. anm. 3.
101. Samlinger til jydsk Hist. o. Topografi III 299.
102. Fr. Westerdahl: Beskrifning om Svenska Allmogens Seder (Sthlm. 1774) s. 31. L. F. Rääf: Saml. till en Besk. öfver Ydre Härad i Östergöthland I. (Linköping 1856.) s. 117. (s. 116-31 af dette skrift er hyppigt benyttede af mig i det foregående og efterfølgende uden at være særskilt citerede.) Herm. Hofberg: Nerickes gamla Minnen (Örebro 1868.) s. 196. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 202. Amaranthes: Frauenzimmer-Lexikon. (Lpzg. 1715) p. 910. „Huth lösen“. Werlauff: Hist. Anteg. til Ludvig Holbergs atten første Lystspil (Kbhvn. 1858) s. 121. Holberg: Barselstuen Act 1 Scene 5 og Act IV Scene 3. Schütze: Holstein. Idiotikon II 256.
103. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 201. Erik Fernow: Beskrifning öfwer Wärmeland. (Götheborg

- 1773.) s. 255–56. Svenska Småaker II (Sthlm. 1871) s. 152.
104. Brænde lys: Seb. Franck: Warhafftige Beschreibung aller theil der Welt. (Frfrt. 1567.) Bl. 134. Tröst aff Guds Ord for siuglige Dannequinder, vdtagen aff M. Cyriacj Spangebergii Brudprediken oc vdsæt paa Danske ved Rasm. Hanssön Reravius. (Kbhvn. 1582.) 8vo. Fortalen Bl. 3. Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed II (1829) 247. Blicher: Topographie over Vium Præstekald (Viborg 1795) s. 214. Junge: Den nordsjællandske Landalmue (Kbhvn. 1844) s. 257–58. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 172. Folkevennen 11. Aargang (Kristiania 1862) s. 393. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart (Berlin 1869) § 583. Holberg: Barselstuen Act III Sc. 2.
105. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris p. 84–85.
106. Folkevennen 8. Aargang (Kristiania 1859) s. 381–82, 467. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 203. Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger 1574–97, udg. af Yngvar Nielsen. s. 376. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder VI 254. Thiele: Danmarks Folkesagn III 112–14. Samlinger til jydske Historie og Topografi 2. Række I 55. Kristoffer Nyrop: Kludetræet (Udsigt over det philologisk-hist. Samfunds Virksomhed Oct. 1884–Oct. 1885). o.s.v., o.s.v. Mundtlige meddelelser.
107. Ihre: De superstitionibus hodiernis. (Uppsala 1750) p. 23. Thiele: Danmarks Folkesagn II 200–05, 243–44, 276–79, III 87–88. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 102–03. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder III s. 41–52. IV 22–23. N. Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn. s. 39–40. Jens Kamp: Danske Folkeminder s. 422. Norsk historisk Tidsskrift 2. Række III 184–85. Faye: Norske Folkesagn (Arendal 1833) s. 32–35. Norske Folke- og Huldre-Eventyr ved P. Chr. Asbjørnsen (Kbhvn. 1879) s. 327. Gangerols Saga cap. XV (Müller: Sagabibliothek II og Liljegen: Skandinaviska fornålders hjältesagor I (Sthlm. 1818). Grimm: Deutsche Mythologie 2. Ausg. s. 437. do: Irische Volksmärchen XXVII. do: Deutsche Sagen I 133–44. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart (2. Ausgabe) § 583–86.
108. Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847). s. 172.
109. Norske Magasin I 191, 198, 206, 282.
110. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række II 488–89.
111. Danske Magazin I 62 og 64.
112. Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 318.
113. Samlinger til jydske Historie og Topografi I 131.
114. Samlinger til jydske Historie og Topografi I 132.
115. Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schleswig u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 2.
116. Policity Ordnung der Stadt Rostock 1576. Bl. M.
117. Tobias Hinzii Epistel vnd Werburgsbüchlein. (Leipzig 1629.) p. 419: Wie man beim Pharrern vmb die heil. Tauffe bitten soll. Thom. Birck: Ehespiegel: ein sehr lustige vnd lehrhafte Comedi. (Tübingen 1598.) 4to. Act. 5 s. 241 giver præsten en bonde, der retter anmodning til ham om at få sin søn døbt, an-

- visning på, hvorledes en sådan skal stiles.
118. Andreas Jonæ Gothus: *Thesaurus epistolicus*. (Stockholm 1619.) 4. Bog s. 58.
119. Chr. IV's Polizeyordn. f. Flensburg 1600. *Corpus Statutorum Slesvicensium II* (Schleswig 1795) 292.
120. Den stående udgift til kancelliet i Rigens Regnskaber er: „Til papir, voks og blækpulver“.
121. Nicolaus Helduaderus: *En ny oc Skön Formular Bog*. (Kbhffn. 1625.) Tredje Part. Bl. Xij.
122. Det kunne synes i strid med det her anførte, at Hans Tausen på et maleri i Frederiksborg-Museet (Danm. Rig. Hist. III B. 29) ses udstyret med en moderne lille blækflaske med prop. Denne tillige med de nymodens bøger ved siden må imidlertid være en senere tilføjelse. Hvis årstallet foroven til højre skal læses 1479, har maleren heller ikke været heldig med dette bevis for maleriets ælde, da Hans Tausen først blev født 15 år derefter (1494).
123. De to mest bekendte er: Andreas Jonæ Gothus: *Thesaurus epistolicus*. (Sthlm. 1619.) (Om fadderskab se her III 114, IV 51-64), og Nicolaus Helduaderus: *En ny oc Skön Formular-Bog* (Kbhffn. 1625). (Om fadderskab se Tredje Part Bl. N. 7-0 1).
124. Som eksempel kan anføres skrivelse af 13. febr. 1573 fra Axel Gyldestjerne til Birgitte Gøye. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Udg. v. G. L. Wad. Bd. II, 1893: 219-20. Skrivelse af 25. oktober 1573 fra Hans Johansen Lindenov til Birgitte Gøye. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Bd. II, 1893: 279-80. Skrivelse af 16. januar 1576 fra Niels Krabbe til Christoffer Gøye. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle. Udg. v. G. Bang 1898-99. s. 262. Lignende formular brugt ved kongelige indbydelser til fadder. Se f. eks. ved Chr. IV's døb, Sjællandske Tegnelse 16. april og 7. maj 1577. KB 1576-79. s. 167-68 og 183-84. Troels-Lund: *Hist. Skitser* s. 138-39. Troels-Lund: *Brevstilen i Danmark i det 16. Aarh.* (Det nitende Aarhundrede 1876-77. s. 99-101).
125. H. K. Rask: *Morskabslæsning for Den Danske Almue* (1845.) s. 252-54.
126. Skaanske Lov 1 Bog 3 Cap. Smlgn. Jydske Lov 1 Bog 1 Cap. og Sjællandske Lov 1 Bog 2 Cap.
127. Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme IV 275 og 335.
128. Den norske ærkebisp Paal Baardsön († 1346) tillod i et hyrdebrev: under hård fødsel at døbe blot et fremrakt lem. (R. Keyser: *Den norske Kirkes Historie II* (Christiania 1858) 300). År 1766 forfærdigede en italiener et eget moderspejl og sprøjte til at udføre døb med. (Norsk Magasin for Lægevidenskab 3. Række XV 674. anm. 2). Ordinansen: „Men finde jordemødrene fostrene levende eller noget fremkomne, dog nær døde, da skulle de alligevel ikke døbe dem, som plejer at ske, førend de er aldeles fødte.“ Danske Kirkelove, udg. af H. Rørדם I 87. Smlgn. Kirkehistoriske Samlinger I 92. Nicol. Palladius. 1555: *ne infans nondum perfecte in lucem editus aut tantum pars ejus aliqua protensa baptizetur*.
129. H. Rørדם: *Danske Kirkelove I* 88. *Fyens Landemode* 1579. *Den Kallske Manuskript-Samling no. 492*.

40. (N. Jacobsens Afskrift). Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 132. Kirkehist. Samlinger VI 372. VII 41.
130. H. K. Rask: Morskabslæsning for Den Danske Almue (1845.) s. 253.
131. Brev af 1. februar 1871 i N. Jacobsens Samlinger. St. Kgl. Bibl.
132. Fortegnelse af 1. maj 1642 over gods tilhørende jomfru Idde Arnfeld, og stående hos Maren Ernstes i Kompagnistræde i København. N. K. S. no. 743 A. fol.
133. Kirkehistoriske Samlinger II 535-55.
134. C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 132.
135. Danske Samlinger VI 160-61.
136. Schütze: Holsteinisches Idiotikon I 236.
137. Brev af 1. februar 1871 i N. Jacobsens Samlinger. St. Kgl. Bibl.
138. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). s. 209.
139. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder III. s. 40-41.
140. Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847). s. 174.
141. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 301-02.
142. Om brud på denne skik, se f. eks. Frid. Rasch: Barselstuen hos Peder Knudsen Ruus (Aarhus 1806) s. 6. Spor af skikken endnu: Kamp: Danske Folkeminder s. 360-61. I Oldenburg må barnet før dåben ikke få die, men kun sukkervand. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869). 2. Bearbeitung. § 582.
143. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 300. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 367. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 347. Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 177. Hyлтén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) s. 375. Jac. Grimm: Deutsche Mythologie 4. Ausg. III 453 no. 547. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869). 2. Bearbeitung. § 594.
144. Kirkehistoriske Samlinger II 538.
145. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 32, 59 o.s.v.
146. Kirkehistoriske Samlinger V 274.
147. Kirkehistoriske Samlinger II 539 anm.
148. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 32, 59, 86.
149. En Visitatzbog aff Doct. Petro Palladio, udg. af Svend Grundtvig. s. 14. I flere af Nordens egne har dog endnu den tro holdt sig, at det vil medføre ulykke for ægteskabet, om mand og hustru eller et par forlovede begge står fadder til samme barn. Hyлтén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) s. 375. Det var ligeledes vistnok minder om den katolske opfattelse, når det indtil ind i det 19. århundrede var skik i Sverige, at mands- og kvindefadderne efter dåben kyssede hinanden og vekslede krans og krone. (Claes Lundin och August Strindberg: Gamla Stockholm s. 259-60).
150. Corpus Statutorum Slesvicensium II (Schleswig 1795) s. 292.
151. Sjöborg: Blekings Historia I. (Lund 1792.) s. 143. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 212.
152. Sidstnævnte skrift s. 210.
153. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 85. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 349. Jens

- Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 362. A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 2. Bearbeitung. (Berlin 1869). § 590.
154. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). s. 210.
155. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) s. 381.
156. Troels-Lund: Historiske Skitser. s. 184-93.
157. Norske Magasin III 485-86.
158. Jöran Johan Öller: Beskrifning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 211.
159. Nye kirkehistoriske Samlinger V 30.
160. Kirkehistoriske Samlinger II 534-59.
161. Danske Magazin V 268. Ludv. Helveg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I (Kbhvn. 1857) 59.
162. Peder Claussön Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. Indledning. s. V.
163. Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637. Udg. v. Ludv. Daae og H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania 1895. s. 38. Kalls Manuskript-Samling no. 492. 4to. N. Jacobsens Afskrift. Kirkehistoriske Samlinger IV 475. Samlinger til Fyens Historie og Topografi I 108.
164. Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 318.
165. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 68.
166. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 12. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 346.
167. Consistoriums Arkiv no. 132 folio. N. Jacobsens Afskrift. St. Kgl. Bibl.
168. „Denudantur autem pueri caput et humeros ad minimum, nisi infirmitas infantis id impediatur“. G. K. S. no. 3187. 4to.
169. Kirkehistoriske Samlinger IV 61. V 465-71.
170. Nærværende skrift 3, s. 284-285.
171. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 462-63, 473-74. Bloch: Den fyenske Gejstligheds Hist. s. 38.
172. Resen: Kong Frederik den Andens Krønike. (Kbhvn. 1680). s. 306.
173. „Immersum aquis totum“. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 651.
174. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 317. Kirkehistoriske Samlinger V 1, 35.
175. Jens Z. M. Kielland i Aarsberet. f. Foren. t. norske Mindesm. Bevaring 1905. s. 146.
176. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. s. 74.
177. Joh. Ödman: Bohus-Läns Beskrifning (Sthlm. 1746) s. 78-80.
178. Ihre: de superstitione. s. 36.
179. N. K. S. 755 l. folio. Kirkehistoriske Samlinger V 453-54.
180. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 375. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. 2. Bearbeitung. Berlin 1869. § 592.
181. Diplomatarium norvegicum I no. 26. Se A. Taranger i „Verdens Gang“ for 8. marts 1903.
182. Sjællandske Tegnelser 12. og 15. maj 1666. Meddelt af dr. Johan Scharffenberg i „Verdens Gang“ 28. februar 1903.
183. Meddelt (efter Frostatingslagen II 3) af A. Aaranger i „Verdens Gang“ 8. marts 1903.
184. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 316. Kirkehistoriske Samlinger IV

- 475, 504. Jacob Madsens Visitatzbog. s. 174. o.s.v.
185. Troels-Lund: Historiske Skitser. s. 190–92.
186. Jacob Madsens Visitatzbog. s. 174. Samlinger til Fyens Historie o. Topografi I 108.
187. Således f. eks. vedtaget på bonde-mødet i Odense 1567. Manusc. Kall. no. 492. 4to. N. Jacobsens Afskrift. År 1558 og 1560 i Roskilde var lignende betingelser blevet stillet for moderen, når hun ville holde kirkegang. Kirkehistoriske Samlinger IV 459 og 469.
188. Jacob Madsens Visitatzbog. s. 174.
189. Samlinger til Fyens Hist. o. Topogr. II 99–100.
190. Kirkehistoriske Samlinger IV 450.
191. Kirkehistoriske Samlinger IV 475. Lund 1561: G. K. S. no. 3187 4to.
192. P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. Indledn. s. V.
193. Kirkehistoriske Samlinger II 554–55.
194. Joh. Paludan: Forsøg til en Beskrivelse over Møen II 270. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III s. 88–90. S. Grundtvig: Gamle danske Folkeminder I s. 11. Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 363–64. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV s. 349–50. Ihre: De superstitione. s. 36. Jöran Johan Öller: Beskrifning öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) s. 211. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 177. Hylltén-Cavallius: Wärend og Wirdarne I 381–82. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 2. Bearbeitung. (Berlin 1869.) § 593–96. Kuhn u. Schwartz: Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche (Leipzig 1848) s. 432. W. Mannhardt: Germanische Mythen (Berlin 1858) s. 634. o.s.v.
195. Sv. Grundtvig: Gamle danske Folkeminder I s. 11.
196. Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse (Kbhvn. 1765) s. 102–05. Ganske lignende fremgangsmåde omtales i Norge 1593 i bisp Jens Nielssöns visitatsbøger, udg. af Yngvar Nielsen. s. 91.
197. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 653–54.
198. H. Lerbech: Beskrivelse over Ringe Sogn (Odense 1826) s. 86. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 363. Sjøborg: Blekings Historie I (Lund 1792) 144. P. Osbeck: Beskrifning öfwer Laholms Prosteri 1797. (Hall. Förnm. Fören. Årsskrift 1868). s. 26. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) s. 212.
199. Kamp: Danske Folkeminder. s. 364.
200. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I 657.
201. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 177–78. I Sönderjylland siges eller sagdes lignende ord af faderen til gudmoderen. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863.) s. 101.
202. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 657.
203. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. s. 74. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 361. E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder IV 350. Norsk Historisk Tidsskrift 2. Række III 201. Folkevennen. (Christiania 1862.) s. 452. Abr. Hülphers: Beskrifning öfwer Norrland IV (Westerås 1780) s. 310–11. Hylltén-Cavallius: Wärend och

- Wirdarne I 382. Nicolovius: Folk-
lifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund
1847) s. 178.
204. A. R. Ryge: Peder Oxes Liv og
Levnets Beskrivelse (Kbhvn. 1765) s.
102-05.
205. 17. December 1581. KB 1580-83,
s. 407.
206. Danske Samlinger V 323. Samme
skik omtales i Tyskland endnu år
1715. Amaranthes: Frauenzimmer
Lexikon. (Leipzig 1715.) p. 202:
„auf das Bette schenken“. Som
eksempel fra Norge i det 16. årh.
kan anføres: Bisp Jens Nilssöns Vi-
sitatsbøger, udg. ved Yngvar Nielsen,
s. 280.
207. P. H. Resen: Kong Frederik den
Andens Krønike (Kbhvn. 1680) s.
307. H. Rørdam: Historiske Kilde-
skrifter II 657-58.
208. A. R. Ryge: Peder Oxes Liv og
Levnets Beskrivelse (Kbhvn. 1765)
s. 104.
209. Hyltén-Cavallius: Wärend och
Wirdarne I 381.
210. Kamp: Danske Folkeminder
(Odense 1877) s. 361.
211. Skrivelse af 1. septbr. 1581 fra
fru Christence sal. Björn Kås til
fru Birgitte Christoffer Gøyes. Breve
til og fra Christoffer Gøye og Bir-
gitte Bølle. Udg. v. G. Bang. Kbhvn.
1898-99. s. 328-30.
212. Skrivelse fra Christoffer Gøye til
Mogens Gøye, dateret torsdag næst
efter pinsedag 1577. Breve til og fra
Christoffer Gøye og Birgitte Bølle.
Udg. v. G. Bang. Kbhvn. 1898-99. s.
277-78.
213. Skrivelse fra Axel Brahe til Chri-
stoffer Gøye, dat. Rugård 6. septbr.
1581. Breve til og fra Christoffer
Gøye og Birgitte Bølle, s. 330-31.
214. Skrivelse fra Kirsten Bølle til fru
Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Bas-
næs 24. novbr. 1573. Breve til og fra
Christoffer Gøye og Birgitte Bølle.
Udg. v. G. Bang. Kbhvn. 1898-99.
s. 209-12.
215. P. Palladius: En Visitatzbog, udg.
af Svend Grundtvig, s. 13.
216. Danske Magazin 4. Række IV 90.
Kirkehistoriske Samlinger I 473. H.
Rørdam: Danske Kirkelove I 291.
217. Jacob Madsens Visitatzbog s. 332.
218. Ny kirkehistoriske Samlinger V
369, 371 og 373.
219. Samlinger til Fyens Historie og
Topographie VII 253-54 og 256-57.
220. Ny kirkehistoriske Samlinger V
30.
221. O. Wolff: Journal for Politik,
Natur- og Menneske-Kundskab.
(1816.) III 29.
222. Danske Magazin III 221-24.
223. Kirkehistoriske Samlinger III 7.
224. Nordisk Tidsskrift for Historie,
Literatur og Kunst, udg. af Chr.
Molbech III 421.
225. A. A. v. Stiernmann: Förordn.
ang. Sweriges Comm. Politi o. Oecon.
III 726. Joh. Adolfs Ordnung von
Kleidung etc. 1601. (Schlesw. 1605.)
fol. D. 2.
226. Peder Syvs Ordsprog (Ud. 1688)
II (207 læs:) 209.
227. Nye danske Magazin II 273.
228. Des Raths zum Stralsunde Ord-
nung. 1649. s. 32.
229. Samlinger til jydsk Hist. o. To-
pogr. II 155.
230. Helsingørs Tingbog, se bl. a. 8.
februar 1580. 5. novbr. 1622. 11.
febr. og 23. april 1623. 26. febr.
1635. 15. decbr. 1637. 26. maj 1642.
21. januar 1647. o.s.v. R. A.
231. Bircherods håndskrevne dagbog
16. febr. 1667. (Nærværende stykke
er udeladt i Molbechs udgave.)

232. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 133.
233. Christian den Fjerdes Dagbøger ved Nyerup. s. 33, 65, 69, 85, 114, 115, o.s.v.
234. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 133-34.
235. Se f. eks. prof. Hans Rasmussen Brochmands vidtløftige optegnelser om indtægter og udgifter af den art. G. K. S. no. 1076. Folio.
236. Kirkehistoriske Samlinger V 640.
237. Chr. IV's Polizeyordn. 27. septbr. 1636 f. Schlesw. u Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 2.
238. Forordn. af 23. maj 1646. CCD V no. 259.
239. Kirkehistoriske Samlinger VI 372. Lignende for Odense 1577. Mnskr. Kall. 492. 4to. N. Jacobsens Afskrift.
240. Forordning af 1. maj 1624. § 20. CCD IV no. 119.
241. Engelstoft: Annaler 1807. I 209.
242. „Regnskab på, hvad Holger haver buden hid til barsel“. Adelsbreve. Fasc. 53. Rosenkrantz. R. A.
243. Norske Magasin I 192 og 199.
244. Mnskr. Kall. 492. 4to. N. Jacobsens Afskrift.
245. Hålsingborgs Lensregnskab 1. Maj 1579-1. Maj 1580. R. A.
246. Saml. til jydsk Historie og Topografi VIII 155.
247. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 364.
248. Molbech: Dialect Lexikon „Grødgilde“.
249. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) 67.
250. Historisk Tidsskrift I 195. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 352-53. J. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 370-71. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) s. 98-99.
251. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) 67.
252. Allens optegnelser. St. Kgl. Bibl. J. Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 370-71.
253. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) s. 98-99.
254. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 352-53.
255. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 170-72. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) s. 98-100.
256. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 300.
257. „Item, at de skulle være hedninge udi de 6 uger efter barnefødslen, den stund de er i deres barselseng: Tröst aff Guds Ord for siuglige Dannequinder“. ved Rasm. Hansen Reravius. (Kbhvn. 1572.) 8vo. Fortalen Bl. 3.
258. Diplomatarium Norvegicum VII 664 og 704.
259. N. Hemmingsens Postille, oversat af R. H. Reravius. Pars II. (Kbhvn. 1576). Bl. 195.
260. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 89.
261. Luthers Werke (Irmischer) II 97.
262. Luthers Werke (Irmischer) XXIII 60.
263. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 89.
264. N. Hemmingsens Postille, oversat af R. H. Reravius II P. (Kbhvn. 1576) Bl. 195.
265. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 96-97.
266. Danske Lov 2-8-9.
267. Tröst aff Guds Ord for siuglige Dannequinder, udsæt paa Danske ved Rasm. Hansen Reravius. (Kbhvn. 1572). 8vo. Fortalen Bl. 3.
268. Sammesteds.

269. E. C. Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspil. (Kbhvn. 1858.) s. 119.
270. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. (Kbhvn. 1834.) s. 267.
271. Schütze: Holstein. Idiotikon II 236-37.
272. E. C. Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspil (Kbhvn. 1858) s. 119.
273. Quicherat: Historie du costume en France. Deuxieme edition. (Paris 1877) s. 312-13.
274. J. Scheible: Die gute alte Zeit in historischen Beiträgen I (Stuttgart 1847) s. 708.
275. Christian IV's Stadsret for Flensborg 1600: Corpus Statutorum Slesvicensium II (Schleswig 1795) s. 292. Johan Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601 (Schleswig 1605) Bl. D. 2. Chr. IV's Polizeiordnung 27. Septbr. 1636 f. Schleswig Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3. A. A. v. Stiernman: Förordn. ang. Sveriges Comm. Politi o. Oecon. III 267 og 282. For Tysklands vedkommende se f. eks. Ordnung des Rathes der Stadt Lübeck 1612 fol. K. Hamburg 1618: Zeitschrift für Hamburgische Geschichte 1 561. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1715) s. 2130. „Wochen Bette“.
276. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 18.
277. Peder Syv: Danske Ordsprog. udg. 1788. II 242.
278. Wilhelm Helt: Poetiske Skrifter. (Kbhvn. 1732) s. 213.
279. Claus Porsz: Leffnetz Compasz (Kbhvn. 1613) Bl. H. 3.
280. I denne betydning bruges ordet f. eks. endnu i Joh. Laurenbergs Scherzgedichte, herausgegeben von Lappenberg. (Stuttgart 1861.) s. 252.
281. Zeitschrift für Hamburgische Geschichte I 561.
282. Holbergs Barselstue Act 1 Scene 2.
283. Grevens og Friherrens Comedie, udg. af Birket Smith. (Kbhvn. 1870.) s. 9 og 15.
284. Herman Weigel: Das Trachtenbuch aller Nationen. (Nürnberg 1577.) Bl. E.
285. Act. IV Scene 5. Boyes udgave 1852. s. 676.
286. Ludv. Holbergs Mindre Poetiske Skrifter, udg. af Liebenberg. s. 151.
287. Ludv. Holbergs Epistler. IV Epistel 427.
288. Liber agendarum dioces. (Slesvic. 1512.) 8vo. fol. 38-39.
289. Kirkehistoriske Samlinger IV 69.
290. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 89.
291. Nye kirkehistoriske Samlinger VI 152. A. Heise: Diplomatarium Vibergense s. 218. Danske Kirkelove I 146-47.
292. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 317.
293. Kirkehistoriske Samlinger IV 450. Manuscript Kall. 479. 4to. N. Jacobsens Afskrift. Norske Magasin II 244.
294. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 99.
295. Danske Samlinger V 280.
296. Vedel Simonsen: Samlinger til Rugaards Historie II 1, 130.
297. Asm. Bremer. Chronicon Kilense. Chronicon Kilense tragicum-curiosum 1432-1717. Die Chronik d. Asmus Bremer, Bürgermeisters v. Kiel. Hrsg. v. M. Stern. Kiel 1901. (Mitteilungen d. Gesellsch. f. kieler Stadtgesm, 18. Heft.)
298. Sweriges gl. Lagar, udg. af J. C. Schlyter VIII (Lund 1853) 155.

299. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Lovc V 434.
300. Falck: Staatsbürgerliches Magazin X 223.
301. Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Chr. Molbech. s. 56. samt håndskriftet s. 2499.
302. H. Leerbech: Beskrivelse over Ringe Sogn. (Odense 1826.) s. 86. Smlgn. f. eks. L. H. Bing: Beskr. over Lesøe (Kbhvn. 1802) s. 184. S. S. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Uppsala 1768) s. 179.
303. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. s. 269.
304. Bestemmelser på landemodet i Odense 1573. Manusc. Kall no. 492.
- 4to. N. Jacobsens Afskrift.
305. Forordning af 1. maj 1624. § 23. CCD IV no. 119.
306. 19. juli 1623. CCD IV no. 80.
307. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. s. 269.
308. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) s. 102. Smlgn. F. Petersen: Grevinge Sogn (Kbhvn. 1887) s. 40.
309. G. Gaslander: Beskr. om Swenska Allmogens Seder (Sthlm. 1774) s. 19.
310. Nye Danske Magazin II 273.
311. Mundelstrup: Specimen Gentilismi (Hafniæ 1684) 4to B i.
312. Manusc. Thott. no. 1719. 4to. For største delen trykt i Folkevennen 8. årg. (Christiania 1859) s. 263–88.
313. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 301.
314. Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved Chr. Molbech. s. 56.
315. Kirkehistoriske Samlinger VI 366.
316. Se f. eks. bestemmelser for Aarhus 1443 i G. J. Thorkelin: Samlinger af gamle danske Kirkelove (Kbhvn. 1781) s. 77.
317. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 158–59. II 319. Kirkehistoriske Samlinger IV 450. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. s. 98.
318. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 319.
319. Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter, udg. af Gustav Storm. Indledning. s. V.
320. Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 301.
321. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 158–59.
322. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 99.
323. J. J. Öller: Beskr. öfwer Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800) s. 240.
324. H. Rørdam: Danske Kirkelove II 319.
325. Ifølge velvillig meddelelse i brev af 27. august 1903 fra hr. arkitekt Jens Z. Kielland i Bergen.
326. E. Pontoppidan: Everriculum fermenti veteris. s. 76.
327. G. J. Thorkelin: Samling af danske Kirkelove (Kbhvn. 1781) s. 36.
328. Pontoppidan: Den Danske Atlas III 263.
329. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 144. Kirkehistoriske Samlinger IV 716.
330. Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter 1535–50. s. 102. Kirkehistoriske Samlinger IV 711–12.
331. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig. s. 99.
332. Uddrag af biskop Jens Bircherods dagbøger ved C. Molbech. s. 56.
333. Hübertz: Aktstykker vedkommede Aarhus II 176–77.

334. Biskop Jens Bircherods utrykte dagbog, s. 2499.
335. L. Thura: Beskr. over Bornholm (Kbhvn. 1756) s. 113.
336. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 413. III 302.
337. Chr. IV's Policyordning f. Flensburg 1600. Corpus Statut. Slesv. 292. Om gaver af klædedragt til gudbørn i Tyskland, se: Erneverte Policyordning der Statt Franckfort 1597. s. 25-26.
338. P. N. Thorup: Blandede Efterretninger ang. Ribe Cathedralsskole 9. Fortsættelse (Ribe Skoleprogram 1843) s. 5 og 33. Danske Magazin I 27-28.
339. Kirkehistoriske Samlinger I 298.
340. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 124.
341. 2. udg. 1608. Rørdam: Lyskanders Levned. s. 98. anm.
342. Hans Christensen Sthen: Geistlig Husraad. (Kbhvn. 1592.) Bl. H. 5.
343. K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. (Leipzig 1865.) s. 16.
344. J. Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 366.
345. Se f. eks. Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder I 215. Hvor moderen sendte barnet til opfødsel hos bedstemoderen, måtte moderens diegivning jo opgives.
346. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af C. F. Brandt og R. Th. Fenger I 73.
347. Joh. Am. Comenius: Opladne Dør til Tungemålene. § 229.
348. Nærværende skrift 1, s. 424.
349. Kofoed Ancher: Lovhistorie II 525. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 89. Kirkehistoriske Samlinger IV 70.
350. Suhm: Samlinger til den Danske Historie I 2, 137-38.
351. Kirkehistoriske Samlinger IV 505-06 og 507.
352. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 130-31. Hübertz: Aktstykker vedkommende Aarhus II 194.
353. Historisk Tidsskrift 4. Række IV 4.
354. Kristoffer Nyrop: Navnets Magt.
355. John Brand: Observations on the popular antiquities of Great Britain II. (London 1849.) s. 77.
356. P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Svend Grundtvig, s. 90-92.
357. Palladius havde år 1551 oversat et skrift af Justus Menius: „Om Exorcismo, at den ikke bør at fordømmes som en trolddoms vederstyggelighed, men må holdes med Gud og en god samvittighed i den sædvanlige handel hos dåben“. Optrykt på ny i Trondheim 1751. 410.
358. Om Iver Bertelsen og hans sag se nærmere: Helveg: Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen I. (Kbhvn. 1857.) s. 177-82. Ny kirkehistoriske Samlinger III 534-67. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 40-47, 507-28.
359. Ny kirkehistoriske Samlinger I 19-30. III 539-40. J. Paludan: Forsøg til en Beskrivelse over Møen I 478.
360. At Iver Bertelsens straf først har været bestemt til dødsstraf - hvilket er rigtigt bemærket i Dänische Bibliothec IV 6, men benægtet af Helveg (Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, 2. udg. I 179 anm. 1) og uomtalt af H. Rørdam (Ny kirkehistoriske Samlinger III 543-45 og Kjøbenhavns Univ. Hist.

- II 46-47 og 514-16) – fremgår af følgende fire udtalelser af Iver Bertelsen: 1) ... cum de capite meo, de perpetuo carcere ageretur (Ny kirkehist. Saml. III 559). 2) „Jeg tvivler ikke om, at du eller andre må have talt til kongen om død eller livsvarigt fængsel; ellers ville den gode fyrste numquam nec morti nec perpetuo carceri me destinasset. (Samme bog s. 560.) 3) Ego ... carceris et mortis periculo coaetus (Dänische Bibliot. IV 8. anm.) 4) ... morti primum destinatus. (Samme bog s. 57.)
371. Ny kirkehistoriske Samlinger III 543-45.
372. Dänische Bibliothec IV. (Copenhagen und Leipzig 1743.) s. 8. anm.
373. Ny kirkehistoriske Samlinger I 30.
374. Ny kirkehistoriske Samlinger II 764-65. Danske Magazin III 62-64.
375. Dänische Bibliothec IV 6-7.
376. Niels Hemmingsens brev og Iver Bertelsens svar findes aftrykt i Ny kirkehistoriske Samlinger III 555-62.
377. Dänische Bibliothec IV 57-83.
378. Dänische Bibliothec IV 72-73.
379. Dänische Bibliothec IV 6-9.
380. Dänische Bibliothec IV 9.
381. Norske Magasin I 368-69. Suhn: Samlinger til den Danske Historie II 2. 110-11.
382. A. S. Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. Stykke 13. (Kbhfn. 1571.)
383. H. Rørdam: Claus Christoffersen Lyskanders Levned. (Kbhvn. 1868.) s. 243.
384. E. P. Vinding: Regia academia Hafniensis. (Hafn. 1665. 4to) p. 101.
385. Venusins levnetsløb er udførlig fremstillet af H. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 241-310. Om nærværende punkt se sammesteds. s. 249 anm. 2 og Erich Pontoppidan: Kirchenhist. des Reichs Dänemarck III. (Kopenhagen 1747.) s. 582.
386. Danske Magazin V 87-88. Holger Rørdam: Danske Kirkelove II 444-46.
387. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 249. anm. 2.
388. Danske Magazin 4. Række II 387.
389. N. Cragii annalium libri VI. (Hafniæ 1737.) præfat. p. 10.
390. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 454.
391. Samme skrift III 422.
392. H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. s. 257. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 259. anm. 4.
393. Danske Magazin II 316-17.
394. Historisk Tidsskrift 4. Række VI Litert. 73.
395. Kirkehistoriske Samlinger VII 40.
396. Danske Magazin II 317.
397. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 128-29. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 260.
398. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 562.
399. Dänische Bibliothec IV 17-18.
400. Kirkehistoriske Samlinger VII 196, 231-32.
401. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 562-63. Kirkehistoriske Samlinger V 640.
402. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 563. Kirkehistoriske Samlinger V 640.

396. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I, 301-05.
397. Dänische Bibliothec IV 33-37 og 131-37.
398. Erklæringerne findes trykt dels i Dänische Bibliothec IV, dels i Bang: Saml. af nye og opbyg. Materier I 345.
399. Slange: Christian den Fjerdes Historie I (Kbhvn. 1749) 251.
400. Danske Magazin 4. Række IV 27. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 270.
401. N. Slange: Christian den Fjerdes Historie I. (Kbhvn. 1749.) s. 231-32.
402. Dänische Bibliothec III 27. E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dänemarck III (Kopenh. 1747) s. 582. H. Rørdams tvivl om V.s døds måde. Kirkehist. Saml. 3. Række I 272-73.
403. Kirkehistoriske Samlinger VII 56-57.
404. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 567-77.
405. Dänische Bibliothec IV 2-3.
406. C. T. Engelstoft i Kirkehistoriske Samlinger IV 62.
407. Kristoffer Nyrop: Navnets Magt.
408. Lignende overtro endnu: Jens Kamp: Danske Folkeminder (Odense 1877) s. 362. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Sthlm. 1864) s. 375 og 381. A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869.) 2. Bearbeitung. § 590.
409. Udtalelse af Kall. Rasmussen, citeret af Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 74.
410. J. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (2. udg. Kbhvn. 1844.) s. 301. Sjøborg: Blekings Historie I (Lund 1792) 144.
411. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I 381, II 278-79 og Tilläg s. LIV.
412. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 90. Jens Kamp: Danske Folkeminder. (Odense 1877.) s. 367.
413. C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. (fol.) s. 12, 162 og 213. H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 628.
414. Et ret oplysende eksempel kan hentes fra Personalhistorisk Tidsskrift 2. Række I 3-14.
415. Nærværende skrift 3, s. 275.
416. Kirkehistoriske Samlinger II 260-63.
417. Kinchs meddelelser i Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 140.
418. J. Aasen: Norsk Navnebog. (Kristiania 1878.) s. 100.
419. H. K. Rask: Morskabslæsning for Den Danske Almue (1839.) s. 106-07.
420. Moth: „Bindevers“ = rim, som gøres en til ære på hans fødselsdag. O. Kalkars Ordbog.
421. Kirkehistoriske Samlinger 3. Række I 269.
422. Nye Danske Magazin II 1-8. (Jeg ser ingen grund til med Abraham Kall. a. st. og Werlauff Ant. til Holbergs Lystspil 1858, s. 40, at antage bindebrevet skrevet i de kongelige børns navn. Højer siger udtrykkelig, at det var skrevet og *underskrevet* med Chr. IV's egen hånd.)
423. O. Wolf: Peder Griffenfelds Levnet. s. 54.
424. C. Molbech: Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Kunst I 573-75. At skrive bindebrevene på bånd må have været en mere almindelig skik. De originale bindebrev fra det 18. århundrede, der opbevares i „Dansk Folkemuseum“ (IX

- 10 og 155), er skrevet på et på pa-piret aftegnet bånd.
425. Anders Bordings Poetiske Skrifter. (Kbhvn. 1735.) I 201, 203-05, 209-10. II 472-73.
426. H. K. Rask: Morskabslæsning for Den Danske Almue (1839) s. 106.
427. E. Tang Kristensen: Det jydsk Almueliv IV 42 og følgende.
428. Om nordiske navne i almindelighed se P. A. Munch: Samlede Afhandlinger 4. bind. s. 27-215. J. Aasen: Norsk Navnebog. (Kristiania 1878.) Bernt Støylen: Norske Døbenavne. (Christiania 1887.) Esaias Tegnér: Om svenska familjenamn. Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industri. utg. af Letterstedtska föreningen 1882. s. 1-35, 103-43. H. Rørdam: Om danske slægtsnavne, „Blandinger“, udgivet af Universitets jubilæets danske samfund. (Kjøbenhavn 1883.) s. 219-26.
429. J. Aasen: Norsk Navnebog. (Kristiania 1878.) s. 80.
430. J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn III 33.
431. Historisk Tidsskrift V 461.
432. Esaias Tegnér: Om svenska familjenamn. Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. 1882. s. 10.
433. J. Aasen: Norsk Navnebog. (Kristiania 1878.) s. 102.
434. Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. 1882. s. 7.
435. Danske Magazin 4. Række II 325.
436. Nærværende skrift 2, s. 145.
437. Esaias Tegnér: Om svenska familjenamn. Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. 1882. s. 109.
438. Kristoffer Nyrop: Navnets Magt.
439. A. D. Jørgensen: „Erland Kalv og Kong Valdemar“ i Historisk Aarvog 1878, udg. af S. B. Thrige. s. 227-28. (A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger II 127.)
440. H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863.) s. 58.
441. Samlinger til jydsk Historie og Topografi IX 93.
442. Kirkehistoriske Samlinger II 260-62.
443. Helsingørs Tingbøger. (R. A.) se f. eks. 13. april 1562. 17. juli 1581. 10. juni 1583. 10. og 24. februar 1584. 22. marts, 12. juli, 23. august 1591. 14. januar 1602. 15. marts 1614 og mange flere steder.
444. Helsingørs Tingbog (R. A.) 24. juli 1581.
445. Danske Magazin IV 238-39.
446. Danske Samlinger 2. Række VI 340.
447. Junge: Den nordsjællandske Landalmue. (Kbhvn. 1844.) s. 299-300.
448. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I. (Sthlm. 1864.) s. 88-104. Jeg går ligesom Esaias Tegnér ud fra, at disse navne ikke er slægts-, men tilnavne.
449. Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen 1882. s. 138.
450. Axel Larsen: Et Besøg ved en svensk Øvelseslejr. Vort Forsvar no. 145. 11. juli 1886.

Jeg kan ikke afslutte disse henvisninger uden med særlig tak at mindes min afdøde forgænger på det kulturhistoriske studiums område, biblioteksassistent, senere pastor, *N. Jacobsen*, hvis efterladte håndskrevne samlinger i høj grad er kommet mig til nytte ved

udarbejdelsen af nærværende bogs første halvdel. Medens vore samlinger for de af mig tidligere behandlede emners vedkommende kun i ringe grad har afvejet fra hinanden i omfang, har N. Jacobsens excerpter og henvisninger til kildekrifter på dette område,

der strejfer genstanden for hans hovedinteresse, været overordentlig fyldige, hvorfor jeg skylder ham at være blevet opmærksom på mangen oplysning, som jeg ellers næppe ville have fundet.

SUPPLERENDE LITTERATURFORTEGNELSE

ved Lilli Friis.

- Side 9. *Fester*. Nordisk Kultur XXII, Årets Högtider, Oslo 1938 (bemærk indledning om folkefesters afhængighed af arbejdsmæssigt stille tid). J. S. Møller: *Fester og Højtider II*, Holbæk 1933 (tolkninger heri må bedømmes udfra forfatterens arbejdsmetode med konstruktioner udfra ligheder i indsamlet - måske forskelligartet - materiale, komparationsmetoden). Albert Eskeröd: *Årets fester*, Halmstad 1953. K. Rob. V. Wikman: *Ur festbrukens mönsterbok*. Ett par sociologiska anmärkningar, i: *Budkavlen*, 18. årg.: Åbo 1939, s. 23-33.
- Side 9. *Sydlig himmeleegn*. Waldemar Liungmann: *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*, Studien zur Geschichte der Volksbrauche I-II, Helsinki 1937-38.
- Side 9. *Jævnøgn*. K. Danver: *Folktraditioner kring vardagsjämningen, med särskild hänsyn till kontinentala traditioner*, Lund 1943.
- Side 13. *Gamle nordiske opfattelse*. Fra ca. 1250, muligvis før, regnedes årets begyndelse fra 1. januar; efter 1470 brugtes i kongens kancelli atter 25. december som årets begyndelse. Herluf Nielsen: *Kronologi*, Viborg 1962.
- Side 15. *Rusland*. Juliansk kalender indtil februar 1918, derefter gregoriansk.
- Side 17. *Julen*. Tidligere nævnte litteratur ang. fester. Oversigt over forsk. forskeres tydninger i artiklen *Jul*, *Kulturhist. leks. for nordisk middelalder VIII*, Kbh. 1963. Hilding Celander: *Förkristen jul enligt norröna källor*, Göteborg 1955 (ang. det ofte misfortolkede førkristne kildemateriale). Albert Eskeröd: *Årets äring*. Etnologiske studier i skördens och julens tro och sed, Sth. 1947 (med indledning ang. forskningshistorisk orientering og problemstilling, metode og materiale, traditionsmorfologiske og traditionspsykologiske begrebsudredninger). Anmeldelse i *Rig* 32, Sth. 1949, s. 21-44. Hans Ellekilde: *Vor danske Jul gennem Tiderne*, Kbh. 1943. Gælder alment som henvisning, også hvor stikord angiver mere speciel litteratur.
- Side 21. *19. århundrede*. Marianne Olsson: *Julen för 100 år seden*, Göteborg 1964.
- Side 21. *I Danmark ... juletræ*. Helge Søgaard: *Notitser til juletræets historie*, i: *Den gamle By*, Aarborg 1960, s. 72-75. Se også henv. til side 45.
- Side 21. *Julenissen*. Mogens Lebech: *Julenissen fylder 100 år*, Kbh. 1962. Sigfried Svensson: *Jultomten*, i: *Bygd og Yttervärld*, Sth. 1942, s. 97-111. Lily Weiser-Aall: *Julenissen og*

- julegeita i Norge (Småskrifter fra norsk etnologisk granskning 4), Oslo 1954.
- Side 21. *Billedalmanak*. Lissa Børthy: En dansk billedkalender fra 1513, i: Folkeminder, 12. hefte, Kbh. 1966, s. 57-84.
- Side 22. *Sanktlucienat*. Carl von Sydow: Lucia und Christkindlein, i: Zeitschrift für Volkskunde, Neue Folge, bind II, Leipzig 1931.
- Side 22. *Asgårdsvejen*. Hilding Celander: Oskorejen och besläktade föreställningar i äldre och nyare tradition, i: Saga och Sed 1943, Uppsala 1943, s. 71-175.
- Side 24. *Vestsverige*. Hilding Celander: Västsvenska Lucialegender, i: Saga och Sed 1959, Uppsala 1960, s. 153-159.
- Side 24. *Optog med stjernen*. Hilding Celander: Stjärngossarna, deras visor och julspele (Nordiska Museets handlingar 38), Sth. 1950.
- Side 24. *Värmland*. H. Celander: Lucia och Lussebrud i Värmland och angränsande landskap, i: Svenska Kulturbilder, ny följd, 3, del V-VI, Sth. 1936, s. 53-80.
- Side 24. *Krone fuld af lys på hovedet*. Ældste omtale heraf fra begyndelsen af 19. årh., i Västergötaland, bl. a. ifl. Nordisk Kultur XXII, Oslo 1938, s. 22. Denne del af festskikken udbredt i Danmark fra 1940erne på initiativ af foreningen Norden, ifl. Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede, II, Kbh. 1964, s. 85-86.
- Side 27. *Væggene drages*. Se litt.-henv. fra bind 1, s. 466 f.
- Side 27. *Sodede bjælker*. Se litt.-henv. fra bind 1, s. 257.
- Side 27. *Strødedes gulvet med halm*. Albert Eskeröd: Julhalmen och fruktbarhetsteorierna, i: Rig 30, Sth. 1947, s. 16-41. Lily Weiser-Aal: Julhalmen i Norge (Småskrifter fra Norsk Etnologisk Granskning 3), Oslo 1953.
- Side 27. *Vistnok temmelig almindelig brug*. Troels-Lund har som kilder til noget af det følgende Hyltén-Cavallius og Linné. Om disses indsamlingsarbejde i Nils-Arvid Bringéus: Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Lund 1966, og Sigfried Svensson: Linné som „antiquarius“, i: Rig 43, Sth. 1960, s. 1-14.
- Side 27. *Neg*. Bjarne Stoklund: Juleneget på anklagebænken, i: Skalk 1960, nr. 4, s. 3-6. Carl Martin Edsman och Albert Eskeröd: Gammelt och nytt om sista kärven och årets ring, i: Rig 32, Sth. 1949, s. 21-44. Troels-Lund anfører bl. a. som kilde hertil Wilh. Mannhardt; se herom Niels Lid: Wilh. Mannhardt og hans Samling av norske Folkminne (Norsk Folkminnelag nr. 24), Oslo 1931 og nævnte arbejder af Alb. Eskeröd (imod Mannhardts teorier om førkristen kult og magi).
- Side 35. *Julekager*. H. P. Hansen: Bondens Brød, Kbh. 1954, s. 151-154, 185-191. Bjarne Stoklund: Høstkage og julerente, i: Budstikken 1956, Kbh. 1956, s. 13-24.
- Side 35. *Olaus Magnus*. I: Historia de gentibus septentrionalibus, 13. bog, 17. kapitel.
- Side 36. *I Tyskland*. Troels-Lund har som kilde Seb. Franck; om dennes afskrifter fra Aubanus i Inger M. Boberg: Folkeminddeforskningens Historie i Mellem- og Nordeuropa. Kbh. 1951-1953 (Danmarks Folkeminder nr. 60), s. 8.
- Side 37. *Æbleskiver*. Antagelig en senere udbredt skik. Ifl. forskellige

- spisereglementer fik man nødder og frugt på helligaftener. Opskrift på æbler i pisket æggehvide og mel, bagt i smør, i Koge Bog 1616, fotografisk genoptrykt ved Wormianum, Århus 1966. Æbleskivepander fra 18. årh.
- Side 39. *Stegt gås*. I biskop Brasks husholdnings-kalendarium fra begyndelsen af 16. årh. anføres for juleugens tredjedag til middag bl. a. stegt, fyldt gås. Hele juleugens retter citeret i Söderberg: Vårt dagliga bröd, Sth. 1954, s. 125. Gås spises ellers i biskop Brasks husholdning hver søndag fra slutningen af september og indtil mortensdag, ifl. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder VII, Kbh. 1962, sp. 138.
- Side 43. *Drikkekar*. Se henv. fra bind 3, s. 191 ff.
- Side 46. *Juletræet*. Paul Geiger: Weihnachtsfest und Weihnachtsbaum, i Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde XXXVII, Basel 1940, Heft. 4. Lily Weiser-Aall: Juletræet i Norge i: *Norweg* 2, Oslo 1952, s. 21–84.
- Side 47. *Smelte bly*. Gabriel Nikandep: Huru gammal är seden att stöpa nyårslyckor?, i: *Budkavlen*, 17. årg., Åbo 1938.
- Side 48. *Vejret i det kommende år*. August F. Schmidt: Mærkedage og Vejrrægler, Brabrand 1963, om julemærker s. 27–32.
- Side 51. *Sønderjylland*. H. F. Petersen: Rumlepotten, i: *Sønderjysk Månedsskrift* 37, 1961, s. 18–22.
- Side 52. *Strø gulvet med halm*. Se henv. fra s. 27.
- Side 55. *Salmesang*. Hilding Celander: Några danska och svenska julvisor, i: Göteborgs kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar; 6. följd, serie A, band 3, no. 2, Göteborg 1946.
- Side 55. *Dagvise*. Ingen begrundelse for hedensk urkilde, måske fra 13. årh., ifl. Henry Bruun: Den middelalderlige dagvise, i: *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*, 75. bind, Kbh. 1965. Anmeldt i *Danske Studier* 1968, s. 138–146.
- Side 59. *Oprindelsen ... Stefan*. H. Celander: Till Stefanslegendens och Staffansvisornas utvecklingshistoria, i: *Arv* 1945, Uppsala 1946, s. 134–164; heri omtale af Liungmann: Stefansriten och dess ursprung, 1946. *Dag Strömbäck*: Kring Staffansvisan, i: *Om visor och låtar* (Skrifter utgivna av svenskt visarkiv 2), Sth. 1960, s. 199–222.
- Side 63. *Nørrejylland*. Stefan lavet 1925, ifl. Niels Kristian Kristensen: Staffensløjer i Himmerland, i: *Folkeminder*, 7. hæfte Kbh. 1961, s. 77–79.
- Side 65. *Julestue ... julelege*. H. Grüner-Nielsen: Julestuer og Julelege i Danmark på Holbergs Tid, i: *Sprog og Kultur* 1932, Aarhus 1933, s. 1–64.
- Side 65. *Julebukken*. Maskeoptog med julebuk synes tidligt at være blevet påvirket af sydøstlige skikke, ifl. artikel i *Kulturhist. leks. f. nord. middelalder VIII*, Kbh. 1963 sp. 12, m. litt. henv.
- Side 71. *Hvegehors*. Se julebuk-lege i ovenstående af Grüner-Nielsen, s. 36 ff.
- Side 72. *Nicolas ... nisse*. Se henv. s. 21.
- Side 73. *Børnelege*. S. Tvermose Thyregod: Danmarks Sanglege (*Danske Folkeminder* 38), Kbh. 1931.
- Side 73. *Melodier*. N. Schiørring: Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang I-II, Kbh. 1950.

- Side 77. *Bro-bro-brille*. H. F. Feilberg: Bro-brille-legen, i: Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv XII, 4, Sth. 1905, s. 1-98.
- Side 80. *Balderrune*. Hans Ellekilde: Balder og Rune, i: Sønderjysk Maa- nedsskrift 1930, s. 177-182.
- Side 88. *Helligtrekongersdag*. Aug. F. Schmidt: Helligtrekongersangere i Danmark, i: Arv 1948. H. Celander: Stjärngossarna, deres visor och jul- spel (Nordiska Museets handlingar 38), Sth. 1950.
- Side 89. *Ældste danske stjernesang*. Marius Kristensen: En Hellig-tre- kongers-vise og Hellig-tre-kongers- dans i Danmark, i: Danske Studier 1925, Kbh. 1925, s. 56-77.
- Side 95. *Julen til den trettende januar*. Fra omkr. 1300. N. Beckmann: Knutsdagen og julfriden, i: Fata- buren 1912, Sth. 1912, s. 182- 186.
- Side 95. *I Sverige*. Også her Knuds- dag d. 7. januar indtil ændring i slut- ningen af 17. årh. til 13. januar, ifl. Arvid Lindhagen: Huru länge har tjugonedagen jul burit namnet Knut? i: Fataburen 1912, Sth. 1913, s. 170-182.
- Side 96. *Hedenske fest*. Også her svig- tende beviser for festskiks alder. I nyere forskning betragtes fastelavns- skikkene udfra naturlig trang til fest før fastetiden.
- Side 99. *Olaus Magnus*. John Gran- lund: Olaus Magnus som folklivs- skildrere, i: Saga och Sed 1949, Uppsala 1950, s. 1-16.
- Side 104. *18. århundrede*. Fastelavns- ris også anvendt af kvinder ifl. Axel Steensberg (red): Dagligliv i Dan- mark i det nittende og tyvende år- hundrede, I, Kbh. 1963, s. 87.
- Side 105. *Gadebasse*. August F. Schmidt: Fra Julestue til Valborg- blus. Gadelaam og Gadebasse, Kbh. 1940.
- Side 109. *I Sverige*. John Granlund: Vinterns och sommargrevens strid. Ett försök till källgranskning av Olaus Magnus' skildring, i: Rig 31, Sth. 1948, s. 65-76.
- Side 113. *Sværddans*. Kurt Meschke: Schwerttanz und Schwerttanzspiel im germanischen Kulturkreis, Leip- zig 1931.
- Side 115. *Stråmanden*. Henning Hen- ningsen: Stråmand, Roland og Quin- tan, i: Danske Studier 1949-50, s. 1-36.
- Side 115. *Lige til vore dage*. Eske K. Mathiesen: Ringridning i Øster- marie, i: Folkeminder, 12. hæfte, Kbh. 1966, s. 85-103.
- Side 117. *Ringridning i Sønderjylland*. Ringridning i Sønderborg, i: Fra Als og Sundeved, XXVI hæfte, Sønder- borg 1948.
- Side 117. *Dystløb*. H. Henningsen: Dystløb i danske Søkøbstæder og i Udlandet, Kbh. 1949.
- Side 118. *Slå katten af tønden*. Fr. Knudsen: Katten af Tønden, i: Gymnastisk Tidsskrift, februar 1923, Kbh. 1923, s. 19-29 (med kilder fra før den hollandske bosættelse på Amager).
- Side 119. *Gåse-renden*. Ebbe Tuneld: Gåsridningen i Skåne, i: Rig 28, Sth. 1945, s. 110-113.
- Side 121. *Skåne*. Sigfrid Svensson: Den skånska fastlagsleken „Ta ringarna“, i: Rig 9, Sth. 1926, s. 15-24 (også ang. slå katten af tønden).
- Side 132. *Det moderne skuespils frem- komst*. Torben Krogh: Ældre dansk Teater. En teaterhistorisk Under- søgelse, Kbh. 1940. Med gennem-

- gang af flere af de i det følgende nævnte skuespil.
- Side 133. *Skuespil om Knud Lavard*. Hans Brix: *Analysér og Problemer I*, Kbh. 1933, s. 57–86.
- Side 143. *Kortvending*. Hans Brix: *Analysér og Problemer VI*, Kbh. 1950, s. 132–140.
- Side 151. *Tobia komedie*. Hans Brix: *Analysér og Problemer III*, Kbh. 1936, s. 162–170. Samme V, Kbh. 1940, s. 110–133.
- Side 153. *Den utro hustru*. Johs. Brøndum-Nielsen: Sproglig forfatterbestemmelse. Studier over dansk sprog i det 16. århundredes begyndelse, Kbh. 1914, s. 104–137. Hans Brix: *Analysér og Problemer VI*, Kbh. 1950, s. 107–121.
- Side 159. *Karrig Nidding*. Hans Brix: *Analysér og Problemer III*, Kbh. 1936, s. 170–175.
- Side 184. *Den stille uge*. Ulf Björk-mann: Stilla vecken i gudstjänst och fromhetsliv (Bibl. Theol. Practicae 2), Lund 1957.
- Side 184. *England – indtil nu*. John Walton Tyrer: Historical survey of Holy Week, London 1932, s. 49–65 ang. buksbom, taks, pilegrene, siden afløst af tørrede palmeblade.
- Side 188. *Påskeæg*. Kai Uldall: Nogle Paaskeskikke. Ægkogning i det fri og Baalbrænding, i: Fynsk Hjemstavn 1934, s. 33–48. Lily Weiser-Aall: Påskeegg i Norge. Kilder og problemer, i: By og Bygd XII, Oslo 1958, s. 137–174. Forsk. art. om nordisk påske i: Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 54. Jahrg., Basel 1958.
- Side 194. *Brændtes bål*. Age Skjelborg: Blus- og bålskikke i Østjylland, i: Folkeminder, 13. hæfte, Kbh. 1967, s. 137–152 (med gennemgang af tidligere litteratur om emnet). J. Ejdestram: Årseldarnas samband med boskapskötsel och åkerbruk i Sverige (Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, serie B: 2), Uppsala 1944 (anmeldt i Rtg 27, Sth. 1944, s. 65–86 og 173–176, med svar s. 159–172).
- Side 194. *Gnideld*. Nils Keyland: Primitiva eldgöringsmetoder i Sverige, i: Fataburen 1912, Sth. 1913, s. 1–20, samme 1913, Sth. 1914, s. 86–98. Om brug i begyndelsen af 20. årh. i samme 1927, Sth. 1928, s. 65–67.
- Side 194. *I Dalarne*. O. Bannbergs: Valborgsmässa i Floda, i: Fataburen 1947, Sth. 1947, s. 133–148.
- Side 196. *Lindum*. Bernhard Olsen: Nøddildstolperne i Lindum, i: Illustreret Tidende 1886, nr. 45, s. 548.
- Side 198. *Majtræet*. Mai Fossenius: Majgren, majtråd, majstång, en etnologisk-kulturhistorisk studie, Lund 1951 (disputats).
- Side 200. *Ride sommer i by*. Hans Ellekilde: Sommer i By i Nordsjælland, i: Fra Frederiksborg Amt, Aarbøger for 1941–46, Hillerød 1946 s. 16–70.
- Side 209. *Senere optegnelser*. Hans Ellekilde: Djurslands Majsang og Pinseviser, i: Aarboeg for Randers Amt 1940, Randers 1941, s. 9–43.
- Side 213. *Skolebørnenes majfest*. Kun for latinskolenes elever, ifl. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, Kbh. 1916, s. 165.
- Side 217. *Fugleskydning*. Gustaf Åberg: När Papagoyan skjutes, i: Tumatthorps Sanct Knuts Gille, Tänkebok 1950, Lund 1951, s. 9–45.
- Side 217. *Papegøjen*. Ragnar Blomqvist: Papegojelyckan, papegojeskjutning, papegojegillen, i: Kul-

- turen 1968, Lund 1968, s. 114-125
- Side 219. *Bøsser*. Allerede 1444 angives det om Henrik Skrædder i Kbh. at han skød papegøjen med en bøsse, ifl. J. Alm: *Litet om jaktgevären före 1600*, i: *Vaabenhistoriske Aarbøger V*, Kbh. 1946-48, s. 320. Men også sen brug af armbrøst.
- Side 219. *Armbrøst*. J. Alm: *Europeiska armbrøst*, i: *Vaabenhistoriske Aarbøger V*, Kbh. 1946-48, s. 105-255. Om papegøjeskydning s. 128, 140-41, 174, 186, 214-15.
- Side 240. *Kildernes styrke*. August F. Schmidt: *Danmarks Helligkilder*, Kbh. 1926.
- Side 248. *Køber*. Jørn Piø: *Sankthanskoen*, i: *Danske Folkeminder*, hæfte 7, Kbh. 1951, s. 72-76.
- Side 250. *Dans*. Kai Uldall: *Dansenhøj, Pinsebod og Gildesvold*, i: *Fortid og Nutid 8*, Kbh. 1929-30, s. 131-151 og 169-192.
- Side 255. *Mortensgås*. Sigfrid Svenson: *Mårtens gås*, i: *Gastronomisk kalender*, Sth. 1963, s. 90-106. Se endv. henv. fra s. 39.
- Side 259. *Den vordende moder*. J. S. Møller: *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering fra Svangerskab til Døb og Kirkegang (Danmarks Folkeminder nr. 48)*, Kbh. 1940. Med supplerende materiale til næsten alt i nærværende bind.
- Side 260. *Varulvene*. Ella Odstedt: *Varulven i svensk folketradition*, Uppsala 1943. Nils Lid: *Trolldom*, Oslo 1950, s. 82-108 = *Til varulvens historie*; samme i *Saga och Sed*, Uppsala 1938.
- Side 262. *Norge til den nyeste tid*. Lily Weiser-Aall: *Svangerskab og fødsel i nyere norsk tradition. En kildekritisk studie*, Oslo 1968, s. 17.
- Side 276. *Kirkebøger*. Brug antages at være begyndt i Danmark i 16. årh. Troels Dahlerup: *Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund*, i: *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, Kbh. 1964, s. 70-81.
- Side 281. *Grevinde udi Holland*. Kr. Nyrop: *Fortids Sagn og Sange bd. V. Grevinden med de 365 Børn*, Kbh. 1909.
- Side 281. *Ure*. Christian Waagepetersen: *Gamle ure i Danmark*, Kbh. 1964. Samme: *Et „lidet seyerwerck“ fra 1562*, i: *Fynske Minder V*, Odense 1966, s. 115-127.
- Side 289. *Sejrsskjorten*. J. W. S. Johnson: *Om Sejrsskjorten*, i: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1929*, Kbh. 1929, s. 47-50. Samme: *Sejrsskjorten*, i: *Danske Studier 1929*, Kbh. 1929, s. 97-109.
- Side 298. *Primsignedes*. A. Sandholm: *Primsignelsesriten under nordisk medeltid*, i: *Acta Academiæ Aboensis Humaniora 29:3*, Åbo 1965.
- Side 301. *Engang havde danset på en juleaften*. I 1021, ifl. E. L. Backmann: *Den religiösa dansen*, Sth. 1945, s. 225-230.
- Side 301. *Plov*. En firsidet ard, beskrevet i *Fortid og Nutid 12*, Kbh. 1937-38, s. 33-34.
- Side 301. *Spinderedskaber*. Martha Hoffmann: *Rokk og spinning*, i: *By og Bygd*, årbok 1943, Oslo 1942, s. 9-26.
- Side 301. *Barnesenge*. Bengt-Arne Persson: *Vaggor*, i: *Kulturen 1960*, Lund 1961, s. 124-152.
- Side 301. *Som i det øvrige Europa*. Gænger på langs i sydlige Europa fra 15. årh., nordpå sporadiske forekomster, ifl. litt. henv. i ovennævnte.
- Side 302. *Hængende vugge*. O. Bann-

- bergs: Kass och kass-stickor, i: Nordiska Museets Handlinger 9, Sth. 1938, s. 558–583.
- Side 307. *Drikkevarer*. Indførsel i kirkebog ved begravelse 29.4.1657: „Anne Nielsdatter ... (N.b. Fick sin svaghed aff umaadelighed udi sin barselseng med melck, viin, brændeviin ...)“ ifl. Ole Højrup: *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731*, Kbh. 1963, s. 44.
- Side 315. *Ganske lignende forhold*. Gisela Piaschewski: *Der Weschelbalg. Ein Beitrag zum Aberglauben der nordeuropäischen Völker (Deutschkundliche Arbeiten, A, bd. 5)*, Breslau 1935. Artiklen *Byting i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II*, Kbh. 1957, sp. 452–456.
- Side 316. *Hverken tale eller gå*. Se henv. fra s. 259; behandling af skiftinge svarer til ældre tiders behandling af sindssyge og åndssvage, ifl. s. 255–58.
- Side 319. *Dåben*. A. Stenzel: *Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Tauf liturgie*, Innsbruck 1958. (*Forschungen zur Geschichte der Theologie und des innerkirchlichen Lebens*, Hft. 7–8) Edv. Rodhe: *Dopritualet i svenska kyrkan efter reformationen*, i: *Lunds Universitets årsskrift, ny följd, afd. 1, bind 7, nr. 1*, Lund 1920.
- Side 320. *Skriveri*. E. Kroman: *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, Viborg 1964. *Nordisk Kultur XXVIII A-B*, Palæografi, Kbh. 1943, Upps. 1954.
- Side 323. *Papir*. Arthur G. Hassø: *Et Minde om Frederik II's Papirmølle ved Hvidøre*, i: Hans F. Fussing (red.): *Til Knud Fabricius 13. august 1945*, Kbh. 1945, s. 57–67. N. A. Møller Nicolaisen: *Tycho Brahes Papirmølle paa Hven*, Kbh. 1946.
- Ove K. Nordstrand: *Danmarks ældste papirmøller og deres vandmærker*, Kbh. 1961. Gustav Clemmensen: *En bok om papper*, Upps. 1944.
- Side 326. *Skånske lov*. Erik Kroman og Stig Juul: *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk I-III*, Kbh. 1945–48.
- Side 328. *Kristentøjet*. Märtha Lindström: *Kristningskläder*, i: *Kulturen 1957*, Malmö 1958, s. 93–127. Else-Marie Boyhus: *Kristentøj fra Lolland-Falster*, i: *Arv og Eje 1965*, Odense 1965, s. 49–63.
- Side 334. *Gudmor ... ventede sin nedkomst*. Ifl. optegnelser fra nyere tid kunne ulykker afværges ved at gudmoderen havde to forklæder på; J. S. Møller: *Moder og Barn*, Kbh. 1940, s. 78.
- Side 345. *Døbefontens stendyb ... fladt metaldøbefad*. M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941. William Karlson: *Dopfat och dopskålar* i: *Kulturen 1957*, Malmö 1958, s. 51–92. Mats Åmark: *Funtkittlar från tidig Vasatid*, i: *Förnvännen 1962*, Sth. 1962, s. 133–144.
- Side 348. *Fortids uret*. Chr. Axel Jensen: *Katolsk Kirkeinventars Skæbne efter Reformationen*, i: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1921*, s. 167–204.
- Side 348. *Træskæreriets tid*. *Nordisk Kultur XXIII = Kirkebygninger og deres Udstyr*, Kbh. 1934. Uno Otterstedt: *Från gotik till renässans. Skånska kyrkoinventarier i trä och sten under 1500-tallet*, Lund 1929. Hans Rabén: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock*, Sth. 1934. Robert Kloster: *Snekkerhåndverket i Bergen*

- under renessansen, i: Bergens Museums Årbok 1942, Bergen 1942.
- Side 380. *Kallemankes kasseking*. Slåbrok el. lign. hjemmedragt af uldent eller halvuldent stof med blank overflade.
- Side 399. *Ligge børn ihjel*. Arthur Thomson: Barnkvävningen. En rättshistorisk studie (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund, LVIII), Uppsala 1960.
- Side 401. *Vuggen*. Se henv. fra s. 301.
- Side 403. *Gangkurve*. Gunilla Eriksson: Att lära sig gå, i: *Kulturen* 1960, Lund 1961, s. 32-39.
- Side 403. *Barnevogne*. Bengt-Arne Persson: Barnvagnar, i: *Kulturen* 1960, Lund 1961, s. 10-31.
- Side 431. *Bislopperske*. Jævnfør tysk: Beischläferin.
- Side 445. *Navn*. Nordisk Kultur VII = Personnavne, Sth. 1947. R. Hornby: Danske Navne, Kbh. 1951. M. Kristensen, G. Knudsen og R. Hornby: Danmarks gamle Personnavne, Kbh. 1936-64. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, Kbh. 1957, sp. 141-148; samme XII, Kbh. 1967, sp. 206-212; samme XIII, Kbh. 1968, sp. 198-234.
- Side 449. *Efter midten af det 17. århundrede*. Eva Villarsen Meldgaard: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år (Navnestudier udg. af Institut for navneforskning nr. 4), Kbh. 1965.
- Side 449. *Ribe*. Niels Cl. Hansen: Bøndernavne i Ribe Amt i 16. Aarhundrede, og samme: Ribe-Peblinger-nes Navne, i: Fra Ribe Amt VIII, 1932-35, s. 219-229 og s. 474-483.
- Side 451. *Bindebreve*. Johannes Evald Tang Kristensen: Danske Bindebreve, i: *Sprog og Kultur* II, Kbh. 1933, s. 129-197. Holger Rasmussen: Fynske bindebreve (Fynske Studier II), Odense 1960.
- Side 453. *Kreds af navne ... snæver*. Alfred Thomsen: Et bidrag til dansk Navneskiks Historie, i: *Danske Studier* 1926, Kbh. 1926, s. 135-146 (om mandnavne i tiden omkring reformationen).
- Side 455. *Sverige ... slægtsnavnet*. H. Gillingstam: Den svenska adelns antagande av släktsnamn, i: *Svensk historisk Tidsskrift* 1964, s. 35-53.
- Side 458. *Bestilling*. Gunnar Knudsen: Gamle Haandværkernavne i: *Fortid og Nutid* XVI, 1945, s. 130-143.
- Side 461. *Bondebefolkningen*. Slægtsnavne og rigt navnestof ved slutningen af 15. årh., derefter forenkling og patronymika i stedet for slægtsnavne. Eksempler bl. a. i Erik Kroman: Træk af ærøsk Navneskik, i: *Danica*, Århus 1964, s. 221-226. Gunnar Knudsen: Sydsjællandsk Navneskik ved Aar 1600, i: *Danske Studier* 1914, s. 119-128.
- Side 462. *Nyt ... forsøg*. Frederik Nielsen, Axel Olrik og Johannes Steenstrup: Dansk Navneskik, Kbh. 1899 (grundlag for lov om navneforandring af 22.4.1904). Ib Lunøe: Dansk Personnavneret, Kbh. 1944. Alfr. Thomsen: Vore Slægtsnavne. En undersøgelse af vore Slægtsnavnes Oprindelse og Fordeling med særligt Henblik på -sen Navnene, Kbh. 1945.

BIND 4
AARLIGE FESTER
FØDSEL OG DAAB